TÜRKLER'İN tarih
içindeki 2200 yıllık
macerasını anlatan bu
kitabın şu ilk cildinde
Türkler gelmeden önce
Anadolu ve Trakya'nın
tarihi ile
Türkler'in Orta Asya'daki
hayatlarını
ve
medeniyetlerini
okuyacaksınız.

Başlangıcından Zamanımıza Kadar

TÜRKİYE TARİHİ

T. YILMAZ ÖZTUNA

Hayat KİTAPLARI

HAYAT KİTAPLARI 37

TARİH
SERİSİ 1 (Cilt 1)

Kapak Resmi:

Büyük Türk Hakanı Selçuklu Sultan Sancar, ihtiyar bir kadının şikâyetini dinliyor (aslı Nizâmî'nin Hamse'sinin Paris'te Bibliothèque Nationale'deki nüshasında bulunan bu minyatür, Mihriban Danışman tarafından kopya edilmiştir).

Bu kitap, HAYAT YAYINLARI A. Ş. adına Tifdruk Matbaacılık Sanayii A. Ş. Matbaası'nda, 1963 yılında basılmıştır.

GİRİŞ

ÇAĞDAŞ tarih ilminin geri kalmış dallarından biri Türk Tarihi'dir. Bunun başlıca iki sebebi vardır: Birincisi, Türk tarihi, başka her hangi bir milletin tarihi ile mukayese edilemiyecek kadar çeşitli kaynakların tetkikiyle yazılabilir; bu kaynaklar en az 15-20 dilde ve düzinelerce lehçede kaleme alınmış, birçoğu neşredilmemiş yüzlerce ve binlerce yıllık eserlerdir: Milât'tan Önceki Çin vekayinamelerinden İtalyanca'nın Venedik lehçesi ile yazılmış arşiv vesikalarına kadar. Türk tarih tetkiklerinin geri kalmasının ikinci sebebi de, modern tarihçiliğin ve tarih metodunun Türkiye'de pek yakın bir geçmişi olmasıdır. Batılı mânasiyle tarihçilerimiz çok geç yetiştiği ve birçoğu Avrupa'dakilerin araştırma imkânlarından mahrum bulunduğu için, mensup olduğumuz Türk milletinin tarihi üzerindeki millî kitaplarımız, mevzuun azameti hatırlanırsa, pek az sayıda kalır. Çünkü bir milletin tarihini en çok o milletin bilginleri incelerler. Bütün milletlerden Fransa tarihi mütehassısı yetişmiştir ama, Fransa tarihini en iyi yazanlar, rakipsiz olarak, Fransız tarihçileridir. Türk tarihinin her branşında hemen her milletten mütehassıs tarihçi yetişmiştir; fakat bunların çalışmaları, Türk tarihinin muazzam boşluklarını doldurabilmekten henüz uzaktır.

Gerek Batılı, gerek Türk tarihçilerinin gittikçe artan tempodaki çalışmaları asla küçümsenemez. Fakat işin daha başlangıcında olduğumuzu kabul zarureti vardır. Türk tarihinin kaynaklarının mühim kısmı daha ne derlenmiş, ne de basılmıştır. Bilindiği gibi bu iş Avrupa milletlerinde, geçen asırda tamamlanmış bulunuyordu.

Hiçbir tarihçi bütün Türk tarihi üzerinde ihtısasa varan

bir bilgi derecesine erişemez. Bunun sebebi, söylediğimiz gibi, Türk tarihinin hususiyetidir. Başka her hangi bir milletin bütün tarihini ihata edebilen âlimler belki çıkmıştır. Fakat bu, Türk tarihi için hiçbir zaman bahis mevzuu olamıyacaktır. Türk tarihi, ayrı ihtısas kolları halinde incelenmek durumundadır. Bu hususiyet, Türkler'in 2200 yıllık tarihleri boyunca akılları durduracak bir coğrafya azametine malik olmalarıdır. Hindistan, Çin, Avrupa kıtasının yarısından fazlası, Afrika kıtasının bütün kuzey yarısı, Asya' nın akla gelebilecek her hangi bir bölgesi, ta İndonezya'ya kadar, Türk hâkimiyet, nüfuz ve idaresinden uzak kalmış değildir. Bu durum o kadar fevkalâdedir ki, insan heyecanlanır; Türkler'in âdeta coğrafya mefhumundan gafil bulunduklarını sanası gelir.

Türkler'in tarihî macerasını bir tek ana mecrada bulmak mümkündür. Bu mecra, Asya Hunları'ndan Göktürkler yoliyle Karahanlılar, Selçuklular ve Osmanlılar'dır. Biz buna "Büyük Türk Hakanlığı" diyoruz. Bu hakanlık, Türk milletinin tarihî mukadderatını 2200 yıl boyunca, muntazam diyebileceğimiz hamlelerle güneybatıya, kapalı kıtadan açık kıtaya, denizlere doğru kaydırmıştır. Türkiye, bu kaymanın tarihî mahsulüdür. Uygurlar'a, yani Göktürk saltanatının yıkılışına kadar, Türkler'in ağırlık noktasının — anayurdu diyelim — Kuzeydoğu Asya, bugünkü Moğolistan olduğu görülür. Uygurlar, Türkler'i daha güneybatıda, tam Orta Asya'da, bugünkü Doğu Türkistan'da toplarlar. Onların halefi olan ve İslâm dinini kabullenen Karahanlılar, biraz daha güneybatıya, şimdiki Batı Türkistan'a kayarlar. Fakat asıl büyük inkılâp, Karahanlılar'ın halefi olan Selçuklular tarafından gerçekleştirilir: Bu hanedan, Türkler'i Yakın Doğu'ya, açık kıtaya, Akdeniz'e çıkarır ve Türkler'in ikinci anayurdu olan Anadolu'yu fetheder, üstelik Türkiye devletini kurar. Bundan böyle Selçuklular'ın halefi olan Osmanoğulları ile Türk'lüğün ağırlık noktası — bütün şüphelerden uzaktır ki — Türkiye'dir, Batı Türk Âlemi'dir. Türkistan, Doğu Türk Âlemi ikinci derecede kalır. Kaba kalem darbeleriyle çizdiğimiz bu akışın dışında kalan Türk tarihi de vardır ve son derecede haşmetlidir. Bazan büyük nehirden ayrılan bu kollar, ana mecra derecesinde ehemmiyet kazanırlar: derhal Çinli' leşen Çin'de saltanat sürmüş Türk hanedanlarını saymasak bile, başlıbaşına bir Hindistan, bir Mısır, bir Doğu Avrupa Türk tarihi vardır.

Tarihî ehemmiyet bakımından Osmanlı tarihinin, bü-

tün Türk tarihinin yüzde elliden fazlasını topladığı ileri sürülebilir. Osmanlı tarihi, Selçuklu, Beylikler ve Cumhuriyet devirleri dışında, Türkiye tarihini, Türkiye tarihinin münakaşasız şekilde en büyük bahsini teşkil eder. Devamlılık ve azamet bakımından bütün tarih boyunca kurulmuş imparatorluklar içinde ancak bir dereceye kadar Roma ve Britanya imparatorlukları Türk-Osmanlı devleti ile kıyas kabul edebilir. Bir bakıma Osmanlı tarihinin tetkikinin, Türk tarihinin her hangi bir devrini incelemekten çok daha kolay olduğu sanılır. Bu zannı kuvvetlendirecek sebepler birden fazladır. Osmanlı tarihi, bilhassa İstanbul'un Fethi'nden sonraki devirler için, bir kaynak bolluğu arzeder. Her sahadaki vesikaların sayısı, astronomik rakamlara ulaşır. Ancak bu vesikalardan yalnız kitap şeklinde olanlar bile doğru dürüst kullanılmış değildir.

Gerçek Osmanlı tarihi şüphesiz arşiv malzemesi, bugünkü Başbakanlık Arşivi başta olmak üzere arşivlerimizde ve yabancı arşivlerde toplanmış vesikalarla — muhtemelen XXI. veya XXII. asırda — yazılacaktır. Bu arşiv vesikalarının sayısı birkaç yüz milyon civarındadır, belki milyara yakındır. Bunların yüzde birine bile, yazıldıkları çağdan sonra insan gözü değmemiştir.

İnsan hayatı birkaç yüz yıl olsaydı ve bir ekip halinde çalışılabilseydi, şüphesiz Osmanlı tarihini, kitap şeklindeki kaynakları ikinci plâna itip, bu arşiv vesikaları ile yazmak, en doğru ilmî yol olurdu. Önümüzdeki asırlarda bu yapılacak, Osmanlı tarihi âdeta yeni baştan inşa edilecektir. Ancak zaten ayrı bir ihtısas işi olan ve terkibi tarihçilikle hiçbir alâkası olmıyan arşivde çalışarak tarih yazmak, bir hayalden ibarettir. Arşivde, ancak çok dar mevzularda tetkikler yapılabilir. Zaten arşiv malzemesinin neşri tarihçiliğin başka bir branşıdır; terkibi tarih yazmak, büsbütün başka bir ihtısas işidir. Terkibî tarihçi, ancak yayınlanmış arşiv malzemesinden faydalanır, Batı'da böyledir. Yoksa ham arşiv malzemesi kullanmıya terkibî tarihçinin ne vakti olur, ne de bu işi doğru dürüst yapabilmesi bahis mevzuudur.

O halde bu eseri kaleme alırken, ancak yayınlanmış arşiv malzemesi ile iktifa edildiğini söylemek bile fazladır.

Osmanlı tarihinin şimdiye kadar yazılmış olduğu kitap şeklindeki vesikaların çoğundan faydalanılmıştır. Bu faydalanma tabiatiyle bazı eserlerde âzami haddi bulmuş, o eserin posası atılıp özü alınıncaya kadar üzerinde çalışılmış, bazıları ise ancak sathi bir incelemeye mevzu ola-

bilmiştir. Yazma halinde bulunan eserlerin ancak bir kısmından faydalanılabilmiştir. Bu da, Türkçe yazılmış ve matbu nüshası bulunmıyan ehemmiyetli tarih kitapları için mümkün olabilmiştir. Aksi halde yazmaların içinde boğulup bir türlü eseri kaleme alamamak tehlikesi vardı.

Basılı kitapların Osmanlı tarihiyle en uzaktan alâkadar olanları, Türkiye'de nüshaları bulunmıyanları bile görülmüştür. Bu binlerce eserin çoğu, iyi bir tetkikten geçirilmiştir. Ancak anlıyamadığımız Batı dillerinde yazılmış kitaplardan faydalanma imkânı, bizim için ya olmamıştır, yahut çok mahdut bir sahaya inhisar etmiştir. Meselâ *Slav dillerinde yazılmış kitaplardan* birinci elden faydalanmak mümkün olmamıştır. Bu malzemenin kıymeti, Türkçe malzeme ile ölçülemiyecek derecede küçükse de, birçok bahislerde Türk membalarını tamamladığını, hattâ düzelttiğini unutmamak lâzımdır. Doğu dillerinden Osmanlı tarihini ilgilendiren Arapça ve Farsça bütün matbu eserlerden faydalanılmıştır. Diğer Doğu dillerinde yazılmış Osmanlı tarihi ile alâkadar kitapların ise zaten pek az ehemmiyeti vardır veya hiç yoktur.

Netice olarak, şimdiye kadar yazılmış hiçbir Osmanlı tarihinin bibliyografya malzemesinin bizimki kadar bol ve çeşitli olmadığını rahatça söyliyebiliriz. Hiçbir mühim bahsi, şimdiye kadar yapılmış ve alışılmış olduğu gibi beş, on tanınmış kaynak ile kaleme almakla iktifa etmedik.

Türkiye tarihinin Osmanlılar'dan önceki devresine, Selçuklu çağına gelince, bu bahis, tamamen ihtısasımızın dışında kalan, ayrı karakterde ve Osmanlı tarihine nazaran çok daha zayıf ve az membalara dayanan, esas kaynakları Farsça ve Arapça olan bir Türk tarihi dalıdır. Biz *bu bahsi, en iyi ve sağlam* tetkiklerden hulâsa etmekle yetindik, hiçbir memba araştırmasına girişip vakit kaybetmedik.

Şu çerçeve içinde eserimizin "Türkiye Tarihi" adına rağmen, daha çok Osmanlı İmparatorluğu tarihi olduğu anlaşılır. Eserin ilk 2 cildi, bir giriş cildidir. Burada önce Türkler'den önce Türkler'in ikinci anayurdu olan Anadolu (ve Trakya) tarihi ele alınmış (I. kitap), sonra Türkiye tarihi dışında kalan Türk tarihinin ana çizgileri çizilmiş (II. kitap), nihayet Osmanlılar'dan önceki Türkiye tarihi kısaca ele alınmıştır (*III. kitap*). Onun için bu ciltler, hususiyet bakımından, eserin öbür ciltleriyle tamamen ayrılık arzetmektedir. Bahisler kısa, sinoptiktir. Bahislerin ana hu-

susiyetleri yakalanmaya çalışılmış, teferruata ve tafsilâta katiyen girişilmemiştir. Belki biraz kalabalık görünmekle beraber, hanedan cetvelleri ve haritalar bol bol verilmiştir. Zira her bahsin kısa bir hulâsasını derli toplu olarak bu cetvellerde ve haritalarda görmek mümkün olmaktadır.

Uzun ve çok metotlu bir çalışmanın mahsulü olan bu eserin müsveddeleri, ilmî usullerle kaleme alınmıştır. Ancak şimdi eseri yayımlarken, geniş okuyucu kitlesine en iyi Türkiye tarihini verebilmek ve okutabilmek gayesiyle, müsveddelerin şeklî bir hayli değiştirilmiş, mümkün olduğu kadar basite irca edilmiştir. Aksi takdirde eser, ancak belirli bir zümreye, belki yalnız tarihçilere hitap eden bir kitap olacaktı. Bu şekilde her fikrin dayandığı kaynakları ayrı ayrı göstermek yolu bırakılmış, ancak okuyucuyu şoke edecek derecede az duyulmuş meselelerde mehaz gösterilmiştir. Bununla beraber her bahsin sonunda, o bahsin belkemiğini teşkil eden mehazların bibliyografyası verilmiş, bu suretle o bahiste derinleşmek istiyen ve tarihçi olmıyan okuyucuya da yol gösterilmiştir. Fakat bu bibliyografyalar, o bahis kaleme alınırken istifade edilen bütün eserler değildir; çok küçük bir kısmıdır. Aksi takdirde geniş okuyucu kitlesini ilgilendiremiyecek bibliyografya sayfaları tahsisi yoluna gidilmek icap ederdi. Batı'da pek tanınmış tarihçilerin de bu tarzda eser kaleme aldıkları malûmdur. Biz, bu yolu takip ettik. Zira her memlekette, bilhassa Türkçe gibi dış piyasası olmıyan ve iç piyasası pek dar bulunan bir dilde yalnız tarihçilerin anlıyabileceği kitaplar kaleme almakla iktifa etmenin, millî kültür bakımından tehlikeleri vardır. Geniş aydın okuyucu kitlesinin elinde, bilhassa bizim mevzu aldığımız Türkiye tarihi gibi hayati konularda, iyi ve okunabilir eserlerin bulunması zarureti katîdir. Bu zaruret Batı'da çoktan duyulmuş, büyük tarihçilerin eserlerinin ucuz halk edisyonları yapılmıştır.

Eserimiz, şimdiye kadar yazılan Osmanlı tarihlerinin en büyüğü, en tanınmışı ve eskimiş olmasına rağmen şüphesiz en iyisi olan Avusturyalı müsteşrik von Hammer'in Fransızca'sı — atlas cildi ile — 19 cilt olan kitabına hacım bakımından yaklaşacaktır (malûm olduğu üzere Hammer, 1774 yılında kalır). Fakat Hammer'in teferruatını tamamen terkettiğimiz için, okuyucu, daha özlü bilgiye sahip olabilecektir.

Eserin başlıca hususiyetlerinden biri, Türkiye tarihi-

ni, âdeta bütün dünyadan tecrit edilmiş gibi vermeyişidir ki, şimdiye kadar daima böyle yapılagelmiştir. Halbuki mukayeseli tarih yazmakta büyük faydalar vardır. Bir vakanın sebepleri ve neticeleri üzerinde eğilirken, onun tarihteki yerini belirtmek, ancak bu suretle, bütün cihan tarihinin o andaki vaziyetini ve istikbaldeki inkişaflarını dikkat nazarından uzak bulundurmamakla mümkündür. Hele Osmanlı devleti gibi bir cihan imparatorluğunun tarihini kaleme alırken, bu tarihi kendi çerçevesi içine tıkamak, bütün dünya ile münasebeti kaybetmeye, bizzat Osmanlı tarihini anlamamaya müncer olur.

Kitap kaleme alınırken, klâsikleşmiş, fakat tarihî tenkid metoduna dayanamıyacak kadar zayıf rivayetlere iltifat edilmemiş, buna mukabil, en son buluşlar tamamen aksettirilmiştir. Onun için, meraklı bir okuyucu, bazı bahislerde, bu mevzuda belki pek çok kitap okumuş olmasına rağmen, yepyeni bir hava, âdeta yepyeni bir iklim ile karşılaşacaktır. Daha son buluşların en mühimleri bile ansiklopedi, mektep kitabı gibi elden ele dolaşan eserlere girmemiştir. Bütün bu kitaplar açılırsa, hâlâ Osmanlı devletinin 1299'da kurulduğu, Osman Bey'in 1326'da yerini Orhan Bey'e bıraktığı, Orhan Bey'in 1359 veya 1360'ta öldüğü görülür. Bu tarihlerin hepsi yanlıştır.

Eserin diğer bir hususiyeti, Osmanlı tarihini askerî-siyasi tarihten ibaret farzeden eski tarih telâkkisinden tamamen ayrılmamızdır. Askerî tarih başka bir ihtısas dalı olduğu için, muharebelerin cereyanı çok kere birkaç satırla hulâsa edilmiş, fakat o muharebenin sebepleri, niçin kazanıldığı ve kaybedildiği, bilhassa neticeleri üzerinde uzun uzun durulmuştur. Siyasi tarihe, bilhassa imparatorluğun yabancı ülkelerle alâkadar politikasına, diplomatik tarihe oldukça geniş yer verilmiştir. Fakat vakaların anlatılması kadar, tarih çerçevesi içindeki izahına da ehemmiyet verilmiştir. Siyasi tarih derecesinde, her türlü medenî tezahür üzerinde durulmuştur. Okuyucu o devirdeki Türk medeniyet, teşkilât ve yaşayışının bütün hususiyetlerini görebilecektir. Her bahiste ölçümüz bu olmakla beraber, ayrıca bir teşkilât ve medeniyet cildi verilecektir; eserin belki en orijinal ve dikkate değer cildi bu olacaktır.

Eseri geniş okuyucu kitlesi için yayınladığımızı, muayyen bir seviyeyi muhafazaya çalıştığımızı tekrarda fayda vardır. Eser tamamlandıktan sonra, bunun bir ciltlik bir hulâsasını çıkarmayı da düşünüyoruz; bu cilt, herkesin anlıyabileceği basitliğe irca edilecektir. Geniş okuyucu kit-

lesi, hattâ hayatını yazı yazmakla kazananlar için, bugün birçok tarihî tâbir, nüfuz edilmesi müşkül ıstılahlar derecesinde anlaşılmaz olmuştur. Eserin hemen her sayfasında geçen sancakbeyi, beylerbeyi, vezir, sadaret kethudası, reisülküttap gibi tâbirlerin mânasını doğru dürüst bilenler sayılı olduğu gibi, bunların bugün hangi mevki, makam ve rütbelere tekabül ettiğini — tarihçi olmıyanlar arasında — söyliyebilecek olanlar büsbütün mahduttur. Keza birçok coğrafi tâbir de geniş okuyucu kitlesi için mânasını kaybetmiştir. Budin, Azak, Āmid şehirlerinin bugünkü Budapeşte, Rostov ve Diyarbakır olduğunu bilen az kimse vardır. Bu misalleri pek çoğaltmak mümkündür. Onun için, bütün bu isimlerin bugün neye tekabül ettiği sık sık okuyucuya hatırlatılmıştır. Bir tarihçi için bu hatırlatma can sıkıcı olmakla beraber, geniş okuyucu kitlesi için çok tenvir edicidir. Bununla beraber, bu hususta ölçüyü kaçırmamaya ve mübalâğa etmemeye dikkat edilmiştir. Okuyucunun Türkçe'yi bildiği ve anladığı peşin olarak kabul edilmiş, âdi lûgatlerin izahı yoluna gidilmemiştir. Meraklı okuyucu, bilmediği kelimenin mânasını zaten öğrenmek istiyecektir.

Böyle çok hacımlı ve pek mühim bir boşluğu dolduran bir eseri geniş okuyucu kitlesine pek düşük fiyatla ve iyi baskıyla verebildiğimiz için kendimizi bahtiyar sayıyoruz. Böylece millî olduğu kadar beşerî ve ilmî bir vazife yaptığımıza kaniyiz.

İstanbul, 22 nisan 1963

T. YILMAZ ÖZTUNA

Birinci Kitap

Türkler Gelmeden Önce Anadolu ve Trakya

I. TARİHÖNCESİ ÇAĞLARI

TARİH yazı ile başlar. Her ülkede yazının kullanılmasından önceki devirler, o ülkenin tarihöncesi çağıdır. Bu çağlarla tarih değil, "preistuar", "protoistuar" denen ilimler, arkeoloji ve jeolojinin yardımı ile meşgul olur. Bugünkü bilgilerimize göre cihan tarihinde önce Mezopotamya'da Sumerler bundan 6.000 sene kadar önce yani M. Ö. 4000 yıllarında yazıyı kullanmışlar, tarih çağına geçmişlerdir. Onları Eski Mısırlılar takip etmiştir. Anadolu, bunların peşinden gelir. Anadolu'da tarih, Hititler ile başlar; ilk defa onlar yazıyı kullanmışlardır.

Anadolu'da Tarihöncesi Devirleri

Kabataş devrinden beri Anadolu'da insan yaşadığı XX. asırda yapılan kazılar sonunda anlaşılmıştır. Kabataş devrini takip eden Yontmataş ve Cilâlıtaş devirlerine ait keşifler fazlalaşmaktadır. Hatay ve Antalya civarında yapılan kazılar, en eski yerleşme tiplerini vermiştir. Daha yeni taş devirlerine ait keşifler, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde vuku bulmuştur: Samsun, Isparta vs. Cilâlıtaş devrine (neolitik) ait keşiflerse çok zengindir. Mersin'de, Burdur'da, Gaziantep'te (Sakçagözü) çeşitli yerleşme şekillerine raslanmıştır.

Anadolu'da Taş Devri insanlarına ait taş aletlerden başka sanat eserlerine de tesadüf edilmiştir. Meselâ Adıyaman yakınlarında Palanlı'da kayalar üzerine dağ keçisi sürüsü tasviri bulunmuştur. E. Pittard'a göre bu tasvir, Yontmataş Devri'nin sonlarına (Magdalenien Çağa) aittir. Cilâlı Taş (Neolitik) Devrine ait çift boynuzlu dağ keçisi ve insan tasvirlerine Hakkâri'de Gevaruk'ta tesadüf edilmiştir. Bu iki taş devri arasındaki devre (Mezolitik Çağ) ait geyik ve dağ keçisi tasvirleri de Antalya'da Beldibi'nde bulunmuştur. Şu halde, Anadolu, taş devirlerinin her çağına ait iptidai sanat mahsullerinden nümuneler vermiştir.

Taş devirlerinden sonra Maden Devri başlar. İnsanlar önce işlenmesi kolay yumuşak bir maden olan bakırı M. Ö. 4000 senelerine doğru bulmuşlar, zamanla kalay elde etmişler, M. Ö. 3000 yıllarına doğru da bu iki madeni karıştırıp tunç (bronz) yapmışlardır. Tunç bakıra nispetle çok dayanıklı bir maden olduğu için, insanların yaşayışında mühim bir inkılâp yapmıştır. Tabii her yerde insanlar bu madenleri aynı zamanda kullanmaya başlamamışlardır. Avrupa'nın ilk sakinleri, Yakın Doğu'nun insanlarından binlerce sene sonra Maden Çağı'na girebilmişlerdir. Taş Devri'nin sonları ile tuncun keşfine kadarki ilk maden çağına "Kalkolitik" denir. Anadolu bu çağa M. Ö. 3000 yıllarına doğru girmiştir. Bununla beraber Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde bile Maden ve Tunç çağlarına girme, yüzlerce sene farkla olmuş, aynı zamanda vuku bulmamıştır. En erken maden çağına giren bölgelerden biri Çanakkale olmuştur. I. Truva şehrine M. Ö. 3200'e kadar çıkabilen bir tarih tahmin edilmektedir. Orta Anadolu'da Yozgat'ta Alişar'da 1927-1932 yıllarında Chicago Üniversitesi'nin yaptığı kazılar, Maden Çağı'na ait pek zengin örnekler vermiştir. Boğazköy civarında Alacahöyük'te 1935-36'da T.T.K. adına Remzi Oğuz Arık'ın yaptığı hafriyat da çok çeşitli nümuneler ortaya koymuştur. Doğu Anadolu'da da çeşitli yerlerde Maden Çağı'na ait eserler ve yerleşme izleri bulunmuştur. Anadolu arkeoloji bakımından iyice kazılmış bir ülke olmadığından, daha bu mevzularda asla son söz söylenmiş değildir.

Maden Çağı'nda Anadolulular, avcılık ve balıkçılıktan başka ziraate de başlamışlardır. Bu çağda buğday ekildiği, kesin şekilde belli olmuştur. Gene Maden Çağı'nda Anadolu'da köyler, kasabalar kurulmuş, hattâ kasabaların sûrla çevrilmesine başlanmıştır. Mimari ve güzel sanatlarda tekâmül olmuştur. Dinî inanışlar şekillenmiştir.

Anadolu'da M. Ö. 5000 yılında, hattâ çok daha eski tarihlerde insan yaşadığı muhakkaktır. Bu insanlar, beyaz ırkın Kuzey, Alp ve Akdeniz tiplerine aittir. Her üç tipten iskeletler, antropologlar tarafından tetkik edilmiştir. Bu suretle, Tarihöncesi çağlarında Anadolu sakinlerinin bir ırka değil, çeşitli ırklara mensup olduğu kesin surette anlaşılmıştır.

Anadolu'da Tunç Devri

Anadolu'da Tunç Devri M. Ö. 2500-3000 yıllarında başlamış, M. Ö. 1200 yıllarına kadar sürmüştür. Bu uzun zaman, 3 devre ayrılmaktadır: Eski Tunç Çağı, Orta Tunç Çağı ve Yeni Tunç Çağı. Yeni Tunç Çağı, M. Ö. 1500-1200 arasında tarihlenmektedir. M. Ö. 1200'lerde Anadolu Demir Çağı'na girmiş-

tir. Bu devrede artık Anadolu, çoktan Preistorik (Tarihöncesi) Çağı geçmiş, tarihî çağlara girmiş bulunuyordu. Yazı kullanılmaya başlanmıştı.

Tunç Devri'nde din ve sanat fevkalâde inkişaf göstermiş, Anadolu'da şehirler kurulmuş, Mezopotamya ile münasebetler başlamıştır. M. Ö. 2000 yıllarına doğru Anadolu tarih çağlarına kesin olarak girmiştir. Şu halde Anadolu'da İlkçağ 25 asır sürmüştür (M. S. 476'ya kadar). Halbuki Mezopotamya'da İlkçağ 40, belki 45 asır devam etmiştir.

Hititler'den Önce Anadolu'nun Tarihi

Mezopotamya'da kudretli bir imparatorluk kuran Sâmî Asurlular, erken zamanlarda Anadolu'ya el atmışlar, Orta Anadolu'ya kadar nüfuz etmişlerdir. Eski Babil imparatorluğu'nun nüfuz, hattâ hâkimiyet bölgesi, Orta Anadolu'ya kadar olan bölgelerde daha da kesin olmuştur. Babilliler de Asurlular gibi Sâmî'dir ve her ikisi de Sâmî olmıyan pek zengin Sumer medeniyetine vâris olmuşlardır.

Asurlular, Anadolu'da daha çok ticaret kolonileri kurmuşlar, ülkeyi kısmen de olsa vilâyet şeklinde imparatorluklarına bağlıyamamışlardır. Bu devirde Anadolu'da Asurlular'ın nüfuzunda yahut onlarla ticari münasebetler kuran şehir devletçikleri, prenslikler teşekkül etmiştir. Bunlardan bugün bizce malûm olanları Orta Anadolu'da Kaniş, Hattuş, Zalpa, Kuşşara prenslikleridir. Bu devletçiklerin hükümdarlarından bazılarının adlarını da keşfedilen kitâbeler sayesinde tanıyoruz: Kaniş prensi İnar ile oğlu Warşama gibi.

BİBLİYOGRAFYA: Türkçe'de Hititler'den önce Anadolu tarihinin en doğru ve en yeni hulâsasını Prof. Dr. Füruzan Kınal yapmıştır: *Eski Anadolu Tarihi*, T.T.K. yayınlarından, Ankara, 1962, s. 1-81. Alişar Höyüğü kazılarının raporları H. H. von der Osten tarafından neşredilmiştir: *Explorations in Central Anatolia*, Chicago, 1929; *The Alishar Hüyük* (Erich Schmidt ile beraber), Chicago, 1930; *Explorations in Hittite Asia Minor*, Chicago, 1929-30, 2 cilt; *Discoveries in Anatolia*, Chicago, 1933. — Alacahöyük kazıları raporları: Remzi Oğuz Arık, *Alacahöyük Hafriyatı (1935)*, Ankara, 1937, T.T.K. nş.; *Alacahöyük Hafriyatı (1936)*, Ankara, 1938; Tarsus kazıları için: Hetty Goldman, *Excavation at Tarsus*, Princeton, 1956. — Anadolu'nun tarihöncesi için klâsikleşmiş kitaplar: A. Götze, *Kleinasien*, Münih, 1934; Kurt Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, İstanbul, 1934. — Anadolu'nun klâsik atlası: Kiepert, *Karte von Kleinasien, (1 : 400.000)*, 24 yaprak, Berlin, 1914. — Daha tam bibliyografya, Hititler bahsinin sonundadır.

II. HİTİTLER

Hititler'in Menşei ve Kronolojisi

HİTİTLER, tahminlere göre doğudan gelip Anadolu'ya yerleşen Âri bir ırktır.

Son zamanlara kadar Hitit kırallığının kuruluşunu M. Ö. 2025'e doğru başlatmak temayülü vardı. Şimdi tarihçiler, bu tarihi M. Ö. 1800'e almak temayülündedirler. İlk Hitit kıralları Pithâna, Anitta ve Tuthalia'dır. Devlet, Tuthalia devrinde tam mânasiyle kurulmuş, güc kazanmıştır. Hitit tarihinin bilhassa ilk yüzyılları hakkında bilgimiz kıttır, karışıktır, mütenakızdır. Hititler'in kullandığı iki yazıdan birinin hâlâ deşiffre edilememiş durumda olması ve bu yazı ile yazılmış elimizdeki binlerce tabletin şimdilik bize hiçbir şey söyliyememesi, bu durumun âmillerinden biridir. Sonra hititoloji, çok yeni bir ilimdir. Meselâ Asurlular, Babilliler, Eski Mısırlılar XIX. yüzyılın erkence senelerinden beri tetkik edilmiş, asuroloji, ejiptoloji sağlam ilmî temeller üzerinde kurulmuştur. Fakat Hitit diye bir kavmin mevcudiyeti bile, son zamanlara kadar meçhul kalmıştır. Hititçe kitabelerin çözülmesi, Asurca ve başka dillerde yazılan tabletlerde Hititler'e ait malûmatın toplanması, Hitit arkeoloji keşifleri, Hitit dilinin öğrenilmesini sağlamış ve hititoloji kurulmuştur. Ankara Üniversitesi'nde Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne bağlı hititoloji kürsüsü vardır. Almanlar, Fransızlar, Amerikalılar, İngilizler de değerli hititologlar yetiştirmişlerdir. Yeryüzünün en zengin Hitit Müzesi, Ankara'daki Etnografya Müzesi'dir. Hititler'e ait binlerce tablet, daha müzelerimize intikal etmemiş vaziyettedir.

Hitit Devletinin İmparatorluk Halinde Genişlemesi ve Tekâmülü

Kıral Labarna zamanında Hitit devleti, yalnız Anadolu'nun en güclü siyasi teşekkülü olmakla kalmamış, Yakın Doğu'nun mühim devletlerinden biri derecesine yükselmiştir.

Elimize kıral Labarna zamanından kalma tabletler geçmemiştir. Onun icraatını, daha sonraları halefleri tarafından bırakılan tabletlerden öğreniyoruz. Her halde Labarna'nın bütün Orta Anadolu'yu ele geçirdiği ve Güney ve Güneydoğu Anadolu'ya doğru iyice uzandığı muhakkaktır.

Labarna'nın yerine geçen oğlu I. Hattusilis devrinden kalma tabletler elimizdedir. Onun için bu kıralın devri daha iyi biliniyor. I. Hattusilis, ülkesini güneye doğru genişletmiştir; Halpa (Halep) seferi meşhurdur. Doğudan ve güneydoğudan gelen Hurri tehlikesine karşı da ciddî tedbirler almıştır.

I. Hattusilis'in yerine oğlu I. Mursilis geçmiştir. I. Mursilis devrinde devlet bir imparatorluk şeklinde büyümüş ve artık münakaşasız olarak o zamanki dünyanın yani Yakın Doğu'nun en güclü devletlerinden biri haline gelmiştir. I. Mursilis, artık Anadolu değil, Yakın Doğu — o zamanki siyasi vaziyete göre dünya — siyaseti gütmüştür. I. Mursilis, Halep'i almış ve bu suretle bir taraftan Mısır'ı, diğer taraftan Mezopotamya'yı tehdit edebilecek stratejik bir mevki elde etmiştir. Fakat I. Mursilis'in adını ebedileştiren, Babil seferidir. Yakın Doğu'nun bu pek meşhur imparatorluk başkentini fetheden ve zengin ganimetlerle Anadolu'ya dönen I. Mursilis, fütuhatını coğrafi vaziyet dolayısiyle elde tutamamakla beraber, Hitit imparatorluğunun askerî gücünü en yüksek derecesine çıkarmıştır.

I. Mursilis'in halefleri devrinde bir durgunluk devresi başlar. İmparatorluğa bağlı site (şehir) devletçikleri muhtariyetlerini artırırlar. Devlet, güclü hükümdarlardan mahrum kalır. M. Ö. 1550'ye kadar I. Mursilis'i eniştesi Hantilis, sonra Hantilis'in oğlu olduğu sanılan Zidantas, onu oğlu Ammunas, onu oğlu olduğu sanılan Huzzias, onu da eniştesi Telepinus takip eder. M. Ö. 1550-1450 arasındaki bir asır, Hitit devletinin karanlık çağıdır. Bu asırda Alluvamnas, II. Hantilis, II. Zidantas, II. Huzzias hüküm sürmüştür. II. Huzzias'tan sonraki devre "Yeni Hitit İmparatorluğu Çağı" denir. Bu çağın ilk imparatorları II. Tuthalia, I. Arnuvanda, II. Hattusilis, III. Tuthalia'dır. III. Tuthalia ile imparatoriçe Nikalmati'nin oğlu olan Suppiluliuma'nın saltanatı, Hitit imparatorluğunun şevket çağıdır.

Suppiluliuma Devrinde Hitit İmparatorluğu

Suppiluliuma çağına kadar Hitit devleti, haricî istilâların tehdidi altında idi. İmparatorluk dağılmak üzereydi. Muhtar sitelerin Hititler'e bağlılıkları son derece zayıflamıştı. Suppi-

luliuma'dır ki, imparatorluğa eski imparatorluk çağınınkini de geçen bir güc kazandırmıştır. Bu devirde Hitit devleti, topraklarını savunan bir devlet değil, sınırlarını genişletmek siyaseti yürüten bir siyasi teşekküldür. Suppiluliuma, Mısır'ın büyük firavunları III. Amenofis ve IV. Amenofis (Ihnaton) ile muasırdır. Bu devre ait Boğazköy'de bulunan Hitit tabletleri çok zengin olduğu gibi, çağdaş Mısır'ın Tell-el-Amarna arşivinde de Hititler'le alâkadar pek çok vesika ele geçmiştir. Bu sıralarda Mısır, yüzlerce yıldan beri olduğu gibi cihanın en büyük devletidir. Onu Hitit imparatorluğu, onu da Babil ve Mitanni kırallıkları takip etmektedir. Asurlular, yeniden kalkınmaya çabalamaktadırlar.

Suppiluliuma, Karadeniz ile Akdeniz arasındaki bütün Anadolu'da hâkimiyetini iyice kurduktan sonra, fütuhata başladı. Güneydoğu Anadolu ile Suriye'nin bir kısmına Mitanni devleti hâkim bulunuyordu. Mitanni kırallığı, pek kudretli Mısır imparatorluğu ile sıkı münasebetler kurmuştu. Suppiluliuma, Suriye'ye birçok sefer yaptı. Sonunda Hurri-Mitanni devleti, Hitit imparatorluğuna katıldı. İmparatorluk, Filistin'e kadar yaklaştı. Suriye'nin en büyük kısmını ve Lübnan'ın kuzey yarısını elinde tutuyordu. Artık Mısır'la çatışma, kaçınılmaz bir hale gelmişti. Mısır, jeopolitik bakımdan Suriye'de, hele Filistin'de kudretli bir devletin yerleşmesine asla iyi gözle bakamazdı. O zamanki medeni dünyayı teşkil eden Yakın Doğu hâkimiyeti için, iki büyük imparatorluk vuruşacaktı.

Bu sıralarda Asur devleti de Mitanni devletinin büyük bir parçasına el koymuş, Hititler'le rekabete girişmek arzusunda idi. Hurri - Mitanni devletinin çöküşüne seyirci kalmak gafletini gösteren ve tarihte ilk defa olarak tek tanrılı dini ortaya atan Büyük (IV.) Amenofis, Hititler'le dost geçinmek istiyordu. Kuruştama muahedesi ile iki imparatorluk arasında sulh aktedilmişti. Fakat Hititler'in Suriye'ye tahakkümünü çekemiyen Mısır, IV. Amenofis'ten sonra, Suriye'yi almak gayesiyle Anadolu imparatorluğu ile dostluk münasebetlerini kesti.

Kadeş

Suppiluliuma'nın yerine geçen oğlu Arnuwanda, ancak 1 sene tahtta kaldı. Onu kardeşi II. Mursilis, II. Mursilis'i de oğlu II. Muwatalli takip etti. Hititler, gittikçe güc kazanmak yolunda olan Asur kırallığı ile uğraşıp dünyanın Mısır'dan sonra ikinci büyük devleti durumunu kaybetmemeye çalışırlarken, Mısır da Doğu Akdeniz kıyılarından Hititler'i kovmak

için son hazırlıklarını yapıyordu. I. Sethos, Suriye seferine çıkmış ve bu ülkeden Hititler'i kovmak niyetini açıklamıştı. II. Ramses ise, Orta Suriye'de Kadeş mevkiinde Hitit imparatoru II. Muwattalli'nin büyük ordusunu karşıladı. Çok seçkin kıtalardan müteşekkil olan Hitit imparatorluk kuvvetleri, 17.000 piyade ve 4.500 harb arabasından ibaretti. Mısırlılar'ın sayısını bilmiyoruz; Mısır ordusu, 4 tümenden mürekkepti ve Amon tümenine bizzat firavun II. Ramses kumanda ediyordu. II. Muwatalli, sarih haber toplayamıyan Mısırlılar'ın gafletinden istifade edip ordusu ile Kadeş şehrini yana almak suretiyle Mısır kuvvetlerini ikiye böldü; Hitit ordusu, Mısırlılar'ın arasına kama şeklinde girmiş, 3 Mısır tümenini bir tarafta, II. Ramses'in başında bulunduğu Amon tümenini diğer tarafta bırakmıştı. Cihan tarihinin ilk büyük meydan muharebesi cereyana başlamıştı (M.Ö. haziran 1296). Mamafih II. Ramses gafil avlanmadı. Büyük zayiatı göze alarak Mısır kuvvetlerini birleştirmeye çalıştı ve başardı. Bu büyük vuruşmada iki tarafın da zayiatı çok büyük oldu. Sonunda Hititler, muharebe sahasını Mısırlılar'a bırakmaya mecbur oldular. Bundan, Mısır ordusunda kesin sayı üstünlüğü olduğu tahmin edilebilir. Bununla beraber Kadeş, Mısırlılar'ın iddia ettiği kadar büyük bir zafer olamaz; çünkü Hititler'i Suriye'den atamamıştır. *Ancak biz muharebenin bütün tafsilâtını tek taraftan*, Mısır vesikalarından öğreniyoruz. Muharebeyi anlatan Hitit vesikaları daha elimize geçmemiştir.

Kadeş'ten sonra 16 yıl iki imparatorluk Suriye için çekişti. Fakat ülkenin büyük kısmı (Kuzey ve Orta Suriye) gene Hititler'de kaldı. Mısırlılar'ın Toroslar'a ve Fırat'a erişme gayesi gerçekleşemedi. Ancak M. Ö. 1280'de iki devlet arasında barış aktedildi. Bu sırada Hitit tahtında II. Muwatalli'nin oğlu Urhi-Teşup (III. Mursilis) bulunuyordu. Urhi-Teşup 6 yıl kadar sonra yerini amcası III. Hattusilis'e bırakmaya mecbur oldu. Bir Babil prensesi ile evlenerek Mezopotamya'yı Asurlular'a karşı tutan III. Hattusilis, iki kızını arka arkaya II. Ramses'le evlendirdi. Kendisi de M. Ö. 1264'te Mısır'ı ziyaret etti. Bu suretle iki imparatorluk arasındaki büyük jeopolitik mücadele bitti.

III. Hattusilis ve Halefleri

III. Hattusilis, Hititler'in en büyük hükümdarlarındandır. Devri Anadolu imparatorluğu için bir sulh, sükûn, refah ve şevket devri olmuştur. Devlet, büyük ölçüde imar gördü, ticaretle zenginleşti. Asur'a karşı Babil ittifakı takip edildi. Bu suretle güneyde Mısır'la olduğu gibi güneydoğuda Sâmî

devletlerle de muvazene temin edildi. Hititler, dünyanın ikinci devletine sahip olmakta devam ettiler. İmparatoriçe Puda-Hepa da mümtaz şahsiyetiyle devletin iç ve dış siyasetinde mühim rol oynadı.

III. Hattusilis'in yerine oğlu IV. Tuthalya geçti. Bu imparator zamanında çözülme başladı. Batı Anadolu'da Hitit hâkimiyeti çok zayıfladığı gibi imparatorluğa vergi verir tâbi bir devlet olan Alaşya (Kıbrıs) adası da elden çıktı. Asurlular ise, güneydoğuda Fırat ve Dicle vâdilerinde Hititler aleyhinde büyük terakkiler kaydediyorlardı. IV. Tuthalya'yı oğlu III. Arnuwanda takip etti.

III. Arnuwanda'nın yerine geçen oğulları II. Suppiluliuma ile V. Tuthalya devrinde imparatorluk dağıldı. Bu dağılma, oldukça âni olmuştur. Ege'den gelen yeni kavimler, imparatorluğu M. Ö. 1200 tarihlerinde parçalamışlar, M. Ö. 1180'e doğru Hitit imparatorluğu tamamen tarihe karışmıştır.

Hititler'in Son Çağı: Prenslikler Devri

İmparatorluğun yerini bir sürü küçük Hitit şehir devletçikleri, prenslikleri aldı. Bunların en mühimleri Kargamış kırallığı ile Sam'al prensliğidir. Kargamış, bugünkü Carablus (Barak) kasabasıdır (Gaziantep vilâyetinin bir nahiye merkezi olup Suriye sınırı üzerinde, Fırat'ın batı kıyısı yakınlarındadır). Kargamış kırallığı M. Ö. 880'e doğru Asur'a tâbi olmuş, kıral Sangara kızını III. Salmanasar'a (M. Ö. 859-824) vermiş, 717'de son kıral Pissiris zamanında Asur, bu Hitit devletini ilhak etmiş, kıralını esir almıştır. Sam'al, bugünkü Zencirli'dir. Bugünkü Hatay topraklarında kurulan bu Hitit prensliği önce Kargamış kırallığına, sonra onun gibi Asur'a tâbi olmuş, M. Ö. 700'den evvel Asur imparatorluğu tarafından ilhak edilmiştir. Sam'al prensliğinin hayatı M. Ö. 900-700 arasında 2 asır kadar devam etmiş, bu müddet içinde 7 prens gelip geçmiştir; sonuncusu Barrekub'dur.

Diğer Hitit devletçiklerinin arasında Gurgum (Maraş) Melid (Malatya), Hamat (Hamâ), Guzana (Tel Halef), Til Barsip (Tel Ahmer) prensliklerini sayabiliriz. Bunların hepsi M. Ö. 700 tarihlerinden önce Asur imparatorluğuna katılmıştır. Asurlular, Taşeli'ne kadar Güney Anadolu'yu, Kızılırmak'a kadar Orta Anadolu'yu, Van Gölü güneyine kadar Doğu Anadolu'yu imparatorlukları sınırları içine almışlardır. Asurlular'ın yerine büyük bir imparatorluk kuran başka bir Sâmî kavim Babilliler ise, ancak bugünkü Hatay, Gaziantep, Urfa, Mardin topraklarına sahip olabilmişlerdir. Her iki Sâmî imparatorluk da Mezopotamya ve Suriye - Filistin'den başka,

Mısır'ı ele geçirmiş, binlerce yıllık Mısır imparatorluğunun zevale yüz tutması ile Yakın Doğu'da devletler muvazenesi altüst olmuştur. Kızılırmak'ın batısında kalan Anadolu topraklarında ise M. Ö. 800'e doğru Frikya kıratlığı kurulmuştur. Gene bu tarihlere doğru Kafkaslar'dan gelen Kimmerler, sonra İskitler, Anadolu'ya girmişler, Kızılırmak'ın doğusunda kalan Kuzey Anadolu'ya hâkim olmuşlar, fakat devlet kuramamışlardır. Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılmak istidadı gösteren Kimmer istilâsı, Asurlular tarafından büyük müşkilâtla durdurulabilmiştir.

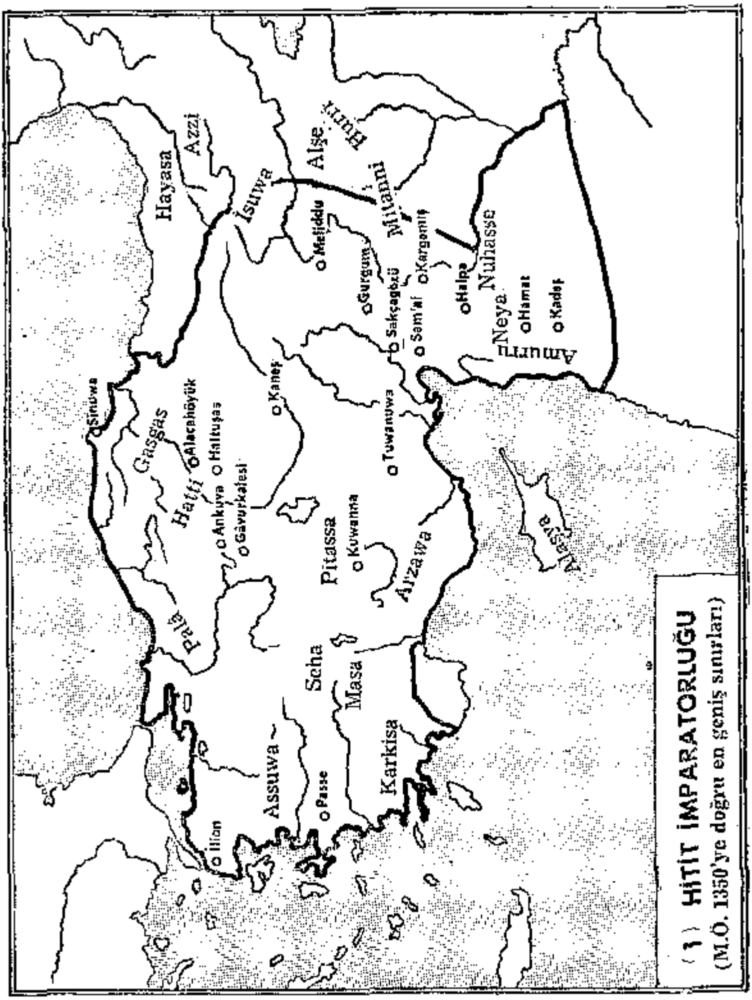
Hitit Medeniyeti ve Hititler'in Tarihi Ehemmiyeti

Hititler'in kendi dillerinde adları "Hatti"dir. İmparatorlarına "tabarna" ve "henos", imparatoriçelerine "tavannanna" derlerdi. Başkentleri Hattuşaş şehri idi; Hattuşaş, bugünkü Çorum'un güneyindeki Boğazköy'dür. Boğazköy'ün az kuzeydoğusundaki Alacahöyük ile az güneydoğusundaki Alişar (Ankuva) (Yozgat'ta), Hititler'in mühim yerleşme merkezleridir. Hitit başkenti, devletin ilk zamanlarında bir ara Kapadokya'da (Kayseri bölgesi) Kuşkar idi. Son zamanlara doğru da Kızılırmak güneyindeki Dattasa'ya nakledilmişti.

Hitit imparatorluğu, dahilî idarelerinde müstakil şehirlere ve bu şehirleri idare eden kudretli bir asılzadeler sınıfına dayanıyordu. İmparator ve sarayı, bütün bu şehir ve bölgeler üzerinde umumi bir nüfuza sahipti. Hür köylülerden, büyük arazi sahiplerinden, rahiplerden meydana gelen kalabalık içtimai sınıflar vardı. Kölelik yaygındı. Kadının cemiyetteki mevkii yüksekti. Başlıca geçim kaynakları hayvancılıktı. Küçük ve büyük baş hayvanların yanında at da yetiştirirlerdi. Dağlarında zengin demir cevheri bulunması sayesinde Hititler'in, bilhassa bu madeni işliyen usta sanatkârları vardı. Fetihlerdeki muvaffakıyetlerinin birinci sebebi, demirden yapılmış silâhları idi. Düşmanlarında yalnız bakır ve tunçtan yapılmış silâh olması, onlara büyük üstünlük veriyordu. Bununla beraber Hititler, bu sırlarını saklamaya dikkat etmemişler ve bir müddet sonra demir, bütün Yakın Doğu'ya yayılmıştır. Hititler, Babil'den çok şey öğrenmişlerdir. Kendilerine has medeniyetlerinden bir şey kaybetmeksizin, çivi yazısını, kendi dillerinin ihtiyaçlarını karşılıyacak şekilde Babil'den iktibas etmişlerdir. Yazılarını bilhassa taşa kazmışlardır.

Hititler'in tarihî ehemmiyeti, tarihte ilk defa olarak Anadolu'yu bir devletin idaresinde birleştirmiş olmalarıdır. İmparatorlukları Mısır, Asur, Babil imparatorlukları kadar devamlı olmamasına rağmen, hâkim bulundukları topraklarda

yüzlerce yıl için silinemez izler bırakmışlardır. Yunanlılar ve İtalya'ya göçüp yerleşen Etrüskler, Hititler'den birtakım iktibaslar (lir çalgısı, sorguçlu miğfer, ciğere bakma falı, bazı tanrılar, mitoloji unsurları vs.) yapmışlardır. Bu suretle Hitit medeniyeti, klâsik medeniyete (Yunan - Roma medeniyetine) tesirde bulunmuştur. Hititoloji çok yeni olduğu için, Hitit tarihi de Mısır ve Mezopotamya tarihleri derecesinde in-

(1) HİTİT İMPARATORLUĞU
(M.Ö. 1350'ye doğru en geniş sınırları)

celendiği gün, bu medeni tesir sahasının çok genişliyeceği söylenebilir. Zira ilk Hitit tabletleri ancak 1911'de bulunmuş, Hitit çivi yazısını ise 1917'de Çek âlimi B. Hrozny okumuştur. Hitit hiyeroglif yazısı, bugüne kadar deşifre edilememiştir. Hititoloji, bu kadar yeni bir ilimdir.

1. HİTİT İMPARATORLARI

1. **Pithâna** (M.Ö. 1850?-)
2. **Anitta**
3. **I. Tuthalya** (-1750?)
4. **Pusarumma**
5. **Pawahtelmakh**
6. **Labarna**
7. **I. Hattusilis**
8. **I. Mursilis** (-1650?) (*ilk imparator*)
9. **I. Hantilis**
10. **I. Zidantas**
11. **Ammunas**
12. **I. Huzzias**
13. **Telepinus** (-1550?)
14. **Alluwamnas**
15. **II. Hantilis**
16. **II. Zidantas**
17. **II. Huzzias**
18. **II. Tuthalya** (1465?-)
19. **I. Arnuwanda**
20. **II. Hattusilis**
21. **III. Tuthalya** (-1390?)
22. **II. Arnuwanda** (1390)
23. **I. Suppiluliuma** (1390-1350)
24. **III. Arnuwanda** (1350)
25. **II. Mursilis** (1350-1320)
26. **Muwatalli** (1320-1294)
27. **Urbi-Teşup** (1294-1287)
28. **III. Hattusilis** (1287-1250)
29. **IV. Tuthalya** (1250?-1230?)
30. **IV. Arnuwanda** (1230?-1215?)
31. **II. Suppiluliuma** (1215? - 1200?)
32. **V. Tuthalya** (1200?-1180?)

1.a. KARGAMIŞ HİTİT KIRALLIĞI

Kıral Sangara
Kıral Pisiris (son kıral)

1b. SAM'AL HİTİT PRENSLERİ (tarihler takribîdir).

1. **Hani** (-850)
2. **Kalamu** (850-815)
3. **Karal** (815-790)
4. **I. Panammu** (790-765)
5. **Bar-Sur** (765-740)
6. **II. Panammu** (740-730)
7. **Barnekub** (730-)

BİBLİYOGRAFYA: Türkçe'de yeni keşifleri toplıyan en iyi ilmi eser şudur: Prof. Dr. Füruzan Kınal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara, 1962, T.T.K. yayınlarından. — Başlıca hafriyat raporları: Hâmid Zübeyr Koşar, *Alacahöyük Hafriyatı (1936)*, Ankara, 1938, T.T.K. nş. (Almanca trc. Ankara, 1944) ve *Alacahöyük Kazısı (1937-1939)*, Ankara, 1951, T.T.K. nş. (Türkçe ve Fransızca); Tahsin Özgüç, *Kültepe* - Kaniş, Ankara, 1959, T.T.K. nş. (Türkçe ve İngilizce). — Hitit tarih ve medeniyeti üzerinde yazılmış en iyi kitaplar (birçoğu yeni keşifler neticesinde eskimiştir): E. Cavaignac, *Le Problème Hittite*, Paris, 1936; L. Delaporte, *Les Hittites*, Paris, 1936; G. Contenau, *La Civilisation des Hittites et des Mitanniens*, Paris, 1934; J. Garstang, *The Hittite Empire*, Londra, 1929; H. Güterbock, *Kumarbi Efsanesi* (Hititçe metin ve tercümesi), 2 cilt, Ankara,

1945-46, T.T.K. nş.; B. Landsberger, *Sam'al*, Ankara, 1948, T.T.K. nş. (Sam'al Hitit prensliği üzerinde fevkalâde bir araştırma; Türkçe ve Almanca iki tabı vardır); Hâmid Zübeyr Koşay, *Alacahöyük*, Ankara, 1951, T.T.K. nş. (Türkçe ve Almanca); E. Sturtevant ve G. Bechtel, *A Hittite Chrestomathy*, Philadelphia, 1935; E. Cavaignac, *Les Annales de Subbiluliuma*, Strasbourg, 1931 ve *Subbiluliuma et Son Temps*, Paris, 1932; H. Pedersen, *Mursilis Sprächlahmung*, Kopenhag, 1934; Ch. Kuentz, *La Bataille de Qadesh*, Kahire, 1928; J. Breasted, *The Battle of Kadesh*, Chicago, 1903; F. Sommer, *Die Ahhijavâ-Urkunden*, Münih, 1932; Moortgat, *Vorderasien im Altertum*, Münih, 1950; L. King, *Hittite Texts in the Cuneiform Character*, Londra, 1920; B. Hrozny, *Code Hittite*, Paris, 1922 (Almanca tercemesi de vardır); G. Furlani, *La Religione degli Hittiti*, Bologna, 1936; G. Contenau, *La Glyptique Syro-Hittite*, Paris, 1923; D. Hogarth, *Hittite Seals*, Oxford, 1920; O. Weber, *Die Kunst der Hethiter*, Berlin, 1922 (Fransızca tercemesi de vardır); E. Sturtevant, *A Comparative Grammar of the Hittite Language*, Phlidelphia, 1934; L. Delaporte, *Pour Lire le Hittite Cunéiforme*, Paris, 1934; R. Labat, *L'Akkadien de Boğaz-köi*, Bordeaux, 1932; J. Friedrich, *Hethitisch Sprachen*, Berlin, 1931; B. Hrozny, *Les Inscriptions Hittites Hiéroglyphiques*, 3 cilt, Prag, 1933-1937; G. Contenau, *Eléments de Bibliographie Hittite*, Paris, 1922 ve 1927, 2 cilt; Max von Oppenheim, *Tel Halaf*, 3 cilt, Berlin, 1943-1955; E. Laroche, *Recherches sur les Noms des Dieux Hittites*, Paris, 1947; Ekrem Akurgal, *Späthethitische Bildkunst*, Ankara, 1949.

III. HURRİLER VE MİTANNİLER

Hurriler

HURRİLER, Hititler gibi Ârî ırklardan bir kavimdir. M.Ö. 2000 yıllarında — Hititler gibi — doğudan, muhtemelen İran yaylasından gelip Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya yerleşmişlerdir. Bununla beraber bu kavmin bir kırallık halinde teşkilâtlanması M.Ö. 1500-1475 senelerine doğru vuku buldu. Başkentleri şimdiki Urfa, o zamanki ismiyle "Khurri" idi. Hurri dili konuşan bu kavim, en geniş zamanında Suriye'nin hemen tamamını, Lübnan'ı, Kuzey Filistin'i, Toroslar'ın ve Fırat'ın doğusunda kalan Anadolu ülkelerini, Kuzey Mezopotamya'yı, Urmiye ve Van gölleri arasındaki sahayı elinde tutuyordu. Hurri kırallığı, 200 yıla yakın, büyük devletler arasında sayılıyordu. İlk 3 Hurri kıralı, Asur kırallığının metbuu idiler.

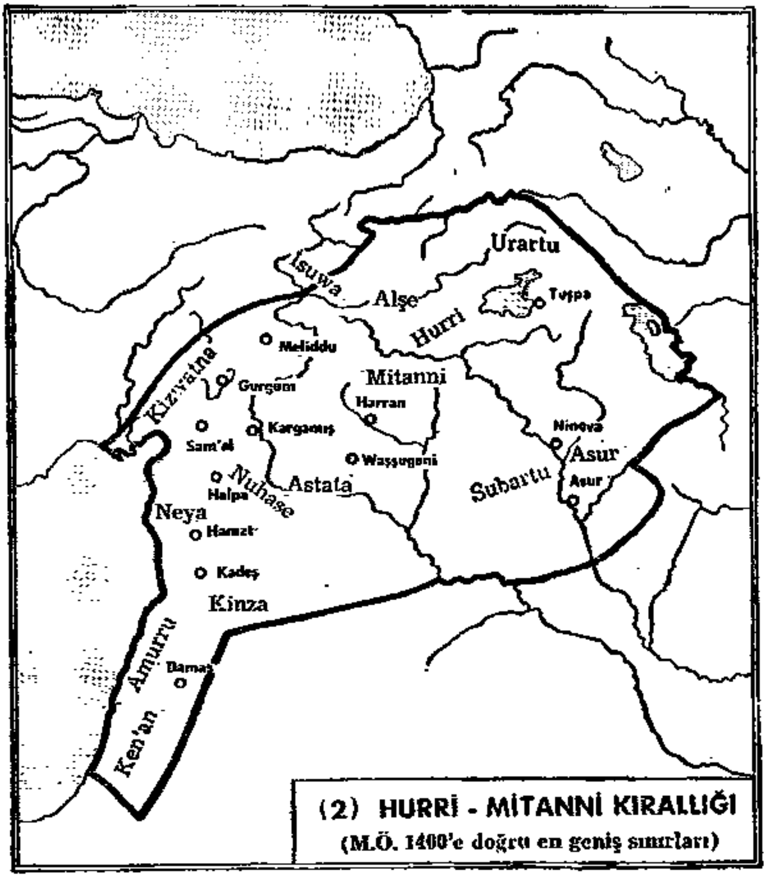
Kırallığın İkiye Bölünmesi

Hurriler'in bugün bizce malûm 4. kıralları Suterna, Hitiller'e karşı dünyanın en kudretli devleti olan Mısır'la ittifak etmiş, kızkardeşi Prenses Mutemuya'yı firavun IV. Tutmosis'le evlendirmiş, bu Prenses, Mısır imparatorluk tahtına bir veliaht doğurunca, iki devlet arasında rabıtalar daha samimileşmişti. Ancak I. Sutarna'dan sonra devletin iç idaresi karıştı. Bu kıralın oğlu Artasumara kısa bir saltanattan sonra öldürüldü. Yerine I. Sutarna'nın oğlu olduğunu iddia eden II. Artatâma, onun yerine de II. Sutarna geçti. I. Sutarna'nın büyük oğlu Tusratta ise, önceleri Duthi adlı naibin himayesinde Mitanni'de saltanat sürdü. Duthi'yi öldürttükten sonra idareyi eline aldı. Kızkardeşi Prenses Gilu-Hepa, Mısır'ın büyük firavunlarından III. Amenofis ile M.Ö. 1396'da evlenmişti. Tusratta'nın yerine oğlu Mattiwaza geçti ve Hitit imparatoru Büyük Suppiluliuma'nın bir kızı ile evlendi. Mitanni kırallığının başkenti, Subaru ülkesinde Waşşugani idi (bugünkü Resülayn; Urfa'ya bağlı nahiye merkezi olup Habur'un doğu kıyısı yakınlarında ve Suriye sınırı üzerindedir). Mitanni

kırallığı, M.Ö. 1275'e doğru Asur kırallığına, Hurri kırallığı ise M.Ö. 1300'lere doğru yani daha önce Hitit imparatorluğuna katıldı. Böylece Anadolu'nun mühim bir kısmını ellerinde bulunduran Hurri-Mitanni hâkimiyeti sona erdi.

Mitanni, devlete Hititler tarafından verilen addır; Hurrice'si "Maiteni", Asurca'sı "Hanigalbat"tır.

Hurri-Mitanniler, devlet teşkilâtı, kültür ve medeniyet sahalarında, Hititler'in ve Mısırlılar'ın tesirinde kalmışlardır. Büyük ilâhları Tesup ile, onun zevcesi addedilen Hepa idi. Tesup, fırtına ve yıldırım mâbudu. Hepa ise bereket, bolluk ilâhesi idi. Hurri-Mitanniler'in din, kültür ve teşkilât husu-

(2) HURRİ - MİTANNİ KIRALLIĞI
(M.Ö. 1400'e doğru en geniş sınırları)

sundaki teamülleri, sonradan Urartular'a geçmiştir. Hurri - Mitanniler'de içtimai hayat ve kanunlar, Hititler'inkine benziyordu.

2. HURRİ VE MİTANNİ KIRALLARI

HURRİ KIRALLARI

1. Barratarna (Parsatatar) (M.Ö. 1500?-	**4. I. Sutarna**
2. Sausatar	**5. Artasumara**
3. I. Artatâma	**6. II. Artatâma**
	7. II. Sutarna (-1300?)

MİTANNİ KIRALLARI

I. Tusratta	**2. Mattiwaza (** -1275?)

BİBLİYOGRAFYA: C. von Brandenstein, *Kultische Texte in Hethitischer und Churrischer Sprache,* Berlin, 1934; A. Götze, *Hethiter, Churriter und Assyrer,* Oslo, 1936; Albright, *The Horites in Palestine,* New York, 1935.

IV. URARTULAR

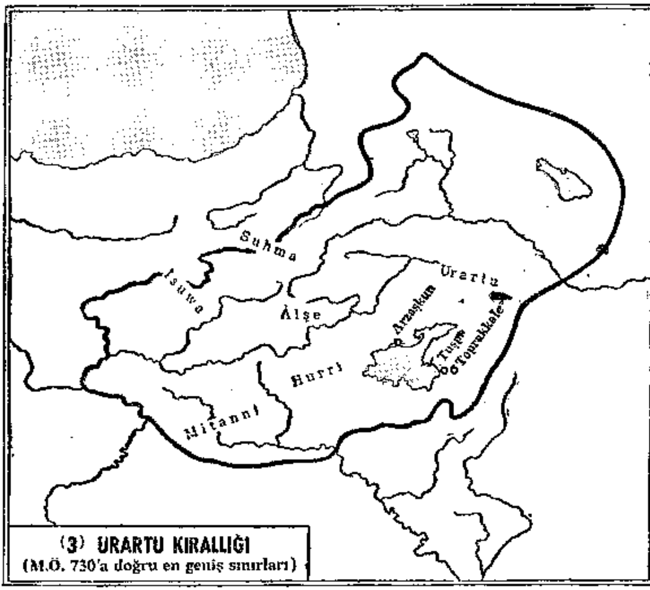
Urartu Krallığı

URARTU, Doğu Anadolu'nun güney yarısına, Van Gölü çevresine verilen isimdir. Bu çevrede M.Ö. 859-612 arasındaki 247 yılda Ârî ırklardan Urartululra, kudretli bir krallık kurmuşlardır. Devlet, Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye'yi elinde tutuyordu. Bununla beraber en geniş zamanlarında Kuzeydoğu Anadolu'yu, bugünkü Ermenistan'ı, yani Gence Gölü'nün güney ve batısını, batıda Malatya ve Erzincan'a kadar olan sahaları da içine almıştır. 3 kere başkent değiştirmişlerdir: M.Ö. 859-830 arasında Van Gölü'nün kuzeyinde Arzaşkun, 830-714 arasında Urartulular'ın "Tuşpa" ve Asurlular'ın "Turuşpa" dedikleri bugünkü Van ve 714-612 arasında Van şehrine çok yakın Toprakkale.

Asur İstilâsı

Urartulular, erken zamanlarda Mezopotamya'dan gelen Sâmî Asurlular'ın tehdidine düşmüşlerdir. M.Ö. 714'te II. Sargon, ünlü 8. Urartu seferinde, devletin başkenti Tuşpa'ya girip burasını tahrip etmiştir. Bu tarihten itibaren Urartu krallığı, Asur imparatorluğuna tâbi olmuş ve 102 yıl bu tâbiiyet altında yaşamıştır. II. Sargon tarafından öldürülen Urartu kralı I. Russâ'nın oğlu Argisti ve bunun halefleri, Asur hâkimiyetinden kurtulamamışlardır. Fakat Urartu devletine son veren kavim, Medler olmuştur. Persler'den önce İran imparatorluğuna sahip olan Medler, bu suretle Anadolu'ya girmişler ve bir müddet sonraki İran hâkimiyetinin temellerini atmışlardır.

Urartu sanatı ileri idi. Madencilik, kuyumculuk, oymacılık sanatlarında başarılı eserler bırakmışlardır. Ağacı ve fildişini iyi işlerlerdi. Küçük heykelleri de güzeldir. Heykelciklerde bilhassa mabutlarını mevzu almışlardır. Pek çok mabutları vardı. Bunların başında Ardini, Haldi, Trias ilâhları

(3) URARTU KIRALLIĞI
(M.Ö. 730'a doğru en geniş sınırları)

geliyordu. Urartular, Mitanniler'in medeni tesirinde kaldıkları için, bazı mabutlarını da onlardan iktibas etmişlerdir.

3. URARTU KIRALLARI

1. **Arame** (M.Ö. 859-844)
2. **Lutipri** (844-831)
3. **Sardur** (831-821)
4. **İspueni** (821-810)
5. **Menua** (810-785)
6. **I. Argisti** (785-760)
7. **III. Sardur** (760-733)
8. **I. Russâ** (733-714)
9. **II. Argisti** (714-694)
10. **Russâ** (694-673)
11. **IV. Sardur** (673-625)
12. **III. Russâ** (625-612)

BİBLİYOGRAFYA: A. Götze, *Das Reich von Urartu*, Münih, 1933; II. Sargon'un meşhur 8. Urartu seferi için: F. Thureau-Dangin, *Une Relation de la Huitième Campagne de Sargon*, Paris, 1912.

V. İYONLAR

İyonya

BÜYÜK Menderes ve Gediz arasındaki bölgenin klâsik adı "İyonya"dır. Buranın en eski sakinlerine "İyonlar" veya "İyonyalılar" denir. İyonlar, muhtemelen doğudan gelerek M.Ö. 2000 yıllarında buraya yerleşmişler, uzun müddet Hititler'e tâbi olmuşlardır. İyonlar zamanla Yunanistan' dan gelen göçmenlerle Yunanlı'laşmışlardır. Fakat İyonlar'ın Yunanlılar'a tesiri, en az Yunanlılar'ın onların üzerindeki tesiri derecesinde olmuştur. Yunan kültürünü kabul eden kavimler, M.Ö. 1200'lerden sonra, gittikçe Batı Anadolu'da çerçevelerini genişletmişler ve İyonya'dan dışarı taşmışlardır. Fakat umumiyetle bütün Batı Anadolu kıyıları "İyonya" adı altında toplanmış, bu kelime çok kere en geniş mânasiyle kullanılmıştır.

Batı Anadolu'nun Diğer Bölgeleri

İyonya'nın güneyine yani Güneybatı Anadolu'ya "Karya" denmiştir. Burası, Büyük Menderes ile Dalaman ırmakları arasında kalan bölgedir. İyonya'nın kuzeyindeki Batı Anadolu'nun Ege kıyılarına, Gediz ırmağı ile Bakır çayı arasındaki bölgeye, hattâ daha da kuzeye "Lidya" denmiştir. Lidya, adını Karya gibi bir kavimden (Karlar = Karyalılar, Lidler = Lidyalılar) almıştır; sonradan Lidya, mühim bir Anadolu krallığının nüvesi olmuştur. Lidya'nın kuzeyinde Misya, onun kuzeydoğusunda Bitinya bölgeleri vardır. Çanakkale yarımadasına Truva ve daha geniş mânada Hellespont denmiştir. Burası, erken zamanlarda Yunanistan'da yaşıyan kavimlerle karışmış, Ege Denizi'nin her iki tarafından gelen çeşitli ırklar müşterek bir medeniyet kurmuşlardır.

İyonya Medeniyeti

İyonya, Hitit ve Mısır medeniyetlerinden pek çok şey iktibas etmiş, coğrafi durumu, bu iktibasları kolaylaştırmış-

(4) İYONLAR ZAMANINDA BATI ANADOLU (M.Ö. 800)

tır. Bu iktibaslar, erken zamanlarda Ege'nin karşı tarafına, batıya, Yunanistan'a intikal etmiştir. Klâsik medeniyetin temelleri, tıp, matematik, felsefe gibi sahalarda bu suretle atılmış, Mezopotamya (Sumer) - Mısır - Anadolu - İyonya - Yunanistan - Roma yolunu takip etmiş, Akdenizli'leşmiş, yani beynelmilelleşmiş ve bugünkü cihan kültürünü kurmuştur. Klâsik Yunan kültürünün orijinal olduğu nazariyesi artık hiçbir ciddî tarihçi tarafından savunulmamaktadır.

İyonyalı dünya çapında ilim, felsefe ve edebiyat adamları arasında Miletli Tales, Efesli Demokrit ve Heraklides, Sisamlı Hipokrites ve Pitagoras, İzmirli Homeros'un adlarını saymak yeter.

BİBLİYOGRAFYA: F. Bilabel, *Die Ionische Kolonisation*, Berlin, 1920; D. G. Hogarth, *Modern and Ancient Roads in Eastern Asia Minor*, Londra, 1893; F. Hommel, *Grundiss der Geogr. und Geschichte des Alten Orients*, 2 cilt, Berlin, 1925-26.

VI. FRİKLER

Frikya

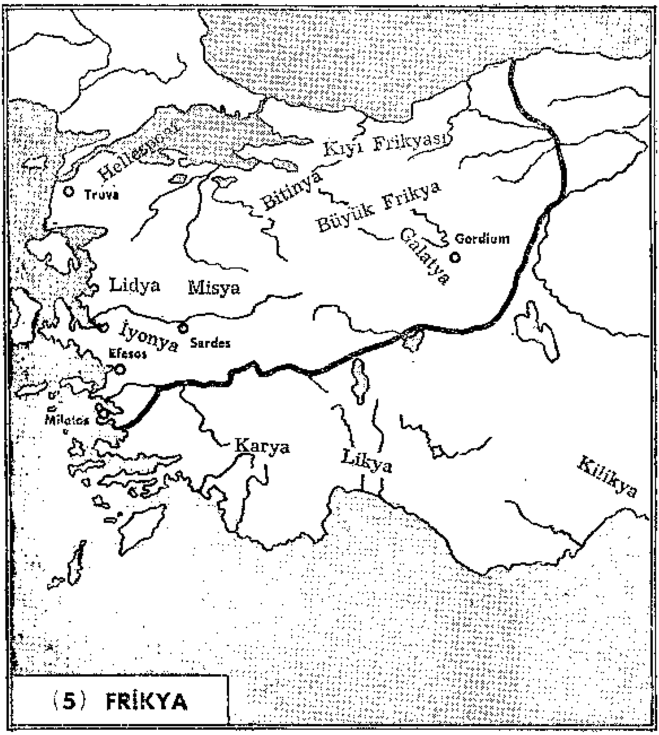
M.Ö. 1200'lerden sonra Anadolu'ya gelip Hitit imparatorluğunun dağılmasına sebep olan kavimlerden biri de Frikler (Frikyalılar)'dir. Bunların yerleştikleri bölgeye Frikya denmiştir. Frikya denen klâsik bölge, ikiye ayrılır: Büyük Frikya ki Tuz Gölü'nün kuzeybatısında kalan mıntakadır; Kıyı Frikyası ki, bunun kuzeybatısında, Marmara'nın güneyinde kalır.

Frikya Kırallığı

Frikya kırallığı M.Ö. 800'lerde kurulmuş, M.Ö. 620'ye kadar takriben 180 sene devam etmiştir. Bu müddet içinde 7 kıral saltanat sürmüştür. Kırallığın kurucusu I. Gordios'tur; bunun oğlu ve halefi meşhur I. Midas, Asur'un fâtih imparatoru II. Sargon'la savaşmıştır. Kırallığın başkenti Gordium şehri idi; Sakarya ile Porsuk'un ayrıldığı yerin az kuzeyinde, Sakarya'nın doğu kıyısına yakın, Ankara'nın batısındadır.

Frikya kırallığı, Kızılırmak'ın batısında kalan Anadolu'nun büyük parçasının en mühim kısmında yayılıyordu. Kırallık, Kimmer ve İskit istilâları ile zayıflamış, sonunda Lidyalılar tarafından ortadan kaldırılmış, yerine Lidya devleti geçmiştir. Hititler'in ve İyonyalılar'ın medeni tesirinde kalan Frikyalılar, çanak-çömlek, dokumacılık sahalarında ileri gitmişlerdi; kayaların içine oyulmuş muhteşem kıral mezarları meşhurdur.

Frikler, birinci derecede ziraatçi bir kavimdi. Onun için inandıkları ilâhlar, daha çok ziraat ve bereketle ilgilidir. "Kibel" dedikleri büyük mabube, toprak ve bereket tanrıçası idi. Şerefine mâbetler ve âyinler yapılırdı. Âyinler, musikili olurdu. Hususi Kibel rahipleri vardı. Romalılar'a geçen Bakus âyinlerinin menşei, bu Kibel âyinleri olduğu sanılmaktadır. Roma'ya bu kültür, Yunanlılar vasıtasiyle geçmiştir.

4. FRİKYA KIRALLARI

1. I. Gordios (M.Ö. 800?-)
2. I. Midas
3. II. Gordios
4. II. Midas
5. III. Midas
6. IV. Midas
7. Adraste (-620)

BIBLİYOGRAFYA: H. Kiepert, *Karte Phrygien,* Berlin, 1840; E. Brandenburg, *Phrygien,* Leipzig, 1907.

VII. LİDLER

Lidya

BATI ANADOLU'da Gediz'in kuzeyinde kalan ülke adını, Lidler'den almıştır. Lidler, Ârî kavimlerin karışmasından teşekkül etmiş bir kavimdir. M.Ö. 670'e doğru Frikya kırallığını yıkarak yerine Lidya kırallığını kurmuşlardır. Kırallığın kurucusu Gyges, Tirha (Tire) prensi Mermnas'ın oğludur. Onun için bu hanedana "Mermnadlar" denir. Bununla beraber M.Ö. 670'ten önce de bir Lidya kırallığı vardı. Bu kırallığın M.Ö. 800 - 670 arasında 130 yıl kadar devam ettiği sanılıyor. Bu müddet içinde iki hanedan iktidara gelmiştir: Attiyadesler ve Heraklidesler. Attiyadesler, kurucuları kıral Attis'in adını taşımaktadır. Başkentleri Asuva, sonraki adıyla Sardis (Sard) idi (Manisa vilâyetinde, Marmara gölünün güney sahilinde, Salihli'nin kuzeybatı ve Turgutlu'nun kuzeydoğusunda). Heraklidesler'in son kıralı Kandavul'dur. Gyges, bunun yerine geçmiş ve büyük Lidya kırallığını kurmuştur. Mermnadlar, bütün Orta ve Batı Anadolu'ya, Kızılırmak'ın batısında kalan ülkelere sahip olmuşlar ve M.Ö. 547'ye kadar 123 yıl iktidarda kalmışlardır.

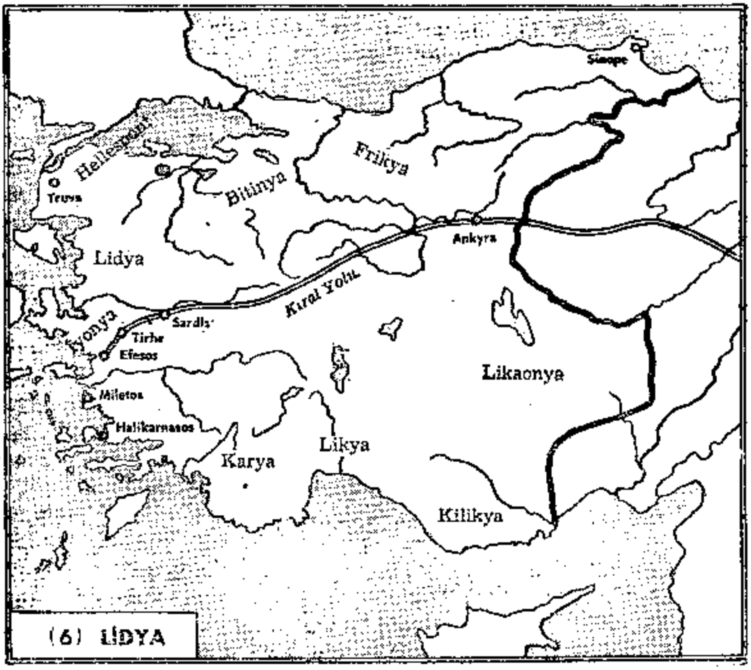
Mermnadlar Zamanında Kırallık

Mermnadlar'ın başkenti de Sardis (Sardes) idi. Bu hanedandan 5 kıral saltanat sürmüştür. Bunların hepsi babaoğuldur. Yalnız Sadyattes'in Ardys'in oğlu olduğu biraz şüphelidir. Kırallık, 652'de Asur imparatorluğunun metbuluğunu kabul etmiş, bu suretle Asur nüfuzu, Ege'ye kadar dayanmış, Anadolu'nun en büyük kısmına şâmil olmuştur.

Gyges zamanında büyük haşmet kazanan kırallık, sonraları da ticarete dayanan bu refahını devam ettirmiştir. Gyges, Kimmerler'le yaptığı ikinci meydan muharebesinde ölmüştür. Yerine 5 yaşındaki oğlu Ardys geçmiş ve 48 yıl kadar saltanat sürmüştür Sonuncu kıral olan Kroisos (Krezüs) çağında kırallık, refahının zirvesine vâsıl olmuş, "Kroisos ka-

dar zengin!" sözü, vecize haline gelmiştir. Kroisos'un bir kızkardeşi Efesos prensi Melas'la, diğeri de kudretli İran imparatoru Astyages'le evli idi. Kroisos, 13 yıl saltanat sürdü. Büyük cihangir İran imparatoru Kirus, M.Ö. 547'de Kroisos'u yendi ve esir etti; fakat o zamanın âdetine uyarak öldürtmedi, yanında müşavir ve dost olarak hayatının sonuna kadar hürriyet ve refah içinde yaşamasına müsaade etti. Kroisos, 515 yılına doğru, yani tahtından mahrum olduktan 32 yıl kadar sonra ölmüştür. Bu suretle bütün Anadolu, İran (Pers) hâkimiyetine geçti. İranlılar, Hititler'den sonra ikinci defa olarak bütün Anadolu'yu tek bir devletin idaresinde birleştirdiler.

Lidyalılar, "Kıral Yolu" denen ve Miletos ve Efesos'tan yani Ege kıyılarından Sardis yoluyla Orta Anadolu'dan ve Kızılırmak'tan geçerek Mezopotamya'ya giden dünyanın en işlek ticaret yolunun büyük kısmına sahipti. Transit ticareti, Lidya'yı ihya etmişti. Kroisos'un topladığı büyük hazine, imparator Kirus'un eline geçti. Karadeniz ticareti de canlı idi. Kıral Yolu, Sinop yoluyla Karadeniz'e bağlanıyordu. Ta-

(6) LİDYA

rihte ilk sikkeyi (madenî parayı) kestiren de Lidyalılar'dır. Bu para, fasulya şeklindeydi. Lidyalılar, kültür bakımından Hititler ve Frikyalılar'dan fazla, Yunanlılar'ın tesirinde kaldılar. Yunanca, Anadolu'nun batı yarısında en mühim kültür dili derecesine yükseldi.

5. LİDYA KIRALLARI

1. Gyges (M.Ö. 670-652)
2. Ardys (652-600?)
3. Sadyattes (600?-588)
4. Alyattes (588-560)
5. Kroisos (560-547)

BİBLİYOGRAFYA: G. Radet, *Lydie et le Monde Grec au Temps des Mermnades*, Paris, 1892; F. Sartiaux, *Villes Mortes d'Asie Mineure*, Paris, 1911.

VIII. İRANLILAR

İran İmparatorluğu

ANADOLU TARİHİNİN mukadderatı üzerinde büyük rol oynıyan İran imparatorluğu M.Ö. 708'de kurulmuştur. Daha önce İran'ın güneybatısında Elam kırallığı vardı. Elam kırallığı, M.Ö. 2750 senelerinden M.Ö. 640'a kadar 2110 yıl devam etmiştir. Bu müddet içinde 4 hanedan değişmiş, 101 kıral saltanat sürmüştür. Elam, başlangıçta bir müddet Akad kırallığına, sonlara doğru Asur imparatorluğuna tâbi olmuş, nihayet tamamen Asur'a, az sonra da Pers (İran) imparatorluğuna katılmıştır. Elamca konuşan Elamlar (Elamlılar), Ârî kavimlerdendir. Başkentleri Sus şehriydi. Yüksek medeniyete sahiptiler.

M.Ö. 708'de İran'da imparatorluk kuran Medler, Ârîler'in İran kolundan bir kavimdir. İran'ın bu ilk imparatorluk hanedanı, M.Ö. 555'e kadar 153 sene devam etmiş, yerlerini Persler almıştır. Medler, İran dillerinden Medce konuşurlardı. Başkentleri Hagmatana idi (Yunanca'sı Ektaban, şimdiki Hemedan). Hanedanın kurucusu Fraert'un oğlu Dayokku (Yunanca'sı: Deyosos)'dur (M.Ö. 708-655 = 53). Yerine oğlu Hşathrita (Yunanca Fraortes) (M.Ö. 655-633 = 22) geçmiş, öldürülmüş, onu oğlu Vahşatra (Yunanca Kyaksar) (M.Ö. 633-584 = 49) takip etmiştir. Büyük bir cihangir olan bu hükümdar, kızkardeşini Asur imparatoru Asurbanipal'e vermiş, kendisi de bir Babil prensesi ile evlenmiş. M.Ö. 606'da Ninova'yı almıştır. Yerine hanedanın 4. ve sonuncu imparatoru olan kardeşi İştumegu (Yunanca Astyag) (M.Ö. 584-555 = 29) geçmiştir. Bu hükümdar kızkardeşi Amytis'i Babil imparatoru II. Nabû-kudur-ussur'a vermiş, Babil hanedanı bu evlenmeden yürümüş, kendisi de Mermnadlar'dan Lidya prensesi Aryenis ile evlenmiştir. İştumegu, kızı Mandan'ı Persler'den Anzan kıralı I. Kambiz'le evlendirmiş, bu izdivaçtan doğan Büyük Kirus, büyükbabasını esir etmiş, devirmiş ve yerine geçmiştir (M.Ö. 555). Bu suretle II. İran imparatorluk hane-

danı olan Persler iktidara gelmişler ve cihan imparatorluğunu kurmuşlardır.

Persler

Persler, İran kavimlerinden biridir; Avesta dili konuşurlardı. Başlarındaki hanedana "Ahemenidler" denir. Ataları Hahamaniş (Yunanca Ahemenes), ilk Anzan yani Güney İran kıralı idi (M.Ö. 700? - 675? = 25?). Onu oğlu Siehpiş (Yunanca Teispes) (M.Ö. 675 - 645 = 30), onu da oğlu Arairamna (645 - 615 = 30) takip etmiş, bu kıral 640'ta Elam'ı alıp Güneybatı İran'ı da ele geçirmiştir. Yerine kardeşi I. Kirus (İranca Kuraş) (645 - 587 = 58) geçmiş, pek uzun saltanat sürmüş, "Pers Kıralı" unvanını almıştır. I. Kirus'un oğlu I. Kambiz (İranca Kambuziya) (587 - 558 = 29) takip etmiş, Med imparatorluk prensesi Mandan'la evlenmiş, öldürülünce yerine oğlu II. Kirus (Kuraş) geçmiştir. "Büyük" diye anılan ve bütün cihan tarihinin en tanınmış şahsiyetlerinden biri olan Kirus, 3 yıl sonra ana tarafından büyükbabası olan Med imparatorunu tahttan indirmiş, imparatorluk tâcını giymiştir (M.Ö. 555). Bu suretle Ahemenidler'in Anzan kırallığı 145 yıl sürmüş, imparatorluk devirleri başlamıştır. Mazdekî dininden olan Persler, önce Ekteban (Persepolis)'ı, sonra Elam ülkesinde Sus'u başkent yapmışlardı. Büyük Kirus, başkentini çok daha güneydoğuda Pasargad'a götürmüş, ondan sonra imparatorluk başkenti — Medler'inki gibi — Hemedan olmuş, Yakın Doğu'ya çok yaklaştırılmıştır.

Büyük Kirus, 529'da öldürülünceye kadar 26 yıl imparatorluk tahtında oturmuştur. 546'da Lidya devletini ortadan kaldırarak bütün Anadolu'ya hâkim olmuş, 7 yıl sonra 539' da Babil'e girmiş, bu imparatorluğa da son verip bütün Mezopotamya ve Suriye'yi almıştır. Büyük Kirus, o zamana kadar tarihin gördüğü en geniş imparatorluğu kurmuştur. Bütün İran, Afganistan, Belûcistan, Pathanistan, Güneybatı Türkistan, Mezopotamya, Anadolu, Kıbrıs, Güney Kafkasya, Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, bu imparatorluğun sınırları içindeydi. Halefleri, bu sınırları daha da genişletmişlerdir. Bu suretle cihan tarihinde çok mühim bir devre başlamış, Yakın Doğu'nun çeşitli kavimleri, aynı siyasi çerçeve içinde birleştirilmiştir. Büyük Kirus, aynı hanedandan Kasandan'la evlendiği gibi, Mısır firavunu Apries'in kızı Prenses Niteiti (Nitetis)'yi de alıp, oğlu Kambiz'in Mısır fethine yol açmıştır.

Büyük Kirus'un yerine oğlu Kambiz (İranca Kambuziya) geçmiş ve 521'e kadar 9 yıl tahtta kalmıştır. Kambiz, Mı-

sır ve Batı Libya'yı, Pers imparatorluğuna katmış, Mısır imparatorluk tâcını da sayısız taclarına ilâve etmiştir. Kardeşi Doğu İran umumi valisi Bardiya (Smerdis) ile çekişmesi meşhurdur. Kızkardeşi Prenses Atossa'yı, aynı hanedandan I. Dârâ ile evlendirmiştir. I. Dârâ, Kambiz'in büyük babasının amcasının torununun oğludur; şöyle ki: Persler'in 3. Anzan kıralı ve Elam fâtihi Arairamna'nın oğlu Anzan prensi Arşama (ölümü: 515?), onun oğlu Hirkanya umumi valisi (satrapı) Viştaşpa (Hystaspe) (ölümü: 510?), onun oğlu da Dârâ'dır. Kambiz'den sonra bu Dârâ imparatorluğa gelmiş, yani iktidar, aynı hanedanın başka bir koluna geçmiştir. "Büyük" diye anılan Dârâ'nın eski İranca'da adı "Dariyawauş"tur; Yunanlılar "Darius" derler. 521'de imparator olduğu zaman 37 yaşındaydı. 36 yıllık saltanatında imparatorluğa Trakya'yı, Makedonya'yı, Dobruca'yı, Batı Karadeniz kıyılarını, Sind'i, Batı Pencâb'ı, Orta Asya'da büyükçe ülkeleri ilâve etmiş, bu suretle Çin'le sınırdaş olduğu gibi, Avrupa kıtasına da atlamış ve Ege'nin doğu sahilleri gibi kuzey sahillerini de tamamen ele geçirmiş, fakat batı sahillerine hâkim olamamıştır. Kişmir'den Arabistan'a, Kafkaslar'dan Tuna'nın kuzeyine kadar seferler yapan Büyük Dârâ, Yunanistan'ı alamamıştır. Tuna'yı geçerek İskitler'le savaşması meşhurdur. Kardeşi Ardavan (Artafrenes)'ın sülâlesi, M.S. VI. asra kadar Batı Anadolu'da Sard ve civarında derebeylik etmişlerdir. Dârâ'nın yerine geçen oğlu Kşayarşa (Yunanca Kserkses)'nın Yunanistan'ı alma teşebbüsü, kesin şekilde akamete uğramış, fakat İranlılar, Bütün Anadolu'yu ellerinde tutmakta ve Boğazlar'a hâkim olmakta devam etmişlerdir.

İranlılar Çağında Anadolu ve Yunanlılar

İranlılar, Anadolu'yu "satrap" denen pek geniş yetkili umumi valilerle idare etmişlerdir. Anadolu toprakları, şu satraplıklara ayrılmıştı: Karya satraplığı (Güneybatı Anadolu), Misya satraplığı (Kuzeybatı Anadolu), Paflagonya satraplığı (Kuzey Anadolu), Kilikya Satraplığı (Güney Anadolu), Pontos satraplığı (Kuzeydoğu Anadolu) ve Ermenistan satraplığı (Doğu Anadolu). Kıbrıs da bir satraplık'tı.

İranlılar çağında, 2 asır müddetle, Yunanlılar, eskiden beri yerleştikleri ve bir kısım yerli halka dil ve kültürlerini kabul ettirdikleri Anadolu'da faaliyetlerini artırmışlar, İran imparatorluğu o zamanki şartlara göre yabancı kavimlere ve dinlere karşı son derece liberal bir siyaset takip ettiğinden, ilerideki Makedonya istilâsının gerçek öncüsü olmuşlardır.

Birçok Aadolulu Yunanlı, Yunanistan'daki devletlerle, başta Atina ve Isparta olmak üzere, İran nüfuz ve kudretine dayanarak geniş ölçüde rekabete de girişmişlerdir. İranlılar, Anadolulu, hattâ Yunanistan'dan gelen Yunanlılar'ı, mühim devlet hizmetlerinde kullanıyorlardı.

Yunanlılar, önce ticari maksatlarla Anadolu'nun bilhassa sahil bölgelerine sokulmuşlar, birçok koloniler kurmuşlardır. Bu hususta bilhassa Batı Anadolu'nun Yunan kültür ve dilini kabul etmiş sakinleri İyonlar, ileri gitmişlerdir. Başlıca İyon ticaret siteleri arasında — Batı Anadolu'dakiler dışında — Marmara'nın güney kıyılarındaki Kizikos, Kios, Lampsakos (Lâpseki), Karadeniz kıyılarında Abonutikus, Sinope, Amisus, Kerasus (Giresun), Trapezus (Trabzon) sayılabilir. Eolyalılar ve Dorlar gibi başka Yunanlı kavimler de Anadolu'nun Akdeniz, Batı Karadeniz, Kuzey Marmara kıyılarında koloniler tesis etmişlerdir.

Yunanlılar'ın Anadolu'ya müdahalesinin karakteristik misallerinden biri ve en meşhuru, Truva harbleridir. "İlion" denen Truva, Çanakkale yarımadasının kuzey batısında, Boğaz'ın Asya ucuna yakın bir yerdedir. Truvalılar, Yunanlı değillerdir. Schliemann, 1873'te burada hafriyat yapmış ve kıral Priamos'un hazinesini bulmuştur. Dörpfeld, 1902'de tarih boyunca istilâlarla yakıp yıkılan ve terkedilip yeniden kurulan birbiri üzerine yığılmış Truva şehirlerinin takribi kronolojisini tesbit etmiş ve plânlarını yapmıştır. Homeros'un ünlü destanlarında anlattığı Truva, muhtemelen 7. Truva şehridir. 7. Truva şehrine M.Ö. 1300 - 900 arasında zaman tâyin ve tahmin edilmektedir. Truva'da bulunan eserlerin bir kısmı, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde ve Çanakkale'deki Truva Müzesi'ndedir.

6. PERS İMPARATORLARI

1. II. Kuraş (Büyük) (Yunanca: Kirus) (M. Ö. 555-529)
2. II. Kambuziya (Kambiz) (529-521)
3. I. Dariyawauş (Büyük) (Darius = Dârâ) (521-485)
4. I. Kşaryarşa (Büyük) (Kserkses) (485-464)
5. I. Artakşasra (Artakserkses = Keykâwûs) (464-424)
6. II. Kşayarşa (Kserkses) (424)
7. II. Dariyawauş (Darius Okhos = Dârâ) (424-404)
8. II. Artakşasra (Artakserkses Mnemon = Keykâwûs) (404-358)
9. III. Artakşasra (Artakserkses Okhos=Keykâwûs) (358-338)
10. III. Dariyawauş (Darius Kodoman = Dârâ) (338-330)
11. IV. Artakşasra (Artakserkses = Keykâwûs) (330) (gaasıp)
12. Büyük İskender (III. Artakşasra'nın damadı)

BİBLİYOGRAFYA: Cl. Huart, *La Perse Antique*, Paris, 1925; Fr. König, *Aelteste Geschichte der Meder und Perser*, Leipzig, 1934; P. Sykes, *History of Persia*, 2. tabı: Londra, 1921; F. Weissbach, *Die Kleilinschriften der Achämeniden*, Leipzig, 1911; G. H. Macurdy, *Troy and Paeonia*, New York, 1925; Rostovtzeff, *Iranians and Greeks*, Cambridge, 1913.

IX. MAKEDONYALILAR

Büyük İskender

MAKEDONYALILAR, adını verdikleri ülkede, Yunanistan'ın kuzeyinde oturan bir kavimdir; Yunanlı değillerdir; sonradan dil ve kültür bakımından Yunanlı'laşmışlardır. Makedonya kırallığı, M.Ö. 725 yıllarına doğru kurulmuş, M.Ö. 512'den 479'a kadar 33 yıl İran imparatorluğuna tâbi olmuştur. Başkentleri Pella şehridir. Bu devleti büyük devlet derecesine yükselten, 19. kıral olan II. Filippos (Filip)'tur. M.Ö. 359'dan 336'ya kadar 23 yıl tahtta kalan II. Filippos, hemen bütün Yunanistan'a, Atina gibi kudretli devletler de dahil olmak üzere, hâkimiyetini kabul ettirmiştir.

Büyük İskender (Aleksandros), Makedonya kıralı "III. İskender" olarak öldürülen babası II. Filippos'a halef olmuştur. M.Ö. 356'da doğmuştu, yani henüz 20 yaşındaydı. Çok mükemmel bir bedenî ve fikri terbiye ile yetişmiş, doğuştan deha sahibi idi. Bütün beşer tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biridir. Kurduğu imparatorluğun sınırları, İran imparatorluğunun en geniş zamanındaki sınırları bulmuştur. Annesi, Epir prensesi Olympias'tır. Büyük İskender, babasının bıraktığı yerden, fakat son derece hızlı, âdeta baş döndürücü bir tempo ile Makedonya devletinin sınırlarını genişletmiş, bütün Yunanistan'a hâkim olduktan sonra, Çanakkale'yi geçmiş, Truva'ya gelmiş, Anadolu'ya, Asya kıtasına ayak bastırmışmıştır. Gayesi, İran imparatorluğunu ortadan kaldırmak, dünyanın bu en büyük devletinin bütün mirasını ele geçirmekti. Bunu başaracaktır.

Büyük İskender'den önce, İranlılar idaresinde Anadolu'da Yunan nüfuzu, İran'ın müsamahalı siyaseti sonucu olarak çok yayılmıştı. Hemen bütün Batı Anadolu kıyıları, Boğazlar'ın iki tarafındaki siteler, Rodos ve Karya, M.Ö. V. asrın ikinci yarısında Yunanistan'ın en kudretli devleti olan Atina'ya bağlanmıştı. İran imparatorluğu, servet ve refahın verdi-

ği ağırlıkla ezilmiş, bütün iç gücünü, enerjisini kaybetmiş vaziyetteydi.

Bu durumda Büyük İskender M.Ö. 334'te Anadolu'ya çıktı. Önce Çanakkale yarımadasında Granikos'ta İran imparatorluk ordusunu dağıttı. Sard'dan geçip Gordion'a geldi, oradan güneye doğruldu. Bugünkü Hatay'da İssos'ta 333'te İran ordusunu ikinci defa yendi. Güneye indi. Suriye'yi, Lübnan'ı, Filistin'i aldı; son Fenike *sitelerine hâkim oldu. Mısır'a girdi.* Libya çölüne kadar ilerledi. Mısır imparatorluk tâcına da sahip oldu. Sonra tekrar Asya'ya doğruldu. Suriye'yi geçip Mezopotamya'ya geldi. 331'de Gavgamela ve Arbela (Erbil)'da imparator III. Dârâ'nın ordularını dağıttı. Bütün Mezopotamya'yı ele geçirdi, Elam yoluyla İran'a girdi. Persepolis'ten kuzeye çıktı, Ekteban (Hemedân)'a 330'ta vâsıl oldu. Hazar'a kadar ilerledikten sonra doğuya doğru yol aldı. Bugünkü Afganistan'a ve Güney Mâverâünnehir'e hâkim oldu. Güneye doğruldu, Pencap'ı fethetti, Sind'i aldı. Ordusunun bir kısmını Nearhos'la 325'te İndus deltasından donanma ile Basra Körfezi'nden Mezopotamya'ya yolladı. Kendisi Kirman'ı geçti, Güney İran'da Babil'e geldi. 13 haziran 323'te henüz 33 yaşında bu şehirde öldü.

Büyük İskender'in Mirası

Büyük İskender, bu suretle geçici olarak İran imparatorluğunu ortadan kaldırdı, Pers (Ahemeniş) hanedanına son verdi. Daha doğrusu İran imparatorluğunun ve hanedanının yerine kaim oldu. 3 ayrı İran imparatorluk prensesi ile evlendi. Fakat ölümünden sonra imparatorluğun birliği muhafaza edilemedi. Kendisinin ölümünden sonra doğan oğlu IV. İskender, birtakım entrikalara oyuncak oldu ve 311 yılında 12 yaşında öldürüldü. Diğer oğlu Herakles de 2 sene sonra aynı âkıbete uğradı; 414 yıllık Makedonya hanedanı söndü. İmparatorluk, İskender'in generalleri arasında bölüşüldü.

BİBLİYOGRAFYA: S. Casson, *Macedonia, Thrace and Illyria,* Oxford, 1926; F. Doflein, *Makedoinien,* Iena, 1927; G. Kazarow, *Quellen und Forschungen zur Alte Geschichte und Geographie von Thrakien und Macedonien,* Sofya, 1925; W. Geiger, *Alexander's Feldzüge in Sogdiana,* Erlangen, 1884; F. Schwartz, *Alexander der Grosse, Feldzüge in Turkestan,* 2. tabı: Stuttgart, 1906; W. W. Tarn, *The Greeks in Bactria and India,* Cambridge, 1938; Sir Aurel Stein, *On Alexander Track to the Indus,* Londra, 1929.

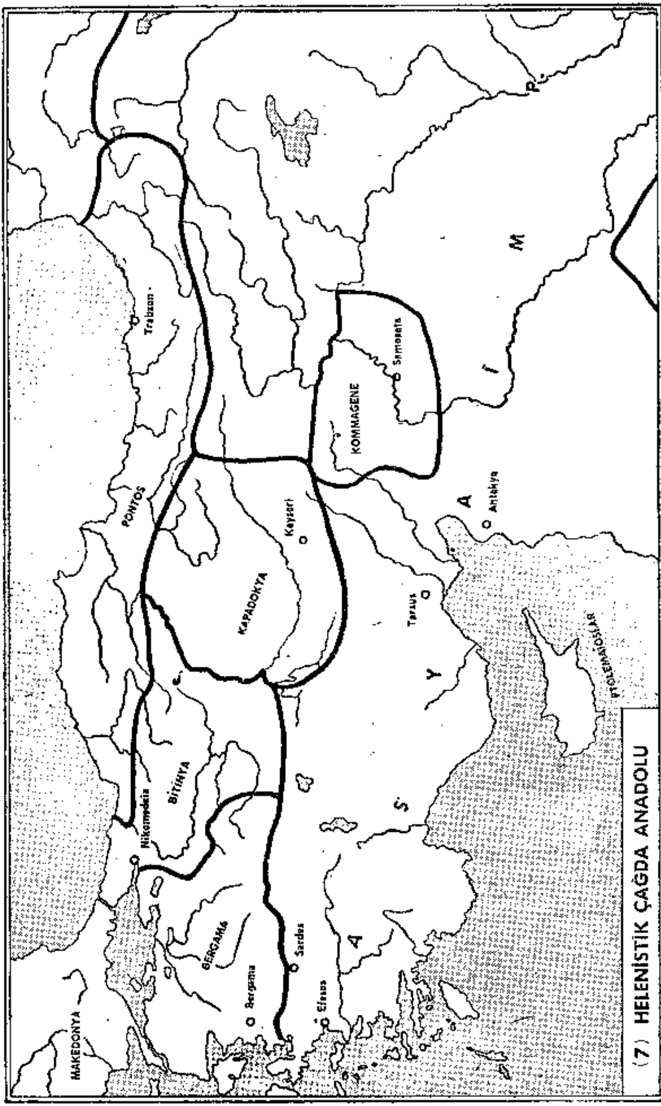
X. HELENİSTİK ÇAĞ

BÜYÜK İSKENDER'in ölümü ile Roma'nın Yakın Doğu'ya hâkim olması arasında geçen 2-3 asra "Helenistik Çağ" denir. Bu çağın karakteri, Yunan (Batı) kültürü ile Doğu kültürünün iyice karışması ve imtizaç etmesidir. Bu devirde Anadolu, birçok yerli ve "helenistik" devletler arasında çekişilmekle beraber, pek parlak bir medeniyete sahne olmuştur.

1. Selevkoslar

İskender'in mirasının en büyük kısmına generallerinden Selevkos Nikator konmuştur. Bu hanedana "Selevkoslar" denir. İmparatorluğa "Asya İmparatorluğu" adı da verilmiştir. Devlet M.Ö. 312'den 64'e kadar 248 yıl devam etmiş, bu müddet içinde 17 imparator saltanat sürmüştür. Başkent M.Ö. 321'de kurulmuş olan Selevkiye idi; 600.000 nüfusu vardı; Babil'in az kuzeydoğusunda Dicle'den Diyâle ırmağının ayrıldığı yerde bulunuyordu. Yalnız 312-306 arasında Babil, 306 - 280 arasında da Antakya başkentlik etti. Hanedanın ikinci imparatoru ve I. Selevkos'un oğlu I. Antiochus'un adını taşıyan Antakya, 500.000 nüfus kazanmıştı.

İskender'in ölümünden sonra muazzam Doğu fütuhatı muhafaza edilemedi; Doğu İran ve onun da doğusunda kalan ülkeler elden çıktı. Milli İran devleti, Part hanedanının etrafında tekrar teşekküle başladı. Onun için Selevkoslar, en geniş zamanlarında İran'ın aşağı yukarı batı yarısını, Mezopotamya'yı, Suriye, Lübnan ve Filistin'i, Anadolu'nun güney yarısını ellerinde tutuyorlardı. Ülkelerinin batıda kalanlarını, Mısır'da İskender'in generallerinden Ptolemaios tarafından kurulan kudretli devletle çekişiyorlardı. Ptolemaioslar, Kıbrıs'ı ellerinde tutuyor, zaman zaman Güney Anadolu'ya, Ege'ye kadar müdahale ediyorlardı. "Büyük" diye anılan III. Antiochus'un bir ara İskender'in mirasını bile toplıyacağı sanıldıysa da, her türlü tecanüsten mahrum bulunan bu geniş devlet, gittikçe güçden düştü, Roma'nın devamlı darbeleri al-

(7) HELENİSTİK ÇAĞDA ANADOLU

tında ezildi; şiddetli hanedan kavgaları arasında Roma tarafından ortadan kaldırıldı.

7. SELEVKOS İMPARATORLARI

1. **I. Selevkos Nikator** (M.Ö. 312-280)
2. **I. Antiochus Sôter** (280-261)
3. **II. Antiochus Theos** (261-246)
4. **II. Selevkos Kallinikos** (246-226)
5. **III. Selevkos Keranos** (226-223)
6. **III. Antiochus** (Büyük) (223-187)
7. **IV. Selevkos Filapator** (187-175)
8. **IV. Antiochus Epifanes** (175-163)
9. **V. Antiochus Evpator** (163-162)
10. **I. Demetrius Sôter** (162-150)
11. **Aleksandros Balas** (150-145)
12. **II. Demetrius Nikator** (145-139)
13. **VII. Antiochus Evergetes** (139-127)
14. **V. Selevkos** (127-125)
15. **VIII. Antiochus Epifanes** (125-96)
16. **IX. Antiochus Filopator** (96-95)
17. **VI. Selevkos Epifanes** (95-64)

2. Kapadokya

M.Ö. 380 tarihlerinden M.Ö. 36'ya kadar Orta Anadolu'nun bir kısmında başkent Kayseri (Caesarea) olmak üzere 344 yıl kadar bir Yunan kırallığı hüküm sürmüştür. 255'e kadar Selevkoslar'a tâbi olan bu küçük kırallık, Kapadokya devletidir. M.Ö. 36 yılında Roma'ya katılmış, fakat Romalılar ülkeyi doğrudan doğruya ilhak etmeyip başka bir hanedandan Arkhelaos'u kıral yapmışlar, bu hükümdar M.S. 17'ye kadar 53 yıl tahtta kalmış, ölümünde Kapadokya, vilâyet şeklinde Roma imparatorluğuna dahil olmuştur.

8. KAPADOKYA KIRALLARI

1. **I. Ariamnes** (M.Ö. 380? - 330)
2. **I. Ariarathes** (330-322)
3. **II. Ariarathes** (322-280)
4. **II. Ariamnes** (280-255)
5. **III. Ariarathes** (255-220)
6. **IV. Ariarathes** (220-163)
7. **V. Ariarathes** (163-130)
8. **VI. Ariarathes** (130-96)
9. **VII. Ariarathes** (96-95)
10. **VIII. Ariarathes** (95-93)
11. **I. Ariobarzanes** (93-63)
12. **II. Ariobarzanes** (63-51)
14. **IX. Ariarathes** (42-36)

(**15. Arkhelaos:** M.Ö. 36 - M.S. 17)

3. Bitinya

Helenistik devir Anadolu devletlerinden biri de Bitinya

kırallığıdır. M.Ö. 377'den 74'e kadar 303 sene devam etmiştir. Boğaz'ın doğu kıyılarına kadar Kocaeli yarımadasını, Sakarya vâdisini işgal eden bu kırallığın başkenti önce (377-264) Astokos, sonra Nikomedeia yani şimdiki İzmit idi. Babadan oğula 9 kıralın saltanat sürdüğü bu devlet, Pontos kıralı Mithridates tarafından M.Ö. 73'te ilhak edilmiş, 63 yılına kadar 11 yıl Büyük Mithridates, Bitinya tâcına da sahip olmuş, 63'te kıralık, Roma'ya geçmiştir.

9. BİTİNYA KIRALLARI

1. **Bas (M.Ö. 377-327)**
2. **Zipoites (327-279) (kıral: 297)**
3. **I. Nikomedes (279-260)**
4. **Ziaelas (260-228)**
5. **I. Prusias (228-182)**
6. **II. Prusias (182-149)**
7. **II. Nikomedes Epifanes (149-94)**
8. **III. Nikomedes Evergetes (94-91)**
9. **IV. Nikomedes Filopator (91-74)**

4. Bergama

Anadolu helenistik devletlerinin en tanınmışı olan Bergama kırallığı, M.Ö. 263'ten 133'e kadar 130 yıl sürmüştür. Bu Yunan kırallığı Pergamon (Bergama) şehrini başkent yapmış ve dünyanın en büyük şehirlerinden ve kültür merkezlerinden biri durumuna yükseltmiştir. Bergama kırallığı, Kuzeybatı Anadolu'yu kaplıyordu. Devletin kurucusu I. Evmenes, Attalos adında bir Yunanlı'nın torunudur; ölünce yerine amcasının torunu olan I. Attalos geçmiş, hanedan bu daldan yürümüştür. M.Ö. 188 Apamea sulhundan sonra Bergama, Tuz Gölü'ne kadar Anadolu'ya hâkim oldu; Galatya'yı Lycaonia'yı, Pamfilya'yı, Konya ve Pisidya'yı içine alıyordu. III. Attalos, vasiyet yoluyla devletini Roma'ya bırakmış, ölümünde kardeşi olduğunu iddia eden Aristonikos 3 yıl, müddei kıral olarak hüküm sürmüşse de, M.Ö. 130'da öldürülmüş ve Roma, kırallığa vâris olmuştur. 200.000 ciltlik Bergama kütüphanesi, klâsik mimarinin en güzel nümunelerinden olan mâbet ve saraylarla yüksek bir medeniyet yaratmış olan Bergama kırallığı, Batı Anadolu'yu M.Ö. II. yüzyılda dünyanın Mısır'la beraber kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. Bergama adından gelen "parşömen" kâğıdını bulup kullanan, Bergamalılar'dır. Büyük Bergama mâbedi, geçen asır sonlarında Bergama'dan sökülüp yeniden kurulmak suretiyle bugün Berlin Müzesi'nde teşhir edilmektedir.

10. BERGAMA KIRALLARI

1. I. Evmenes (M.Ö. 263-241)
2. I. Attalos Sôter (241-197)
3. II. Evmenes Sôter (197-159)
4. II. Attalos Filadelfos (159-138)
5. III. Attalos Filomater (138-133)

(6. Aristonikos: 133-130)

5. Pontos

Pontos kırallığı, Anadolu'nun Karadeniz sahillerinde, yani Kuzey Anadolu'nun en büyük kısmında kurulmuş bir İran kırallığıdır. Fakat hanedan Yunan kültürünün tesiriyle gittikçe İranlı'lığını kaybedip Yunanlı'laşmıştır. Başkentleri Trapezus (Trabzon) şehriydi. Resmî dil olarak Yunanca'yı kabul etmişlerdi. Pontos kırallığı, uzun müddet Kırım'daki Bosporos Yunan kırallığı ile birleşmiş, Pontos, Roma'nın eline düşünce, yalnız Kırım'a çekilmiş, bu suretle buradaki Bosporos kırallığı M.S. 343'e kadar devam etmiş, bu tarihte Hun Türkleri'ne, 2 asır sonra 543'te de Bizans'a (Doğu Roma İmparatorluğu'na) geçmiştir. Asıl Pontos kırallığı, M.Ö. 280'den M.S. 20'ye kadar 3 asır devam etmiş, halbuki Bosporos kırallığı 823 sene sürmüştür. "Evpator = Büyük" diye anılan ve eşsiz enerji, kahramanlık, bilgi ve dehası ile Romalılar'ı bir an için Asya'dan atacağı sanılan VI. Mithridates, bu hanedanın en meşhur hükümdarıdır; uzun saltanatı boyunca bıkmak usanmak bilmez bir kinle Romalılar'la vuruşmuş ve bir müddet için geniş bir imparatorluğa sahip olmuş, Karadeniz'i iç deniz haline getirmiştir. Büyük Mithridates'ten sonra Roma nüfuzuna düşen Pontos kırallığı, gittikçe daralmış, gittikçe Roma hâkimiyetinde erimiş, sonunda bütün Karadeniz'in güney kıyıları, Roma cihan imparatorluğuna katılmıştır.

11. PONTOS KIRALLARI

1. I. Mithridates Ktistes (M.Ö. 280-266)
2. Ariobarzanes (266-255)
3. Mithridates (255-220)
4. III. Mithridates (220-185)
5. I. Farnakes (185-169)
6. IV. Mithridates Filapator Filadolfos (169-150)
7. V. Mithridates Evergedes (150-120)
8. VI. Mithridates (Evpator = Büyük) Dionizos (120-63)
9. II. Farnakes (63-47)
10. Assandros (47-17)
11. Dynamis (17-15)

12. **I. Polemon** (M.Ö. 15 - M.S. 16)
13. **II. Polemon** (16-20)

6. Kommagene

Kommagene kırallığı, M.Ö. 69'dan M. S. 72'ye kadar 141 sene Güneydoğu Anadolu'da yaşamıştır. Bir İran kırallığıdır. Başkentleri Samosata şehri idi (bugünkü Samsat kasabası, Fırat'ın batı sahilinde, Adıyaman'a bağlı kaza merkezi). Devletin kurucusu, I. Mithridates adlı bir prensin oğlu olan I. Antiochus'tur. Romalılar tarafından ortadan kaldırılmış olan son Anadolu devletlerinden biridir.

12. KOMMAGENE KIRALLARI

1. **I. Antiochus** (M.Ö. 69-38)
2. **II. Antiochus** (38-29)
3. **II. Mithridates**
4. **III. Mithridates**
5. **III. Antiochus** (- M.S. 17)
6. **IV. Antiochus Epifanes** (M.S. 17-72)

7. Süryânîler

Anadolu'da bir de Süryânî kırallığı kurulmuştur. Süryânîler, Sâmî kavimlerindendir; Süryânî dili konuşurlar. M.Ö. 192'den M.S. 244'e kadar 376 sene devam eden bu kırallığın başkenti Orhai yani bugünkü Urfa idi. 200 yıllarında doğru Hıristiyan dinini kabul etmişlerdir. Önce Ermenistan kırallarının, sonra Part İran imparatorlarının tâbii olan Süryânî kıralları, M.S. 116'da Roma'yı metbu tanımışlardır. Bu kırallık da Roma imparatorluğuna katılmak suretiyle son bulmuştur.

13. SÜRYÂNÎ KIRALLARI

1. ... (M.Ö. 132-92)
2. **I. Abgar Rêqâ** (92-68)
3. **II. Abgar** (68-53)
4. **III. Abgar** (53-)
5. **IV. Abgar** (-4)
6. **V. Abgar Ukhâmâ** (M.Ö. 4-M.S. 7 + 13 - 50)
7. **VI. Abgar** (50-109)
8. **VII. Abgar İzat** (109-116)
9. **Yalud** (116-)
10. **VIII. Abgar** (-139)
11. **Mâ'nû Filorômaios** (139 - 163 + 167 - 179)
12. **IX. Abgar** (179-214)
13. ... (214-244)

8. Ermeniler

Ermeniler, Ârî kavimlerdendir. Kuvvetli İran kültürü tesirinde kalmışlardır. Esasen Ermenistan'ın ilk kıralları Ermeni değil, İranlı'dır. M.Ö. 188'den M.S. 10'a kadar 198 sene devam eden I. Ermenistan Hanedanı, önce bu ülkenin İran

imparatorluğuna bağlı satrapı (umumi valisi) olup sonradan kendini kıral ilân eden Artaksias'ın kurduğu İran hanedanıdır. Bu kırallık, daima İran imparatorluğunu metbu tanımıştır. M.S. 10'da İran imparatorluk hanedanı olan Partlar, kendilerine bağlı olan Ermenistan kırallığına son vermişler, imparator II. Voroes, kendini aynı zamanda Ermenistan kıralı ilân etmiştir. Oğlu I. Trinat, M.S. 66'da başlıyan Ermenistan'ın II. İranlı hanedanının kurucusu olmuştur. Part imparatorluk hanedanının dalı olan bu hanedan, 288'de Hıristiyan'lığı kabul etmiş, 429'a kadar 363 yıl devam etmiştir. 429'da kırallık, İran Sâsâni imparatorluğu tarafından ilhak olunmuştur. Son kıralları Ardaşer (Erdşîr)'dir (419-429).

Ermenistan kırallığı, Kuzeydoğu Anadolu'yu kaplıyor, Van Gölü ile Gökçe Göl arasındaki bölgeyi de içine alıyordu. V. yüzyıl başlarında, İran Sâsânî imparatorluğuna tâbi olarak bu bölgelerin en büyük kısmında gene Ermeni asıllı olmıyan Mamikonyan hanedanı türemiş ve saltanat sürmüştür. Bu hanedanın kurucusu olan Vardan, 451 yılında öldürülmüştür. *Vardan'ın prensliğini kırallık derecesine yükselten Vassak*, Vardan'ın yeğenidir. Mamikonyanlar, 485'ten 685'e kadar 2 yüzyıl kadar Doğu Anadolu'da mühim rol oynamışlardır. İlk 5 kıralları, İran imparatorluğunun bir "marzbân"ı yani umumi valisi idiler; 6. kıralları, Müslümanlar tarafından yıkılan İran imparatorluğu yerine Bizans (Doğu Roma) imparatorluğunu, onun halefi Grigor da Müslüman Arap halifeliğini metbu tanımıştır. Bu şekilde Mamikonyanlar'ın hiçbir zaman tamamen müstakil olmadığı anlaşılır.

Mamikonyanlar'dan sonra Doğu Anadolu'daki Ermeni devletciklerinin en mühimmi Ardzruni veya Vaspurakan haendanının Van başkent olmak üzere kurduğu devlettir. Bu devlet 908'den 1021'e kadar 113 yıl Van'da sürmüş, 1021-1080 arasında 59 sene de Bizans imparatorluğuna tâbi olarak Sıvas'ta devam etmiş, Aadolu'yu fetheden Selçuklu Türkleri tarafından ortadan kaldırılmıştır.

Diğer bir Ermeni kırallığı, Kuzeydoğu Anadolu'da kurulmuştur; başkenti Ani şehridir (bugün Ani köyü yakınlarında yükselen bir harabe halindedir; Kars'ın güneydoğusunda Aras'ın Arpaçayı ile birleştiği noktadan 40 km. kadar mesafededir). Ani şehri, 806 yıllarında kurulmuş, 953 yıllarına doğru da Bagratum Ermeni kırallığına merkez olmuştur. Kırallık, 732-772 ve 806-1064 arasında ceman 298 sene sürmüştür. Daima Müslüman Arap Halifeliği'ni metbu tanımıştır. Kırallığın kurucusu I. Aşot, 690'da öldürülen Aşot adlı bir Ermeni beyinin oğludur. I. Aşot'un yerine kardeşi I. Sahak, sonra I.

Aşot'un oğlu I. Smbat kıral olmuştur; I. Smbat'ın küçük oğlu I. Vasak, Bagratum hanedanının Gürcistan dalının kurucusudur. Bu dal, 772'den 1072'ye kadar 3 asır Gürcistan'da hüküm sürmüş, 11 kıral yetiştirmiştir.

Ani kırallarından II. Aşot'un oğlu ve II. Smbat'ın kardeşi Bagarat, devletin güney topraklarında ayrı bir kırallık kurmuş, Sason'u başkent edinmiş (bugün Siirt'te bir kaza merkezidir), fakat 27 yıllık bir saltanattan sonra 854'te oğulları Aşot ve David ile beraber Abbâsîler tarafından esir edilip Bağdad'a götürülmüş, böylece Güney Bagratum kırallığı son bulmuştur. III. Aşot zamanında Abbâsî hâkimiyeti Ermeni kırallığı üzerinde son derecede artmış, 885'te III. Aşot, Halife'nin umumi valisi Ahmed ibni İsa tarafından tekrar tac giymeye mecbur olmuştur; bu kıralın kardeşi Prens Abas, bir müddet Kars'ta hüküm sürmüştür. III. Aşot'un oğlu ve halefi III Smbat'a da Türk emîri Afşın tarafından tac giydirilmiştir. Müslüman tazyikinin kesafeti altında III. Smbat'ın oğlu ve halefi IV. Aşot, 920'de İstanbul'a gidip Bizans imparatorundan yardım istemeye mecbur kalmıştır. Fakat Bizanslılar'la Ermeniler birbirlerinden nefret ettikleri ve Ermeniler, vicdan hürriyeti bakımından son derece müsamahalı olan Müslüman ve Türkler'i tercih ettikleri için, bu müracaattan müspet bir netice çıkmamıştır.

V. Aşot'un kardeşi Muşel'in 962-984 arasında kendini "Kars kıralı" ilân etmesi, Ermeni kırallığını parçalamıştır. Bunun oğlu Abas da 984-1029 arasında 45 yıl Kars'ta saltanat sürmüştür. Bunun oğlu Gagik-Abas (1029-1064), Kars'ın son Ermeni kıralı olmuş, Kars, 1064'te Selçuklu Türkleri tarafından fethedilmiştir. Asıl Bagratum kırallığına da gene Selçuklu Türkleri, 16 ağustos 1064'te son vermişlerdir. Ani'nin son Ermeni kıralı II. Gagik 1079'ta öldürülmüş, son Kars kıralı Gagik-Abas ise 1080'de ölmüş, bu suretle Doğu Anadolu'da Ermeni hükümranlığı tarihe karışmıştır. Gene bu tarihlerde, 1072'de, yani Malazgirt'ten bir yıl sonra Türkler, Bagratum hanedanının Gürcistan'da saltanat süren dalına da son vermişlerdir. Bu hanedanın sonuncu kıralı IV. Bagrat, Bizans'a sığınmış ve İstanbul'da ölmüştür.

14. ERMENİ KIRALLARI

a. MAMİKONYAN HANEDANI:

1. **Vasak** (485-505)
2. **Vard** (511-514)
3. **II. Vardan**
4. ...
5. **Muşel** (-650?)
6. **Hemâzasp** (657-661)
7. **Grigor** (661-685)

b. VASPURAKAN HANEDANI:

1. Gagik (908-936)
2. Aşot-Derenik (936-958)
3. Ebû-Sehl Hemâzasp (958 - 968)
4. Aşot-Sahak (968-990?)
5. Gurgen-Khaçik (990?-1003)
6. Senekerim - Hovhannes (1003-1027)
7. Davith (1027-1037)
8. Atom ve kardeşi Ebû-Sehl (müştereken) (1037-1080)

c. BAGRATUM HANEDANI:

1. I. Aşot (732-750)
2. Sahak (750-755?)
3. I. Smbat (755?-772)
4. II. Aşot Msaker (806-827)
5. II. Smbat (827-860?)
6. III. Aşot Medz (= Büyük) (860?-890)
7. III. Smbat (890-914)
8. IV. Aşot ("Demir") (914 - 929)
9. Abas (929-953)
10. V. Aşot (953-977)
11. IV. Smbat (977-990)
12. I. Gagik (990-1020)
13. II. Gagik (1020-1064)

d. BAGRATUMLAR'IN KARS DALI:

1. Muşel (962 - 984)
2. Abas (984-1029)
3. Gagik-Abas (1029-1064)

BIBLIYOGRAFYA: Cl. Bosch, *Hellenizm Tarihinin Anahatları*, 2 cilt, İstanbul, 1942 - 43; J. G. Droysen, *Histoire de l'Hellénisme*, 3 cilt, Paris, 1883 - 1885 (Almanca'sı: 2. tabı: 3 cilt, 1877-78); E. R. Bevan, *The House of Seleucus*, 2 cilt, Londra, 1902; A. Bouché - Leclerq, *Histoire des Séleucides*, 2 cilt, Paris, 1913-14; E. Bikerman, *Institutions des Séleucides*, Paris, 1938; Th. Reinach, *Mithridate Eupator*, Berlin, 1895; G. Cardinali, *Il Regno di Pergamo*, Roma, 1906; F. Stähelin, *Geschichte der Kleinasiatischen Galater*, 2. tabı: Berlin, 1907; M. Rostovtzeff, *Social and Economic History of he Hellenistic World*, 1941; W. W. Tarn, *Hellenistic Civilization*, 2. tabı: Londra, 1930 (Fransızca terc. Paris, 1936); M. Holleaux, *Rome, La Grèce et les Monarchies Hellénistique au IIIe Siècle avant J.-C.*, Paris, 1935; G. H. Macurdy, *Hellenistic Queens*, Londra, 1932; M. Cary, *A History of the Greek World from 323 to 146 B. C.*, Londra, 1932; P. Zancan, *Il Monarcato Ellenistico*, Roma, 1934; J. Kärst, *Geschichte des Hellenismus*, Berlin, 2 cilt, 1926-27 (2. tabı): H. Leisegang, *Hellenistische Philosophie*, Berlin, 1923; Rubens Duval, *Histoire Politique et Religieuse d'Edesse*, Paris, 1892; R. A. Lipsius, *Die Edessenische Abgarsage Kritisch Untersucht*, Brunswick, 1880; J. Marquart, *Südarmenien*, Viyana, 1930.

XI. ROMALILAR

Roma'nın Anadolu'ya Müdahalesi

YAKIN DOĞU'da helenistik devletler büyük bir refah ve medeniyet seviyesi içinde yaşarlarken, batıda, İtalya yarımadasında, Romalılar, cihan hâkimiyetinin temellerini atıyorlardı.

M.Ö. 216'da Roma Cumhuriyeti ile Makedonya Kırallığı arasında Birinci Makedonya Harbi başladı ve M.Ö. 205'e kadar 11 sene devam etti. Bu suretle, Roma, Balkan işlerine fiilen karışmış, Büyük İskender'in mirasına göz dikmiş bulunuyordu. Harbde Anadolu'daki kırallıklardan Bergama, Roma'nın, Bitinya ise Makedonya'nın müttefiki idi. Bu yüzden Anadolu da, M.Ö. III. asrın son yıllarından başlıyarak, Roma meselesi ile karşı karşıya gelmiş oluyordu. Harb, daha fazla Roma'nın lehine inkişaf gösterdi; fakat Kartaca'yı ortadan kaldırmaya azmetmiş olan Romalılar, şimdilik Yakın Doğu meselesini bir kenara itmeyi tercih ettiler.

5 yıl sonra, M.Ö. 200'de İkinci Makedonya Harbi başladı. 197'ye kadar 3 sene sürdü. Büyük İskender'in halefleri, Doğu'yu, Batılı müstevlilere karşı savunuyorlardı. Bu harbde Bergama genç Roma tarafını tuttu. Kudretli Selevkos imparatorluğu ise, Makedonya'nın müttefiki idi. Romalılar bu harbde ilk defa Makedonya'ya asker çıkardıkları gibi, Ege Denizi'ne de donanma yolladılar. Artık Anadolu'nun eşiğinde bulunuyorlardı.

İkinci Makedonya Harbi, kudretli Makedonya kırallığı için yıkım oldu. Roma darbesinden silkinmek istiyen Makedonya, M.Ö. 171'de tekrar Roma Cumhuriyeti ile harbe girişti. Bu Üçüncü Makedonya Harbi, 168'e kadar 3 yıl sürdü. Kıral V. Filippos, Selevkos imparatoru III. Antiochus'un önünde müşkül anlar yaşamakta olan Roma'ya nihai darbeyi indirmeyi, Latinler'i Adriyatik'in öte tarafına, İtalya yarımadasına atmayı ümit ediyordu. Fakat V. Filippos'un oğlu Perseus'un Güney Makedonya'da Pidna meydan muharebesini

kaybedip Romalılar'a esir düşmesi, Yakın Doğu hâkimiyet yollarını Cumhuriyet'e açmış oldu. Makedonya kırallığı, Romalılar'ın eline geçerek tarihe karıştı. Şimdi Roma, Ege'yi ve Boğazlar'ı atlayıp Anadolu'ya el atabilecek miydi? M.Ö. II. asır ortalarında cihan siyasetinin düğümünü, bu mesele teşkil ediyordu.

Romalılar Anadolu'da

Anadolu'nun savunulması, III. Antiochus'a düşüyordu. Romalılar'a yenilmiş olan Hanibal'i de mülteci olarak kabul eden Büyük Antiochus, İskender'in mirasını toplamak, Anadolu'yu idaresi altında birleştirmek istiyordu. Yunanistan'ı ve Trakya'yı da eline geçirmiş olan Büyük Antiochus, Makedonya ile sıkı bir işbirliği yapamadı. Romalılar tarafından Anadolu'ya atıldı ve Cumhuriyet ile Roma'nın son derece lehine bir sulh yapmak mecburiyetinde kaldı.

Büyük Antiochus'un da bertaraf edilmesi üzerine Anadolu'nun savunulmasını Pontos kıralı Büyük Mithridates üzerine aldı. Fakat artık Roma, Anadolu'ya tamamen ayak basmış oluyordu. Mücadele, Anadolu topraklarında cereyan ediyordu.

Anadolu'nun Roma Tarafından Fethi

Büyük Mithridates'i de alt eden Romalılar, M.Ö. 133'e doğru Bergama kırallığını yani Batı Anadolu'nun zengin bölgelerini sulh yoluyla ele geçirdiler.

M.Ö. I. yüzyılda Roma, yalnız Anadolu'ya değil, Akdeniz' in doğu kesimine de tamamen hâkim olmak suretiyle, Akdeniz'i bir iç deniz haline getirdi. Toroslar'a, Fırat'a kadar Anadolu'yu alarak İran imparatorluğu ile sınırdaş oldu; bütün helenistik devletleri ya ilhak etti, veya tâbi devlet olarak kendine bağladı. Suriye, Lübnan, Filistin, Mısır, Libya, Roma Cumhuriyeti'ne bağlandı. Likya, Kilikya ve Kapadokya'nın da Roma'ya katılmasiyle, artık sıra Fırat'ın ötesindeki ülkelere, Doğu Anadolu'ya geliyordu.

M.S. II. yüzyılın ilk 17 senesinde Roma imparatoru Traianus, İran imparatorluğu ile Doğu Anadolu, Kafkasya ve Mezopotamya'yı çekişti. Bütün Doğu Anadolu, Doğu Suriye, Mezopotamya, Güney Kafkasya — Hazar Denizi'ne kadar — İmparatorluk'a katıldı; Karadeniz de İmparatorluk'un bir iç denizi oldu. Ancak bu Doğu fütuhatını Roma, muhafaza edemedi. Az sonra İranlılar, bütün bu ülkeleri Roma'dan geri aldılar. Bu suretle Anadolu'da Roma hâkimiyetinin Dicle kaynaklarından daha doğuya uzanamıyacağı anlaşıldı. İran impa-

ratorluğu ile yapılan bütün savaşlar netice vermedi; bazıları Cihan İmparatorluğu için felâketle neticelendi.

Roma, tarihin o zamana kadar gördüğü en büyük, en sağlam temellere dayanan, en sürekli büyük imparatorluğunu kurmuş bulunuyordu. M.S. IV. asırda Roma idaresindeki Anadolu Batı (Asya) ve Doğu (Pontos) olmak üzere çok geniş iki eyalete (dioses) ayrılmıştı. Bu iki dioses, şu umumi valilikleri içine alıyordu: Europa (Doğu Trakya), Bithynia, Paphlagonia, Heleno Pontus, Pontus Polemoniac (bu 4 eyalet batıdan doğuya Karadeniz sahillerini içine alıyordu), Asia (Batı Anadolu), Caria, Lycia, Pamphylia, Isauria, Cilicia (bu 5 eyalet batıdan doğuya Akdeniz sahillerini ihtiva ediyordu), Lydia, Pisidia, Lycaonia, Galatia, Cappadocia (bu 5 eyalet de batıdan doğuya Orta Anadolu'yu içine alıyordu), Armenia I, Armenia II, Armenia Maior (bu 3'ü Kuzeydoğu Anadolu'da idi), Mesopotamia, Osrhoene, Euphratensis (bunlar Güneydoğu Anadolu'yu ihtiva ediyordu), Syria I (Hatay ve civarı), Cyprus (Kıbrıs). Bu suretle Anadolu, 24 eyalete bölünmüş oluyordu.

M.S. 395'te imparator Büyük Theodosius, imparatorluğu Batı ve Doğu olmak üzere ikiye böldü. Daha mühim olan Doğu imparatorluğunun başkenti İstanbul'du. Bu devlet, daha fazla "Bizans" adıyla tanınır. Bütün Anadolu, Kıbrıs, Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün, Mısır, Bingazi, bütün Balkanlar, Kırım, Bizans'a ait bulunuyordu. Karadeniz (Pontus Euxinus) ve Ege, Bizans'ın iç denizleri idi; Doğu Akdeniz'de Bizans hâkimiyeti kesin ve mutlaktı. Roma'yı başkent edinen Batı imparatorluğu ise ancak 81 yıl yaşadı. 476'da yıkıldı. Bu tarih, İlkçağ'ın sonu ve Ortaçağ'ın başı sayılmaktadır.

Roma Çağında İstanbul

İstanbul'un tarihi, coğrafya durumu ile çok yakından alâkalıdır. Şehirde daha tarihöncesi çağlarına ait birtakım yerleşme izleri bulunduğu tesbit edilmiştir. 1942-1952 yılları arasında Kadıköy civarında Fikirtepesi'nde yapılan hafriyat sırasında, M.Ö. 3000 senelerine ait aletler ve iskeletler bulunmuştur. Bu durum, İstanbul'un Asya sahilinde o çağlarda insan yaşadığını açıkça ortaya koymaktadır. Rumeli tarafında kazılar yapıldığı takdirde, burada da çok eski zamanlardan kalma bakıyyelere raslanacağı sanılmaktadır.

Bugünkü İstanbul şehrinin çekirdeğinin, yani Haliç'in güneyinde kalan parçanın ilk sakinleri, Traklar'dır. Fenikeliler, Kadıköyü'nde yerleşmişlerdi. Bilindiği gibi Traklar Ârî (Hind-

Avrupa), Fenikeliler ise Sâmî ırklardandır. Yunanlılar'a gelince, Yunanistan'ın Megara şehrinden (Attika yarımadasının güneyinde, Korent Berzahı'nın kuzeybatı kıyısı yakınlarındadır) Byzas'ın idaresindeki bir Yunanlı kafilesi, M.Ö. 658'de bugünkü Sarayburnu'na gelip yerleşmişlerdir. Bundan sonraki asırlarda şehir, yavaş yavaş, ikinci derecede bir liman ve ticaret sitesi olmak yoluna girmiştir. Roma hâkimiyeti altında da iç muhtariyetini muhafaza eden bu ticaret sitesi, İran, Makedonya ve Roma çağlarını geçirmiş, ancak M.S. II. asırda bir Roma sitesi olmuştur.

İmparator Büyük Konstantin, 325 senesinde yeni ve büyük bir şehir inşasına girişti. 11 mayıs 330'da bu şehir, resmen Roma şehrinin yerine Cihan İmparatorluğu'nun başkenti oldu. Daha Büyük Konstantin devrinde nüfusu 200.000'i geçti; fakat birkaç milyonluk Roma'nın, milyonluk İskenderiye'nin kalabalığına erişmekten uzak bulunuyordu. 395'te imparatorluk ikiye ayrılınca İstanbul, Doğu (Bizans) imparatorluğunun başkenti oldu ve VI. asır ortalarında milyon nüfusa ve dünyanın birinci şehri derecesine vâsıl oldu.

Büyük Konstantin 313 Milano Fermanı ile Hıristiyan dinini meşru din olarak tanıdı ki, mühim bir hâdisedir. IV. asrın üçüncü çeyreğinde artık Hıristiyanlık, Cihan İmparatorluğu'nun hâkim dini oldu. Büyük Theodosius, 19 ocak 379'da İstanbul'da imparatorluk tahtına oturdu. 13 yıl burada saltanat sürdü; Hıristiyan'lığı imparatorluğun ve imparatorların "resmî" dini olarak ilân etti. 392'den 17 ocak 395'e kadar Roma'da oturdu. Burada öldü; küçük oğlu 393'ten beri saltanat şeriki Honorius, 17 ocak 395'te babasının yerine Batı Roma imparatoru olarak Roma'da, büyük oğlu Arcadius ise Doğu imparatoru olarak İstanbul'da tahta geçti. Honorius, 28 yıllık bir saltanattan sonra 39 yaşında 423'te öldü. Ondan sonra Batı imparatorluğu ancak 53 yıl devam etti; 4 eylûl 476'da yıkıldı. Bizans imparatorları, "Tek Roma İmparatoru", tek "İmparator" olarak kaldılar. Ta Charlemagne 800 senesinde kendini "Batı İmparatoru" ilân edinceye kadar.

15. ROMA İMPARATORLARI (*)

1. **Augustus** (M.Ö. 23.I.27 - M.S. 19.VIII.14)
2. **Tiberius** (19.VIII.14 - 16.III.37)
3. **Caligula** (16.III.37 - 24.I.41)

(*) Bu imparatorların ancak bazıları birbirleriyle baba-oğul veya akrabadır; umumiyetle yekdiğeriyle hiçbir kan bağlılıkları mevcut değildir.

4. Claudius (24.I.41 - 13.X.54)
5. Nero (13.X.54 - 9.VI.68)
6. Galba (9.VI.68 - 15.I.69)
7. Otho (15.I.69 - 19.IV.69)
8. Vittellius (19.IV.69 - 20.XII.69)
9. Vespasianus (20.XII.69 - 24.VI.79)
10. Titus (24.VI.79 - 13.IX.81)
11. Domitianus (13.IX.81 - 18.IX.96)
12. Nerva (18.IX.96 - 25.I.98)
13. Traianus (25.I.98 - 22.VI.117)
14. Hadrianus (22.VI.117 - 10.VI.138)
15. Antonius Pius (10.VI.138 - 7.III.161)
16. Marcus Aurelius (7.III.161 - 17.III.180)
17. Commodus (17.III.180 - 31.XII.192)
18. Pertinax (31.XII.192 - 28.III.193)
19. Didius (28.III.193 - 1.VI.193)
20. Septimus Severus (1.VI.193 - 4.II.211)
21. Caracalla (4.II.211 - 8.VI.217)
22. Macrinus (8.IV.217 - 8.VI.218)
23. Heliogabalus (8.VI.218 - 11.III.222) (Suriyeli)
24. Severus (11.III.222 - III.235)
25. Maximinus (III.235 - VI.238) (Trak)
26. I. Gordianus (238)
27. II. Gordianus (238)
28. Pupienus (238)
29. Balbinus (238)
30. III. Gordianus (238-244)
31. Philippus (244-249) (Arap)
32. Decius (249-251)
33. Gallus (251-253)
34. Aemilianus (253) (Berberî)
35. Valerianus (253-259) (*)
36. Gallienus (259-268)
37. II. Claudius (268-270) (İlliryalı)
38. Aurelianus (VI.270 - IX.275)
39. Tacitus (IX.275 - VI.276)
40. Probus (VI.276 - X.281) (İlliryalı)
41. Carus (X.281 - VII.283) (İlliryalı) (**)
42. Diocletianus (VII.283 - I.V.305) (İlliryalı)
43. Maximianus (Doğu (İstanbul) İmparatoru: 286 - I.V.305)
44. I. Constantius Chlore (I.V.305 - VI.306)
45. Galerius (VI.306 - V.311) (Doğu (İstanbul) İmparatoru: I.V.305 - 306)
46. Severus (Ortak İmparator: 306-307)
47. Maxentius (V.311 - 312)
48. Licianus (312-324)

(*) 269'a kadar 10 yıl İranlılar'ın elinde esir yaşamıştır.
(**) İranlılar'la meydan muharebesinde ölmüştür.

49. I. Constantinus (Büyük Konstantin) (324 - 22.V.337) (Ortak İmparator: 306-324)
50. II. Constantius (337-340)
51. II. Constantius (340-361)
52. Constans (Ortak İmparator: 337-350)
53. Julianus (361 - 26.VII.363) (*)
54. Jovianus (26.VII.363 - 17.II.364)
55. I. Valentinianus (17.II.364 - 7.X.375) (Roma'da)
56. Valens (7.X.375 - 378) (İstanbul'da) (Doğu (İstanbul) İmparatoru: 364-375)
57. Gratien (378-383) (Roma'da)
58. II. Valentianus (383-392) (Roma'da)
59. Theodosius (Büyük) (392 - 17.I.395) (Doğu) (İstanbul) İmp.: 19.I.379 - 392).
60. Maximus (383-388) (İspanya ve Gol (İspanyol) = Fransa'da)
61. Eugenius (392-394) (Gol'de)
62. Honorius (17.I.395 - 423) (İspanyol)
63. III. Valentinianus (423-455) (**)
64. Petronius (455-456)
65. Avitus (456-457)
66. Majorianus (457-461)
67. Severus (461-465)
68. Anthemius (465-472)
69. Olybrius (472-473)
70. Glycerius (473-474)
71. Nepos (474-475)
72. Romulus (475 - 4.IX.476) (***)

BIBLIYOGRAFYA: Kromayer-Veith, *Schlachten-Atlas zur Kriegsgeschichte, Römischen Abteilung*, Leipzig, 1922; W. M. Ramsay, *Historical Geography of Asia Minor*, Londra, 1890 (Türkçe terc. İstanbul, 1960); A. Piganiol, *Histoire de Rome, 3.* tabı: Paris, 1949; K. J. Neumann, *Die Hellenistischen Staaten und die Römische Republik*, Berlin, 1909; T. R. S. Braughton, *Roman Asia*, Baltimore 1938; H. Merle, *Geschichte der Städte Byzantion und Kalchedon*, Kiel, 1916; D. Magie, *Roman Rule in Asia Minor*, 2 cilt, Princeton, 1950; F. Reuter, *Beiträge zur Beurteilung des Königs Antiochus Epiphanes*, Münster, 1938; G. Colin, *Rome et La Grèce de 200 à 146 avant J.-C.*, Paris, 1904; C. Barbagallo, *Fin de la Grèce Antique*, Paris, 1927; Ernst Meyer, *Die Grezen der Hellenistischen Staarten in Kleinasien*, Berlin, 1925.

(*) İranlılar'la meydan muharebesinde ölmüştür.
(**) Attilâ, bunun kızkardeşi Prenses Honoria ile nişanlanmıştır.
(***) Bu 72 imparatorun 40'ı öldürülmek suretiyle tahtlarını terketmişlerdir.

XII. BİZANS

Bizans İmparatorluğu'nun Karakteri

BİZANS İMPARATORLUĞUNUN en büyük karakteri, uzun ömrüdür; 17 ocak 395'ten 29 mayıs 1453'e kadar 1058 sene, 4 ay, 13 gün devam etmiştir. Bu müddet içinde başkent daima İstanbul olmuş, yalnız IV. Haçlı Seferi neticesinde Latinler, İstanbul'u işgal edip bir Latin imparatorluğu kurunca, *1204-1261 arasında başkent İznik'e nakledilmiştir.* İstanbul, bu 1204 tarihine kadar milyonu aşan nüfusiyle dünyanın en büyük şehirlerinden biri, zaman zaman da en büyük şehri olmuştur. Bizans imparatorluğu, Roma'nın devamı olmak haysiyetiyle bir Latin devleti olarak başlamış, Latince resmî dil olmuş, fakat Doğu ikliminde gittikçe Yunanlı'laşmış, bu kültür değişikliği VI. yüzyılın son yarısında kesinleşmiş, Yunanca resmî dil kabul edilmiştir. Bizans, Papa'yı değil, İstanbul'daki Patrik'i en büyük Hıristiyan ruhani lideri tanımış, bu vaziyet Doğu ve *Batı Hıristiyanlık âleminin arasını gittikçe* açmış, nihayet X. yüzyılda bu ayrılık, önüne geçilemez bir hal almış, şiddetli bir Latin-Bizans düşmanlığı hâkim olmuş, Ortodoks mezhebi ile Katolik mezhebi ayrılmıştır.

Bizans da Roma *gibi birçok hanedan değiştirmiş, impa*ratorların çoğu tesadüflerin sevkiyle tahta çıkmışlar, çoğu öldürülmek suretiyle taçlarını kaybetmişlerdir. Bu, imparatorluğun başlıca zaıflarından birini teşkil etmiş, nispeten devamlı hanedanlar idaresinde olduğu çağlarda Bizans yükselmiş, iç huzura kavuşmuştur.

Bizans, bütün Ortaçağ boyunca devam eden hayatında, Batı'nın, Avrupa'nın, Hıristiyanlık âleminin en medeni ve en *ileri devleti olmuş, Avrupa kültür sefaleti içinde yaşadığı asır*larda Bizans, parlak bir kültür derecesine erişmiştir. İktisadi bakımdan da böyle olmuştur. Ancak 1071 Malazgirt darbesinden, 1176 Miryokefalon darbesinden, 1204 Haçlı darbesinden sonra Bizans, gittikçe şevket, azamet ve refahını kaybet-

miş, Osmanlılar'ın zuhurundan sonra, büyük devlet olma haysiyeti de sona ermiştir.

Bin küsur yıllık hayatı boyunca Bizans'ın sınırları, âzami ile asgari arasında çok büyük fark göstermiştir. Justinianus devrinde, VI. asrın ikinci yarısında, Roma'nın bütün mirasını toplar gibi görünmüş, Akdeniz'i iç deniz haline getirmiş, 395'te elinde bulunan ülkelerden başka İtalya'ya, Güney İspanya'ya, Kuzey Afrika'ya da hâkim olmuş, fakat bir müddet sonra bu uzak fütuhatını kaybetmiştir. Fakat önce Müslüman Araplar'ın VII. asırda, sonra Türkler'in XI. asrın son sülüsündeki fütuhatı Bizans'ın elinden en zengin eyaletlerini almıştır. Bizans'ın Balkanlar'daki sınırları da çok tahavvülâta mâruz kalmış, fakat umumiyetle Balkanlar'a hâkim görünmüş, bu yarımadada zuhur eden rakiplerini güçlükle de olsa tepelemiştir.

İstanbul, zenginliği, büyüklüğü, bilhassa stratejik ve jeopolitik mevkii dolayısiyle Batı'dan ve bilhassa Doğu'dan gelen bütün güçlü kavimlerin ihtirasını çekmiş, fakat 1453'e kadar bu şehri almak, dünyanın en büyük devletleri için bile mümkün olamamıştır.

Bizans, 395'ten 1071'e kadar 676 yıl, Anadolu'nun en büyük kısmına, âdeta tamama yakın parçasına hâkim olmuş, Doğu Anadolu'daki Ermeni devletçiklerine metbuluğunu kabul ettirmiş, zaman zaman Müslüman Araplar'ın tehdidi son haddini bulmuşsa da, geçici olmuş, Bizans, Toroslar - Fırat sınırında tutunmuştur.

Bizans İdaresinde Anadolu'nun Mülki Taksimatı

Bizans, Anadolu'yu "thema" denen eyaletlere bölmüş, bu eyaletlerin başına askerî-mülkî idareyi şahsında toplıyan pek geniş salâhiyetli generallerini getirmiştir. Themaların sayısı ve sınırları değişmekle beraber, esas muhafaza edilmiştir; bu esas, Roma İmparatorluğu çağından kalmıştır. VI. yüzyıl ortalarında Büyük Justinianus zamanında Anadolu'daki Bizans eyaletleri şöyleydi:

Kuzey Anadolu'da Karadeniz sahillerinde batıdan doğuya doğru Bithinia, Paphlagonia, Helespontos, Armenia I, Batı Anadolu'da Ege sahillerinde kuzeyden güneye doğru Hellespontos, Asia, Caria, Güney Anadolu'da Akdeniz sahillerinde batıdan doğuya doğru Lycia, Pamphylia, Isauria, Cilicia I, Cilicia II, Orta Anadolu'da batıdan doğuya doğru Lydia, Pacatiana, Pisidia, Phrigia, Armenia II, Armenia III, Armenia IV, Güneydoğu Anadolu'da batıdan doğuya Syria I, Euphratese, Osroene, Mesopotamia ve Kıbrıs Adası.

16. BİZANS İMPARATORLARI

I. THEODOSIUS HANEDANI (395-450) (İspanyol)
1. I. Arcadius (395-408)
2. II. Theodosius (408-450)

II. MARCIANUS HANEDANI (Trak)
3. Marcianus (450-457)

III. ISAURIA HANEDANI (Trak)
4. I. Leo (457-474)

IV. ALAN HANEDANI (474-491) (İranlı)
5. II. Leo (474)
6. Zeno (474-491)

V. SILENTARIUS HANEDANI
7. I. Anastasius (491-518)

VI. JUSTINIANUS HANEDANI (518-578) (İlliryalı)
8. I. Justinus (518-527)
9. I. Justinianus (Büyük Jüstinyen) (527-565)
10. II. Justinus (565-578)

VII. TIBERIUS HANEDANI (Trak)
11. II. Tiberius (578-582)

VIII. MAURICIUS HANEDANI (Latin)
12. I. Mauricius (582-602)

IX. PHOCAS HANEDANI (Grek)
13. I. Phocas (602-610)

X. HERACLIUS HANEDANI (610-695+705-711) (Ermeni)
14. I. Heraclius (610-641)
15. III. Constantinus (641)
16. I. Heracleonas (641)
17. II. Constans (641-668)
18. IV. Constantinus (668-685)
19. II. Justinianus (685-695+705-711)

XI. LEONTIUS HANEDANI (Trak)
20. II. Leontius (695-698)

XII. APSIMAR HANEDANI (Got)
21. III. Tiberius (698-705)

XIII. VARDAN HANEDANI (Ermeni)
22. I. Philippicus (711-713)

XIV. ARTEMIUS HANEDANI (Grek)
23. II. Anastasius (713-715)

XV. THEODOSIUS HANEDANI (Grek)
24. III. Theodosius (715-717)

XVI. ISAURIA HANEDANI (717-797) (Suriyeli)
25. III. Leo (717-741)
26. V. Constantinus Kopronymus (741-775)
27. IV. Leo ("Hazar") (775-780)
28. VI. Constantinus Porphyrogenetus (780-797)

XVII. IRINI HANEDANI (Grek)

29. I. Irini (imparatoriçe) (797-802)

XVIII. NICEPHORUS HANEDANI (802-811) (Arap)

30. I. Nicephorus (802-811) (*)
31. I. Staurakius (811)

XIX. MICHAEL (MİHAİL) HANEDANI (Grek)

32. I. Mihail Rhangabe (811-813)

XX. LEO HANEDANI (Ermeni)

33. V. Leo (813-820)

XXI. FRİKYA HANEDANI (820-867) (Frikyalı)

34. II. Mihail Balbus (820-929)
35. I. Theophilus (829-842)
36. III. Mihail (842-867)

XXII. MAKEDONYA HANEDANI (867-963 + 976-1028 + 1054-1056) (Makedonyalı)

37. I. Basileius (867-886)
38. VI. Leo (886-912)
39. III. Aleksandros (912-913)
40. VII. Constantinus Porphyrogenitus (913-959)
41. II. Romanus (959-963)
44. II. Basileius (976-1025)
45. VIII. Constantinus (1025-1028)
50. I. Theodora (imparatoriçe) (1054-1056)

XXIII. PHOCAS HANEDANI (Grek)

42. II. Nicephorus (963-969)

XXIV. ÇİMİŞKES HANEDANI (Ermeni)

43. I. Ioannis (969-976)

XXV. ARGYROPULOS HANEDANI (Grek)

46. II. Romanus (1028-1034)

XXVI. PAFLAGONYA HANEDANI (Grek)

47. IV. Mihail (1034-1041)

XXVII. KALAFAT HANEDANI (Grek)

48. V. Mihail Kalaphates (1041-1042)

XXVIII. MONAMACHUS HANEDANI (Grek)

49. IX. Constantinus (1042-1054)

XXIX. STRATIOTICUS HANEDANI (Grek)

51. VI. Mihail (1056-1057)

XXX. COMMENUS HANEDANI (1057-1059 + 1081-1185) (Trabzon'da: 1204-1222 + 1235-1461) (Grek)

52. I. Isaakius (1057-1059)

(*) Bulgar Türkleri tarafından meydan muharebesinde öldürülmüştür.

58. I. Alexius (1081-1118)
59. II. Ioannis (1118-1143)
60. I. Manuil (1143-1180)
61. II. Alexius (1180-1183)
62. I. Andronicus (1183-1185) (*)

XXXI. DUKAS HANEDANI (1059-1067 + 1071-1078 + 1204 + 1222-1254 (İznik'te) (Grek)

53. X. Constantinus (1059-1067)
56. VII. Mihail Parapinakes (1071-1078)
66. V. Alexius (1204)
68. III. Ioannis Vatatzes (1222-1254) (İznik'te)

XXXII. MAKREMBALITISSA HANEDANI (Grek)

54. I. Eudoxia (imparatoriçe) (1067)

XXXIII. DIOGENES HANEDANI (Grek)

55. IV. Romanus (1067-1071) (**)

XXXIV. BOTANIATES HANEDANI (Grek)

57. III. Nicephorus (1078-1081) (***)

XXXV. ANGES HANEDANI (1185-1204) (Grek) (****)

63. II. Isaakius (115-1195 + 1203-1204)
64. III. Alexius (1195-1203) (*****)
65. IV. Alexius (1204)

XXXVI. LASCARIS HANEDANI (1204-1222 + 1254-1261) (İznik'te) (Grek)

67. I. Theodorus (1204-1222)
69. II. Theodorus (1254-1258)
70. IV. Ioannis (1258-1261)

XXXVII. PALEOLOGOS HANEDANI (25.VII.1261 - 29.V.1453) (Grek) (******)

71. VIII. Mihail (1261-1282)
72. II. Andronicus (1282-1328)
73. IX. Mihail (Saltanat Nâibi ve Ortak İmparator: 1295-1320)
74. III. Andronicus (1328-1341)
75. V. Ioannis (1341-1376 + 1379-1390 + 1390-1391)
77. IV. Andronicus (1376-1379)
78. VII. Ioannis (1390)
79. VII. Manuil (1391-1425)

(*) 1141-1142'de Selçuklu Türkleri'ne esir olmuştur.

(**) Malazgirt'te Sultan Alp-Arslan'a esir düşmüştür.

(***) Selçuklu Türkleri'nin himayesini kabul etmiştir.

(****) Bu hanedan Selânik'te 1222-1244'te 22 yıl (3 imparator) ve Epir'de 1204-1298'da 88 yıl (6 prens) daha hüküm sürmüştür.

(*****) Türkiye Selçuklu sultanı I. Keyhusrev'e sığınıp misafir olmuştur.

(******) Bu hanedan ayrıca 1397'den itibaren Osmanlı Türk hâkimiyetinde olmak üzere 1383-1460 arasında 77 yıl Mora'da saltanat sürmüştür (5 prens). F880

80. II. Manuil (1391-1425)
80. VIII. Ioannis (1425-1449)
81. XI. Constantinus Dragazes (6.I.1449 - 29.V.1453) (*)

XXXIII. KANTAKUZİNOS HANEDANI (*Grek*)

76. VI. Ioannis (Ortak İmparator: 1347-1354) (**)

XXXIX. OSMAN OĞULLARI (29.V.1453 - 10.XI.1922 = 469, 5, 3) (30 imparator) (Türk)

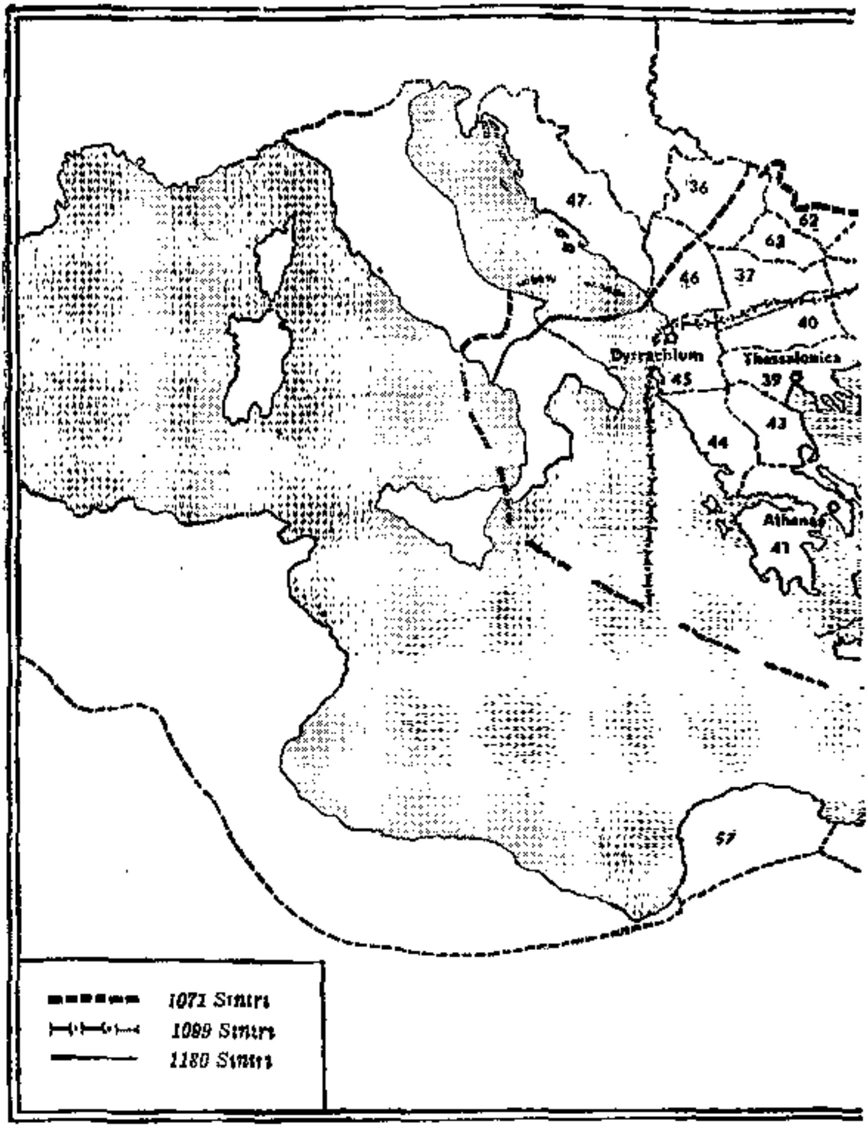
İSTANBUL LATİN İMPARATORLARI (13.IV.1204-25.VII.1261)

1. **I. Baudouin** (1204-1206) (*Fransız Flandre = Courtenay hanedanından*)
2. **I. Henri d'Angre** (1206-1216) (kardeşi)
3. **I. Pierre** (1216-1218) (eniştesi, aynı hanedandan)
4. **I. Robert** (1218-1228) (oğlu)
5. **II. Baudouin** (1228-1261) (dayı-zadesi)

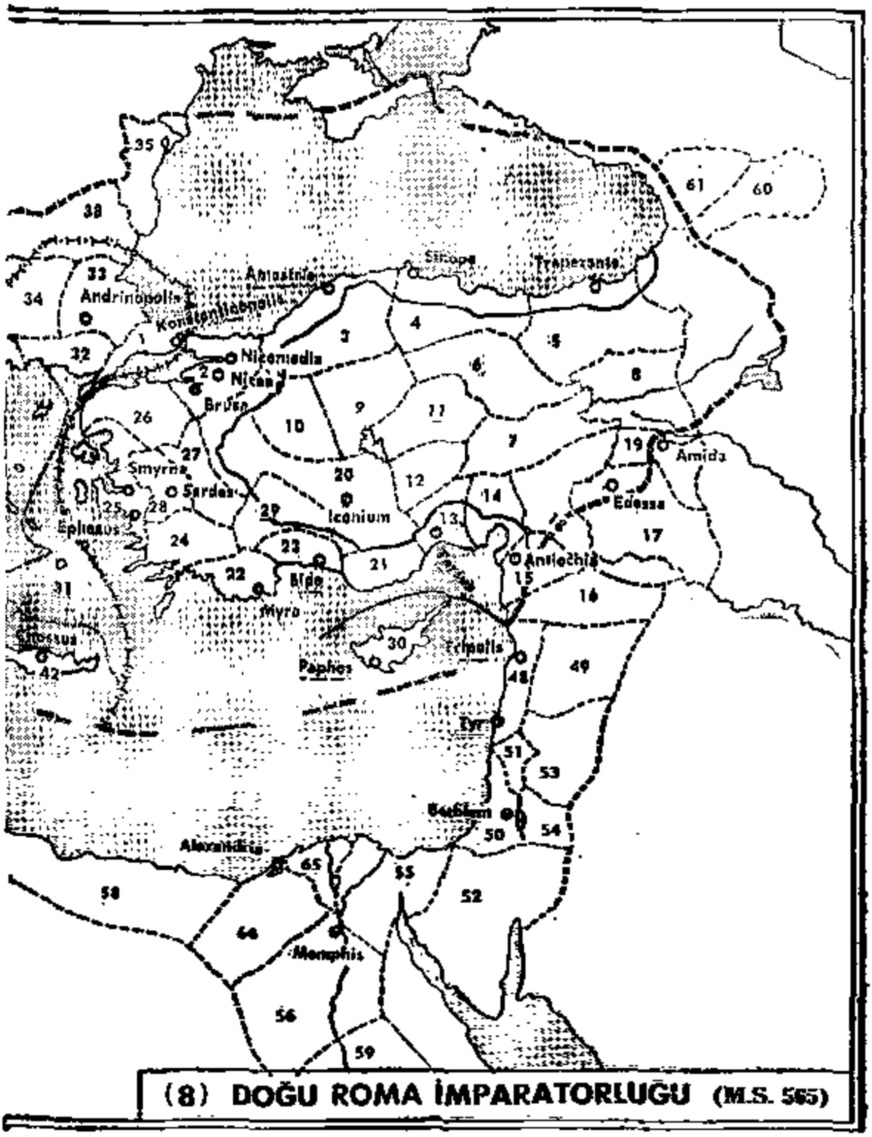
BİBLİYOGRAFYA: Gelecek bahiste toplu olarak verilmiştir.

(*) İstanbul'un Fethi'nde ölmüştür.

(**) Orhan Gazi'nin kayınpederi ve Şehzade Gündüz, Ömer ve Halil'in ana tarafından büyükbabası olan büyük tarihçi; Aydınoğulları'nın, sonra Osmanoğulları'nın müttefik ve mahmîsidir. 2 oğlu 1348-1383 arasında 35 yıl Mora'da prens olarak saltanat sürmüştür.

1. Europa
2. Bithynia
3. Paphlagonia
4. Helenopontus
5. *Armenia I*
6. Armenia II
7. Armenia III
8. Armenia IV
9. Galatia I
10. Galatia II
11. Cappadocia I
12. Cappadocia II
13. *Cilicia I*
14. Cilicia II
15. Syria I
16. Syria II
17. Osroene
18. Euphratese
19. Mesopotamia
20. Lycaonia
21. Isauria
22. Lycia
23. Pamphylia
24. Caria
25. Asia
26. Hellespontus
27. Pacatiana
28. Lydia
29. Pisidia
30. Cyprus
31. Insulae
32. Rhodope

(8) DOĞU ROMA İMPARATORLUĞU (M.S. 565)

33. Haemimontus
34. Thracia
35. Scythia
36. Masia I
37. Dardania
38. Mesia II
39. Macedonia
40. Macedonia II
41. Achaia
42. Creta
43. Thessalia
44. Epirus I
45. Epirus II
46. Prevalitana
47. Dalmatia
48. Phoenica I
49. Phoenice II
50. Palestina I
51. Palestina II
52. Palestina III
53. Arabia I
54. Arabia II
55. Augustamnica
56. Archadia
57. Libya Superior
58. Libya Inferior
59. Thebais
60. Iberia
61. Lazique
62. Dacie R.
63. Dacie Int.
64. Egyptus I
65. Egyptus II

XIII. BİZANS VE ONUNLA TRAKYA VE ANADOLU'YU ÇEKİŞEN RAKÎPLERİ

1. Malazgirt'e Kadar Bizans

1071 Malazgirt darbesine kadar Bizans, aralıksız olarak dünyanın en büyük ve en güclü devletlerinden biri olmuştur. M.S. 395'ten Müslüman fütuhatının başladığı 641 tarihlerine kadar Bizans, 2,5 asır, dünyanın en büyük devleti idi. En büyük rakibi, dünyanın ikinci büyük devleti olan İran Sâsânî imparatorluğu idi. 641'e doğru Suriye, Filistin, Mısır gibi en büyük eyaletlerini Müslümanlar'a kaptırdı; Müslüman Halifeliği, dünyanın birinci devleti oldu, Bizans'ı ikinci dereceye itti. Ancak bu sıralarda Türk (Göktürk) ve Çin imparatorlukları da Bizans derecesinde güclü idiler. Bizans, Makedonya Hanedanı iktidara gelinceye kadar, büyük krizler geçirdi. Makedonyalılar çağında yeniden parladı; Anadolu ve Balkanlar'da düşmanlarını yendi; Güney İtalya'yı sıkıca tuttu. Makedonyalılar'dan sonra tekrar alçalma başladı. Fakat 1071 Malazgirt darbesiyledir ki, en büyük sarsıntıyı geçirdi, Anadolu'yu kaybetti. Bundan sonra da Comnenuslar devrinde büyüklüğüne kavuştu; fakat 1204 Haçlı darbesi, Bizans'ın büyük devlet olma haysiyetini bile son derece şüpheli bir duruma soktu.

2. Avrupa'dan Gelen İstilâlar Karşısında Bizans

Bizans, 395'ten sonra Batı İmparatorluğu gibi "Barbarlar" denen Hıristiyan'lığı kabul etmemiş ve klâsik kültüre yabancı Germen ve Türk kavimlerinin istilâlarına mâruz kaldı. Fakat Batı İmparatorluğu'ndan çok daha kuvvetli bünyeye ve jeopolitik konuşa malik olduğu için, bu istilâlar altında kalmadı; daima silkinip kalkındı.

HUNLAR

IV. asrın sonlarında Hun (Kun) Türkleri, Kuzeydoğu As-

ya'dan Doğu Avrupa'ya geldiler (Türkler'e dair II. kitaptaki bahislerde tafsilât verilecektir). Gittikçe daha güneydoğuya kayıp Orta Avrupa'ya, Balkanlar'ın kuzeyine, Tuna vâdisine yerleştiler ve hem Batı, hem de Doğu İmparatorlukları'nı tehdide başladılar.

410 yıllarında Hun kumandanlarından Uldın, Trakya'ya kadar ilerledi; sulh dileyen Bizanslılar'a: "Güneş şualarının uzandığı yere kadar," dedi; "her tarafı zapta muktedirim". Hun tehlikesi, Bizans'ı, İstanbul'u ortaçağların en müstahkem ve teshiri müşkül kalesi haline getirmeye, şöhreti cihanı tutan sûrları inşaya zorladı. 422'den sonra, Attilâ'nın amcası Rua, Balkanlar'a indi, İstanbul'a yaklaştı. Bizans aman diledi ve 175 kilo altın yıllık haraç ödemeyi kabul etti. Attilâ zamanında bu vergi, yılda 350 kilo altına çıkarıldı. Bununla beraber az sonra münasebetler tekrar bozuldu. Attilâ, meşhur 441-442 Balkan seferine çıktı. Bizans, ağır fedakârlıklarla Türk imparatorunu daha fazla ilerlemeedn durmaya razı etti.

447'deki şiddetli zelzelenin İstanbul sûrlarını geniş ölçüde tahribi, Attilâ'da dünyanın birinci şehrini almak arzusunu kamçıladı. Attilâ, İstanbul'a hâkim olmanın cihana hâkim olmak yolunu açacağını iyice kavramış, bu fikrini Bizans selaret heyeti kâtibi tarihçi Priskos'a açıkça söylemişti. Utus (Vidin) meydan muharebesinde Bizans ordusunu yok eden Türk cihangiri, Filibe'yi aldı, Edirne'yi muhasara etti. Bu şehrin önünde fazla durmayı münasip bulmıyarak, ilerledi. Gelibolu'yu aldı. Yunanistan'a indi. Tekrar Trakya'ya dönüp Büyükçekmece'de ordugâhını kurdu. Burada Bizans sefirlerinin ricalarını kabul etti. Bizans'ın yıllık vergisi 1.050 kilo altına çıkarıldığı gibi, çok ağır toprak fedakârlıklarına ve siyasi tavizlere de icbar edildi. Bu muahede, "Anatolios Sulhu" diye meşhurdur; Bizans sefaret heyeti reisinin adını taşır. Attilâ, Batı Roma gibi Doğu Roma'yı da olgun meyva haline getirmişken, ansızın öldü. Hun tehlikesi, Bizans için ortadan kalkmıştı.

AVARLAR

Hun Türkleri'nin yerini, onlar gibi Kuzeydoğu Asya'dan gelen Avar (Apar) Türkleri aldı. VI. asır ortalarında Orta Avrupa'yı ele geçiren Avarlar, Bayan Han zamanında, bu yüzyılın sonlarında Çorlu'ya kadar geldiler ve Hunlar gibi Bizans'ı yıllık haraca bağladılar. 616 temmuzunda İstanbul önlerine kadar ilerlediler. 626'da, İstanbul'u muhasara ettiler. Bu, Türkler'in tarihteki ilk İstanbul muhasarasıdır ve Hz. Peygamber'in son yıllarına raslar. Bu muhasara, Bizans'ın tarih boyunca geçirdiği en ciddi tehlikelerden biridir. Bizans,

bu tarihte, ta 616'da yıkılabilir, Batı Roma gibi tarihe karışabilirdi. Zira, Bizans'ın cihandaki en büyük rakibi olan İranlılar (Sâsânîler) da, Üsküdar'ı ve Kadıköy'ü işgal etmiş bulunuyorlardı. Dünyanın gözünü diktiği başkent, iki taraftan sarılmıştı. 29 haziranda 30.000 Avar, İstanbul önlerine geldi. 15 temmuza doğru asıl büyük kuvvetler geldi, Boğaz'ın Avrupa kıyılarını tuttu ve Asya kıyılarına hâkim olan İranlılar'la temas temin edildi. Fakat Boğaz'daki Bizans donanması, iki taraf arasında gidip gelmelere mâni oluyordu. Senatör Athanasios, Avar Hanı'nın ordugâhına gidip istenilen şartlarla sulha talip olduklarını bildirdi. 29 temmuzda Avarlar, muhasaranın şiddetini son dereceye vardırdılar. 31 temmuzdan 2 ağustosa kadar 3 gün, geceli gündüzlü son derece kanlı vuruşmalar cereyan etti. Vaziyetin kötü olduğunu gören Bizans, bir senatörler heyetini tekrar Han'a ricacı gönderdi. Han, halkın canına dokunulmıyacağını, istiyenlerin şehrin tesliminden evvel ve sonra diledikleri yere gidebileceklerini, şehrin behemehal teslim edilmesini söyledi. Avar Hanı, müstakbel Fâtih Sultan Mehmet gibi Haliç'i tutmayı, bu işi başarırsa şehri düşüreceğini kestirdi. Bebek Koyu'nda küçük bir filo yaptırdı. Fakat Bizans donanması, Türk filosunu yaktı. Türkler ne Haliç'e inebildiler, ne de filoları ile karşı yakadan İran askerlerini Avrupa yakasına geçirmeye muvaffak oldular. Bu hâdise, muhasaranın dönüm noktası oldu. Bizans, kurtuluş çanlarını çalabilirdi. Kâğıthane deresinden Haliç'e girmek istiyen Türk sandalları da amiral Patricius Bonus tarafından yakıldı ve Türkler denize döküldü. 12 ağustosta, şehri düşürmekten ümidini kesen ve daha fazla zayiatı gözü kesmiyen Han, geri çekilme emrini verdi. Bu hâdiseyi kutlamak ve Tanrı'ya şükürler etmek için Bizans'ta senenin belirli bir günü "şükran cumartesisi" olarak ilân edildi ve 1453'e kadar tesit edildi.

BULGARLAR

Hunlar ve Avarlar'dan sonra Bulgar Türkleri, Bizans'a Avrupa'dan çullanan üçüncü Türk dalgasını teşkil etti. Hunlar ve Avarlar'ın aksine Bulgarlar, Orta Avrupa'da, Tuna'nın kuzeyinde değil, Balkanlar'da, Tuna'nın güneyinde yerleşmiş ve imparatorluklarını kurmuşlardı. İmparatorluklarının genişliği Avarlar'ın, hele Hunlar'ınkinin genişliğinden çok uzaksa da, az zamanda büyük devletler arasında sayılabilmeye hak kazanacak güce sahip olmuşlardı. Kurum Han çağında Bulgar Türkleri, Bizans için korkunç bir tehlike halinde belirdiler.

Bizans'ın kuzeye doğru bütün yollarını, can alıcı stratejik ve ticari mevzileri tutmuşlardı.

Kurum Han, mart 809'un ilk günlerinde — ki Abbâsîler'in haşmet devriyle, hemen hemen Hârûnu'r-Reşîd ile çağdaştır — büyük Bizans ordusunu karşıladı; Bizanslılar, Anadolu'daki kuvvetlerini de celbedip ordularını iyice takviye etmiş durumda idiler. Kurum Han, Bizans ordusunu yok etti ve 8 nisanda bir Bizans birliğini daha dağıtıp Sofya'yı aldı, kendisine başkent yaptı. Tuna'nın güneyi iyice tutulmuş, Bizans'ın Balkanlar hâkimiyeti mazi olmuştu. Belgrad ve Niş gibi düğüm noktaları da Bulgar Türkleri'nin elinde bulunuyordu. 25 temmuz 811'de bizzat imparator Nikeforos, Kurum Han'ı karşıladı. Fakat Türk hükümdarı, Bizans ordusunu yok etti; imparator, ölüler arasında bulunuyordu. İstanbul yolu açılmıştı.

812'de Kurum Han, Trakya'ya girdi. 22 temmuz 813 Edirne meydan muharebesinde Bulgar Hanı, bizzat imparator Mihail'in kumanda ettiği Bizans ordusunu bir kere daha kesin şekilde bozdu. Kurum Han, İstanbul önlerine kadar geldi, fakat sûrları gördükten sonra, muhasarayı göze alamadı. Edirne'yi aldı, Gelibolu yarımadasını yağma ve tahrip edip çekildi. Az sonra Lüleburgaz'da üzerine yürüyen bir Bizans ordusunu daha bozdu. Bundan sonra seyyar Bizans ordusunun tamamen mahvedildiğine kanaat getiren Han, İstanbul'u muhasaraya karar verdi. Fakat muhasaranın ilk günü, 13 nisan 814'te beklenmedik bir şekilde öldü. Bu mucizeyi Bizanslılar, şehrin koruyucusu Hz. Meryem'in inayeti addettiler. Türkler, İstanbul önlerinden çekildiler.

Bundan sonra Bulgar Türkleri, gittikçe Türk'lüklerini kaybedip Slav'laşmakla beraber, kudretli imparatorlukları ile Bizans'ın en büyük düşmanı oldular. Ancak uzun mücadelelerden sonra Makedonya Hanedanı, Bulgar devletini yok etti ve tekrar Balkan yarımadasındaki mutlak Bizans hâkimiyetini kurdu. Bu bahisler, bu cildin II. kitabında, Bulgarlar bahsinde daha mufassal şekilde ele alınacaktır.

PEÇENEKLER

Bulgarlar'dan sonra, Oğuz zümresine mensup olan başka bir Türk kavmi, Peçenekler, Balkanlar'da Bizans'ı tehdide başladılar. 1087'de Peçenekler, imparator I. Alexius Comnenus'un başkumandanlığındaki Bizans ordusunu Silistre meydan muharebesinde bozup güneye inmişler, 1090 sonbaharında Büyükçekmece'ye vâsıl olmuşlardır. Bu sıralarda Selçuklu Türkleri de bütün Anadolu'yu fethetmiş ve Ege Denizi'ne hâkim vaziyette bulundukları için, Bizans, tarihinin en ağır da-

kikalarını yaşıyor, başındaki Comnenus hanedanından gelme kudretli imparatorların *dehasına istikbalini bağlamış* bulunuyordu. Peçenekler, Trakya'nın bile mühim kısmını ele geçirmiş bulunuyorlardı.

29 nisan 1091'de Meriç kıyısında Lebonion'da, diğer bir Türk kavmi olan Kumanlar'ın 40.000 kişilik ordusu, Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından olan imparator Alexius'un ordusu ile birleşip, Peçenekler'i müthiş bir bozguna uğrattı. *İmparator* Alexius'un siyasi ve askerî dehası ile, Türk kavimleri arasındaki rekabet, Doğu Roma'yı bir daha kurtarmıştı. İmparator Alexius için şimdi Anadolu'daki Selçuklu ve onlara tâbi olarak İzmir'de hüküm sürüp kudretli donanması ile Ege'ye *hâkim bulunan Çaka Bey'i dünyanın jeopolitik nazik* noktası Marmara'dan uzaklaştırmak kalıyordu. Peçenekler'in zamanında imdadına yetişmeyip mağlûbiyete uğramasına sebep olan ve Anadolu'daki Selçuklu Türkleri'ne karşı Bizans'ın tek cephede kuvvetlerini toplamasına fırsat veren Türk seferinin arifesinde, Bizans'ın iç ve dış durumu, çeyrek asır önceki, Malazgirt sonrası durumunun vahametini atlatmış bulunuyordu.

3. Bizans ve Sâsânîler

Araplar'dan önce Bizans'ı doğudan tehdit eden en büyük tehlike, dünyanın Bizans'tan sonra ikinci büyük devleti olan İran imparatorluğu idi.

PARTLAR

İran imparatorluğu, Büyük İskender'in darbeleri altında muvakkaten tarih sahnesinden silinmişti. Fakat Ahamenîler'in (Persler'in) hâtırası İranlılar'ın hâfızasından silinmedi. İlk hamlede Makedonya - Yunan boyunduruğundan kurtulmasını bildiler. Ahamenîler'den sonra İran imparatorluğunun başına, aynı hanedanın bir dalı olduğu sanılan Arsakîler (Partlar) *geçti; M.Ö. 249'dan M.S. 226'ya kadar* 475 yıl içinde 30 imparatorla saltanat süren bu hanedan, Zerdüştî dininden idi. Böylece İran'da Makedonya - Yunan hâkimiyeti, ancak 81 sene (M.Ö. 330-249) devam etmiş oluyordu. Partlar'ın ilk başkentleri, Zadrakarta yani bugünkü *Ester-Âbâd'dır (Hazar'ın güney* kıyısında). 19 yıl sonra, M.Ö. 230'da Partlar, başkentlerini Hekatompylos'a, yani bugünkü Dâmgaan'a götürdüler (Kuzeydoğu İran). M.Ö. 40'a kadar 190 yıl başkent burada kaldı. Bu tarihte Dicle'nin doğu sahilinde Ktesifon'a (Medâin) götürüldü ki, Selevkoslar'ın başkenti Selevkeia'nın karşı kıyısında,

Babil'in kuzeydoğusundadır. Bu suretle İran imparatorluğunun ağırlık merkezi, Yakındoğu'da batıya doğru çok yaklaşmış oluyordu. Bir ara Hagmata (Hemedân)'nın da başkent olduğunu kaydedelim.

Part hanedanının kurucusu I. Arsākes, Friapites'in oğludur; Friapites, sanıldığına göre Pers (Ahamenî) imparatorlarından II. Artakserkses'in (M.Ö. 404-358) oğullarından biridir. I. Arsakes'in (M.Ö. 249-247) kısa süren bir saltanattan sonra öldürülmesi üzerine, yerine kardeşi II. Arsakes (M.Ö. 247-212) geçti ve bu zat, M.Ö. 14 nisân 247'de kendini imparator ilân etti. İran imparatorluğu dirilmiş, helenistik devletleri, sonra Roma'yı tehdit etmek üzereydi.

Partlar, gerçekten Yunanlılar'ı Asya'dan sürdükleri, Anadolu'ya attıkları gibi, Roma'nın Toroslar ve Fırat ötesinde yayılmak emellerine de set çektiler. Sonunda Toroslar ile Fırat, iki imparatorluk arasında sınır oldu. Part hanedanının yerine, M.S. 226'da IV. imparatorluk hanedanı olarak Sâsânîler geçtiler ve İran'a, Persler zamanındaki haşmetini kazandırdılar.

SÂSÂNÎLER

Sâsânîler, Müslüman Araplar tarafından İran imparatorluğu tarihe gömülünceye kadar 416 yıl iktidarda kaldılar (M.S. 226-642). Umumiyetle bu zaman içinde dünyanın ikinci devleti olmak güç ve prestijini muhafaza ettiler. Başkentleri, Partlar'ın son başkenti olan Dicle üzerindeki Ktesifon (Medâin) idi ve dünyanın en büyük ve haşmetli şehirleri arasında bulunuyordu. Sâsâniler de Zerdüşt dininden olup "Pehlevî" denen eski İran dilini konuşuyorlardı. 590-628 arasında 38 yıl, başkentlerini doğuda Destecird'e götürmüşlerdi. Hanedanın kurucusu I. Erdeşîr, 212-224 arasında 12 yıl Fars kırallığı etmiş olan Bâbek'in, o da Sâsân'ın oğludur. Sâsânîler devri İran kültür, medeniyet, sanat ve edebiyatı, pek yüksek seviyede bulunmuştur.

Sâsânîler, iktidara gelir gelmez, Roma ile çekişmeye başladılar. Daha I. Erdşir'in halefi ve oğlu I. Şâpûr, 259 yılında Roma imparatoru Valerianus'u yendi, esir etti. Valerianus, uzun bir esirlik hayatından sonra Sâsânîler elinde öldü; Roma tahtına, oğlu çıkmıştı. I. Şâpûr'un küçük oğlu Mihrân, hanedanın Gürcistan dalının kurucusu oldu. I. Şâpûr'un torunu II. Behrâm da, 283'te Roma imparatoru Carus'u yendi; Roma hükümdarı, meydan muharebesinde öldü. II. Behrâm'ın torununun oğlu II. Şâpûr, 363'te Roma imparatoru Julianus'u meydan muharebesinde yendi ve öldürdü. Bu hüküm-

darın kardeşi Prens Hürmüz, İstanbul'a gidip orada 365'e doğru ölmüştür. Bu suretle Romalılar, tamamen Toroslar'ın ve Fırat'ın batısına atıldı.

"Anûşîrwân" diye anılan I. Husrev, 48 yıllık uzun saltanatı boyunca, imparatorluğun haşmet ve şevketini zirvesine çıkardı. Daha babası I. Kubâd zamanında İranlılar, 503'te Theodosiopolis (Erzurum) ve Amida (Diyarbakır) şehirlerini Bizans'tan almışlardı. I. Husrev çağında, Bizans aleyhinde İran fütuhatı, son haddine erişti. İranlılar, 570'te Yemen'i alıp azametli bir coğrafya alanına yayıldılar. I. Husrev, büyük Göktürk hakanı İstemi Han'ın damadı idi. Bu evlenmeden doğan ve "Türk-zâd = Türk'ten Doğma" denilen oğlu IV. Hürmüz, I. Husrev'e halef oldu. Onun oğlu II. Husrev'in 39 yıllık saltanatı sırasında (589-628), Anadolu ve Doğu Akdeniz hâkimiyeti, Bizans ile İranlılar arasında son derece hırslı bir şekilde çekişildi. Bu sıralarda Araplar, İslâm dininin liderliğinde, kuzeye çıkmak üzere bulunuyorlardı. İran imparatorluğu, Bizans'a karşı kazandığı zaferlerin humması içinde, bu tehlikeyi sezebilmekten uzaktı.

İRANLILAR ANADOLU'DA

İranlılar, 609'da İstanbul önlerine geldiler ve Boğaz'ın Asya yakasını tuttular. 611'de Urfa ve Antakya'yı, 612'de Kayseri'yi, 614'te Şam'ı, 615'te Kudüs'ü, 616'da İskenderiye'yi, Bizans'tan aldılar ve Doğu Akdeniz'e hâkim oldular. 617'de Üsküdar'ı fethettiler. 619'da İstanbul muhasara edildi. 620'de Ankara ve Rodos fethedildi. 626'da İranlılar, tekrar Kadıköy'ü alıp İstanbul'u tehdit ettiler. 10 sene sonra Müslüman darbeleri altında inkıraza gidecek olan büyük Sâsânî imparatorluğu, istikbalinden habersiz, Boğaz'ın ve Ege'nin Asya kıyılarında at koşturuyordu.

637'de Müslüman Araplar, Sâ'd ibni Ebî-Wakkaas kumandasında Kaadisîye meydan muharebesinde Sâsânî ordusunu bozdular. Aynı yıl Selevkoslar'ın başkenti Selevkîye, Araplar'ın eline düştü. 638'de Câlûlâ meydan muharebesinden sonra Araplar, Sâsânî başkenti Ktesifon (Medâyin)'u aldılar. 642 Nihâvend meydan muharebesinden sonra İran imparatorluğu tarihe karıştı. Son şehenşah III. Yezdigird, 651 kasımında hüsran içinde öldürüldü. Kızı Bîbî-Şehr-bânû ile Hz. Hüseyin evlendi. Veliahdi Fîrûz, "III. Fîrûz" adını takınarak 26 yıl (651-677) Toharistan (Sicistan) kıralı oldu; fakat babasının mirasını toplıyamadı. 672'ye kadar kudretli Çin imparatorluğuna tâbi oldu; fakat Çinliler, Araplar'la mücadeleye kaadir değildi. Başkentleri Zarang olmak üzere III. Fîrûz'un oğlu

Narses, 31 yıl (677-708) Toharistan kırallığını muhafaza etti. Oğlu Husrev, 732'ye kadar 24 sene Araplar'la küçük ölçüde çekişti, Çin'de öldü, pek haşmetli Sâsânî hanedanı, niceleri gibi, tarihe karıştı.

Sâsânîler, zaman zaman Anadolu'nun en büyük kısmını ele geçirdiler, fakat tutamadılar, Fırat'ın ve Toroslar'ın doğusundaki ülkeler dışında Orta ve Batı Anadolu'da bir Sâsânî hâkimiyeti olmadı, olduysa da pek geçici kaldı. Bununla beraber Persler gibi Akdeniz'e, Ege'ye, Boğazlar'a erişmeleri kayda değer; Partlar, bunu başaramamışlardı.

17. SÂSÂNÎ İMPARATORLARI

1. I. Erdşîr (226-240)
2. I. Şâpûr (240-271)
3. I. Hürmüz (271-272)
4. I. Behrâm (272-275)
5. II. Behrâm (275-293)
6. III. Behrâm (293)
7. I. Narses (293-301)
8. II. Hürmüz (301-309)
9. II. Şâpûr (309-379)
10. III. Şâpûr (379-388)
11. IV. Behrâm (388-399)
12. I. Yezdigird (399-420)
13. V. Behrâm Guur (420-440)
14. II. Yezdigird (440-457)
15. III. Hürmüz (457-459)
16. I. Fîrûz (459-483)
17. I. Balâş (483-485)
18. I. Kubâd (485-498 + 501-531)
19. I. Câmâsp (498-501)
20. I. Huşrev Anûşirwân (531-579)
21. IV. Hürmüz Türk-Zâd (579-589)
22. II. Husrev Perviz (589 - 628)
23. I. Sirûs (628)
24. III. Erdşîr (628)
25. III. Husrev (628)
26. II. Kubâd (628-629)
27. I. Pûrân-duht (imparatoriçe) (629-631)
28. I. Guşnâsp-Berde (631)
29. I. Âzermî-duht (imparatoriçe) (631-634)
30. V. Hürmüz (634)
31. III. Yezdigird (634-642)

4. Bizans ve İslâm İmparatorluğu

İSLÂM İMPARATORLUĞU

Hz. Peygamber (570-632), 610 yılında ilk vahyi alarak İslâm (Müslüman) dinini kurdu. Bu, cihan tarihinin en büyük inkılâplarından biridir. İlk yıllarda Mekke'de büyük zorluklar içinde yaşıyan çok küçük İslâm cemaati, 622'de Medine'ye göçünce, küçük bir devlete sahip oldu. Bundan sonra gittikçe gelişen bir tempo ile Müslüman dini ve Arap devleti yükseldi, genişledi. 630'da, müşrikliğin kalesi olan Mekke fethedildi. İlk halife olan Hz. Ebû-Bekr'in 2 yıllık hükümdarlığında İslâm dininin Arap yarımadasındaki düşmanları yok edildi; Mezopotamya ve Filistin sınırlarına kadar, Hint Okyanusu'ndan (Um-

man Denizi) Kızıldeniz'e kadar büyük Arabistan yarımadası tarihte ilk defa olarak bir devlet idaresinde birleştirildi. Hz. Ömer'in 10 yıllık halifeliği, Arap imparatorluğunun kurulması ve Müslüman dininin cihanşümul bir mahiyet kesbetmesiyle neticelendi. Bizans'ın en değerli eyaletleri (Filistin, Ürdün, Lübnan, Suriye, Mısır, Bingazi) fethedildi. Kuzeyde Müslüman imparatorluğunun sınırı Toroslar'ı ve Fırat'ı buldu. İranlılar'ı Anadolu'dan ve Akdeniz kıyılarından kovan, Bizans'a şan ve şeref'ini iade eden büyük imparator Herakleius, Müslümanlar karşısında âciz kaldı. Artık cihanın en güclü devleti Doğu Roma değil, Müslüman imparatorluğu idi. 1768 yıllarında Türk-Osmanlı imparatorluğu bu sıfatı kaybedinceye kadar, — kısa bir Moğol devri hariç — tam 11,5 asır cihanın en büyük devleti şu veya bu Müslüman devleti oldu; çok kere bu müddet içinde dünyanın 2., 3., 4. güclü devletine de gene Müslümanlar sahip oldu. Avrupa'da karanlık Ortaçağ başlamıştı. Artık Avrupa medeniyetini Bizans temsil edecekti.

Hz. Ömer zamanında İran imparatorluğu *da haritadan* silindi; Mezopotamya ve İran fethedildi. Hz. Osman'ın 12 yıllık hilâfetinde fütuhat temposu biraz ağırlaşmakla beraber devam etti; Libya, Doğu Anadolu, Güney Kafkasya, Kıbrıs (647), doğuda birçok yerler, İslâm imparatorluğuna katıldı. Cihan tarihinin gördüğü en büyük devlet adamlarından ve hükümdarlarından biri olan Hz. Ömer'den sonra Hz. Osman, aynı kuvvetli şahsiyeti gösteremedi. Büyük imparatorlukta ve İslâm dininde ilk tefrikalar tomurcuklandı. Hz. Ali'nin 5 yıllık hilâfetinde bu tefrikalar, dahilî harb derecesinde şiddet kesbetti. 661'de iktidara Muâviye ile Emevî (Ümeyye) hanedanı geldi ve 750'ye kadar 89 yıl iktidarda kaldı. Emevîler çağında bütün Kuzey Afrika (Tunus, Cezayir, Fas), bütün İberya yarımadası (İspanya ile Portekiz), doğuda Afganistan, Mâverâünnehir'in ve Harzem'in hemen tamamı, Sind ve Belûcistan ile Pathanistan fethedildi. 711'de İspanya'nın fethi başlarken, doğuda Hindistan'a giriliyor, Pencâb'a ayak basılıyordu. Araplar, uzun yıllar Fransa'yı *da tehdit ettiler ve mühim* Fransız vilâyetlerine hâkim oldular. Fakat 732 Poitiers meydan muharebesinde Charles Martel, Abdurrahmâni'l-Gaafikıy başkumandığındaki Arap ordusunu yendi, Fransa'yı, Batı'yı, Avrupa'yı, Hıristiyanlığı kurtardı. Yoksa en hafif ihtimalle, Fransa da İspanya gibi 8 asra yakın Müslüman Arap hâkimiyetinde kalabilirdi.

750'de Emevîler'in yerine iktidara, adını Hz. Peygamber'in amcalarından Abbas'tan alan Abbâsîler geldi. Abbâsîler, 1258'e kadar Bağdad'da, 1516'ya kadar da Kahire'de halife sıfatını muhafaza ettiler, ta bu sıfatı Yavuz Sultan Selim'in şahsında

Osmanoğulları'na devredinceye kadar. Abbâsîler'in ilk devirlerinde Sicilya, Sardunya, Korsika, Girit, Güney İtalya'da bazı yerler, Taberistan (Güney Hazar kıyıları), Fırat ve Toroslar üzerinde birçok yerler (Avâsım) fethedildi, İmparatorluk en geniş sınırlarına erişti. Bununla beraber daha IX. asrın başlarında ilk Müslüman devletleri, Halife'nin yüksek hâkimiyetini ve metbuuluğunu tanımak şartiyle, Bağdad'dan müstakil olarak teşekkül etti. IX. asrın ikinci yarısından itibaren Halifeler'in nüfuzları çok azaldı; ruhani lider ve İslâm dininin başı olarak büyük prestijlerini hiçbir zaman kaybetmedilerse de, İslâm imparatorluğu dağıldı; birçok devletler teşekkül etti. Bu arada Abbâsîler tarafından korkunç şekilde imha edilen Emevî hanedanından bir prens, 756'da son derece parlak Endülüs (İspanya) Emevî imparatorluğunu kurdu. III. Abdurrahman devrinde İspanya Emevîleri, "halife" sıfatını da takınarak, Bağdad'daki Abbâsî halifelerinin dinî başkanlığını dahi reddettiler.

Emevî devleti, tam bir Arap imparatorluğu idi. Abbâsîler "şuûbîye" denen bu milliyetçi imparatorluk fikrini bıraktılar; İranlılar ve Türkler'e gittikçe fazla ehemmiyet verdiler ve tam bir kozmopolit cihan imparatorluğuna sahip oldular. Abbâsîler'in ilk asırlarında Müslümanlar, münakaşa edilmez surette her sahada cihan medeniyetinin öncüsü, lideri oldular. Bizans medeniyetini gölgede bıraktılar. Araplar'la İranlılar ve Türkler'in müşterek eseri olan ve beşer tekâmülünün klâsik devirden sonraki ikinci hamlesini teşkil eden bu medeniyete "Müslüman Medeniyeti" denir.

İSLÂM İMPARATORLUĞU KARŞISINDA BİZANS

Daha Hulefây-i Râşidîn yani İlk Dört Halife devrinde yalnız Toroslar'ın ve Fırat'ın ötesine sıçrayıp Anadolu'ya akınlar yapmak değil, mümkünse Batı'nın seddi olan İstanbul'u yıkıp cihana hâkim olmak, İslâm siyasetinin başlıca hareket merkezlerinden birini teşkil ediyordu. Az zamanda Müslümanlar, büyük bir donanma da vücuda getirmişlerdi. Cihanın henüz birinci şehri durumunda olan İstanbul'u, karadan olduğu kadar denizden de tehdit etmek, Müslümanlar'ın iktidarında idi.

ARAPLAR'IN İSTANBUL MUHASARASI

I. MUHASARA. — İlk İstanbul muhasarası, Hz. Osman'ın halifeliği çağında yapıldı. Suriye umumi valisi ve müstakbel halife I. Muâviye, Kıbrıs'ı fethettikten sonra, İstanbul'a yürümeyi düşündü. Doğu Akdeniz kıyılarında Abdullah ibni Ebî-

Serh kumandasındaki İslâm donanmasının 655'te Bizans donanmasını yok etmesi, Araplar'a geniş ufuklar açıyordu. Bizans en büyük dayanaklarından biri olan donanmasından mahrum kalmıştı. Bunun üzerine Muâviye, oğlu Yezîd'in (müstakbel halife) başkumandanlığında bir ordu tertip etti. Peygamber'in meşhur sancaktarı Ebû-Eyyûbu'l-Ensârî (Hâlid ibni Zeyd)'nin de katıldığı ve şehit düştüğü bu seferde Müslümanlar, İstanbul'a zahmetsizce vardılar ve şehri kuşattılar. Muhasara, 668 baharından 669 baharına kadar sürdü. Şehrin ümit edilmez derecede mukavemet göstermesi, sûrların azamet ve metaneti, "rûm ateşi" denen, terkibi bütün Ortaçağ boyunca yalnız Bizanslılar tarafından bilinen ve millî bir sır halinde saklanan, su ile söndürülmeye çalışılınca büsbütün parlıyan savunma silâhı, Müslümanlar'ın netice almasına mâni oldu. Halife Muâviye'nin emriyle Veliaht-Prens Yezîd, muhasarayı kaldırdı. Bu seferde Araplar, Boğaz'ın Asya yakasına tamamen hâkim olmuşlardı. Sûrlar önünde şehit düşen Hz. Eyyûb'un şerefine, 754 yıl sonra, Fâtih Sultan Mehmet tarafından büyük bir cami ve türbe yaptırılmıştır.

2. MUHASARA. — İkinci muhasara, gene I. Muâviye devrinde oldu. Bu kere Müslüman donanması, 674 nisanından eylûlüne kadar İstanbul önlerinde göründü ve şehri tehdit etti. Müslüman ordusu, Kapıdağ yarımadasında kışladı. Bu şekilde abluka ve harb, tam 7 sene sürdü. 681'de I. Muâviye'nin ölümü üzerine, bu muhasaraya da son verildi.

3. MUHASARA. — 34 yıl sonra İstanbul meselesi tekrar ele alındı. Bu kere Müslüman ordusuna halife Velîd'in kardeşi Mesleme başkumandanlık etti. İslâm donanması da 2. muhasarada olduğu gibi şehri Marmara'dan tazyik etti. 715 sonlarında başlıyan bu muhasarada imparator Leon'un azimkâr dehası, Bizans'ı, Avrupa'yı ve Hıristiyanlığı kurtardı. Çünkü bu defaki muhasara son derece çetin oldu ve Bizans pek tehlikeli dakikalar geçirdi. 716 ağustosunda Amiral Ömer kumandasındaki Müslüman donanması, Haliç'in önüne gerilen zincire kadar sokuldu, fakat zinciri koparamadı. Mesleme, Çanakkale Boğazı'ndan Trakya'ya geçti. Kış, rûm ateşi ve Bizanslılar, Araplar'a büyük zayiat verdirdiler. 717 eylûlünde yeni tahta çıkan halife II. Ömer, muhasaranın kaldırılması emrini verdi. 15 yıl sonraki Poitiers, nasıl Müslümanlar'ı Fransa'nın göbeğinde durdurmuşsa, bu muhasara da doğuda İslâm taarruz kudretinin sınırını çizdi.

4. MUHASARA. — 54 yıl sonra, Abbâsîler devrinde 781'de İstanbul bir kere daha kuşatıldı. Arap ordusuna müstakbel halife Hârûnu'r-Reşîd başkumandanlık ediyordu. İzmit'te Bizans

ordusunu yok eden Müslümanlar, Üsküdar'a geldiler. Fakat *Bizans'ın yıllık haraç vermeyi kabulü üzerine geri çekildiler.*

811'de Araplar, tekrar Anadolu'da batıya doğru pek ilerlediler, fakat İstanbul'a yaklaşamadılar. Anadolu'nun birçok şehirleri geçici olarak Müslümanlar'ın eline düştü, yağmalandı. Fakat Bizans - Müslüman hududu, umumiyetle Toroslar - Fırat hattı üzerinde kesinleşti. Bundan sonra Bizans, büyük bir hamle yaparak bu hattı doğuya doğru atladı. Battal Gazi efsanesi, bu Müslüman-Bizans vuruşmalarından doğmuştur. Abbâsîler, Toroslar'ın ve Fırat'ın eteğinde "Awâsım" veya "Suguur" denen bir askerî sınır eyaleti yapmışlardı. Abbâsîler'in çözülüşü çağında Bizans, bu eyaleti çiğnedi ve güneye aktı.

18. HALİFELER

I. HULEFÂY-İ RÂŞİDÎN (632-661)

1. **Ebû-Bekr (632-634)**
2. **Ömer (634-644)**
3. Osman (644-656)
4. **Ali** (656-661)

II. EMEVÎLER (661-750)

5. **I. Muâviye** (661-680)
6. **I. Yezid** (680-683)
7. **II. Muâviye** (683-684)
8. **I. Merwân (684-685)**
9. Abdülmelik (685-705)
10. **I. Welid (705-715)**
11. **Süleyman (715-717)**
12. **II. Ömer** (717-720)
13. **II. Yezid** (720-724)
14. Hişâm (724-743)
15. **II. Welîd (743-744)**
16. **III. Yezîd (744)**
17. **İbrahim (744)**
18. **II. Merwân (744-750)**

III. ABBÂSÎLER (750-1258)

19. **Seffâh (750-754)**
20. **Mansûr (754-775)**
21. **Mehdî (775-785)**
22. **Hâdî (785-786)**
23. **Reşîd (Hârûnu'r-Reşid) (786-809)**
24. **Emîn (809-813)**
25. **Me'mûn (813-833)**
26. **I. Mû'tasım** (833-842)
27. **I. Wâsık (842-847)**
28. **I. Mütewekkil (847-861)**
29. **Muntasır (861-862)**
30. **I. Müsta'în (862-866)**
31. **Mû'tezz (866-869)**
32. **Mühtedî (869-870)**
33. **Mû'temid** (870-892)
34. **I. Mû'tezıd** (892-902)
35. **Müktefî** *(902-908)*
36. **Muktedir** (908-932)
37. **Kaahir** (932-934)
38. **Râzıy (934-940)**
39. **Müttekıy (940-944)**
40. **I. Müstekfî (944-946)**
41. **Mutıyy** (946-974)
42. **Tâ'î (974-991)**
43. **Kaadir** (991-1031)
44. **I. Kaaim** (1031-1075)
45. **Muktedî** (1075-1094)
46. **Müstazhir** (1094-1118)
47. **Müsterşid** (1118-1135)
48. **Râşid** (1135-1136)
49. **Muktefî** (1136-1160)
50. **I. Müstencid** (1160-1170)
51. **Müstezıyy** (1170-1180)
52. **Nâsır** (1180-1225)
53. **Zâhir** (1225-1226)
54. ***I. Müstansır (1226-1242)***
55. **Müstâ'sım** (1242-1258)

IV. KAHİRE ABBÂSÎLERİ (1261-1516)

56. II. Müstansır (1261)
57. I. Hâkim (1261-1302)
58. II. Müstekfî (1302-1340)
59. II. Wâsık (1340)
60. II. Hâkim (1340-1352)
61. II. Mû'tezıd (1352-1362)
62. II. Mütewekkil (1362-1377 + 1377-1383 + 1389-1406)
63. II. Mû'tasım (1377 + 1386-1389)
64. III. Wâsık (1383-1386)
65. II. Müsta'in (1406-1414)
66. III. Mû'tezıd (1414-1441)
67. III. Müstekfî (1441-1451)
68. II. Kaaim (1451-1455)
69. II. Müstencid (1455-1479)
70. III. Mütewekkil (1479-1497)
71. Müstemsik (1497-1509)
72. IV. Mütewekkil (1509-1516)

V. OSMANOĞULLARI (1516-1924)

73. I. Selim (Yavuz) (1516-1520)
....
101. II. Abdülmecid (1922-1924)

5. Bizans ve Arap Devletleri: Hamdânîler (929-1003) ve Mervânîler (990-1096)

HAMDÂNÎLER (929-1003)

Abbâsîler'in ruhani metbuluğunu tanımak üzere parçalanmış İslâm imparatorluğundan ayrılan ilk Arap devletlerinden biri Hamdânî kırallığıdır ve Bizans'la Anadolu'yu çekişmesi bakımından bizi alâkadar eder.

905'te Abbâsîler'in Musul umumi valisi olan Hamdânî Arap ailesi, 929'da Musul başkent olmak üzere bir kırallık kurmuş, 944'te Halep'i de ele geçirmiş, hattâ 945'te bir ay kadar Şam'da hâkimiyet kurmak suretiyle, nüfuz dairesini genişletmiştir. Hanedanın ve Musul ve Halep dallarının kurucularının babası olan Musul valisi Ebu'l-Heycâ Abdullah, 893-900 yılları arasında takriben 7 yıl Mardin valiliği yapmış olan Hamdân'ın oğludur. Hamdân'ın diğer oğulları da, Abbâsîler'in Diyâr-Râbî'a, Kumm, Kâşân, Nihâvend valiliklerinde bulunmuş, torunu büyük şair Ebû-Firâs ise Menbic valisi iken Bizanslılar'a esir düşmüş, 962'den 966'ya kadar bu şehirde yaşamıştır.

Bizanslılar'a karşı harbin başkumandanlığını üzerine alan Seyfüddevle, bu harblerle ve sarayının ihtişamı ve sanat tezahürleri ile pek büyük şöhret kazanmıştır. Seyfüddevle, daha 945'te Bizans sınırını geçip Anadolu topraklarına akına başladı. Sonraları gittikçe daha büyük çapta harblere girişti ve Bizans'a karşı birçok zaferler kazandı. Seyfüddevle, Meyyâfârikıyn'de yani bugünkü Türkiye topraklarında gömülüdür. Bu sıralarda Bizans, zaten doğu sınırını evvelki asırlara nazaran Müslümanlar aleyhinde genişletmişti. Seyfüddevle'nin ölümünden sonra Bizans hamleleri büyüdü. 969'da Antakya, Bi-

zans'ın eline geçti ve 1084'te Anadolu Fâtihi Kutalmış-Oğlu Süleyman-Şah tarafından fethedilinceye kadar Bizans'ın elinde kaldı, Doğu Roma imparatorluğunun Suriye'yi tehdit eden en mühim üssü oldu. Hamdânîler'den sonra Bizans, tehlikeli surette Kuzeydoğu Akdeniz kıyılarını tuttu; Lâzıkıyye, Hamâ, Humus gibi mühim Arap şehirlerini ele geçirdi; Kuzey Lübnan'a dayandı. Doğu Anadolu'da da Araplar'ı çok doğuya attı; Toroslar'ı ve Fırat'ı geçti; Van Gölü'nü çepeçevre hâkimiyetine aldı; Ermeni devletçiklerine metbuluğunu kabul ettirdi. Gökçe Göl'ün batısına dayandı; Acaristan'ı aldı; çok mühim Âmid (Diyarbakır) şehrini ele geçirip Mardin'i tehdide başladı. Urfa, Ayntab, Maraş, tekrar Doğu Roma imparatorluğunun şehirleri oldu. Bizans, bu fütuhatını, Alp-Arslan'a ve onun başkumandanı ve kuzeni Anadolu Fâtihi Kutalmış-Oğlu Süleyman-Şah'a kadar muhafaza etti.

Hamdânîler'in Musul dalının yerine Büveyhîler ve Ukaylîler, Halep dalının yerine de Fâtımîler kaim olmuştur.

19. HAMDÂNÎLER

I. MUSUL DALI

1. **Nâsıruddevle** (929-967)
2. **Ebû-Tâlib** (967-979)
3. **Ebû-Abdullah Hüseyin** (979-991)
4. **Ebû-Tâhir İbrahim** (979-991, müştereken)

II. HALEP DALI

1. **Seyfüddevle** (944-967)
2. **Sâ'duddevle** (967-991)
3. **Saîduddevle** (991-1002)
4. **Ebu'l-Hasan Ali** (1002-1003)
5. **Ebu'l-Ma'âlî Şerif** (1002-1003, müştereken)

MERVÂNÎLER (990-1096)

Güneydoğu Anadolu'da hüküm sürmüş bir Arap devleti de Mervânîler (Benî-Mervân)'dır. Mervânîler, asken Kürtler'in Hârbuhtî boyunun Humeydîye oymağından olmakla beraber, dil bakımından Arap'laşmışlardı. Prenslikleri, Ortaçağ'da "Diyâr-ı Bekr" denen ve merkezi Âmid (Diyarbakır) şehri olan bölgeyi ihtiva ediyordu. Başkentleri bazan Meyyâfârikıyn'e götürmekle beraber, umumiyetle Âmid idi. 106 yıl süren bu prenslik, önce Abbâsîler'e, son çeyrek yüzyılda da Büyük Türk Hakanlığı'na yani Selçuklular'a tâbi olmuştur. Sonunda tamamen Türk - Selçuk imparatorluğuna katılmıştır. Bizans'a karşı Güneydoğu Anadolu'da sed teşkil etmek bakımından tarihî ehemmiyeti haizdir.

20. MERVÂÎLER

1. Ebû-Ali Hasan (990-997)
2. Mümhedüddevle (997-1011)
3. Ebû-Nasr Ahmed (1011-1061)
4. Nizâmuddevle Nasr (1061-1079)
5. Nâsıruddevle Mansûr (1079-1096)

BİBLİYOGRAFYA: *Byzantinische Zeitschrift*, 1892'den beri çıkan Almanca Bizans tetkikleri mecmuası; *Vizantiyskiy Vremennik*, 1894'ten beri çıkan Rusça Bizans tetkikleri mecmuası; *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher*, 1920'den beri çıkan Almanca Bizans tetkikleri mecmuası; *Byzantion*, 1925'ten beri çıkan Fransızca Bizans tetkikleri mecmuası (daha başka Bizans tetkikleri mecmuaları da vardır; en tanınmışları yukarıdakileridir; bunların en mühimmi *Byzantion*'dur). — Franz Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches*, 2 cilt, Münih, 1924-25; Muralt, *Essais de Chronologie Byzantine*, 2 cilt, Petersburg, 1855 ve Basel, 1873; Ch. Diehl, *Manuel d'Art Byzantin*, 2 cilt, Paris, 2. tabı: 1925-26; O. M. Dalton, *Byzantine Art and Archaeology*, Oxford, 1911; L. Bréhier, *L'art Byzantin*, Paris, 1924; A. A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire*, 2 cilt, Madison, 1928-29 (aslı Rusça'dır: Petrograd, 1917 ve 1923; Fransızca vs. tercemeleri de vardır; I. cildin Türkçe trc. Ârif Müfid Mansel, Ankara, 1943); Iorga, *The Byzantine Empire*, Londra, 1907; Ch. Diehl, *Histoire de l'Empire Byzantin*, Paris, 1919 (Türkçe'si, İngilizce'si ve birçok tabıları vardır); Ch. Diehl, *Byzance, Grandeur et Décadence*, Paris, 1919; Robert Byron, *The Byzantine Archieveemnt*, Londra, 1929; W. N. Hutton, *Constantinople; The Story of the Old Capital of the Empire*, Londra, 1904; C. W. C. Oman, *The Byzantine Empire*, 3. tabı: Londra, 1892; Hertzberg, *Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des Sechszehnten Jahrhunderts*, Berlin, 1883; Lebeau, *Histoire du Bas-Empire*, 2. tabı: 21 cilt, Paris, 1824-36; V. Grümel, *La Chronologie Byzantine*, Paris, 1958.

Hunlar, Avarlar, Bulgarlar ve Peçenekler için bibliyografya, II. kitapta verilmiştir.

Sâsâniler için: Arthur Christensen, *L'Empire des Sassanides*, Kopenhag, 1907 (en mükemmel tetkik budur, çeşitli tabıları ve tercemeleri vardır); Cl. Huart, *La Perse Antique*, Paris, 1925; Cari Bartholomae, *Zum Sasanidischen Recht*, Heidelberg, 1922; Güterbock, *Byzanz und Persien*, Berlin, 1906.

Hamdânîler için: Freytag, *Geschichte der Hamdaniden, Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, c. X ve XI'de, Leipzig, 1856-57. — Mervâniler için: Amedroz, *The Marwanid Dynasty at Mayyafariqin, Journal of the Royal Asiatic Society*, Londra, 1903, s. 123 v.dd.

İslâm imparatorluğu için: M. J. de Goeje, *Mémoire sur la Conquête de la Syrie*, 2. tabı: Leiden, 1886; J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam*, Paris, 1919; H. A. R. Gibb, *The Arab Conquests in Central Asia*, Londra, 1923 (Türkçe tercemesi de vardır); A. J.

Butler, *The Arab Conquest of Egypt*, Oxford, 1902; M. Canard, *Les Expéditions des Arabes contre Constantinople*, Paris, 1926 (Türkçe tercemesi de vardır). — Cl. Huart, *Histoire des Arabes*, 2 c., Paris, 1912 - 13; Ph. Hitti, *History of the Arabs*, ilk tabı: Londra, 1937; M. Gaudefroy-Demombynes, *Le Monde Musulman jusqu'aux Croisades*, ilk tabı: Paris, 1931; Ch. Diehl ve G. Marçais, *Le Monde Oriental de 395 à 1081*, ilk tabı: Paris, 1936; C. H. Becker, *Islamstudien*, 2 c., Leipzig, 1924-1932; L. Caetani, *Chronografia Islamica*, 5 c., Paris, 1912; J. Wellhausen, *Das Arabische Reich und sein Sturz*, Berlin, 1902 (İngilizce'si de vardır); A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922 (Türkçe, İngilizce, İspanyolca, Fransızca tercemeleri de vardır); A. von Kremer, *Culturgeschichte des Orients unter den Chalifen*, 2 c., Viyana, 1875 (İngilizce'si de vardır). — Bu büyük bahis için çok geniş bibliyografya: J. Sauvaget, *Introduction à l'Histoire de l'Orient Musulman, Eléments de Bibliographie*, Paris, 1943 ve *İslâm Ansiklopedisi*'nde mevcuttur.

İkinci Kitap

Türkiye'ye Gelmeden Evvel Türkler

Anadolu'da yurt kuracak Türkler Türkiye Devletini yaratmak için bin yılda Kuzeydoğu Asya'dan Akdeniz'e geldiler

I. TÜRK KAVİMLERİ VE COĞRAFÎ DAĞILIŞLARI, TÜRKLER'İN TARİHÖNCESİ

Türkler'in Menşei

TÜRKLER, beyaz ve brakisefal (geniş kafalı) bir ırktır. İlmin bugünkü durumuna ve Rus arkeologlarının son yıllardaki kazı ve araştırmalarının vaziyetine göre, bu arkeologların "Andronovo İnsanı" diye adlandırdıkları tipin temsil ettiği beyaz ve brakisefal bir ırk, bundan dört bin yıl kadar önce Orta Asya'da yaşıyordu; bu ırkın, Türkler'in ilkel tipi olması kuvvetle muhtemeldir.

Bu ırk, etraf ülkelerde yaşıyan dolikosefal (uzun kafalı) ırklardan bâriz çizgilerle ayrılıyordu. Bu Proto-Türkler, Tanrı Dağları ile Altay Dağları arasındaki geniş ülkede, bugünkü Çungarya'da (Doğu Türkistan'ın kuzeyi) yaşıyorlar ve dört tarafa doğru yayılma emareleri gösteriyorlardı.

Bu ırk, sığırı, deveyi ehlileştirmişti. Avcı ve savaşçı bir kavimdi. Kartalı mukaddes tanıyor, mezarlarına kartal pençesi koyuyordu. Bazı bölgelerde ren geyiğini ve yak öküzünü de ehlileştirmeye muvaffak olmuştu. Bakırdan bıçak ve başka aletler yapabiliyordu. Yüzlerce sene sonra koyundan faydalanmayı da öğrenmişti.

Bir Proto-Türk kültürünü temsil ettiği tahmin edilen Anav'da, bugünkü Türkmenistan'ın başkenti Aşkabad civarında ilk kültür tabakasına en az 6.000 senelik bir tarih biçilmektedir. Anav kültürünün IV. katı ise, Milât sıralarına kadar dayanmaktadır. Tarihçiler, Orta Asya kavimlerinin kültürlerini, Anav medeniyeti tabakalarına göre tarihlendirmeye ve bu tabakalarla mukayese etmeye mütemayildirler.

M.Ö. II. Bin'de — yani M.Ö. 2000-1000 yılları arasında — Altaylar'daki medeni tezahürler, daha canlı ve çeşitli safhalar arzetmeye, arkeolojik doneler artmaya başlamaktadır. Bakırın yanında tunç ve altın da işlenmekte, bıçakların yanında yüzük, bilezik gibi ziynet eşyası yapılmaktadır. II. Bin'de dünya altın endüstrisinin ağırlık merkezi, Altaylar'da yaşı-

yan bu Proto-Türkler'dedir. Bu çağda Proto-Türkler, kuzeye, Altaylar'ın dışına, Sibirya Ovası'nın güneyine taşarlar. M.Ö. 1700 tarihlerinden itibaren Sibirya Ovası'nın güneyinde bu ırka ait olduğu kuvvetle muhtemel kültür tabakaları görülür, tunç çağı başlar. Proto-Türkler, göçebe bir kavimdir. Yerleşik hayatı nadiren tercih etmektedirler.

Gene bu çağda Türkler'in en yakın akrabası sayılan Moğol ve Tunguzlar'ın proto-tipleri de daha kuzeydoğuda Baykal Gölü civarında yaşamakta ve daha geç bir kültürü temsil etmektedirler. Bu bölgede güneyde Çin tesirinin yanında batıda Türk tesiri de gittikçe bâriz bir şekil göstermekte, Türk ve Moğol kavimleri arasında bir yakınlaşma sezilmektedir. Güney Yenisey kıyılarına, muhtemelen Baykal Gölü civarından Moğol kavimleri gelmiş, bunlar Türkler'le karışmıştır. Bu suretle bir kısım Türkler'de mongoloid melezlik başlamıştır.

Bu çağ Proto-Türk sanatında esas unsur hayvan motifleri idi. Bu motifler, harikulâde mahir bir sanatkârlıkla işleniyor ve her türlü eşyada kullanılıyordu. "Hayvan üslûbu" denen bu üslûp, çok batıya, Rusya Ovası'na, Karadeniz kuzeyine doğru yayılmıştı.

Bu çağın antropolojik bakımdan karakteristik vasfı ise, Proto-Türkler'in gittikçe artan bir tempo ile Moğol kavimleri ile kaynaşması ve Moğol kanı almasıdır. İki ırktan bir birleşme olunca, doğan çocuklar Türk vasfı gösteriyorlar, muhtemelen Türkçe konuşuyorlar, Moğol'luğu temsil ediyorlardı. Bunun sebebi de Türk kültürünün Moğol kültüründen çok üstün olması idi. Moğollar'ın Türk'leşmesi hâdisesi zamanımıza kadar devam ettiği gibi, tarihöncesi çağlarında da böyle olmasında şaşılacak hiçbir cihet yoktur.

Yukarıdaki hulâsadan anlaşıldığına göre Türkler'in anayurdu Altaylar'dır. Ancak Türkler'in bu bölgenin yerlisi (otokton halkı) olmayıp başka yerlerden geldiği hakkında zayıf veya kuvvetli görünen delillere dayanan bir sürü nazariye vardır. Kesin olarak bilinen cihet, başlangıçta Türkler'in Moğollar'dan ayrı bir kavim olduğu, mongoloid tiple alâkası olmadığı, Beyaz Irk'tan bulunduğudur. Başlangıçta Türkler'le Moğollar'ın aynı ırk olup sonradan meselâ M.Ö. 1500'lere doğru yekdiğerinden ayrıldığı hakkındaki görüşler ilim âleminde gittikçe terkedilmektedir.

Türkler'le Moğollar'ın ve Tunguz-Mançular'ın akrabalıkları bugün kültür alışverişinden, birbirleriyle karışmalarından, müşterek bir tarih yaşamalarından ibaret gibi görülmektedir. Bu akrabalığı ilk kere ortaya atan ve bu kavimleri "Altay Ka-

vimleri" adı altında toplıyan bilginler, Alman Wiedemann (1838), Fin Castren (1848) ve Alman Schott'tur (1849). Macar türkoloğu Vambery (1885) ile Rus bilgini Aristov (1896), bu nazariyeyi kuvvetle desteklemişlerdir. Avusturyalı bilgin Tomaschek (1888), Türkler'in anayurdunun Baykal Gölü'nün doğusunda olduğunu ispata çalışmış, İngiliz Parker (1924) ile Fin türkoloğu Ramstedt (1928) ise Türkler'in ilk anayurdunun daha da doğuda, Kingan Dağları eteklerinde bulunduğunu ileri sürmüşlerdir. Büyük Macar türkoloğu Nemeth ise (1940) Türk anayurdunun doğuda değil, batıda olduğunu, Aral Gölü'nün kuzeyinden doğuda Altaylar'a, batıda ve kuzeyde Urallar'a doğru yayıldıklarını daha çok lengüistik (lisani) delillerle kuvvet ve şiddetle ileri sürmüştür. Z. V. Togan'a (1927) göre ise, Türkler'in anayurdu Aral Gölü ile Altay ve Tanrı Dağları arasında kalan ve Balkaş Gölü'nü içine alan büyük üçgendir.

Çin vekayinameleri M.Ö. 1766'ya doğru "Çun-Goey", M.Ö. 1122'ye doğru "Ta-Pi", M.Ö. 1116'ya doğru "Pe-Çi", M.Ö. 627'ye doğru "Kio-K'ue" adlı kuzey bozkır hükümdarlarından bahsediyorlar. Bunların Türk hükümdarları olduğu hemen hemen muhakkaktır. Çin lisanının tek heceli olması ve Çinliler'in yabancı dillerin transkripsiyonunu yaparken bu kelimeleri tanınmıyacak şekillere sokmaları yüzünden bu hükümdar adlarının Türkçe'deki söylenişlerini bilemiyoruz. Bu hükümdarların, Hun (Kun) hanedanının yani Teoman Yabgu'nun ataları olduğu da kolayca tahmin edilebilir. Zira Teoman, M. Ö. 220'de birdenbire ilk Türk devletini kurmuş olamaz ve Türkler'de hanedanlar "Açinaoğulları" dediğimiz çok eski bir tek aileden inmişlerdir. Son zamanlarda tarihçiler Türk hanedanlarının bir tek aile yani sülâle olduğunu kabule gittikçe daha fazla mütemayildirler (Z. V. Togan'a göre bu hal, kesin bir keyfiyettir).

"Türk" kelimesinin Türkçe'de mânası "kuvvetli" demektir (ileride bu bahse tekrar döneceğiz). İlk zamanlarda "Türük" ve Orhon Kitabeleri çağında artık "Türk" telâffuz edildiği sanılan bu kelime, Türk kavmine ne zamandan beri verilmiş bir addır? Kesin bilgimiz yoktur. Esasen o çağlarda millet mefhumundan çok devlet, daha doğrusu hanedan ve göçebelerde bilhassa kabile mefhumu olduğu için, aynı dili konuşan kabîlelerin müşterek bir isim altında toplanması hâdisesi, nispeten yeni bir vâkıadır. "Türk" adının önce şimdi anladığımız gibi Türkçe konuşan ve çok geniş coğrafya sahalarında yaşıyan bütün kavimlere değil, bunlardan yalnız birine verildiği, kesin şekilde ileri sürülebilir. Ancak Göktürk Ha-

nedanı zamanında yani VI. asırda bütün Türkler'e yani Türkçe konuşan kavimlere umumi bir ad verilmiş, "Türk" denmiştir. Daha önceleri için kabîle ve kavim adları (Hun, Avar, Tabgaç, Kırgız, Karluk, Yağma, Çigil, Oğuz, Türkeş, Uygur, Hazar, Bulgar, Peçenek, Kıpçak vs.) kullanılmış, bunların hangisi askerî ve siyasi güc göstermişse, Türk devleti, onun adıyla anılmıştır.

M.Ö. 1328'e doğru Çin vekayinamelerinde kuzeyin bozkır kavimlerinden bahsedilirken "Tik" kavminin adı geçmektedir. Filologlar (lisaniyat bilginleri) Çince transkripsiyonda bozulmuş olan bu adın "Türk" olduğunu teşhis etmektedirler. Bu "Tikler", Çin kaynaklarına göre M.Ö. 781-771'de Çin'in Şansi eyaletine hâkim olmuşlar, Sarı Irmak'ın güneyine atlıyarak Çin'e dalmışlardır.

Yunan ve Latin kaynaklarına gelince, Herodot'ta "Yurcae", Plinius Secundus ve Pompenius Mela'da "Turcae" diye geçen kavmin "Türk" demek olduğu da hemen hemen kesindir. Bu klâsik muharrirlerin bahsettiği Türkler, Volga ile Ural nehirleri arasında bulunuyorlardı ki, Türkler'in tarihî yayılma sahalarına dahil bir bölgedir. Bu suretle "Türk" isminin bozulmuş bir şekilde şimdiki bilgilerimize göre ilk defa Çin kaynaklarında M.Ö. 1328'de yani bundan 3.281 sene önce geçtiğini söyliyebiliriz.

Çin'de Türk «Çu» Hanedanı

Diğer taraftan Harletz, Franke, Grum Grjimaylo, Darmsteter, Münsterberg, Koppers, Haloun, Legge, Wang-Pun-Son gibi mütehassıs tarihçiler, Çin'in III. İmparatorluk Hanedanı olan Çu'ların Türk olduğunda birleşmektedirler. Çin imparatorluk tahtını üstün askerî gücü, teşkilâtlanma ve teşkilâtlandırma kabiliyeti, yüksek kültürü ile ele geçiren bu Türkler, M.Ö. 1050 yıllarından M.Ö. 256 yıllarına kadar 794 sene Çin'de saltanat sürmüşler, Çinli'leşmekle beraber, Çin kültürünü kökünden değiştirip yükseltmişlerdir.

Çular, aynı hanedana mensup imparatorlar halinde Kuzey'de, Güney'de, Şensi'de, Honan'da saltanat sürmüşlerdir. O zamanki Çin'in sınırlarının şimdikinden çok daha dar olduğu, Çinliler'in henüz civar kavimleri Çinli'leştiremediği unutulmamalıdır. Fakat gene de Çin'in dünyanın en kalabalık ülkesi olduğu, 20 milyondan fazla insanı barındırdığı anlaşılmaktadır. Batı Çu Hanedanı, M.Ö. 1000-950 arasında Wei vâdisinde (başkent Hao), Doğu Çu Hanedanı M.Ö. 770 - 256'da Loyang şehrinde, Şensi'deki Çular M.Ö. 1050-770'te Hsi-an-fu

şehrinde, Honan'dakiler ise M.Ö. 770-256'da Lo-yang şehrinde saltanat sürmüşlerdir. Bundan da anlaşılacağı üzere, Çin coğrafi birliğini temin etmekten henüz pek uzaktır.

Çin'de o zamana kadar mevcut olmıyan natüralizm, kahramanlar kültü yani kahramanlara kutsiyet izafe etmek ve onları dinî bir mevzu yapmak ananesi, merkezî devlet usulü, devlet teşkilâtının briçok unsurları, Çu hanedanı yani Türkler tarafından Çin'e getirilmiştir. Bu suretle bundan 3000 yıl kadar önce Çin kültürü, bugünkü durumunun iptidai şeklini almıştır. Finlandiyalı büyük türkolog-mongolist G. J. Ramstedt'e göre (1935), Türkçe, bu devirde Çinçe'ye ve Korece'ye pek çok kelime vermiştir; hele o zamana kadar Çin'de ve Kore'de mevcut bulunmıyan devlet teşkilâtına ait bütün ıstılahlar Türkçe'den alınmıştır.

Türk Fütuhatının Karanlık Çağları

Türk fütuhatının karanlık çağlarına ait izler, Türk destanlarına aksetmiştir. "Ergenekon Destanı"nın bir motifi, Türkler'in düşmanları tarafından küçük bir sahaya sıkıştırıldıktan sonra çoğalmaları, demir madenini eriterek yol bulup dış dünyaya açılıp yayılmaları motifi, çok mühimdir; Türkler'de nüfus kesafetinin fazlalığından mütevellit yayılma arzusunu, fâtihlik fikrini, en kötü şartlardan sıyrılma azmini, madene hâkim olup bu suretle üstün tekniği elde tutmak ihtirasını göstermektedir. VIII. asır rivayetleri, Türkler'in demiri eriterek anayurttan çıktıkları "Demirkapı"yı İli ırmağının kuzeyinde göstermektedir ki, bu suretle Türkler'in anayurdu Tanrı Dağları'nın kuzeyi oluyor. Türkler'in birçok kavimleri hâkimiyetlerine alıp çok geniş sahalara yayılmaları da en eski devirlerde dikkati çekmiş, bu fâtihlik hassası, yalnız Türkler'in elinde bulunan ve "yada taşı" denen sihirli bir taşla izah edilmiştir. Bu taş sayesinde Türkler'in istedikleri zaman yağmur yağdırmak kudretini haiz olduğuna da inanılmıştır. Türkler bazan bu taşı elden çıkarmışlar, o zaman felâkete, kıtlığa, darlığa mâruz kalmışlar, devletleri berbat ve perişan olmuştur. Çin kaynakları, Türkler'in fâtihlik ve cihangirlik vasfını izahta daha realist davranmışlardır. Çinliler'e göre Türkler'i yabancı kavimler üzerinde hâkim kılan, onların süvarilik vasfıdır. Yüzyıllarca Çin politikasının hedeflerinden biri, Türkler'in en yüksek vasıfları haiz atlarını sürü halinde ele geçirmek, bu atların yetiştirilip terbiye edildiği Fergana gibi bölgeleri almaya çalışmak olmuştur.

Sakalar

Sakalar'ın Türk mü, İranlı mı, diğer bir deyişle Turan kavimlerinden mi, Ârî kavimlerden mi olduğu çok münakaşa edilmiştir. Aristov, Mayer, Z. V. Togan gibi bilginler, Sakalar'ın aslında *Türk olduklarını, sonradan çok güneybatıya* indikleri için bol İranlı kanı ile karıştıklarını ileri sürmüşlerdir. Bugün de Yakut Türkleri'nin — ki Türkler'in en iptidai kavmini teşkil etmektedir — kendilerine "Saka" demeleri, bu görüşü desteklemektedir. Sakalar'a Yunan yazarları "Skit" demişlerdir. Bu kavmin daha doğrusu kavimler topluluğunun sâf Türk olduğunu iddia etmek ne kadar zayıf bir hüküm olursa, Sakalar'ın içinde Türk kavim ve kabilelerinin bulunmadığını ileri sürmçk de aynı derecede gerçeklere aykırı bir görüştür. Türkler'in geniş coğrafya sahalarında yabancı kavimlerle nasıl karıştıkları, yüzlerce misalle ispat edilebilir bir dâvadır. Sakalar'da *hâkim tabakanın Türkler olduğunu* Minns, Triedler, Laufer, Z. V. Togan gibi tarihçiler kabul etmektedirler. Hipokrates'in Sakalar'ın ahlâk ve âdetleri hakkında verdiği bilgi, Çin kaynaklarının Hunlar ve Göktürkler hakkında söyledikleri ile tamamen aynıdır.

Sakalar'ın büyük hükümdarı Alp-Er-Tunga'nın Türk ve İran efsanelerinin en mühim simalarından birisi olduğunu da derhal ilâve etmek lâzımdır. İranlılar'ın (ve *Şeh-Nâme*'de Firdevsî'nin) "Afrâsyâb" dedikleri Alp-Er-Tunga, Saka imparatorluğunun şevket çağının hükümdarıdır; onunla çöküş başlamıştır. Pers hanedanından İran şehenşahı Kirus (Keyhusrev), Alp-Er-Tunga'yı *Altaylar'a kadar takip etmiş, neticede* Âzerbaycan'da yakalayıp M. Ö. 624'te öldürmüştür. İmparatoriçe Tomiris (*), Alp-Er-Tunga'nın haleflerinden biridir (torununun kızı olmak ihtimali vardır). Tomiris, M.Ö. 529'a doğru İran şehenşahı Büyük Dârâ ile mücadelesi ve vatanını kahramanca savunması ile meşhurdur. Tomiris'in oğlu ve veliahdinin adı Yunan kaynaklarında "Spargapires" şeklinde geçmektedir; İranlılar tarafından öldürülen bu zat, annesinin başkumandanı idi. M.Ö. 330'a doğru Sakalar'ın başında "Çu" diye zikredilen bir hükümdar görüyoruz (bunun Spargapires'in 5. batından torunu olması ihtimal dahilindedir).

Saka imparatorluğu, bir taraftan İranlılar, diğer taraftan Çinliler tarafından ortadan kaldırılmıştır. Saka ve İskitler'le Türk kavimlerinin İran'a, Kafkasya'ya, Doğu Avrupa'ya, Balkanlar'a, Anadolu'ya kadar uzandıkları muhakkaktır.

(*) Yunan kaynaklarında bu şekilde yazılan bu isim Paul Wittek'e göre Türkçe "Temir"den bozmadır.

Bu Çağ Türkleri'nin Asya'da Yayılışı

Oğuz Destanı'na göre Hunlar çağında yani Milât'tan hemen önceki asırlarda "Türk" adı verilen kabîle, Türkçe konuşan diğer kabîleler arasında mümtaz bir mevkie sahipti; fakat iktidarda değildi.

Türkler'in yabancı kavimleri tesirinde bırakan ve İran destanlarına kadar geçen bir hususiyetleri, demire hâkimiyetleri, bu madenden yaptıkları silâhlar ve her türlü eşya idi. Demir madenlerine sahip olmaları ve yüzyıllardan gelen alışkanlık ve ustalıkla demiri işlemeleri, onlara emsalsiz bir güc kazandırıyordu. Türkler'in en az 4000 yıldan beri bu madeni tanıyıp işledikleri yani bu hususta Hititler'e takaddüm ettikleri ileri sürülmektedir.

Bu sıralarda Harzemliler, Sogdlular, Alanlar — ki hepsi İran kavimlerindendir — gittikçe Orta Asya'ya yayılmışlardır. Bu kavimlerin yayılma alanları geniş ovalar olmuş, dağlara gelince durmuşlardır. Zaten dağlarla Türk ülkeleri başlıyordu. Bu İran kavimleri ticaretle Türkler'in arasına sokulmuşlar ve Ârîler ile Turanlılar arasında ilk yakınlaşma başlamıştır.

Bazı tarihçiler tarafından Doğu ve Batı Türkistan'ın en eski Türk anayurduna dahil olduğu iddiaları, tarihî gerçeklere ve arkeolojik delillere uygun görünmemektedir. Doğu ve Batı Türkistan'ın kuzeyinde Türkler'in en eski devirlerden beri yaşadıkları ne kadar hakikatse, bütün Türkistan'ın Türk anayurduna dahil olduğunu ileri sürmek de, o derecede sakat bir görüş gibi görünüyor. Bu görüşü savunan tarihçiler, M.Ö. VI. asırdan itibaren Ârîler'in yani İran grupundan kavimlerin Türkler'i Türkistan'dan kovduklarını iddia ediyorlar. Bilindiği gibi Türkistan, M.Ö. II. asrın başlarında Mete tarafından fethedilmiş, fakat ancak Karahanlılar çağında yani X.-XI. asırlarda kesin şekilde Türkler'in anayurdu olmuş, İranlılar güneybatıya sürülmüş, Türkler'le iskân edilmiştir. Hattâ Türkistan'ın tamamen Türk'leşmesi Moğollar'dan sonra, yani XIII. asırdadır. Bununla beraber, Mete'den önce de bazı Türk kavimlerinin Türkistan dediğimiz pek geniş coğrafi sahanın şurasına, burasına göçtükleri, Mete'den sonra bu hareketin devam ettiği muhakkak gibidir. Fakat arkeolojinin bugünkü durumuna göre Türkistan, bu çağlarda, esas itibariyle bir İran ülkesidir.

Pers hanedanından gelen İran'ın büyük imparatorlarından sonra, İran imparatorluğunu geçici olarak ortadan kaldıran Makedonyalı Büyük İskender de bugünkü Türkistan'a

gelmiştir. M.Ö. 330-327 arasındaki Türkistan seferinden İskender, yalnız Âmû-Deryâ'yı değil, bugünkü Taşkent civarında Sır-Deryâ'yı da geçmiştir. Bu sıralarda şimdi "Mâverâünnehir" dediğimiz bu iki nehir arasında kalan büyük ülke, yani Batı Türkistan'ın güneyi, İran imparatorluğunun idaresinden çıkmış, istiklâl kesbetmiş bulunuyordu. Hâkim ve iktidarda olan kavim gene Sakalar'dı. İskender'den sonra Batı Türkistan'ın en güneyi yüzyıllarca Yunan kültürünü muhafaza etti. Selevkos (Asya) imparatorlarından 2.'si olan I. Antiochus da İskender gibi Sır-Deryâ'yı geçti ve burada da bir Antiocheia (Antakya) şehri kurdu. Pers hanedanının bir dalı olan Part hanedanı İran imparatorluğunu ihya edince, Yunanlılar bu bölgeden çekildiler. Bu çağda Türkler'le Yunanlılar arasında kültür münasebetleri olduğu muhakkaktır.

Bu suretle tarihlerinin fecrinde, M.Ö. III. yüzyılda Türkler'in hayli coğrafi azamet kazandıkları, Mete'nin büyük fütuhatına müsait zemin hazırladıkları anlaşılmaktadır.

Türkler'e Asya Hâkimiyeti Yolunu Hazırlıyan Devirde Türk'lerin Siyasi ve Kavmî Karakteri

Türkler'de cihangirlik vasfı, bir anane olarak teşekkül etmiş, hâkim kavim olma imtiyazı kesin şekilde yerleşmişti. Kâşgarlı Mahmud (ki Karahanlı imparatorluk prenslerindendir) Alp-Er-Tunga için "Ajun Beği" yani "Dünya Hükümdarı" diyor. M.Ö. VII. yüzyıldaki bu Türk hükümdarı için kullanılan bu sıfatla, Osmanlı hükümdarlarına verilen "Pâdşâh-i Cihân = Cihan İmparatoru" sıfatı arasında hiçbir fark yoktur.

Hunlar'dan önce de bu telâkki, yalnız Türkler arasında değil, Türkler'le münasebette bulunan kavimler arasında da yaygın hale gelmiş, Hunlar'a Asya hâkimiyeti yolunu açmıştır. Hunlar'dan, daha doğrusu Mete'nin babası Teoman'dan önceki Türk devleti veya devletleri hakkında yukarıda hulâsa ettiğimiz pek kesin olmıyan bilgiler dışında malûmatımız yoktur. Tarih ve arkeolojinin son durumu, bu merkezdedir. Z.V. Togan, Türk tarihini Teoman'la değil, Sakalar'la, Alp-Er-Tunga ile başlatmak temayülündedir. Sakalar, İranlı kavimlerle karışmış bir halde, Türkler'i Kuzey Asya'dan geniş ölçüde taşırmışlar ve müstakbel kuşaklara cihan hâkimiyetinin yolunu aydınlatmışlardır.

Daha bu devirde Türkler'in bazı kavimlerle şiddetli bir millî düşmanlık veya rekabet halinde bulundukları anlaşılıyor. Bu kavimlerin başında şüphesiz Çinliler gelmektedir. Asya hâkimiyeti mevzuunda Türkler'in İranlılar'la da şiddetle

çatıştıkları görülüyor. İranlılar, Alp-Er-Tunga'nın kardeşi Barsgan'ın Beykent'te İran prensi Siyâvuş'u öldürdüğü günü *millî matem günü ilân etmişler ve asırlarca yasını tutmuşlardır.* Türkler de Alp-Er-Tunga'nın İranlılar tarafından öldürülmesini, yüzlerce ve yüzlerce yıl terennüm etmişlerdir. Alp-Er-Tunga'nın öldürülmesi hâdisesi, Çin'e kadar aksetmiş mühim bir tarihî vâkıadır. Sakalar'ın Âzerbaycan, Kafkasya ve Anadolu'yu İran'ın elinden almak arzusuna sed çekmiştir. Anadolu'da Sakalar'ın hâkimiyeti Herodot'a göre 28 yıl sürmüştür. M.Ö. 626'da İranlılar, Zile yakınlarında hileyle Sakalar'ı imha etmişler ve Anadolu'dan atmışlardır. Bu hâdiseyi İranlılar, 6-7 yüzyıl sonra bile tesit ediyorlardı. 7 temmuza raslıyan bu millî İran bayramının akisleri, Müslümanlık çağında da devam etmiştir. Sakalar'dan küçük bir grup, Kuzey Âzerbaycan'da Gence civarında M.S. IV. asra kadar varlığını koruyabilmiştir.

Bu suretle Büyük Türk Hakanlığı'na, Teoman Yabgu'ya takaddüm eden devirlerde Türkler, Asya'da milletlerarası çapta bir faaliyete girişmiş bulunuyorlardı. Orijinal kültürleri ve kuvvetli medeniyetleri ile komşularına tesir etmişler, fakat onlardan da tesirler almışlardı. Yeryüzünde karışık olmıyan hiçbir ırk ve dil olmadığı gibi, hiçbir medeniyet ve kültür de yoktur. Medeniyetler, düşmanca da olsa yekdiğeriyle temas ederek gelişirler ve bu suretle insanlık tarihinde umumi bir ilerleme müşahede edilir. Kapalı kalmış ırklar, lisanlar ve medeniyetler, iptidai kalmaya ve yok olmaya mahkûmdur.

Türkler'in Diğer Kavimlerle Akrabalıkları

Türkler'in diğer kavimlerle akrabalıkları tam bir ırk-dil birliği şeklinde kesin değildir. Daha ziyade yüzyıllarca devam eden müşterek tarihî hayat ve kültür alışverişi, daha doğrusu Türk kültürünün tesiri, dolayısiyle Türkçe'nin bu tesir altındaki kavimlere nüfuzu, Türkler'i bazı ırklarla fevkalâde yaklaştırmıştır; bunların başında şüphesiz Moğollar gelir. Fakat Türkler'in en yakın akrabası olarak kabul edilen Moğollar bile katiyen Türk kavimlerinden değildir. Irkların birbirleriyle akrabalıkları, bu akrabalıkların dereceleri ve kültür alışverişleri oldukça muğlâk problemler olduğu ve bu meseleleri izah için tarih ilmi tek başına kifayetsiz kaldığı için, mevzuu en basit çizgileriyle hulâsa edeceğiz. Esasen teferruata girmek mevzuumuzun tamamen dışında kalmaktadır. Önce Türkler'in akraba oldukları kavimleri ve bunların gruplanmasını gözden geçirip, sonra bu kavimlerin Türkler'e ne

dereceye kadar ve ne şekilde yakın olduklarını ve olabilecekleri söyliyeceğiz.

İnsan ırkları, "Ârîler = Hind-Avrupalılar", "Sarı Irklar = Mongoloidler", "Sâmîler", "Hâmîler" gibi bazı çok geniş gruplara ayrılmışlardır. Bu tasnif, botanik ve zoolojideki bitkilerin ve hayvanların tasnifinin aynıdır. Yukarıda belirttiğimiz gruplar, daha dar gruplara bölünürler. Meselâ "Ârîler" denen çok geniş grup, "Germenler", "Latinler", "Slavlar", "İranlılar" gibi alt-gruplara ayrılmakta, bu alt-gruplar da ırklara ve onlar tekrar kavimlere bölünmektedir.

İşte "Âriler", "Sâmîler", "Mongoloidler" gibi büyük bir ırklar grupuna da XIX. yüzyıl bilginleri tarafından "Ural-Altay" veya — aynı mânada — "Turan" adı verilmiştir. Ural-Altay veya Turan Kavimleri, Beyaz Irk'tandır.

Ural-Altay (Turan) Kavimleri, iki büyük kısma ayrılmaktadır: Ural (veya Fin-Ugur) Kavimleri ve Altay Kavimleri.

Ural (Fin-Ugur) Kavimleri ikiye bölünmektedir: Fin Kavimleri ve Ugur Kavimleri. Fin Kavimleri, 8 ırktan ibarettir: Laponlar, Finler (ve onlara dahil Kareller), Estonlar, Mordvinler, Çeremisler (Mariler), Votyaklar (Udmurtlar), Züryenler (Komiler), Samoyedler. Bunlardan Mordvin, Çeremis, Votyak, Züryen ırkları birbirine oldukça yakındır ve "Volga Fin Kavimleri" şeklinde bir araya toplanabilir. Samoyedler, Ural grupunun Fin ve Ugur kısımları arasında geçit teşkil ederler. Ugurlar, sayıları çok az olan Vogullar ve Ostyaklar dışında Macarlar'ı içine alır.

Ural-Altay (Turan) Kavimleri'nin ikinci büyük kısmım ve çoğunluğunu "Altay Kavimleri" teşkil eder, Türkler de bu grupa dahildir. Altay Kavimleri, 3 ırktan ibarettir: Türkler, Moğollar ve Mançu-Tunguzlar. Mançular ile onların kuzeyindeki iptidai ve azınlıkta kalmış şekli Tunguzlar, çok yakın akrabadır.

Türkler'in diğer Altay ve Turan kavimleri ile akrabalık dereceleri ve münasebetleri nedir? Türkler'in en yakın akrabası olduğu kabul edilen Moğollar'ın bile Türk ırkı ile gerçekten akraba oldukları, daha açık bir ifade ile vaktiyle, tarihöncesinde müşterek bir kavim bulundukları, aynı atadan indikleri, bir hayli şüpheli bir nazariyedir, birçok bilgine göre bir yakıştırmadan ibarettir. Türk ve Moğol dilleri arasında da esasta bir benzerlik yoktur; yalnız birbirlerinden pek çok kelime ve bazan kaide iktibas etmişlerdir. Fakat lisan iktibaslarının dil akrabalığı ile tabiatiyle hiçbir alâkası yoktur. Türkçe ve Farsça, Arapça kelimeler, hattâ gramer kaideleri ile doludur, Arnavutça ve Boşnakça'daki kelimelerin %30'u

Türkçe'den alınmıştır; fakat bu dillerin birbirleriyle hiçbir akrabalığı, yakınlığı bahis mevzuu değildir. O halde Türkler'le Moğollar nasıl en yakın akraba kavimler oluyorlar?

Türkler'le Moğollar, binlerce seneden beri birbirleriyle karışmışlar ve Kuzeydoğu Asya'da iyice ihtilât etmişlerdir. Orta Asya Türkleri'ndeki mutedil mongoloid tip (*) en kuvvetli görüşlere göre bu karışmadan mütevellittir; Oğuzlar gibi Moğollar'la daha az karışan veya hiç karışmıyan Türk gruplarında bu mongoloidlik yani elmacık kemiklerinin çıkıklığı ve gözlerin hafif çekikliği yoktur. İki kavmin karışması o dereceyi bulmuştur ki, Türk tarihinde çok geçen bazı kabilelerin Türk mü, Moğol mu olduğu, yani Türkçe mi, Moğolca mı konuştuğu, sonsuz münakaşalara mevzu teşkil etmiştir. Yüzyıllarca Türkçe konuşan bir Türk kabîlesinin, birdenbire kesif Moğol kitlelerinin içine daldığı ve birkaç batın sonra Moğolca konuştuğu görülmüştür. Cengiz'in mensup olduğu Kıyat ailesinin de böyle Moğol'laşmış Türk ailelerinden biri bulunduğu, bazı tarihçiler tarafından kuvvetle desteklenen bir nazariyedir. İşte bu müşterek yaşayış ve tarih, bazı devletlerin her iki kavim tarafından müştereken kurulması, Türkler'e Moğollar'ı kültür ve ırk akrabalığı bakımlarından fevkalâde yakınlaştırmıştır.

Mançu-Tunguzlar'ın Moğollar'la akrabalığı muhakkaktır. Fakat bu kavmin Türkler'le münasebeti, Moğollar'a nispeten çok daha mahdut olmuştur.

Ural Kavimleri'nin Türkler'le akrabalığına gelince, bu da aynı şekilde sonsuz bir kültür alışverişi ve bu kavimlerin yüzlerce, binlerce yıl Türk hâkimiyetinde kardeş kavimler olarak hayat sürmelerinden mütevellittir. Ural Kavimleri'nden olan Macarlar'a gelince, bunların Türkler'e yakınlığı dil akrabalığı hududunu çok aşmakta, doğrudan doğruya ırk akrabalığına dayanmaktadır. Macarlar, anayurtlarında yani Ural Dağları eteklerinde iken, Fin kavimlerinden biriydiler, Türkler'le alâkaları yoktu. Fakat Macar Ovası'na göçerken birçok Türk kabîlesi, Macar kabîlesi ile karışıktı ve Macarlar'ın başlarındaki Arpad Hanedanı da, bir Türk ailesi idi, hattâ kuvvetle desteklenen bir nazariyeye göre Mete'den iniyordu (bu bahse Macarlar'a ait kısımda tekrar temas edilecektir). Bu suretle bugünkü Macaristan'da — Türkler'in Anadolu'da yaptıkları gibi — yurt kuran Macarlar, Türk unsurunun ger-

(*) Avrupa dillerinde "Mongoloidler" adı altında Sarı Irklar, Çinliler, Japonlar vs. toplandığı, halbuki Moğollar'ın bu grupa değil, Turan grupuna dahil olduğunu, bu suretle ıstılahların karışmasının mevzua yabancı olanları şaşırttığını burada hatırlatmak yerindedir.

çek Macar unsurundan daha mühim olduğu bir topluluktu. Böylece Türk-Macar melezi olan bugünkü Macar ırkı vücut bulmuş ve Macarca, sonsuz Türkçe kelimelerle dolmuştur.

Şurasını hatırlatmak belki fuzulîdir, fakat tekrarlıyalım, yeryüzünde hiçbir ırkın ve dilin sâf olduğu bahis konusu değildir; böyle ırklar ve diller olsaydı, zaten bunların — kapanık yaşamaları dolayısiyle — son derecede iptidai bulunmaları icap ederdi. Tarihteki son sâf olduğu sanılan ırk ve diller, geçen yüzyıl sonlarında Avustralya ve Tasmanya'da yaşıyordu; bugün ortadan kalkmışlardır. En iptidai ırklar sayılan Boşimanlarlar, Hotantolar bile, ırk ve dil bakımından sâf değillerdir. Bu gerçek, ırkta ve dilde sâflık aramanın büyük bir iptidailik olduğunu, o milleti ve lisanı iptidailiğe götürmek demek bulunduğunu gösterir. Dilde bu husus, büsbütün bârizdir. Dünyanın en mütekâmil dilleri, İngilizce, Fransızca vs., yüzde doksan yabancı kelimelerden yapılmış dillerdir. Irk mefhumuna gelindikte, birçok müellifler bu mefhumu dil, ikinci derecede de kültür olarak anlamaya gittikçe mütemayil bulunuyorlar. "Türk", "Alman", "Çinli" derken, bizim sadece o şahsın, grupun veya milletin Türkçe, Almanca, Çince konuştuğunu kastettiğimiz açık bir gerçektir. Yoksa o şahsın veya grupun sâf veya az çok melezleşmiş Türk, Alman, Çinli olduğunu bilmiyoruz, çok defa da hiçbir zaman bilmemize imkân yoktur. Bir şahıs ana dili olarak yeni bir dil konuşuyorsa, hele babasının vaktiyle konuştuğu anadilini de bilmiyorsa, artık o yeni bir dile, yeni bir ırka, yeni bir millete geçmiş demektir. Dille beraber o milletin bütün kültürünü de kabul *ettiği ve edeceği her türlü şüpheden uzaktır.* Bu suretle dil-kültür birliği, milleti yapmaktadır. Tabiî her şey gibi bu kaidenin de istisnası bulunur. Fakat Türk tarihinde bu husus doğrudur. Gazi Giray Han'ın, Mehmet Âkif'in — Napoléon'un Fransız, Katerina'nın Rus olduğu kadar — Türk olduğu, her türlü şüpheden uzak bir keyfiyettir.

Bahsimize ilâve ettiğimiz *Liste*'de ve *Büyük Harita*'da, Turan Kavimleri ve Türkler, açık çizgilerle görülmektedir. Tabiî bu, 1963 sonundaki durumdur. Tarih boyunca Türkler'in ne gibi coğrafya değişikliklerine mâruz kaldığı, esasen kitabımızın mevzuudur. Burada Türk ve icap ettikçe Turan kavimleri hakkında kısa birkaç söz söylenmekle iktifa edilecektir.

Türk ve Turan Kavimlerinin Dağılışı

Listemize aldığımız Türkler'in büyük kısmı Türkiye dı-

şında yaşamaktadır. Bunlar hakkında sarih ve şimdiki durumu gösteren istatistik malûmat yoktur. Alâkalı devletler, bilhassa Türkiye'den sonra en büyük Türk nüfusunu içine alan devlet olan Sovyetler Birliği, bu malûmatı vermemekte ve neşretmemektedir. Onun için Türk nüfusu, en itimada şayan ve salâhiyetli kaynaklara dayanılmak ve her memleketin nüfus artışına göre hesaplanarak 1963 senesinin sonundaki seviyeye getirilmiştir. Nüfus tahminlerinde mübalâğaya kaçılmamış, bilâkis ihtiyata riayet edilmiştir. Fazla nüfus mutlak mânada bir güc kaynağı olmadığı için, hele ilmî eserlerde esasen mübalâğaya lüzum yoktur. Bazı tahminlerde fazlasiyle ihtiyata riayet edilmiş, hattâ o devletlerin kasten az gösterdikleri vâzıhan belliyken, daha büyük tahminlerden kaçılmıştır. Meselâ Sven Hedin gibi son derece salâhiyetli bir bilgin Çin'e ait olan Doğu Türkistan'ın nüfusunu daha 1930'da 6.400.000 hesapladığı halde, biz, arada nüfusun pek çok arttığı muhakkak olmakla beraber, daha düşük bir rakamla — Komünist Çin'in verdiği resmî rakamlarla — yetindik. Rusya'nın ve başka devletlerin birçok bölgeleri için de böyle olmuştur. Son olarak (1963) İstanbul Üniversitesi Umumi Türk Tarihi Profesörü Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun, halen dünya Türkleri'ni 95 milyon olarak göstermesi, bizim ne kadar ihtiyatlı davrandığımızı ve dar açıdan hareket ettiğimizi belli eder.

"Türk" derken listemizde ve haritamızda ve umumiyetle eserimizde Türkçe konuşan ve Türk kültürüne mensup olanları kastettik. Halihazır durumunu da gözden kaçırmadık. Birçok yerlerde Türk nüfusu son zamanlarda zayiata uğradığı gibi, birçok yerde tahmin yapmaya da imkân olmamıştır. Böyle yerleri tamamen meskût geçmeyi ihtiyata daha muvafık bulduk. Meselâ Çin'de nüfusları en aşağı ve ihtiyatlı tahminle 30 milyonu geçen ve "Döngen" (yani İslâm dinine "dönmüş") denen Müslümanlar'ın büyük kısmı kendilerini eski Türk fâtihlerin ahfadı saymaktadır. Fakat bunlar Müslüman olmaları dışında diğer Çinliler'den ayrılmadıkları, Çince konuştukları için, bir tekini bile Türk olarak kabul edip listemize almadık. Bunların Türkçe'yi son çağlarda unuttukları ve muazzam Çin okyanusunun kesafetinde eridikleri muhakkaktır.

Son zamanlarda erimiş diğer bir Türk grupu da, Hindistan'ın Türk fâtihlerinin dillerini ve milliyetlerini muhafaza eden son tabakasıdır. İngilizler'in 1881'de yaptıkları Hindistan nüfus sayımında Delhi vilâyetinde 23.953 Çağatay, Ravalpindi vilâyetinde 12.137 Barlas Türkü kaydedilmişti. Bugün bunların dillerini kaybettikleri muhakkaktır.

Ural Kavimleri'nin Fin grupu, Finlandiya ile Volga bölgesine ve bu bölgenin daha kuzeyindeki araziye yayılmıştır. Kendilerine "Samba" diyen ve sayıları çok mahdut olan Laponlar, Fin Kavimleri'nin en kuzeyde yaşıyanlarıdır. Asıl Finler ve Kareller, Fin Kavimleri'nin çoğunluğunu teşkil ederler; bunlar Finlandiya ve Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Karelya Cumhuriyeti'nde kesif şekilde yaşarlar. Estonlar, daha güneyde Fin Körfezi'nin güneyinde Sovyetler Birliği'nin Estonya Cumhuriyeti'nde yaşarlar. Estonlar'ın Baltık Kavimleri yani Letonlar ve Litvanlar ile akrabalıkları yoktur. Diğer Fin Kavimleri yani Mordvinler, Çeremisler (Mariler), Votyaklar (Udmurtlar), Züryenler (Komiler), "Volga Finleri"ni teşkil ederler ve bunlar şiddetli Türk kültürü tesirinde kalmışlar, Türkçe'den binlerce kelime iktibas etmişlerdir. Küçük bir kısmı Müslüman olan bu kavimleri. Ruslar, XVI. asrın sonlarından başlıyarak zorla Ortodoks yapmışlardır; fakat eski dinleri Şaman'lığın tesirleri hâlâ inanış ve yaşayışlarında bârizdir. Samoyedler, Altay grupuna daha yaklaşan, bugün çok azalmış bir ırktır ve daha kuzeydoğuda yaşar; bunların asıl yurtları vaktiyle Sayan Dağları idi.

Vogullar ve Ostyaklar, Macarlar dışında Ugur Kavimleri' ni teşkil eden yegâne ırklardır. Çok azalmış olan bu ırklar, Batı Sibirya'da Tobolsk eyaletinde yaşarlar; Ostyaklar, Vogullar'ın daha doğusundadırlar.

Birçok seyyahlar, Türkçe konuşarak Asya'yı dolaşmanın mümkün olduğunu söylemişlerdir. Siyasi sınırların keskinliği ortadan kalksa, bugün de Asya'nın kuzey yarısında aynı şey yapılabilir; Adriyatik'ten Kamçatka'ya kadar 140 tul ve Kuzey Buz Denizi'nden İran Yaylası'na kadar 50 arz dairesi arasında Türkçe konuşarak anlaşmak mümkündür.

Yakutlar

Türkler'in en uzak zümresi Yakutlar'dır. Bunlar Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Yakutistan Cumhuriyeti'nde yaşarlar. Tahminen 1500 seneden beri öbür Türk zümreleri ile alâkaları kesilmiş ve müşterek Türk tarihine iştirak edememişlerdir. Türk kavimlerinin en kuzeydoğuda yaşıyanları bunlardır. 1620'de Ruslar böyle bir kavmin mevcudiyetini haber almışlar ve 1632'de Yakutistan'ı istilâya başlamışlardır. Bu sıralarda Yakut Türkleri'nin kıralı Tigin adında bir kabile reisi idi. Mimak adlı başka bir kabîle reisi, Yakutlar'ı teşkil eden 5 kabîleden biri olan kabîlesini alıp, Rus istilâsı önünde çok daha kuzeye çekilmiştir. Yakutistan'da kasımda don başlar ve

bu ayın 28'inde güneş batar; 38 gün gece devam eder. Türkçe'nin Türkiye Türkçesi'ne nispetle en uzak lehçesini konuşan Yakutlar'ın lehçesinin büyük Rus bilgini Pekarsky tarafından lûgati yapılmıştır; bütün bir ömür harcanarak yazılan bu muazzam eser, T.D.K. tarafından Türkçe'ye çevrilip yayınlanmıştır.

Çuvaşlar

Yakutlar ile beraber Türkler'in en uzak ikinci grupunu Çuvaşlar teşkil eder. Yakutlar, Ortodoks propagandasına mukavemet etmişler, küçük bir kısmı Müslüman olmakla beraber, Türkler'in eski dini Şaman dininde kalmışlardır. Çuvaşlar ise, Müslüman olan azınlığın dışında Ruslar tarafından Ortodoks'laştırılmışlardır. Fakat bu Ortodoksluk çok sathi olup, Şaman ve Müslüman dinlerinin tesirleri hâlâ canlıdır. Çuvaşlar, Rusya Cumhuriyeti'ne bağlı Çuvaşistan Cumhuriyeti'nde ve bu ülkenin etrafında yaşarlar. Rus Aşmarin ve Fin Paasonen, Çuvaş lehçesinin lûgatini yazmışlar, Macar bilgini Mészâros Gyula da Çuvaş lehçesinden topladığı nümuneleri, 2 ciltlik bir antoloji halinde yayınlamıştır (T.D.K. Paasonen'in lûgatini Türkçe'ye çevirip yayınlamıştır).

Çuvaşlar, Volga Bulgarlari'nın daha sonra gelen Kıpçak Türk zümresi ile karışmamış kalıntısıdır. Binaenaleyh konuştukları Türkçe, Türkçe'nin Bulgar lehçesi yani 15 asırlık bir lehçesidir. Bazı bilginler, Yakut ve Çuvaş lehçelerinin Hun lehçesine çok yakın olabileceğini ileri sürmüşlerdir.

Diğer Türk Kavimleri

Çuvaşlar'la Yakutlar dışında kalan büyük Türk kitlesi, bugün Doğu ve Batı Türkleri diye ikiye ayrılmaktadır. Batı Türkleri, daha kalabalıktır; bunlar Oğuzlar veya son asırlardaki isimleriyle Türkmenler'dir. Batı Türkleri, 3 dala ayrılır: Osmanlılar (Türkiye Türkleri), Âzerîler (Âzerbaycan Türkleri) ve Türkmenler (Türkmenistan Türkleri). Türkiye Türkleri (eski ismiyle Osmanlılar), bugün Türkiye'de ve Irak, Suriye, Kıbrıs, Yunanistan, Bulgaristan, Yugoslavya, Romanya gibi civar memleketlerde yaşarlar. Âzerîler ve Türkmenler'le Osmanlılar'ın konuştukları Türkçe arasında lehçe farkı son derece azdır: her üç lehçe mensubu kolaylıkla birbiriyle anlaşabilirler. Fuzûlî, Habîbî, Nesîmî, Hatâî (Şah İsmail), Kadı Burhânüddin gibi pek büyük Türk şairlerinin Osmanlı lehçesini değil, Âzerî lehçesini kullanmış oldukları, iki lehçe arasındaki farkın ehemmiyetsizliğini ortaya koyar.

Doğu Türkleri'ni önce 3 grupta toplamak mümkündür: Türkistan Türkleri, Volga-Ural (Türkçe adlariyle: İtil-Yayık) Türkleri ve Sibirya Türkleri. Bunlardan Sibirya Türkleri yani Altaylılar, Teleütler, Şorlar ve diğer kabîleler, bugün çok azalmışlardır; *bunların mühim kısmı Türkler'in eski dini olan* Şaman dinini muhafaza etmiş, azınlığı Müslüman olmuştur. Volga-Ural Türkleri, başlıca Tatarlar (Kazan - Kırım Türkleri), Başkurdlar, Kuzey Kafkasya Türkleri diye üçe ayrılabilir; her birinin birçok kabîlesi vardır. II. Cihan Harbi'ni kazandıktan sonra Ruslar, Kırım'daki bütün Türkler'i bir gece içinde yerlerinden kaldırıp Sibirya'ya tehcir etmişlerdir. Bu suretle *1.500 seneden beri bir Türk ülkesi olan Kırım'dan* Türkler yok edilmiştir.

Doğu Türkleri'nin en mühim grupu Türkistan Türkleri'dir. *Bunlar Rusya'ya ait Batı Türkistan'da, Çin'e ait* Doğu Türkistan'da ve Afganistan'a ait Batı Türkistan'ın güneyinde yaşarlar. Özbekler, Karakalpaklar, Kırgızlar, Kazaklar, Uygurlar, Kansu Türkleri diye başlıca 6 büyük kabîleye ayrılırlar. En kalabalıkları olan Özbekler, Sovyetler Birliği'nin Özbekistan Cumhuriyeti ile civarındaki ülkelerde, Afgan Türkistanı'nda yaşarlar. Özbek lehçesi, Türkçe'nin Osmanlı lehçesinden sonra en büyük ve zengin edebî lehçesi olan Çağatay Lehçesi'nin bugünkü şeklinden ibarettir. Karakalpaklar, Özbekistan Cumhuriyeti'ne bağlı Karakalpakistan Cumhuriyeti'nde yaşarlar ve *diğer gruplardan daha az nüfusa maliktirler.* Kazaklar, Sovyetler Birliği'nin Kazakıstan Cumhuriyeti'nde, Doğu Türkistan'da, Sibirya'nın bazı bölgelerinde bulunurlar. Kazakıstan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde şimdi Ruslar ekseriyeti almışlardır. Kırgızlar, Kazaklar'a yakın bir lehçe konuşurlar; Sovyetler Birliği'nin Kırgızistan Cumhuriyeti'nde ve civardaki ülkelerde yaşarlar. Uygurlar, aynı adı taşıyan tarihî Türk kabîle ve devletinin kalıntısı olup Doğu Türkistan'daki Türkler'in ekseriyetini teşkil ederler. Kansu Türkleri, eski Göktürkler'den inmiştir; Çin'in Doğu Türkistan'ın doğusundaki geniş Kansu eyaletinin bir bölgesinde yaşarlar; çoğu Budist, azı Müslüman'dır.

Türk kavimleri hakkında gereken diğer bilgiler, eserin alâkalı bahislerinde verilecektir. Türklük'ün bugünkü yayılışı, tarihî yayılışına nispetle çok değişiklikler geçirmiş ve Türklük, daha dar sınırlara itilmiştir. Tarih boyunca Türk'lüğün *devir devir teşekkülü ve coğrafi durumu, muntazaman gözden* geçirilecektir.

Türk'lüğün Teşekkül Ettiği Sahaların Coğrafyasına Bir Bakış

Türkler'in anayurdu olmak ihtimali bulunduğunu yukarıda söylediğimiz sahaların umumi tabiî coğrafya durumuna göz atmakta bir fayda vardır. Türkler, zamanla Doğu ve Batı Türkistan'a yerleşince, bu bölgelerin coğrafyasını da ileride gözden geçireceğiz. Şimdi ele aldığımız saha, Kingan Dağları ile Ural Dağları, Tanrı Dağları ile Sibirya Ovası arasında uzanan büyük ülkedir.

Bugün Yakut Türkleri, kuzeyde 70°'ye, hattâ daha da kuzeye yayılmışlar, yani Kuzey Kutup Dairesi'ni geçmişlerdir. Ancak ilk Türkler'in 60, hattâ 55°'den daha kuzeye çıkmadıkları muhakkaktır. Kuzey ve Orta Asya'nın kaderini çizmekte muhim rolü olan dağ silsileleridir. Bunların belkemiğini Altaylar teşkil eder. Büyük Altaylar, 50° arz ve 86° tulden başlar. Burası Obi (Türkçe Ob) nehrinin kaynadığı yerdir. Güneydoğuya doğru uzanan bu ulu dağlar, 105° tulde sona erer; burası bugünkü Moğolistan'ın ortalarına, güneye tesadüf eder. Altaylar, başladığı yerde 4.540 metreye yükselir; bu yüksekliğin kuzeybatısında Küçük Altaylar vardır. Obi nehrinin kaynadığı bölgeye "Altaylar" denir.

Altaylar'ın güneyindeki sıradağlar Tanrı Dağları'dır; her iki sıradağın ortasında Tarbagatay Dağları yer alır. Tanrı Dağları ile Altaylar arasındaki büyük ülke Çungarya'dır; burası Doğu Türkistan'ın kuzeyini teşkil eder. Altaylar'ın kuzeyinde paralel olarak Hanhukei Dağları uzanır. Türk Hakanlığı'nın Göktürkler devrinde başkenti olan Ötügen, bu sıradağların kuzeydoğu yamaçlarındaki ormanlık bölgededir; bunun az güneyinde Cengiz'in başkenti Karakurum vardır. Hanhukei Dağları'nın kuzeyinde Sayan Dağları paralel olarak uzanır. Sayan Dağları'nın doğusundaki tepeler 3.490 metreyi bulur. Baykal Gölü'nün doğusundaki Yablanoy Dağları, Sayanlar'ın kuzeydoğuya uzantısı gibidir. Yablanoylar'ın güneyinde Büyük Kingan Dağları, kuzeyden güneye, Çin'e doğru uzanır. Kinganlar, Mançurya ile Moğolistan'ı ayırır. Çok kuzeydoğuda, Yakutistan'ı kuzeyden doğuya doğru geçen Orulgan ve bunların devamı olan Verkoyan Dağları vardır. Orulgan Dağları, Kuzey Buz Denizi'nin bir körfezi olan Nordenskjöld Denizi'nden başlar. Verkoyanlar, doğuda 2.500 metreyi, kuzeyde İndigirka ırmağına doğru 3.300 metreyi bulur.

Stanovoy Dağları, Yakutistan ile Doğu Sibirya'nın Ohotsk Denizi sahillerini ayırır; buralarda Tunguzlar yaşar. Kuzeyde Verkoyan, doğuda Stanovoy, güneyde Yablonoy Dağları'

nın arasında kalan ova, dünyanın en büyük ovasının doğu ucunu teşkil eder. Bu, Sibirya Ovası'dır; batıda Ural Dağları'na kadar uzanır. Ural Sıradağları, Kuzey Urallar, Orta Urallar, Güney Urallar diye üçe ayrılır ve 69° arzından güneyde 51°'ye kadar 18° boyunca uzanır; ihtiyar dağlardır; 1885 metreyi geçen hiçbir zirve yapmazlar. Ural Dağları, aslında tek kıta (Evrasya) olan Asyā ile Avrupa kıtalarını ayırır. Orta Urallar ile Güney Urallar arasındaki Yaman Dağı'ndan (1.645 metre) çıkan Ural (Türkçe'si: Yayık) Nehri, Hazar Denizi'ne dökülür; bu nehir ve Hazar da iki kıtayı ayırmaktadır. Urallar'ın batısında yani Avrupa kıtasında büyük Sibirya Ovası devam eder, "Rusya Ovası" adını alır. İşte bu dünyanın en büyük ovası, binlerce yıldır Türkler'in batıdan doğuya, doğudan batıya at koşturdukları muazzam düzlüktür.

Bu büyük ülkede birbirine paralel olarak güneyden kuzeye bir seri büyük nehir vardır. Urallar'ın hemen doğusunda Obi (Ob) nehri başlar. Altaylar'dan kanıyan bu nehir, bütün bu paralel akarsular gibi Kuzey Buz Denizi'ne dökülür. 62° arzında Obi, büyük İrtiş kolunu alır. İrtiş, güneyde Tobol koluna alır. Tobol'un bir kolu Güney Urallar'dan, diğeri Orta Urallar'dan kaynar; Tavda kolu ise, Urallar'ın en yüksek zirvesi olan kuzeydeki Nairodnaya Dağı'ndan (1.885 metre) kaynamaktadır. İrtiş'in Tobol'dan sonraki büyük kolu İçim'dir, güneyde Kırgız Bozkırı'ndan çıkar. İrtiş, doğudan Om suyunu alır. Asıl İrtiş, çok güneye iner. Saysan Gölü'ne döküldükten sonra gölün doğusunda da devam eder ve "Kara İrtiş" adını alır.

Obi (Ob) Körfezi'ne dökülen Obi (Ob) nehrinden sonra bu körfezin diğer iki koluna dökülen Pur ve Tas ırmakları vardır. Daha doğuda Yenisey (Türkçe: Kem) nehri başlar. Yenisey, Moğolistan'da Kosu Gölü'nün az batısındaki Sayan Dağları'ndan kaynar. Güneyden kuzeye doğru Yukarı Tunguska, Taşlı Tunguska, Aşağı Tunguska kollarını alır. Bu ırmaklar birbirine paralel olarak doğudan batıya doğru uzanırlar. En güneydeki Yukarı Tunguska, Sayan Dağları'nın kuzeyinden kaynar. Oka ve Angara kollarını alır. Angara, Baykal Gölü'nün güneybatısına dökülür.

Yenisey'den doğuya doğru Kuzey Buz Denizi'ne dökülen akarsular Pyasina, Taymir, Keta, Katanga, Anabar, Olenek ırmaklarıdır. Bunlar birbirlerine paraleldir. Katanga, güneyde Kotui ve Mojero kollarını alır. Anabar ve Olenek, Yakutistan'da kalırlar. Bu ırmaklar, fazla güneye inmez. Bunların doğusunda, Kuzey Asya'nın Obi ve Yenisey'den sonra üçüncü büyük nehri, Lena vardır. Lena, Baykal Gölü'nün batısında-

ki Baykal Dağları'ndan doğar. Kuzeye doğru doğudan Vitim, daha kuzeyde gene doğudan Aldan, daha kuzeyde de batıdan Viljui kollarını alır. Yablanoy Dağları'ndan çıkan Aldan, doğudan Gonam ve Maya kollarını alır. Lena ve kollarının en büyük kısmı, Yakutistan'da akmaktadır. Lena, delta yaparak Nordenskjöld Denizi'ne dökülür. Lena'nın doğusunda Yana, İndigirka, Kolima ve onun bir kolu olan Omolon ırmakları da Kuzey Buz Denizi'ne dökülür; Omolon hariç diğerleri, Yakutistan'ın kuzeydoğusunda akarlar.

Büyük Okyanus'a, Sahalin Adası ile Sibirya arasındaki Tatar Boğazı'na dökülen büyük Amur nehri, Mançular'la Tunguzlar'ı birbirinden ayırır ve şimdi Çin ile Sovyetler Birliği'nin arasında sınır çizer. Güneyden Ussuri, Sungari, kuzeyden Selenga ve onun bir dalı olan Zeya sularını alır. Büyük Kingan Dağları'nın kuzey yamaçlarında iki kola ayrılır: Şilka ve Argun. Kuzeydeki Şilka da batıya doğru uzanarak iki kola ayrılır: İngoda ve az güneyinde ona paralel olan Onon. Bu kollar, Sohondo Dağı'ndan (2.450 metre) kaynarlar. Argun ise, güneybatıya doğru akarak Kulun Gölü'ne dökülür; gölün diğer tarafında devam eden ırmağa "Kerulen" adı verilir. Kerulen, Onon gibi, Urga şehrinin az kuzeydoğusundan kaynar.

Baykal Gölü'ne güneyden dökülen Selenga nehrinin Türk tarihinde harikulâde ehemmiyeti vardır. Selenga, güneydoğudan Orhon suyunu alır. Her iki akarsu da Hanhukei Dağları'ndan kaynar. Selenga'nın bir kolu kuzeye doğru akarak Kosu Gölü'ne dökülür. Bu bölgeler, bilhassa Göktürkler çağında son derece ehemmiyet kesbetmiş ve Türk'lüğün merkezi olmuştur; Göktürkler'in başkenti Ötügen, Orhon suyunun doğu kıyısına yakındır; onun az güneyinde de Karakurum vardır.

Tavsif edilen bu ülkelerin en mühim gölü Baykal Gölü'dür; deniz seviyesinden 477 metre yüksekliktedir. Tam ortasında bir ada vardır. Bu göl, kuzeydoğudan güneybatıya doğru uzanan dar bir göldür. Açık denizlere erişmek için binlerce kilometre at koşturan Türkler, deniz hasretini binlerce yıl Baykal Gölü kıyılarında dindirmişler ve bu gölü çok sevmişlerdir. Baykal Gölü'nün kuzeydoğusunda Vitim Yaylası vardır; bu yaylada 2.040 metreye kadar yükseklikler görülür. Gölün kuzeybatısında ihtiyar ve alçak Baykal Dağları bulunur. Batısından da Sayan Dağları başlar .Dünyanın 8. büyük gölü olan Baykal Gölü — ki Türkler "Baykal Denizi" derler — 31.500 km²'dir.

Tavsifi yapılan Kuzey Asya, fazla yağış almaz. Yıllık yağış ortalaması 75 santimi geçen bölgeler yok denecek kadar

azdır. Umumiyetle yağış ortalaması yılda 60 santim civarındadır. Kar şeklinde yağış boldur. Nehirler kışın buz tutar. Göktürkler'in başkentinin bulunduğu Ötügen bölgesinde yani şimdiki Moğolistan'ın orta-kuzeyinde yaz ısı ortalaması 20°, kışın —20° civarındadır. Yani mevsimler arasında ısı farkı büyüktür. Kuzeydoğuda Yakutistan, dünyanın en soğuk bölgesidir. Başşehir Yakut'un bulunduğu kesimde kış ortalaması —40°, yazınki 15° kadardır.

Kuzey Asya'da umumiyetle subarktik iklim hüküm sürer. Dünyanın en büyük ormanlık sahalarından biri burada, Sibirya'dadır. Finlandiya'dan başlıyan ormanlık alan, Büyük Okyanus'a dayanır. Çamlıklar ve dağ ormanları karakteristiktir. Dağlarda Alp bitkileri vardır. Güneye inildikçe ormanlık bölge biter, büyük bozkırlar (stepler) başlar. Doğu ve Güney Moğolistan'da çöller görülür. Tabii durum, çiftçilikten çok hayvancılığa müsaittir ve bu vaziyet, Türk ırkının kaderini çizmiştir. Eski devirlerde bu genişlikte ülkelerde, geniş ova ve bozkırlarda hâkimiyet kurmak, ancak atlı olmaya bağlıydı. Güneydeki çiftçi kavimler, Çinliler ve İranlılar, kuzeyin hayvancılıkla geçinen, iyi maden işliyen atlı, göçebe kavimlerine Türkler'e, Moğollar'a, Mançular'a, çok az mukavemet edecek bir yaşayış tarzına sahip olmuşlardır. Zengin demir, altın, bakır madenlerini ellerinde tutan Türkler, üstün su verilmiş silâhları, kendileri gibi zorluklara karşı yaman olan atları, iklim şartlarının karakterlerine verdiği uyanıklık ve cüretle, Güney Asya'yı hâkimiyetleri altına almaya ve kendilerini cihanın efendileri görmeye alışmışlardır. Türk tarihi, bu şartlardan, tabiatın bu davranışlarından doğmuştur. Türkler'i tarih sahnesine çıkaran, onları tarihin en büyük cihangir kavmi yapan, coğrafya ve iklim şartlarının ana çizgileri, yukarıda hulâsa edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA: Türkler'in İslâm dinini kabulden önceki çağları için asıl bibliyografya, gelecek "Büyük Türk Hakanlığı" bahsinin sonunda verilecektir. Burada birkaç eseri işaret etmekle yetiniyoruz:

İstatistik malûmat için birkaç eser: Frank Lorimer, *The Population of the Soviet Russia*, Cenevre, 1946 (Rus kaynaklarına dayanılarak yazılmıştır); *Statesman's Year-Book*, 1863'ten beri Londra'da her yıl büyük bir cilt halinde neşredilmektedir (her bahsin sonunda geniş bibliyografya gösterilmiştir); Istituto Geografico De Agostini, *Encyclopédie Géographique*, 6. tabı: Novara, 1961; H. N. Orkun, *Türk Dünyası*, İstanbul, 1932; Aynı Yazar, *Yeryüzünde Türkler*, İstanbul, 1944; A. Z. V. Togan, *Türkistan Haritası*, İstanbul, 1943.

Türk tarihinin en eski çağına ait meseleleri ortaya koyan

kapital eser, A. Z. V. Togan'ın *Umumi Türk Tarihi'ne Giriş*'idir: İstanbul, 1946. Arkeoloji bakımından ise, Bahaeddin Ögel'in *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, T.T.K. yayınlarından, Ankara, 1962 esastır ve burada Rusça bütün bibliyografya verilmiştir. W. W. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, İngilizce tercemesinin (aslı Rusça'dır) ilk tabı: Londra, 1928; Albert Herrmann, *Atlas of China*, Cambridge, 1935; Fr. W. Schwarz, *Alexander des Grossen Feldzug in Turkestan*, Münih, 1893; Franke, *Beiträge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Geschichte der Türkvölker*, Berlin, 1904; Owen Lattimore, *The Geographical Factor in Mongol History, Geographical Journal*, Washington, I. 1938; Sir Aurel Stein, *Innermost Asia, Its Geography as a Factor in History, Geographical Journal*, V. 1924; W. Tomaschek, *Kritik der Altesten Nachrichten über den Skythischen Norden*, 2 c., Viyana, 1888-89; W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, T.T.K. nş., Ankara, 1942 (Çin kaynakları bu eserde gösterilmiştir); E. Minns, *Skythians and Greeks*, Cambridge, 1913 (Yunan ve Latin kaynakları bu kitapta gösterilmiştir); J. Benzing, *Einführung in das Studium der Altaischen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden, 1953 (burada Altay dillerine ait bütün nazariyeler hulâsa edilip zengin bibliyografya verilmiştir).

Türk dili lehçelerinin tasnifi için şu eserlere bakılabilir: R.R. Arat, *Türk Şiveleri'nin Tasnifi, Türkiyat Mecmuası*, X, İstanbul, 1953, 59-138; Julius Németh, *Türkische Grammatik*, Berlin, 1917; A. Samoyloviç, *Nekotorıe Depolneniya k Klassifikatsii Turetskihk Yazıkov*, Leningrad, 1922; V. A. Bogoroditsky, *Vvedenie v Tatarskoe Yazıkoznanie v. Svyazi s Drugimi Türkskimi Yazıkami*, Kazan, 1934.

CETVEL I: YERYÜZÜNDE TÜRKLER VE DİĞER TURAN KAVİMLERİ (1963)

URAL-ALTAY (TURAN) KAVİMLERİ

I. URAL (FİN-UGUR) KAVİMLERİ

A. FİN KAVİMLERİ

1. Laponlar
2. Finler
2a. Kareller
3. Estonlar
4. Mordvinler
5. Çeremisler (Mariler)
6. Votyaklar (Udmurtlar)
7. Züryenler (Komiler)
8. Samoyedler

B. UGURLAR

1. Vogullar
2. Ostyaklar
3. Macarlar

II. ALTAY KAVİMLERİ

A. TÜRKLER

B. MOĞOLLAR

a. Orta Moğollar
b. Güney Moğolları
c. Buryat (Kuzey) Moğolları
d. Kalmuklar (Astırhan Moğolları)

C. TUNGUZ-MANÇULAR

1. Tunguzlar
2. Mançular

TÜRK KAVİMLERİNİN TASNİFİ

I. TÜRKLER

A. OĞUZLAR (TÜRKMENLER) (BATI TÜRKLERİ)

1. Osmanlılar (Türkiye Türkleri)
2. Âzerîler (Âzerbaycan Türkleri)
3. Türkmenler (Türkmenistan Türkleri)

B. DOĞU TÜRKLERİ
   1. Türkistan Türkleri
      a. Özbekler
      b. Karakalpaklar
      c. Kırgızlar
      d. Kazaklar
      e. Uygurlar
      f. Kansu Türkleri (Göktürkler)
   2. Volga-Ural (İtil-Yayık) Türkleri
      a. Tatarlar (Kazan-Kırım Türkleri)
      b. Başkurdlar
      c. Kuzey Kafkasya Türkleri
   3. Sibirya Türkleri
      a. Altaylılar
      b. Teleütler vs.

II. YAKUTLAR

III. ÇUVAŞLAR

BU KAVİMLERİN SAYISI(*), DAĞILIŞI, DİN VE MEZHEP DURUMLARI

I. URAL (FİN-UGUR) KAVİMLERİ: 24.346.000

A. FİN KAVİMLERİ: 9.715.000

40.000	Laponlar (Protestan) (24.000 Norveç, 9.000 İsveç, 4.000 Finlandiya, 3.000 Sovyetler Birliği)
5.094.000	Finler ve Kareller (4.819.000 Protestan, 175.000 Ortodoks, 100.000 Katolik; yalnız Kareller: 300.000 Protestan, 175.000 Ortodoks) (4.156.000 Finlandiya, 318.000 A.B.D., 64.000 Kanada, 54.000 İsveç, 13.000 Norveç, 12.000 Brezilya, 1.000 Arjantin, 1.000 Şili; Kareller: 475.000 Sovyetler Birliği)
1.116.000	Estonlar (1.026.000 Protestan, 60.000 Ortodoks, 30.000 Katolik) (1.100.000 Estonya (S.B.), 11.000 A.B.D., 4.000 İsveç, 1.000 Brezilya)
1.640.000	Mordvinler (Ortodoks) (Sovyetler Birliği)
580.000	Çeremisler (Mariler) (430.000 Ortodoks, 150.000 Müslüman) (Sovyetler Birliği)
730.000	Votyaklar (Udmurtlar) (655.000 Ortodoks, 75.000 Müslüman) (Sovyetler Birliği)
490.000	Züryenler (Komiler) (Ortodoks) (Sovyetler Birliği)
25.000	Samoyedler (Ortodoks) (Sovyetler Birliği)

B. UGURLAR: 14.631.000

8.000	Vogullar (Ortodoks) (Tobolsk, Sovyetler Birliği)

(*) 1963 sonu tahminlerine göre.

30.000 Ostyaklar (Ortodoks) (Obi-İrtiş, Sovyetler Birliği)

14.593.000 Macarlar (10.393.000 Katolik, 4.200.000 Protestan) (10.650.000 Macaristan, 2.140.000 Romanya (Erdel ve Temeşvar), 725.000 A.B.D., 584.000 Yugoslavya (Voyvodine), 350.000 Çekoslavakya (Güneydoğu Slovakya), 95.000 Kanada, 30.000 Avusturya, 10.000 Fransa, 6.000 Brezilya, 1.000 Türkiye, 1.000 Arjantin, 1.000 Şili)

II. ALTAY KAVİMLERİ: 111.172.000

A. TÜRKLER: 76.292.000

B. MOĞOLLAR: 10.630.000 (1.780.000 Müslüman, 6.800.000 Budist, 1.950.000 Şaman) (5.500.000 İç Moğolistan - Çin (4.800.000 Budist, 700.000 Müslüman), 2.000.000 Moğolistan (1.600.000 Budist, 400.000 Müslüman), 2.000.000 Sibirya - Sovyetler Birliği (Şaman) (bunun 50.000'i Kalmukistan'daki Müslüman Moğollar'dır), 650.000 Doğu Türkistan'ın Çungarya eyaleti, Çin (400.000 Budist, 250.000 Müslüman), 480.000 Afganistan (Müslüman)

C. TUNGUZ-MANÇULAR: 24.250.000

1. Tunguzlar: 250.000 (Ortodoks) (Doğu Sibirya - Sovyetler Birliği)
2. 24.000.000 (Kuzey Mançurya - Çin) (1.000.000 Müslüman, üstü Budist)

Moğol-Mançular'ın yekûnu: 34.880.000

Türkler dışında kalan Turan Kavimlerinin yekûnu: 56.226.000

TÜRK KAVİMLERİ

450.000 Yakutlar (400.000 Şaman, 50.000 Ortodoks) (Yakutistan - Sovyetler Birliği)

1.650.000 Çuvaşlar (1.450.000 Ortodoks, 200.000 Müslüman) (1.050.000 Çuvaşistan, 240.000 Tataristan, 200.000 Samara Eyaleti, 160.000 Başkurdistan, bunların hepsi Rusya Cumhuriyeti'ndedir)

A. OĞUZLAR (TÜRKMENLER) (BATI TÜRKLERİ): *43.229.000 (hepsi Müslüman, 5.398.000 Şiî-Câferî, 37.831.000* Sünnî-Hanefî mezheplerinden)

1. **Osmanlılar (Türkiye Türkleri)**: 30.787.000 (hepsi Sünnî-Hanefî mezhebinden Müslüman)

28.000.000	Türkiye
900.000	Bulgaristan
540.000	Irak (Kuzey Irak)
300.000	Yugoslavya (Makedonya)
250.000	Brezilya
240.000	Yunanistan (Batı Trakya, Asya Adaları)

200.000	Romanya (Dobruca) (100.000'i Gagauz)
110.000	Kıbrıs
110.000	Kıbrıs
60.000	Suriye
40.000	A.B.D.
40.000	Ürdün
30.000	Arnavutluk
25.000	Mısır
15.000	İngiltere
7.000	Almanya
6.000	Arjantin
6.000	Libya
6.000	Lübnan
3.000	Yemen
2.000	Fransa
1.000	Avusturya
1.000	İsviçre
5.000	Diğer ülkeler

2. **Âzerîler (Âzerbaycan Türkleri):** 8.907.000 (5.298.000 Şiî-Câferî, 3.609.000 Sünnî-Hanefî)

4.750.000	İran (%90'ı Şiî) (2.900.000 Âzerbaycan, 400.000 Fars, 1.450.000 Hamse, Hemedân, — küçük azınlıklar halinde — Kazvin, Tahran, Hûzistan, Isfahan, Kirmanşah eyaletlerinde)
2.945.000	Âzerbaycan (Sovyetler Birliği) (%30'u Şiî)
700.000	Gürcistan (Sovyetler Birliği) (%20'si Şiî)
300.000	Dağıstan (Kuzey Kafkasya - Sovyetler Birliği) (%20'si Şiî)
200.000	Ermenistan (Sovyetler Birliği) (%20'si Şiî)
12.000	Brezilya

3. **Türkmenler (Türkmenistan Türkleri):** 3.535.000 (100.000'i Şiî-Câferî)

1.485.000	Türkmenistan (Sovyetler Birliği)
960.000	Afganistan (Doğu Horasan)
750.000	İran (Batı Horasan) (100.000'i Şiî)
300.000	Özbekistan (Sovyetler Birliği)
40.000	Karakalpakıstan (Özbekistan - Sovyetler Birliği)

B. DOĞU TÜRKLERİ: 30.313.000 (150.000 Budist, 16.000 Katolik, 4.000 Yahudi, 100.000 Şaman, 30.043.000 Sünnî-Hanefî mezhebinden Müslüman)

1. **Türkistan Türkleri:** 24.034.000 (150.000 Budist, gerisi Müslüman) (17.968.000 Sovyetler Birliği'nde, 4.646.000 Çin'de, 1.420.000 Afganistan'da)

a. Özbekler: 10.794.000 (hepsi Müslüman):

8.100.000	Özbekistan (Sovyetler Birliği)
1.280.000	Afganistan (Afgan Türkistanı)
505.000	Kazakıstan (S.B.)

450.000 Kırgızistan (S.B.)
215.000 Tajikistan (S.B.)
150.000 Karakalpakıstan (Özbekistan - S.B.)
50.000 Türkmenistan (S.B.)
26.000 Doğu Türkistan (Çin)
12.000 Brezilya
4.000 Japonya
2.000 Almanya

b. Karakalpaklar: 410.000 (hepsi Müslüman):
360.000 Karakalpakıstan (Özbekistan - S.B.)
50.000 Türkmenistan (S.B.)

c. Kırgızlar: 2.090.000 (hepsi Müslüman):
1.500.000 Kırgızistan (S.B.)
300.000 Tajikistan (S.B.)
160.000 Afganistan (Afgan Türkistanı)
130.000 Doğu Türkistan (Çin)

d. Kazaklar: 6.965.000 (hepsi Müslüman):
6.060.000 Kazakıstan (S.B.)
715.000 Doğu Türkistan (Çin)
130.000 Tomsk Eyaleti (Sibirya - S.B.)
60.000 Tobolsk Eyaleti (Sibirya - S.B.)

Kırgızlar'la Kazaklar'ın yekûnu: 9.055.000

e. Uygurlar: 3.575.000 (hepsi Müslüman) (Doğu Türkistan - Çin)

f. Kansu Türkleri (Göktürkler): 200.000 (150.000 Budist, 50.000 Müslüman) (Kansu Eyaleti - Çin)

2. Volga-Ural (İtil-Yayık) Türkleri: 6.129.000 (16.000 Katolik, 4.000 Yahudi, gerisi Müslüman) (139.000'i Sovyetler Birliği dışında)

a. Tatarlar (Kazan-Kırım Türkleri): 3.979.000 (16.000 Katolik, 4.000 Yahudi, gerisi Sünni-Hanefî mezhebinden Müslüman) (yalnız 139.000'i Sovyetler Birliği dışındadır)
1.600.000 Tataristan Müstakil Cumhuriyeti (S.B.)
280.000 Saratov Eyaleti (Rusya)
240.000 Samara Eyaleti (Rusya)
220.000 Rusya Cumhuriyeti'nin diğer eyaletleri
200.000 Orenburg Eyaleti (Rusya)
200.000 Başkurdistan Müstakil Cumhuriyeti (S.B.)
160.000 Penza Eyaleti (Rusya)
150.000 Astırhan Eyaleti (Rusya)
145.000 Çelyabinsk Eyaleti (Rusya)
110.000 Gorky Eyaleti (Rusya)
100.000 Romanya (Dobruca)
85.000 Ulyanov Eyaleti (Rusya)
80.000 Sarıtsın (Stalingrad) Eyaleti ((Rusya)
40.000 Udmurtistan Müstakil Cumhuriyeti (S.B.)

40.000	Tambov Eyaleti (Rusya)
35.000	Maristan Müstakil Cumhuriyeti (S.B.)
35.000	Perm Eyaleti (Rusya)
30.000	Çuvaşistan Müstakil Cumhuriyeti (S.B.)
30.000	Sverdlovsk Eyaleti (Rusya)
24.000	Brezilya
20.000	Ryazan Eyaleti (Rusya)
10.000	Leningrad Eyaleti (Rusya)
10.000	Podolya Eyaleti (Ukrayna - S.B.) (Katolik)
10.000?	Kırım (Ukrayna) (4.000'i Yahudi dininden Karaim)
5.000	Finlandiya
4.000	Japonya
3.000	Beyaz Rusya Cumhuriyeti (S.B.)
3.000	Litvanya Cumhuriyeti (S.B.) (Katolik)
3.000	Lehistan (Katolik)
2.000	Moldavya Cumhuriyeti (S.B.)
2.000	Ukrayna Cumhuriyeti (S.B.)

b. Başkurdlar: 1.500.000 (hepsi Müslüman) (Başkurdistan Müstakil Cumhuriyeti - Rusya - S.B.)

c. Kuzey Kafkasya Türkleri: 650.000 (hepsi Müslüman) (Stavropol Eyaleti, Dağıstan Müstakil Cumhuriyeti ve Rusya Cumhuriyeti'nin başka Kuzey Kafkasya Eyaletlerinde)

3. **Sibirya Türkleri:** 150.000 (100.000 Şaman, 50.000 Müslüman) (Sibirya'nın Tobolsk, Yenisey, Abakan, Tomsk, İrkutsk, Barnaul, Biisk, Oyrot-Tura ve başka eyaletlerinde - Rusya Cumhuriyeti - S.B.) (büyük çoğunluğu Altaylı ve Teleüt)

TÜRK KAVİMLERİ'NİN DİN VE MEZHEP BAKIMINDAN TASNİFİ

68.104.000	Sünnî-Hanefî
5.398.000	Şiî-Câferî (1)
74.122.000	Müslüman
1.500.000	Ortodoks (2)
16.000	Katolik (3)
1.516.000	Hıristiyan
4.000	Yahudi (4)
150.000	Budist (5)
500.000	Şaman (6)

(1) 5.298.000 Azeri, 100.000 Türkmen.
(2) 1.640.000 Çuvaş, 50.000 Yakut.
(3) Podolya, Litvanya, Lehistan Tatarları.
(4) Karaimler.
(5) Kansu Türkleri.
(6) 40.000 Yakut, 100.000 Sibirya Türkü.

Yeryüzünde Türkçe Konuşan Kavimlerin Yekûnu: 75.672.000
URAL-ALTAY (TURAN) KAVİMLERİNİN UMUMİ YEKÛNU: 134.898.000

TÜRK VE DİĞER TURAN KAVİMLERİNİN ÇOĞUNLUKLA YAŞADIKLARI BÜYÜK VE ORTA BÜYÜKLÜKTE ŞEHİRLER(*)

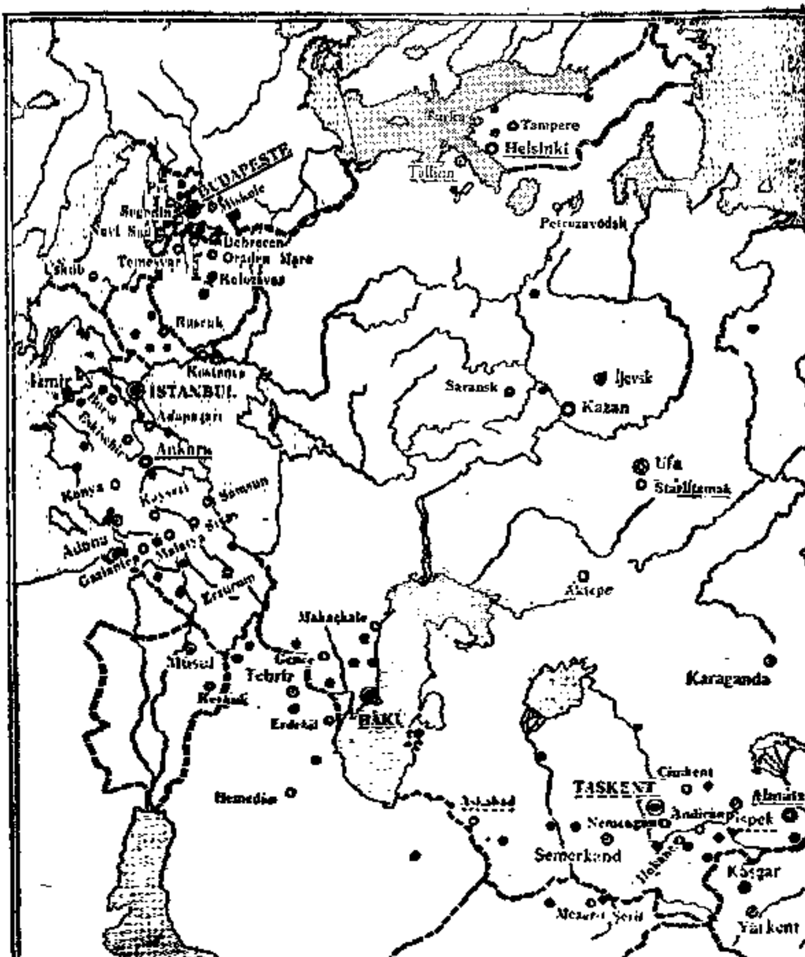
Abakan (T)	53.000	Fergana (T)	88.000
Adana (T)	279.000	Gaziantep (T)	146.000
Adapazarı (T)	103.000	Gence (T)	128.000
Aksu (T)	283.000	Hami (T)	50.000
Aktepe (T)	107.000	Harbin	1.398.000
Almatı (T)	502.000	Helsinki	254.000
Andicân (T)	142.000	Hemedân (T)	120.000
Ankara (T)	740.000	Hocend (T)	50.000
Antakya (T)	57.000	Hodrezövasarhely	56.000
Antalya (T)	65.000	Hokant (T)	116.000
Arad	121.000	Hoy (T)	55.000
Aşkabad (T) (Işk-Âbâd)	188.000	Huhehot	220.000
		Huten (T)	281.000
Bâkû (T)	1.070.000	İjevsk	311.000
Balıkesir (T)	72.000	İskenderun (T)	81.000
Békéscsaba	53.000	İstanbul (T)	1.600.000
Budapeşte	2.045.000	İstolni-Belgrad	55.000
Buhârâ (T)	76.000	İzmir (T)	486.000
Bursa (T)	176.000	İzmit (T)	92.000
Celâl-Âbâd (T)	50.000	Karagandâ (T)	428.000
Çârcûy (T)	73.000	Karakol (T)	50.000
Çeboksari (T)	91.000	Kâşgar (T)	406.000
Çihfeng	813.000	Kayseri (T)	120.000
Çimkent (T)	168.000	Kazan (T)	707.000
Çita	188.000	Kecskemét	70.000
Debrecen	132.000	Kerkûk (T)	150.000
Demirhân-Şûrâ (T)	50.000	Kırıkkale (T)	54.000
Denizli (T)	64.000	Kızıl-Orda (T)	73.000
Derbend (T)	80.000	Kolozsvar	171.000
Diyarbakır (T)	72.000	Konya (T)	145.000
Elâzığ (T)	74.000	Kosice	90.000
Erdebil (T)	100.000	Köstence (T)	136.000
Erzurum (T)	107.000	Krasnovod (T)	50.000
Eskişehir (T)	175.000	Kulça (T)	300.000
Eski-Zağra (T)	67.000	Lahti	78.000
Evliyâ-Ata (T)	74.000	Mahaçkale (T)	131.000

(*) Nüfusu 1963 sonunda 50.000'i geçen bütün şehirler alınmıştır. — Türk şehirlerinin yanına (T) işareti konmuştur. — Yalnız Mançurya'da 50-100 bin nüfuslu şehirler hakkında son istatistik malûmat bulunmadığı için bunlar alınamamıştır. — Haritadaki bu şehirlerin nüfusunu bulmak için, alfabe sırasına konulmuş olan listedeki isme bakmak kâfidir.

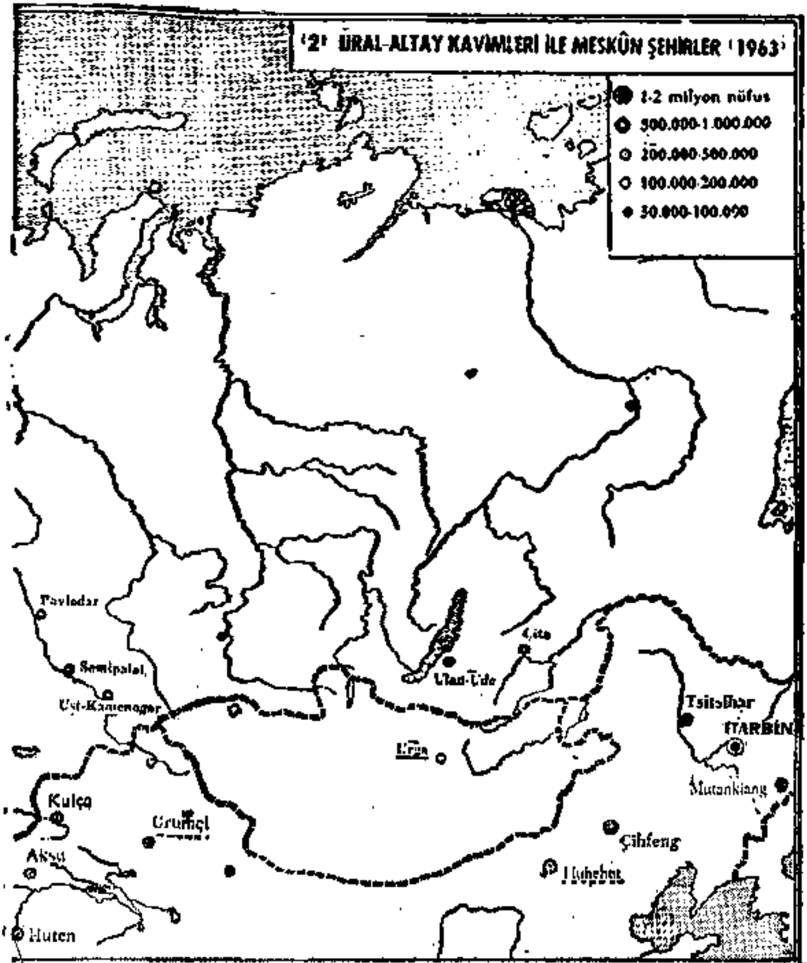
Malatya (T)	100.000	Subotica	93.000
Manisa (T)	69.000	Sultân-Âbâd (T)	96.000
Maraş (T)	63.000	Syktyvkar	70.000
Merâga (T)	60.000	Szombathely	56.000
Mersin (T)	87.000	Şumnu (T)	50.000
Merv (T)	53.000	Şuşa (T)	50.000
Meymene (T)	50.000	Tampere	121.000
Mezâr-ı Şerif (T)	100.000	Tarsus (T)	63.000
Miscolc	182.000	Tartu	81.000
Mûsul (T)	400.000	Taşkent(T)	1.010.000
Mutankiang	258.000	Taşkurgan (T)	96.000
Nemengân (T)	134.000	Tatabanya	52.000
Novi Sad	108.000	Tebriz (T)	348.000
Nûha (T)	52.000	Temeşvar	156.000
Nyiregyhaza	58.000	Tîrgu Mureş	72.000
Oradea Mare	109.000	Trabzon (T)	61.000
Oş (T)	72.000	Tsitsihar	250.000
Oulu	59.000	Turku	119.000
Pavlodar (T)	100.000	Ufa (T)	602.000
Peç	121.000	Ulan-Ude	191.000
Petrozavodsk	149.000	Urfa (T)	69.000
Pişpek (T)	240.000	Urga	176.000
Plevne (T)	70.000	Urmiye (T)	82.000
Pori	54.000	Urumçi (T)	200.000
Reval (Tallinn)	308.000	Ürgenc (T)	50.000
Ruscuk (T)	100.000	Üsküb (T)	180.000
Samsun (T)	106.000	Üst-Kamenogor (T)	129.000
Saransk	100.000	Yakut (T)	81.000
Satu Mare	60.000	Yanbolu (T)	51.000
Segedin	111.000	Yanıkkale (Györ)	73.000
Semerkand (T)	215.000	Yârkent (T)	301.000
Semipalat (T)	271.000	Yoşkar-Ola	97.000
Sıvas (T)	105.000	Zencân (T)	57.000
Sterlitamak (T)	122.000	Zonguldak (T)	59.000

YERYÜZÜNDE 50.000'DEN FAZLA NÜFUSLU ÇOĞUNLUKLA TÜRKÇE KONUŞULAN ŞEHİRLER

İstanbul (Türkiye)	1.600.000
Bâkû (Âzerb. - S.C.)	1.070.000
Taşkent (Özbek. - S. C.)	1.010.000
Ankara (Türkiye)	740.000
Kazan (Rusya S.C.)	707.000
Ufa (Rusya S. C.)	602.000
Almatı (Kazak. S. C.)	502.000
İzmir (Türkiye)	486.000
Karaganda (Kazak. S.C.)	428.000
Kâşgar (Doğu Türk. - Çin)	406.000
Mûsul (Irak)	400.000
Tebriz (Âzerb. - İran)	348.000
Yârkent (D. Türk. - Çin)	301.000
Kulça (D. Türk.-Çin)	300.000
Aksu (D. Türk.-Çin)	283.000
Huten (D. Türk.-Çin)	281.000

Adana (Türkiye)	279.000
Pişpek (Kırgız. - S.C.)	240.000
Semerkand (Özbek.- S.C.)	215.000
Urumçi (Doğu Türk. - Çin)	200.000
Aşkabad (Türkmen.- S. C.)	188.000
Üsküb (Makedonya. - Yugoslavya)	180.000
Bursa (Türkiye	176.000
Eskişehir (Türkiye)	175.000
Semipalat (Kazak. - S. C.)	171.000
Çimkent (Kazak. - S. C.)	168.000
Kerkûk (Irak)	150.000
Gaziantep (Türkiye)	146.000
Konya (Türkiye)	145.000
Andicân (Özbek.-S.C.)	142.000
Köstence (Dobruca - Romanya)	136.000
Nemengân (Özbek.- S. C.)	134.000

Mahaçkale (Rusya S. C.)	131.000
Üst-Kamenogor (Kazak. - S. C.)	129.000
Gence (Âzerb. - S.C.)	128.000
Sterlitamak (Rusya S. C.)	122.000
Hemedân (Hemedân-İran)	120.000
Kayseri (Türkiye)	120.000
Hokant (Özbek.-S.C.)	116.000
Aktepe (Kazak. - S.C.)	107.000
Erzurum (Türkiye)	107.000
Erzurum (Türkiye)	107.000
Samsun (Türkiye)	106.000
Sıvas (Türkiye)	105.000
Adapazarı (Türkiye)	103.000
Erdebil (Âzerb.-İran)	100.000
Malatya (Türkiye)	100.000
Mezâr-ı Şerif (Afg.)	100.000
Pavlodar (Kazak. - S. C.)	100.000
Ruscuk (Bulgaristan)	100.000

Sultân-Âbâd (Hemedân - İran)	96.000
Taşkurgan (Afganistan)	96.000
İzmit (Türkiye)	92.000
Çeboksari (Rusya S. C.)	91.000
Fergana (Özbek.-S. C.)	88.000
Mersin (Türkiye)	87.000
Urmiye (Âzerb. - İran)	82.000
İskenderun (Türkiye)	81.000
Yakut (Rusya B. C.)	81.000
Derbend (Rusya S.C.)	80.000
Buhârâ (Özbek.-S.C.)	76.000
Elâzığ (Türkiye)	74.000
Evliyâ-Ata (Kazak. - S. C.)	74.000
Çârcûy (Türkmen. - S. C.)	73.000
Kızıl-Orda (Kazak. - S. C.)	73.000
Balıkesir (Türkiye)	72.000
Diyarbakır (Türkiye)	72.000
Oş (Kırgız. - S. C.)	72.000
Plevne (Bulgaristan)	70.000
Manisa (Türkiye)	69.000
Urfa (Türkiye)	69.000
Eski-Zağra (Bulgaristan)	67.000
Antalya (Türkiye)	65.000
Denizli (Türkiye)	64.000
Maraş (Türkiye)	63.000
Tarsus (Türkiye)	63.000
Trabzon (Türkiye)	61.000
Merâga (Âzerb. - İran)	60.000
Zonguldak (Türkiye)	59.000
Antakya (Türkiye)	57.000
Zencân (Hamse - İran)	57.000
Hoy (Âzerb. - İran)	55.000
Kırıkkale (Türkiye)	54.000
Abakan (Rusya S. C.)	53.000
Merv (Türkmen. S. C.)	53.000
Nûha (Âzerb. S. C.)	52.000
Yanbolu (Bulgaristan)	51.000
Celâl-Âbâd (Kırgız. S. C.)	50.000
Demirhân-Şûrâ (Rusya S. C.)	50.000
Hami (Doğu Türk.-Çin)	50.000
Hocend (Tajik. S.C.)	50.000
Karakol (Kırgız. S. C.)	50.000
Krasnovod (Türkmen. S. C.)	50.000
Meymene (Afganistan)	50.000
Şumnu (Bulgaristan)	50.000
Şuşa (Âzerb. S.C.)	50.000
Ürgenc (Özbek.-C.S.)	50.000

II. İSLÂM DİNİ'Nİ KABUL ETMEDEN EVVEL BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI (M.Ö. 220 - M.S. 940)

1. KUNLAR (HUNLAR) (M.Ö. 220 - M. S. 216)

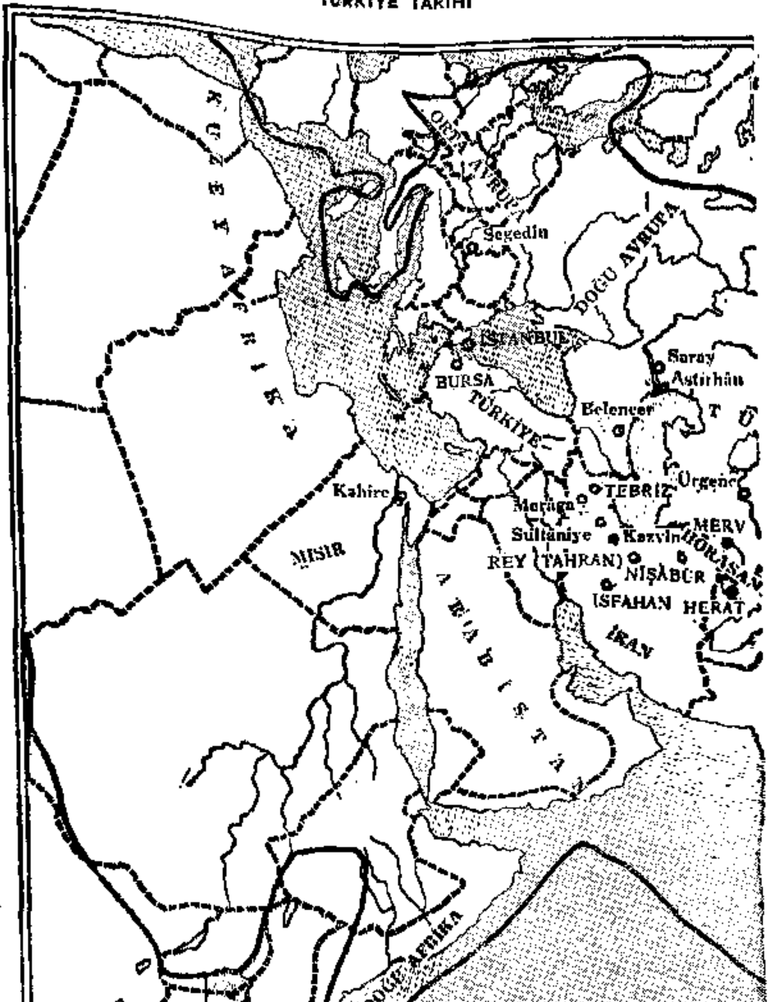
Hun Hanedanı

BİR ÖNCEKİ BAHİSTE izah ettiğimiz gibi, Teoman Yabgu'dan yani M.Ö. 220'den önceki Türk devleti ve hükümdarları hakkındaki bilgilerimiz kırıntı halindedir; Çin kaynaklarından çıkarılabilen bu kırıntı ile tarihî gerçeklere erişmek ve Türk Devleti'nin tarihini kaleme almak imkânı yoktur. Bu imkân belki ileride tahakkuk edecektir. Çünkü Çin kaynakları, Türk tarihi bakımından lâyıkıyla taranmış değildir. Üstelik başka vesikaların bulunmasından da ümit kesilemez. Yüzyıl önce *Göktürk Kitabeleri ve Dîvânu Lûgaati't-Türk* gibi Türk tarih ve edebiyatının en muazzam iki âbidesinin bulunacağı, bir hayalden ibaretti; bu iki eserin keşfi, Türklük hakkındaki bilgilerimizi birdenbire fevkalâde surette artırmıştır.

Teoman Yabgu'nun Hun hanedanının ilk hükümdarı olmadığı şüphesiz gibidir. Atalarının da hükümdar olması, Türk gelenekleri icabındandır. Fakat bugün için Teoman'dan öncesine ait bir şey söylemek imkânsızdır.

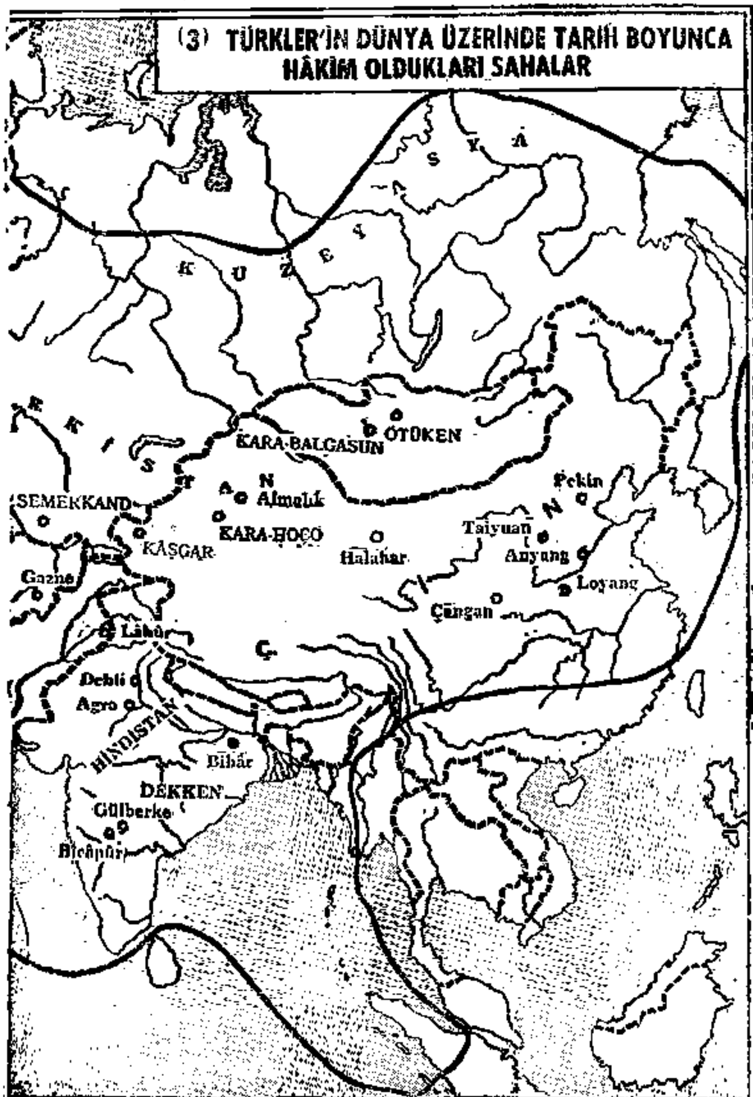
Avrupalılar'a uyarak "Hun" dediğimiz Türk kavminin ve hanedanının Türkçe'si "Kun"dur. Çinliler dillerine uydurup "Hiungnu" demişlerdir. "Teoman"ın da Türkçe'sinin "Tuman" şeklinde olduğu kuvvetle tahmin edilebilir. Bütün bu isimlerin çok bozuk Çince transkripsiyonlardan çıkarıldığı unutulmamalıdır. Ancak Göktürkler çağındadır ki, Türkler'in has isimleri nasıl telâffuz ettiklerini kendi vesikalarından öğrenebiliyoruz.

Teoman (Tuman) Yabgu ile, Türkler'in yalnız tarih çağına girmekle kalmıyoruz, M.Ö. 220 yılı Büyük Türk Hakanlığı dediğimiz ebedî Türk devletinin de başlangıcıdır. Türkler çok

Majüskül yazılan şehir isimleri Büyük Türk Hakanlığı'na başkentlik yapan şehirler, minüsküller ise, diğer Türk İmparatorlukları'na başkent olanlardır.

kere aynı zamanda birkaç imparatorluğa malik olmuşlarsa da, *dış ülkelerde kurulan bu büyük devletler haricindeki* asıl Türk Devleti, yüzyılımıza kadar gittikçe ağırlık merkezini güneybatıya kaydırarak devam ettirmiştir. Hun (Kun) Ha-

(3) TÜRKLER'İN DÜNYA ÜZERİNDE TARİH BOYUNCA HÂKİM OLDUKLARI SAHALAR

nedam, Osmanoğulları hariç, bütün Türk hanedanları içinde en çok iktidarda kalanıdır. Teoman'la başlamak suretiyle, M.S. 216'da iktidarı kaybedinceye kadar 436 yıl saltanat süren ve Büyük Türk Hakanlığı'nın kurucusu olan, bütün Türk

kavimlerini ilk defa bir araya toplıyan bu hanedan, Türk tarihi bakımından fevkalâde ehemmiyeti haizdir. İlk Türk hanedanları, mensup oldukları Türk kabîlesinin adıyla anılmışlardır. Bu suretle Hunlar gibi, Aparlar ve Göktürkler de hem *kabîle, hem de hanedan isimleridir. Hanedan iktidardan* düşünce, kabîle de iktidara iştirakten çekilmiş, yerini başka bir Türk kabilesine ve onun başındaki hanedana bırakmış, İslâm'dan önceki Türk tarihi bu suretle gelişmiştir.

Türk imparatorlarına önce "Yabgu", sonraki hanedanlarda *"Kağan" ve "Hakan" denmiştir. Hun imparatorlarının* hepsi "Yabgu" diye anılmışlardır.

Teoman (Tuman) Yabgu (M.Ö. 210-209)

Teoman (Tuman) Yabgu'nun imparatorluğu M.Ö. 220'den 209'a kadar 11 yıl sürmüş ve Türk Devleti'nin oğlu Mete çağındaki azamet devrini hazırlamıştır. Teoman'ın o zamana kadar ayrı krallıklar ve prenslikler halinde yaşıyan Türk kavimlerini birleştirdiği sanılmaktadır. Çin'deki büyük kargaşalıklar, Türkler'e kendilerini toparlamak ve Çin'den mühim bölgeleri almak fırsatını vermiştir. Teoman'ın son yıllarında Çinliler, Türk Hakanı ile büyük oğlu Mete arasındaki anlaşmazlıktan ümide düşmüşlerse de, Mete'nin kuvvetle iktidarı şahsında toplaması bu ümidi boşa çıkarmıştır.

Teoman, en sevgili zevcesinin tesiriyle Mete'yi veliahtlikten uzaklaştırmak ve bu zevcesinden olan oğlunu yerine geçirmek istemişti. Buna razı olmıyan Mete, 10.000 kişilik bir ordu topladı. Bu orduyu görülmemiş bir askerî disiplin ve terbiye ile yetiştirdi. Babasının üzerine yürüdü. Teoman'ı alt etti. Teoman, sevgili zevcesi ve ondan olan oğlu, öldürüldüler. Bu hâdise, bu olaydan 133 yıl önce Büyük İskender ile babası II. Filip arasında geçen hâdiseye benzemektedir.

Mete (Oğuz Han) (M.Ö. 209-174)

Mete'nin adını Çinliler "Mao-t'un" şeklinde yazmaktadırlar; bunun Türkçe'de "Motun" telâffuz edildiği tahmin edilebilir. Sonradan Türkler "Mete" demişlerdir (zira Çin kaynaklarında bu hükümdarın adı bazan "Mei-tei" şeklinde geçiyor). Türkler Mete'yi "Oğuz Han" adıyla ölümsüzleştirmişlerdir.

M.Ö. 210'a doğru Çin Seddi'nin tamamlanması, bu sıralarda Türkler'in Semâvî İmparatorluk'u yani Çin'i ne dereceye kadar tehdit ettiklerini gösterir. Ancak bu azametli sûr, Mete'nin Çin'e girmesine mâni olamamıştır.

Mete 35 yıllık hükümdarlığında Türk Devleti'ni dünyanın en geniş ve güclü imparatorluğu haline getirmiştir. Onun çağından başlıyarak Türkler, artık sarih şekilde dünya çapında rol sahibi olmuşlar, bir an için bile Türkler olmaksızın Eski Dünya'nın muvazenesi düşünülemez hale gelmiştir. Hunlar, Baykal Gölü civarında yaşıyorlardı. Mete, bütün Türk - Moğol - Tunguz yani bugünkü anlayışımızla Altay kavimlerini bir araya topladı. Sonra Hindistan'a ve Hazar Denizi'ne kadar Asya'yı fethetti. Türkler'in karşısında güclü devlet olarak, ezelî rakipleri Çinliler vardı. Türk ve Çin devletleri, her şeyleri, yaşayışları, telâkkileri, teşkilâtları, kültürleri, medeniyetleri, dinleri ile birbirine zıttılar.

Her yıl denebilecek derecede Çin Seddi'ni zayıf buldukları yerden bilhassa Ordos Bozkırı'ndan geçen Türkler, bir keresinde Peteng kalesinde imparator Kao-ti'yi ve büyük Çin ordusunu kuşattılar. Muhasara altına alınan Çin ordusu, 320.000 kişiydi. Tehlikeyi anlıyan imparator Kao-ti, yıllık vergi vermek ve kuzey eyaletlerini Türkler'e bırakmak şartiyle Mete'den sulh istedi. Bu meşhur muhasaranın felâketli günleri, Çinliler'in hâfızasından silinmedi. *"Peteng Kalesi altındaki felâkette yedi gün ekmek bulunmadı; asker yay çekemedi"* diye başlıyan bir halk türküsü, asırlarca Çinliler tarafından terennüm edildi.

Mete, pek azametli bir imparatorluk bırakarak hayatını tamamladı. Türk Hakanlığı, Büyük Okyanus'tan Hazar Denizi'ne, Tibet ve Kişmir'den Kuzey Sibirya'ya kadar uzanıyordu. Bu arazi üzerinde imparatorluğun kapladığı saha, 18 milyon km²'den az değildi. Bu suretle Çin, Hindistan ve İran dışında Asya'nın hemen tamamı Türkler'in eline geçmiş oldu.

Büyük Türk Hakanlığı'nın Umumi Karakteri

Çinliler'in "Şenyu" dedikleri Türk "Yabgu"su yani imparatoru kutsaldı, "Tanrıkut" (Çince: Tanju) unvanıyla tebcil edilirdi. Kudreti ve iktidarı mutlaktı. Büyük oğlu, yoksa büyük kardeşi veliaht sayılır, doğu ülkelerinin umumi valisi olurdu. Batı ülkeleri de imparatorluk hanedanından bir prensin yüksek idaresine tevdi edilirdi. Merkezi, doğrudan doğruya Yabgu yöneltirdi.

Türk İmparatorluğu, Çin ve Önasya gibi kalabalık değildi. Nüfus pek azdı. Ahali göçebeydi. Şehirler, çadırlardan kurulmuş gezgin yerleşme şekilleri halinde idi. Hayvancılık en büyük geçim kaynağını teşkil ediyordu. Silâh ve deri sanayileri de endüstrinin en ileri gitmiş kolları idi, çünkü doğrudan

doğruya millî savunmayı alâkalandırıyordu. Lüks eşya Çin'den ve başka ülkelerden ithal edilirdi. Bu eşya çok kere ganimet halinde memlekete gelir, sulh halinde mübadele suretiyle satın alınırdı. Hayat şartları sert, bazan merhametsizdi. *Kadınlar da erkeklerin yanında yorucu çalışma şartları içindeydiler.*

Türk cemiyeti, aristokrat bir toplumdu. Büyük askerî makamlar asîl ailelerin inhisarında olup çok kere babadan oğula geçerdi. Bu aileler vergiden muaftılar. Subaylar tümenbeyi, binbaşı, yüzbaşı, ellibaşı rütbelerinde olup sonra onbaşılar gelirdi. *Bunlar, isimlerinin gösterdiği sayıda atlıya* kumanda ederlerdi. Türk ordusu atlı idi, çok kere süvarilerin yedek atları da bulunurdu. Tümenler 10.000 kişilikti. Türk ordusunda 24 tümen vardı. Tümenbeyleri irsî, yani yüksek aristokrasinin inhisarındaydı. Türk ordusunun manevra kabiliyeti, emsalsizdi.

Türk ordusu aynı zamanda dünyanın en kalabalık muharip ordusu idi. Gayrı muharip sınıfların şişkinliğini taşımıyordu. Her Türk erkeği asker sayılırdı. Eli silâh tutan herkes askerî eğitime tâbi tutulurdu. Askerler, ok, yay, kılıç ve bıçakla silâhlanırlardı. Türkler'in demirden yaptıkları silâhlar meşhur ve komşularınınkilerin hepsinden üstündü. Türkler'in ok çekişleriyle de hiçbir kavim rekabet edemezdi.

Türkler, tabiat kuvvetlerine taparlar, yani natüralist idiler. En büyük tanrıları Gök Tanrısı idi. Çok kanaatkâr bir millet olarak tanınmışlardı. Millî gururları fevkalâde yüksekti. Dünyaya hükmetmek için yaratıldıkları hakkındaki kanaatleri samimî idi.

Türkler, değerine inandıkları başbuğlarına körü körüne denecek bir itaat gösterirlerdi. Büyük Kurultay denen bir asilzadeler meclisi varsa da, bu mecliste Yabgu'nun fikri son sözü teşkil eder, onun iradesi üzerinde münakaşaya girişilemezdi. Böyle bir idare sisteminin iyi tarafları yanında kötü tarafları *da vardı. En büyük kötülük* şuradan gelirdi ki, başlarında başbuğlar değersiz ve iktidarsız olunca, Türk kavimleri parçalanırlar, tekrar kabîle yaşayışına dönerlerdi. Bir müddet sonra değerli bir başbuğ çıkar, onları tekrar birleştirirdi.

Türkler'in en büyük millî ve mâşerî dehalarının teşkilâtçılıkları olduğunu bir kere daha hatırlatmakta fayda vardır. Bir avuç Türk'ün, meselâ Çin gibi bir âlemin içine çekinmeden dalıp, büyük bir devlet kurması, olağan hâdiselerdendi.

Türkler, coğrafya mesafelerinden asla ürkmezlerdi. En uzak ülkelere ayak basar basmaz sanki asırlarca bu ülkeleri idare ediyorlarmış gibi tam bir devlet teşkilâtı kurarlardı.

Dinî müsamahaları bütün Asya'da meşhurdu. Hâkimiyetleri altına aldıkları milletlerin dinlerine karışmak şöyle dursun, saygı gösterirlerdi. İdareleri altında tuttukları milletlerin yaşayış ve âdetlerine de karışmazlardı. Onlara iç idarelerinde geniş haklar tanırlardı. Fakat vergilerini muntazaman almak isterler ve her hangi bir ayaklanmayı şiddetle bastırırlardı. Yabancı kavimleri askere almazlar ve o zamanlar bütün dünyada olduğunun aksine, ücretli asker kullanmazlardı. Yani Türk Ordusu, tamamen bir millî ordu idi. Güç kaynaklarından birini de bu noktanın teşkil ettiği şüphesizdir.

Oğuz Kağan (Han) Destanı

Türk Devleti'ni büyük bir imparatorluk haline getiren Asya tarihinin büyük siması Mete'nin hâtırası, Türk milleti arasında efsaneleşmiş ve hakkında Türk milletinin müşterek malı olan "Oğuz Kağan (Han) Destanı" vücuda getirilerek ölümsüzleştirilmiştir. Bu destanda Mete'nin Çin'e, Hind'e, Avrupa kapılarına, Kuzey Asya'nın buzlu ülkelerine kadar uzanan fetihleri terennüm edilmiştir. Mete'nin fevkalâde şahsiyeti, "Oğuz Kağan" adıyla âdeta kutsallaştırılmıştır. Oğuz Kağan Destanı, Türk destanlarının belki en tanınmışı ve dikkate değeridir. Ergenekon Destanı gibi Türk milletinin tarihî mukadderatı ve karakterini çok iyi açıklar. Destanın küçük bir hulâsası aşağıdadır:

Günlerden bir gün Ay Kağan bir erkek çocuk doğurdu. Çocuk kara saçlı, kara kaşlı, elâ gözlü, kırmızı ağızlı idi. Perilerden daha güzeldi. Çocuk, anasından yalnız bir defa süt emdi. Bir daha emmedi. Konuşmaya başladı. Çiğ et ve şarap istedi. Kırk günden sonra büyüdü. Yürüdü. Oynadı. Ata bindi. Geyik avına başladı. Günlerden sonra, gecelerden sonra bir yiğit oldu. Bahadır oldu.

Oğuz Kağan denen bu bahadır bir gün Tanrı'ya yakarmakta idi. Birdenbire etraf karanlık kesildi. Gökten bir ışık düştü. Bu ışık aydan da, güneşten de parlaktı. Oğuz Kağan gördü ki bu ışığın içinde bir kız var. Bu kız çok güzeldi. Yüzünde ateşli, ışık saçan bir beni vardı. Kutup Yıldızı gibi idi. Gülse, mavi gök de gülerdi. Ağlasa, mavi gök de ağlardı.

Oğuz Kağan bu kızı görünce aklı başından gitti. Kızı sevdi, aldı. Kız, Oğuz Kağan'a üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine "Gün", ikincisine "Ay", üçüncüsüne "Yıldız" adını koydular.

Oğuz Kağan gene bir gün ava gitti. Gördü ki gölün yanında bir ağaç var. Bu ağacın kovuğunda bir kız oturuyor. Çok

güzel bir kız. Saçları bir ırmağın akışı gibi. Dişleri inciye benziyor. Gözleri gökten de mavi.

Oğuz Kağan'ın aklı başından gitti. Yüreğine ateş düştü. Onu sevdi, aldı. Bu kız da Oğuz Kağan'a üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine "Gök", ikincisine "Dağ" üçüncüsüne de "Deniz" adını verdiler.

Bu çağda, sağ yönde Altın Kağan denen bir kağan vardı. Altın Kağan, Oğuz Kağan'a elçi gönderdi. Pek çok altın, gümüş, yolladı. Pek çok kız, yakut, inci gönderdi. Oğuz Kağan'a saygı gösterdi. İtaat etti. Oğuz Kağan, Altın Kağan'ın itaatini kabul etti. Sonra kırk gün yürüdü. Buz Dağı denen dağa geldi. Çok soğuktu. Çadırını kurdurdu.

Tan yeri ağardığı zaman Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan; gök tüylü, gök yeleli, büyük bir erkek kurt çıktı. Kurt, Oğuz Kağan'a dedi ki:

— "Ey Oğuz, artık ben önünde yürüyeceğim."

Bundan sonra Oğuz Kağan çadırları toplattı. Yola koyuldu. Ordusunun önünde gök tüylü, gök yeleli, büyük erkek kurt yürüyordu. Ordu, kurdu takip ediyordu.

Nice günlerden sonra kurt durdu. Oğuz Kağan da ordusunu durdurdu. Burada İtil denen bir ırmak vardı. Oğuz Kağan düşmanla karşılaştı. Savaş çok çetin oldu. Okla, kılıçla vuruşuldu. İtil Suyu düşman kanından kıpkızıl oldu ve Oğuz Kağan üstün geldi.

Gök tüylü, gök yeleli kurt gene öne düştü. Oğuz Kağan'ı Sind Ülkesi'ne götürdü. Oğuz Kağan burada da çok düşmanla vuruştu. Düşmanı yendi. Bu ülkeyi de yurduna ekledi. Geri döndü.

Oğuz Kağan'ın yanında ak sakallı, boz saçlı, çok akıllı ihtiyar bir kişi vardı. Anlayışlı, doğru bir adamdı. Oğuz Kağan'ın veziri idi. Adı "Uluğ Türk" idi.

Uluğ Türk günlerden bir gün uykuda bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu altın yay gün doğusundan gün batısına kadar uzanmıştı. Üç gümüş ok da kuzeye doğru gidiyordu. Uluğ Türk uyandıktan sonra, düşte gördüklerini Oğuz Kağan'a anlattı:

— "Ey Kağanım," dedi. "Hayat sana hayırlı olsun. Gök Tanrı, düşümde gördüğümü yerine getirsin. Dilediği yeri sana versin."

Oğuz Kağan, Uluğ Türk'ün sözlerini beğendi. Öğüdünü dinledi. Oğullarını topladı. Şöyle dedi:

— "Gönlüm av diliyor. Kocadım. Kuvvetim kalmadı. Gün, Ay ve Yıldız; siz Doğu tarafına varın. Gök, Dağ ve Deniz; siz Batı tarafına varın..."

Bunun üzerine Oğuz Kağan'ın oğullarının üçü Doğu tarafına, üçü de Batı tarafına gitti. Gün, Ay ve Yıldız çok geyikler, çok kuşlar avlandıktan sonra yolda bir altın yay buldular. Yayı aldılar. Babaları Oğuz Kağan'a verdiler. Oğuz Kağan sevindi. Yayı üç parça etti ve dedi ki:

— "Ey büyük kardeşler, yay sizin olsun..."

Gök, Dağ ve Deniz de çok geyikler, çok kuşlar avladıktan sonra yolda üç gümüş ok buldular. Okları aldılar. Babaları Oğuz Kağan'a verdiler. Oğuz Kağan sevindi. Okları küçük oğullarına pay etti ve dedi ki:

— "Ey küçük kardeşler, bu oklar sizin olsun..."

Oğuz Kağan bundan sonra Ulu kurultayı toplantıya çağırdı. Halkı da davet etti. Büyük meşveret edildi. Oğuz Kağan yurdunu oğullarına pay etti. Onlara verdi. Dedi ki:

— "Ey oğullar, ben çok yaşadım. Çok savaşlar gördüm. Çok ok attım. Çok ata bindim. Düşmanlarımı ağlattım. Dostlarımı güldürdüm. Gök Tanrı'ya borcumu eda ettim. Sizlere de yurdumu veriyorum..."

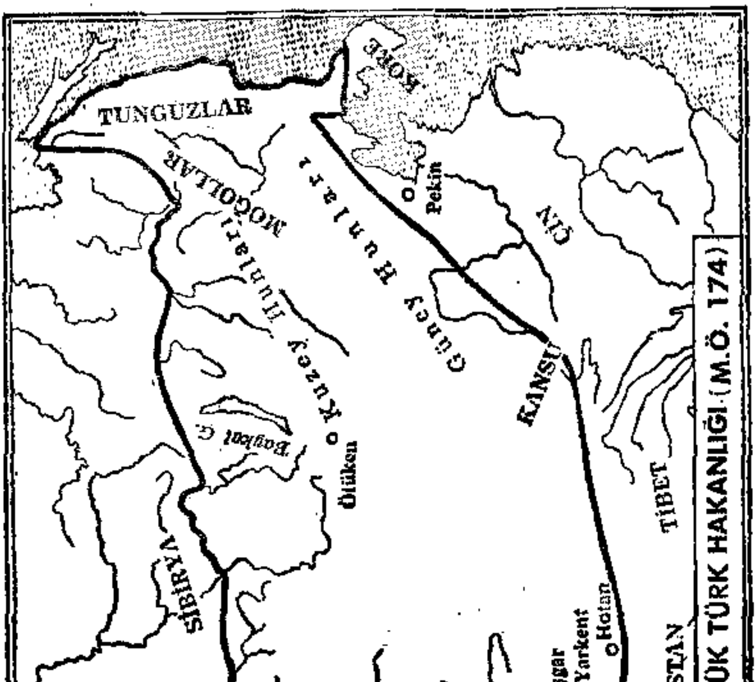
Mete'den Sonra

Mete'nin yerine M.Ö. 174'te oğlu Lao-Şang tahta geçti ve hemen Çin imparatorluk hanedanı Han'lardan bir prensesle evlendi. Lao-Şang'ı Çin kaynakları bazan "Ki-yo" diye de zikrediyorlar; bunun Türkçe telâffuzunun "Giyüy" gibi bir şey olması muhtemeldir. Bunun 13 yıllık saltanatından sonra yerine M.Ö. 161'de oğlu Çün-Çên Yabgu geçti ve o da M.Ö. 152'de bir Han prensesi ile evlendi. Bu Yabgu'nun adını Çinliler "Kün" şeklinde de yazıyorlar; Türkçe'si "Güneçin" gibi bir şey olabilir. Bu Yabgu, 35 yıl tahtta kaldı. Veliahdi Yü-Şan (Yü-Tan = Yuy-Bi), 126'da öldüğü için yerine aynı yıl bunun küçük kardeşi İ-Çih-Hsien (İçihise) Yabgu tahta geçti. Türkler'in 5. imparatoru olan bu zat, M.Ö. 114'e kadar 12 yıl saltanat sürdü. Yerine büyük oğlu Wu-Wei (Uvey) Yabgu geçti. 9 yıl sonra M.Ö. 105'te onu oğlu Wu-Şih-Lu-Erh (U-Su-Liu = Uşilu) Yabgu takip etti. Bu zat, 3 yıl tahtta kaldıktan sonra 18 yaşlarında öldü. Yerine amcası yani İçihise Yabgu'nun ortanca oğlu Çü-Li-Hu (Kiü-Li-Hu = Güylihu) Yabgu imparator oldu; fakat ancak 1 yıl (M.Ö. 102-101) tahtta kalabildi. Yerine kardeşi Çü-Ti-Hu (Tsie-Ti-Heu = Tsüydiheu) Yabgu geçti. Bunun saltanatı M.Ö. 101-96 arasında 5 yıldır. Daha sonra Hu-Lu-Ku (Hu-Lo-Ku = Hulugu) Yabgu tahta çıktı. M.Ö. 96-85 arasında 11 sene saltanat süren bu 10. Türk imparatoru, Uşilu Yabgu'nun 2. oğludur (büyük oğlu evvelce ölmüş-

tü). Halası olan bir prenses Usun Türkleri'nin prensi ile M.Ö. 105'te evlenmişti (bu prensin adı Çin telâffuzuna göre "Kıen-Mi"dir). Hulugu Yabgu'nun 3 erkek ve 2 kız kardeşini daha biliyoruz: bunlardan biri "Doğu Çjuki" ülkesinin prensi olup M.Ö. 96'da imparatorluk naibi de olmuştu; Sien-Hien-Tam (Serehenşan) adında bir de oğlu vardı. Diğer bir kardeşi Duyoy (Tu-Goci) ülkesinin prensi idi; M.Ö. 85'te öldürüldü. Üçüncü erkek kardeş de Batı Koli (Loli) Prensi idi. İki kız kardeşinin biri Usun Türk prensi U-Şen-No ile, diğeri de Lıng (Lin) adlı bir Çinli ile evlenmişti. Bu Çinli, eskiden Çin generali idi; Türk hizmetine girince Yabgu tarafından Kırgızlar üzerine prens tâyin edilmiş, M.Ö. 50 yıllarına doğru ölmüştü (Türk hanedanına damat olması M.Ö. 97'dedir). Bu evlenmeden Lin prenslik hanedanı türemiş ve bu hanedan, 1200 yıllarına kadar Kırgız Türk kabîlesinin başında kalmıştır. Hulugu Yabgu'nun kızı da M.Ö. 89'da başka bir eski Çin generali Li-Kuang-Li ile evlenmiş, fakat bu Çinli ertesi yıl öldürülmüştü. Bu suretle Türkler'de Çinliler ile pek sıkı münasebetler başlamış, fakat bu münasebetler Türkler için hayırlı olmamıştır.

Hulugu Yabgu'nun yerine oğlu Huandi geçmiştir. Bu imparator, M.Ö. 85-68 arasında 17 yıl tahtta kalmıştır. Çinliler adını "Hu-Yen-Ti" veya "Hon-Yen-Ti" şeklinde yazmaktadırlar. Zevcesi imparatoriçenin adı Çjuan-Küy-Yançsi (Doğu Tszu-Güy-Tsie hanedanından bir prenses) idi. Huandi'nin yerine veliaht olan oğlu geçemedi. Kızlarından biri M.Ö. 73'te Türk Uygurlar'ın büyük-prensi U-Küey ile evlenmiş (bu prens, bu yıl tahta çıkmıştı), diğeri de Türk Usunlar'ın kıralı (M.Ö. 105 - 60 = 45 yıl) Ung-Kuen-Mi (Fi-Nang) ile M.Ö. 74'te izdivaç yapmıştır. Bu suretle, büyük Türk konfederasyonu arasında bağların takviye edildiği anlaşılıyor.

Bundan sonra M.Ö. 68-60 arasında 8 yıl Hsü-Lü-Çüan-Çü (Huyluy-Tsuan-Küy = Hiu-Lü-Kiüen-Kiü) yabgu olmuştur. Bu zat, 9. yagbu Tsüydihcu'nun oğludur. Bunun kız kardeşi, Uygurlar'ın veliahdi ile evlenmiştir. Bunun yerine 13. imparator olarak Wu-Çü-Ti (Uyen-Güydi = Voyen-Kiüti) tahta geçmiş, M.Ö. 60-58 arasında 2 yıl tahtta kaldıktan sonra öldürülmüştür. Bu yabgu, 6. yabgu olan Uvey'in oğludur. Bir kardeşi de Yügen Prensi idi. Diğer kardeşi İ-Yeu-Jo (İn-Yu-Jo), M.Ö. 49'da "İ-Li-Mo Yabgu" adıyla tahta hak iddia etmiş, fakat öldürülmüştür. Prens Tuyen'in de bu Yabgu'nun bir kardeşi olduğu sanılıyor. Bu prens, M.Ö. 57-56 yıllarında tahta hak iddia etmiş, fakat katlolunmuştur; bunun zevcesi Prenses Gutisi, M.Ö. 72'de Çinliler'e esir düşmüştür. Prens

(4) METE'NİN ÖLÜMÜNDE BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI (M.Ö. 174)

Tuyen'in 2 oğlunu da tanıyoruz: Dutuusu ve Gümcolutu.

Bu çağda birçok Türk imparatorluk prensi, tahta hak iddia etmiş, iç savaşlara sebep olmuşlardır. Bunlar şunlardır: Hu-Ki Prensi olan Hu-Ki (Hugi) (M.Ö. 57'de), Batı Yuydi

prensi Çeli (M.Ö. 57-56'da), U-Tsie (M.Ö. 57'de ve bir yıl sonra tekrar) ve Yüneçin (Jüneçen) (M.Ö. 56-54 arasında). Bunların sonuncusunun öldürülmekle tahttan uzaklaştırıldığını biliyoruz.

Daha sonra tahta 12. yabgu Huyluy-Tsuan-Küy'ün ortanca oğlu Hu-Han-Yeh (Hu-Han-Sie = Huhanye = Huhanşa) geçmiştir. M.Ö. 58'de tahta hak iddiasına başlıyarak işe girişmiş, aynı yıl içinde tahta geçip M.Ö. 31'e kadar 27 yıl imparator olmuştur. Prensliğindeki adı Çin kaynaklarında "Ki-Heu-Şan = Küüiheuşen" şeklinde yazılmaktadır. Bu Türk imparatoru, M.Ö. 51, 49 ve 33'te 3 kere Çin imparatorunu ziyaret edip onun misafiri olmuştur. Zevcelerinden dördünü tanıyoruz: Usun Türk prensi U-Şen-No'nun kızı, To-Yu-Şi adında diğer bir prenses, Hu-Yen = Huan prensinin kızı Çüen-Küü (Çjuangüy) ve bunun kız kardeşi olan Ta-Yu-Şi. Bu yabgunun küçük kardeşinin de Batı Loli (Kali) denen ülkenin prensi olduğu malûmdur. Ağabeyisi Çiçi (Çih-Çih-Ku-Tu veya Hu-Tu-Gu-Seu yahut Hutuoso) ise, M.Ö. 56-36 arasında tam 20 yıl Türk imparatorluk tahtına hak iddia etmiştir. Kanglı Türk kıralının kızı ile evlenmişti ki, bu prenses M.S. 38'de öldürülmüştür. Oğlu Prens Güyyüy-Lişu da Batı Büyük-Prensi idi. Bundan sonra tahta büyük oğlu Jo-Ti Yabgu geçmiştir.

Mete'den sonra Türk imparatorluğu büyümemiş, bilâkis ilk asır içinde bile mühim kayıplara uğramıştır. Arada bir yenilenen muahedelere ve pek samimî sayılamıyacak dostluk tezahüratına rağmen Çin ile Türk imparatorlukları arasındaki harb devam etmiştir. İlk asırda harb, daha çok Türkler'in lehinde inkişaflar göstermiştir. Fakat bu sürekli mücadele, Türkler'i de yıpratmıştır. Meselâ M.Ö. 127'de Çinliler'e bir milyon sığır ve birkaç bin esir yaptırmışlardır ki, o devir için büyük rakamlardır. M.Ö. 94'te ise 240.000 kişilik muazzam Çin ordusu, Türkler ile tam 10 gün süren çetin bir muharebeye tutuşmuştur. Bu muharebe, Çin ordusunun yenilerek yarı bozgun halinde Çin'e doğru ricati ile neticelenmiştir. Bundan sonraki vuruşmalar, çete harbi şeklinde, akınlar halinde devam edip gitmiştir. Muvaffakıyet kâh bu tarafta, kâh öte tarafta kalmıştır. Hanedana mensup imparatorluk prenslerinin ve büyük beylerin kavga ve rekabetleri yüzünden Büyük Türk Hakanlığı'nın dahilî durumu karışık kalmış ve devletin bünyesi zayıflamıştır. Çinliler, Türkler'in iç kavgalarından faydalanmak mevzuunda ince bir diplomasi yürütmüşlerdir. M.Ö. I. asırda 20 yıl kadar kendini imparator ilân eden Çiçi Yabgu, Teoman ve Mete'den sonra Hun imparatorlarının en büyüğü ve kabiliyetlisi olarak görünmektedir. Fa-

kat devlete Mete çağındaki gücünü kazandıramamıştır.

Ucsuz bucaksız Türk imparatorluğunu teşkil eden çeşitli kavimlerin merkeze bağlılığı, gittikçe zayıflamış, birçokları konfederasyondan ayrılma emareleri göstermişlerdir. Yalnız tâbi milletler değil, hâkim millet sayılan Türk ve Moğol kabîleleri bile Yabgu aleyhine sık sık ayaklanmışlardır. Çinliler, bu ayaklanmaları ve Türk imparatorluk prenslerinin taht ihtiraslarını yerine göre açık veya gizli şekilde desteklemekten geri durmamışlardır. Bununla beraber coğrafya durumu, Türk ülkelerinde Çin hâkimiyetini bahis mevzuu bir hale getirememiştir. Ancak birçok eski fütuhat, Çin imparatorluğuna geri verilmiştir.

15. yabgu olan Fu-Çu-Lei-Jo-Ti (Fuçju-Ley-Jodi = Feu-Çü-Luy = Jo-Ti) ile 5 kardeşinin yani 14. yabgunun 6 oğlunun saltanatı M.Ö. 30'dan M.S. 46'ya kadar tam 76 yıl devam etmiştir. Prenslik adı Tiao-Tao-Mo-Kao olan Jo-Ti, M.Ö. 20'ye kadar 10 yıl tahtta kalmış, o da M.Ö. 25'te Çin imparatorunu resmen ziyaret etmiş, büyük törenlerle karşılanmış ve ağırlanmıştır. İki zevcesinin ismini biliyoruz: Deo-Tao-Mo-Gao ve bir Çinli olan Çao-Kiün (Çjao-Gün) (bu genç kızla M.Ö. 33'te evlenmiştir). İlk izdivacından Haytun adlı bir oğlu, ikincisinde de Suybu-Güysü-Yun ve Danyuy-Güyse-Yun adlı iki prensesle Î-Tu-Çi-Ya-Su isminde bir oğlu olmuştur (bu sonuncusu M.Ö. 32'de doğmuştur).

Yerine geçen kardeşi Su-Hsieh-Jo-Ti (Seu-Hiay-Jo-Ti = Seu-Se-Jodi)'nin prenslik adı "Tsie-Mi-Süü = Tszüymisüy" dür. M.Ö. 20-12 arasında 8 yıl tahtta kaldı. Yerine veliahdi olan oğlu Kheylusikheu değil, kardeşi Çü-Ya-Jo-Ti (Çe-Ya-Jo-Ti = Güye-Jodi) geçti; prenslik adı "Tsie-Mo-Çe = Tszüymogüy" olan bu yabgu, M.Ö. 12-8 arasında 4 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi Wu-Çu-Liu-Jo-Ti (U-Çu-Lieu-Jo-Ti = Uçjolüjodi) geçti; prenslik adı "Nang-Çi-Ya-Su = Nançijiyas" olan bu yabgu, M.Ö. 8'den M.S. 13'e kadar 21 yıl tahtta kaldı. M.Ö. 1 yılında bu da Çin imparatoruna resmî bir ziyarette bulundu. Çin Senato başkanı Wan-Gin'in kızkardeşi ile evlendi. Yerine kardeşi Wu-Lei-Jo-Ti (Uluy-Joti) geçti; prenslik adı "Hien = Khen" olan bu yabgu, M.S. 13-18 arasında 5 yıl saltanat sürdü. Daha 10 yılında kendini "Hao = Kheo Yabgu" adıyla imparator ilân etmişti. 3 oğlunun ismi malûmdur: Prens Tsu (Çju), Prens Tem (De) (12 yılında öldürülmüştür) ve Prens Kiü. Bunun da yerine sonuncu ve 6. kardeş Hu-Tu-Erh-Şih-Tao-Kao-Jo-Ti (Yü = Hu-Tu-Ülh-Şi-Kao-Jo-Ti) geçmiş ve M.S. 18-46 arasında 28 yıl tahtta kalmıştır. Bu 6 yabgunun daha 3 kardeşinin ismini biliyoruz: Prens Sen, Prens Lu (Lo) ve

Prens Yuy. Prens Çiyasu'nun da bunların kardeşi olması muhtemeldir. Bu yabgu ve prenslerin daha adlarını bilmediğimiz 9 erkek kardeşi ve bunların da 7 oğlu (birinin ismi Tang' dır) vardır.

21. Türk imparatoru olarak tahta geçen 20.'nin büyük oğlu Wu-Ta-Ti-Ho'nun 28 yıllık veliahtlığı vardı; fakat tahtta 46 yılında ancak birkaç ay kalabildi. Yerine kardeşi Pu-Nu (Punu) geçti. Bu hakanın saltanatı 46-83 arasında 37 sene devam etmiştir. Küçük kardeşi Yüe-Kien, 50 yılında saltanat müddeisi olarak baş kaldırdı ise de, 49'da Güney Yabgusu tarafından esir edilip iddiasından vaz geçti (aşağıya bk.).

Punu Yabgu'nun o karışık devir için uzun olan saltanatından sonra yerine sırayla 3 oğlu geçti: San-Mu-Lou-Tzu Yabgu (83-84 = 1), Yu-Liu (Yeu-Liu) Yabgu (84-89 = 5) ve Yü-Çu-Çien (Yü-Çü-Kien) Yabgu (89-93 = 4). Bunların son ikisinin saltanatı, öldürülmek suretiyle sona erdi. Devir pek karışıktı. Yu-Liu Yabgu'nun annesi bile 91'de Çinliler'e esir düştü.

Bundan sonra yani 93 yılında Büyük Türk Hakanlığı, Hunlar'ın "Güney" veya "Doğu" denen dalına geçti.

Türk İmparatorluğu'nun İkiye Bölünmesi

48 yılında Büyük Türk Hakanlığı, "Güney = Doğu" ve "Kuzey = Batı" diye iki imparatorluğa bölündü. Her iki kısmın başında da aynı hanedana mensup prensler bulunuyordu. Güney İmparatorluğu, Çin nüfuzu altına düştü. Siyenpi Türkleri ve Çin tarafından desteklenen Güney Hunları, Kuzey Hunları ile kardeş mücadelesine girişti. Kuzey veya Batı Hun Yabgusu, Güney veya Doğu Hun Yabgusu'na mevkice üstün sayıldığı için, Büyük Türk Hakanı yani Türkler'in en büyük imparatoru, Kuzey (Batı) Yabgusu idi. Siyenpi Türkleri'nin Hunlar üzerindeki başarıları, imparatorluğun bünyesini sarstı, büyük konfederasyon dağılma emareleri gösterdi. Siyenpiler, başka Türk ve Moğol kavimleri ile beraber, Hun Türkleri'ni batıya doğru sürmeye ve itmeye, bu suretle Orta Asya'da kendi lehlerine bir değişiklik yapmaya çalışıyorlardı.

26. Büyük Türk Hakanı, aynı zamanda Güney (Doğu) Hunları'nın 9. yabgusudur; 93 yılında Kuzey (Batı) imparatorluğu dağıldı ve kısmen Güney Yabgusu'nun idaresine geçti. Güney (Doğu) imparatorluğunun ilk yabgusu olan Hsi-Lo-Şih-Çu-Ti (Hu-Han-Yeh = II. Hu-Han-Sie) (48-56 = 8), 18. Büyük Türk Hakanı'nın 2. oğludur. Ağabeyisi Prens Uliyas, M.Ö. 7 yılında ölmüştür. Prensliğinde "Pe" adını taşıyan II.

Hu-Han-Sie'yi, Güney Yabgusu olarak 2 kardeşi takip etti: Çiu-Fu-Yu-Ti (Kieu-Feu-Yeu-Ti) (56-57 = 1) (prenslik adı: Mo) ve İ-Fa-Yü-Lu-Ti (İ-Fa-Yü-Liü-Ti) (57-59 = 2) (prenslik adı: Han). 4. Güney Yabgusu olarak 1.'nin büyük oğlu Hsien-Tung-Şih-Çu-Ti (Hi-Tong-Şi-Suy-Heu-Ti) (59-63 = 4) (prenslik adı: Tie = Şih), ondan sonra da 2.'nin oğlu Çiu-Çu-Çü-Lin-Ti (Kieu-Çu-Çe-Lin-Ti) (63'te birkaç ay saltanat sürdü) (prenslik adı: So) tahta geçti. 6. yabgu, 4.'nün kardeşidir: Hu-Yeh-Şih-Çu-Hu-Ti (Hu-Sie-Şi-Suy-Heu-Ti) (6385 = 22) (prenslik adı: Çang).

7. ve 8. Güney Yabguları, 3.'nün oğullarıdır: İ-Tu-Yü-Lü (İ-Tu-Yü-Liü-Ti) (86-88 = 3) (prenslik adı: Hsüan = Siuen) ve Hsiu-Lan-Şih-Çu-Hu-Ti (Hieu-Lan-Şi-Suy-Heu-Ti) (88 - 93 = 5) (prenslik adı: Tun-Tu-Ho = Tün-Tu-Ho). Bundan sonra tahta geçen 8. Güney yabgusunun büyük oğlu, aynı zamanda 26. Büyük Türk Hakanı'dır; Büyük Türk Hakanlığı bu suretle Kuzey dalından aynı hanedanın güney dalına geçmiştir. 8. yabgunun küçük oğlu Füng-Leu, 94'te tahta hak iddia etmiş, 120 yıllarında da ölmüş, tahta geçememiştir. Ağabeyisi 26. Büyük Türk Hakanı olan An-Kuo (Gan-Kue = Fêng-Kou), 93-94'te 1 yıllık saltanattan sonra öldürüldü. Yerine 27. Büyük Türk Hakanı ve 10. Güney Yabgusu olarak, 4. Güney Yabgusu'nun oğlu Ting-Tu-Şih-Çu-Hu-Ti (Ting-To-Şi-Suy-Heu-Ti) (94-98 = 4) (prenslik adı: Sü-Tsü) geçti. Bunu 6. Güney Yabgusu'nun oğlu olan Wan-Şih-Çu-Ti (Wan-Şi-Şi-Suy-Ti) (98-124 = 26) (prenslik adı: Tan) takip etti. Sonra onun 2 kardeşi tahta çıktı: Wu-Çi-Hu-Şih-Ço (124-127 = 3) (prenslik adı: Pa) ve *Çü-Çih-Jo-Şih-Çu-Çiu (Te-Jo-Şi-Suy-Tsieu) (127-140 = 13)* (prenslik adı: Hsiu-Li = Hieu-Li). Bu sonuncusu öldürüldü. Bunun da annesi 134'te Uygur Türkleri'ne esir düştü. Bu son 3 yabgunun kardeşi, Doğu Büyük-Prensi idi; 140'ta öldürüldü. Bundan sonra tahta geçen Çü-Hiu (Çe-Hieu) (140-143 = 3)'nun hangi yabgunun oğlu veya kardeşi olduğu tesbit edilememiştir. Kardeş olan 32. ve 33. yabguların da kimin oğlu olduklarını bilmiyoruz: Hu-Lan-Jo-Şih-Çu-Çiu (Hu-Lan-Jo-Şi-Suy-Tsieu) 143-147 = 4) (prenslik adı: Tou-Leu-Çu = Teu-Leu-Çü) ve kardeşi olduğu sanılan halefi İ-Ling-Şih-Çu-Çiu (İ-Ling-Şi-Suy-Tsieu) (147-172 = 25) (prenslik adı: Çü-Erh = Kiü-Çe-Ülh). Bunun yerine oğlu geçmiştir: Tu-Tê-Jo-Şih-Çu-Çiu (*Tu-Te-Jo-Şi-Suy-Tsieu*) (172-177 = 5)*prenslik adı: Mou* = Meu). Bunun yerine de arka arkaya 2 oğlu geçti:

Hu-Çêng (Hu-Çing) (177-179 = 2) (öldürüldü) ve kardeşi Çiang-Çü (Kiang-Kiü) (179 - 188 = 9) (bu da öldürüldü). Yerine sonuncunun 2 oğlu geçti: Tê-Çih-Şih-Çu-Hu (Te-Çi-Şi-

Suy-Heu) (188-195 = 7) (prenslik adı: Yü-Fu-Lo) ve kardeşi Hu-Çu-Çuan (Hu-Çu-Tsiüen) (195-216 = 21). Bu 38. Büyük Türk Hakanı ve 21. Güney Hun Yabgusu, 220 yıllarına doğru yani tahtı kaybettikten 4 sene kadar sonra ölmüştür. Onunla Hun hanedanı iktidardan düşmüş ve Hunlar, iktidarı Siyenpiler'e bırakıp Avrupa'ya göçmüşlerdir. Sonuncu yabguların kardeşi olduğu sanılan Siü-Po, 188-189'da tahta hak iddia etmiştir.

Hunlar Çağında Türk Tarihine Umumî Bir Bakış

Hunlar, Türk tarihinin fecridir. Çin kaynakları bile Hunlar'ı, VI. yüzyıldaki Göktürkler'in atası saymıştır. Hele Mete gibi tamamen istisnai bir askerlik dehasına sahip çok büyük, teşkilâtçı bir devlet adamının yetişmesi, Hunlar çağı Türk tarihini cihan ölçüsünde bir ehemmiyet derecesine yükseltmiştir. Mete gibi 35 yıl tahtta kalan torunu ve 2. halefi Kün Yabgu da büyük bir teşkilâtçı ve askerdir. Mete'nin M.Ö. 177'deki seferinde Hazar Denizi'ne, yani Avrupa kapılarına erişmesi, onu Yakın Doğu'nun da alâkalandığı bir şahsiyet yaptı. M.Ö. I. asrın son yarısında Huhanye Yabgu ve ağabeyisi Çiçi de büyük asker ve devlet adamı idiler. Türk imparatorluğu, genişlik bakımından İran, İskender ve Roma imparatorluklarını geçmiştir. Mete, strateji bakımından Kirus, İskender ve Sezar'dan üstün görünmektedir. Bu cihangirler, dünya coğrafyası üzerinde Mete derecesinde geniş askerî hareketlere girişememişler, halbuki Mete'yi kuzeyde buzullar, güneyde Himalayalar, doğuda Büyük Okyanus, batıda Hazar ve Urallar durdurabilmiştir.

Hunlar, o zamana kadar dağınık kültür merkezleri teşkil eden Türk kavimlerini ve neticede kültürlerini birleştirmişler, Türk'lüğün millet halinde tekevvününde mühim rol oynamışlardır. Arkeolojik keşifler, Orta Asya'da Hunlar çağında o derecede mebzul İran ve Çin eşyasını ortaya çıkarmıştır ki, bu hal, devrin ticari münasebetlerinin canlılık derecesini ve Türkler'in dış kavimlerle alâkalarının kesafetini vâzıhan ispat eder. Hunlar, Yakın Doğu ve Uzak Doğu kültürleri arasında da teması temin etmek bakımından insanlık tarihinde mühim rol oynamışlar, dünyanın iki ucu arasında kültür alışverişine vesile yaratmışlardır. İpekyolu, Orta Asya'dan geçtiği için, transit ticareti Türkler'i çok zenginleştirmiştir.

Türkler'de de o zamanki bütün cemiyetlerde olduğu gibi esir tabaka vardı. Bu esirler, bilhassa harb ve akınlarda ele geçirilen insanlardı. Hunlar, askerî ve aristokrat bir cemiyet

teşkil ediyorlar, yabgularının Gök Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olduğuna inanıyorlardı. Hun devlet ve ordu teşkilâtı son derece mükemmel olup, kahramanlık ve şövalyelik, ideal hayatın esası sayılıyordu; kahraman şövalyelere Türkler "alp" demişlerdir. Hunlar'ın bu içtimai durumu büyük tarihçi Otto Franke tarafından şöyle hulâsa edilmektedir: "Hunlar, ancak Osmanlı Türkleri ile mukayese edilebilirler".

Hunlar çağında Türkler fevkalâde çoğalmışlar, Altaylar' dan sonra Tamı Dağları bölgesini, nihayet Sibirya ve Baykal Gölü'nü Türk'leştirmişler, buradaki Moğol kabilelerini doğuya itmişlerdi. Türkler'de ilk çekik gözlülük de bu devirde bazı Moğol kavimleri ile karışma neticesinde meydana gelmiştir; Hunlar çağında bulunan iskeletlerin antropolojik incelenmesi, bunu göstermektedir. Bu karışma Baykal Gölü havzasında, Yenisey vâdisinde olmuştu. Altaylar'daki Türkler'in hâlâ eski Türk tipinde oldukları, mongoloid hiçbir iz taşımadıkları gene antropolojik keşiflerden meydana çıkmaktadır. İmparatorluğun doğusunda Tunguz kavimleri ekseriyeti teşkil ediyordu. Mete, Orhun kıyılarına kadar gelmiş olan Tunguzlar'ı daha doğuya sürmüş ve Baykal güneyindeki Tunguzlar'ı da esir almış, köle yapmıştı.

Bu çağ Türk sanatı, Karadeniz kuzeyinden Büyük Okyanus kıyılarına kadar hâkim bir sanat derecesine yükselmiştir. Türk kavimleri arasında üslûp benzerliği, hattâ ayniyeti müşahede edilmektedir ki, bu, siyasi birliğin ve büyük bir imparatorluğun getirdiği nimetlerdendir. Hayvan mücadelesi mevzularını işliyen tunç eserler, çağın karakteristik Türk sanat eserleridir. At güreşi tasvirleri, bilhassa Türkler'e hastır. Deve ve kaplan mücadelesi motiflerine de bol tesadüf edilir. M.Ö. 1. asırda Türk imparatorluğunun doğu bölgelerinde Çin sanatı tesirleri bârizleşmektedir. Selenga ırmağı yakınlarında Noyun-Ula dağında bulunan Hun kurgan-mezarlarında, bol sanat eserlerine tesadüf edilmiştir; bu kurganlardan 5 tanesi, Hun imparatorluk prenslerinin mezarlarıdır. Altaylar'da da bu devirden kalma kılıçlar, prens mezarları, Türk iskeletleri bulunmuştur. İskeletlerin ortalama boyunun 1.80 metreye yakın olması, Türkler'in uzun boyluluğunu göstermektedir. Bol miktarda ve ekseriyeti teşkil eden Türk tipleri yanında arada Moğol tiplerine de tesadüf edilmekte ve iki kavmin iç içe yaşadığı görülmektedir. Moğollar, Hun imparatorluğunda, Türkler'den sonra ikinci mevkii işgal ediyorlar ve birçok Moğol kabileleri, Türk kabileleri gibi asil sayılıyor ve imtiyazlı durumda bulunuyordu.

Hunlar, Kore'den Macar Ovası'na kadar olan sahaya sulh,

sükûn ve refah getirmişlerdir. Mete, Çin imparatoruna yazdığı bir mektupta, hâkimiyetindeki kavimlerin, kudretli bir imparatorluğun bütün nimetlerinden faydalandıklarını, sulh ve saadet içinde yaşadıklarını bilhassa belirtmeye itina etmiştir (De Groot, *Hunnen,* 74). İmparatorluk dağılırken bu manzara, çok bozulmuştur. Bu sıralarda imparatorluğun doğu bölgelerinde Türkler'in melezleştikleri ve Çinliler'le karıştığı, antropolojik buluntularla teyit edilmektedir. Buna mukabil Hunlar çağında Türk kavimlerinin yaşama sahası çok genişlemiş, güneye, doğuya, batıya, hattâ kuzeye doğru büyük mesafeler kazanılmıştır. Bugünkü Türkistan'a, bu arada Fergana'ya da bir miktar Türk yerleşmiş, bu bölgelerde yaşıyan İranlı kavimler, güneye, batıya doğru itilmiştir. Hunlar'ın başkenti Noin-ula, Urga'nın 100 km. batısında idi.

2. SİYENPİLER (TABGAÇLAR) (216-394)

Siyenpi - Topa Hanedanı

216 yılında Hun hanedanının yerine Siyenpi hanedanı iktidara geçmiş, yani Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturmuştur. Bu hanedan, 394 yılına kadar 178 yıl iktidarda kalmış, bu müddet içinde 16 yabgu (imparator) değişmiştir. 216-235 arasındaki ilk 19 yılda saltanat süren 2 yabgu asıl "Siyenpi" hanedanından, sonraki 14 yabgu ise Siyenpi-Topa hanedanındandır.

Siyenpi kabilesi ve bu kabîlenin adını taşıyan hanedan, Hunlar çağında tabiatiyle Büyük Türk imparatorluğuna dahildi ve başlıca mühim topluluklardan birini teşkil ediyordu. Bu kabîlenin prenslerinden Pien-Ho'nun adını biliyoruz; bu zat, M.S. 60 yıllarına doğru ölmüştür. Bunun torunu olduğu sanılan Kieü-Lün de 120'ye doğru ölmüştür. Bunun da torunu olduğu tahmin edilen Tan-Şe-Hoay (Tanşikhay), 135'te doğmuş, 180'de 45 yaşında ölmüştür. Bunun oğlu Ho-Lien, Siyenpi kıralı idi; bunun oğlu Kiao-Man da Siyenpi kıralı (tabiatiyle Hunlar'a tâbi) olmak için uğraşmıştır. Tan-Şe-Hoay'ın kardeşleri, yeğenleri *Ho-Lien'den sonra Siyenpi kıralı* olmuşlardır. Bunlardan birinin oğlu Kuey-Teu da bu makama geçmiş, nihayet Kuey-Teu'nun kardeşi Pu-Tu-Ken, Hun hanedanını devirerek Büyük Türk Kağanlığı tahtına oturmuş, Türk ve Moğol kavimlerinin imparatoru olmuştur. Pu-Tu-Ken, 233'te 17 yıllık bir saltanattan sonra öldürülünce yerine oğlu olduğu sanılan Ho-Po-Nem geçmiş, fakat 2 yıl sonra 235'te bu da öldürülmüştür.

Böylece Siyenpi-Topa (Türkçe: Tabgaç) hanedanı iktidara

gelmiştir. Bu hanedan asıl Siyenpi hanedanı ve onun ilk 2 yabgusu ile akraba olmaktadır. Fakat akrabalık derece ve vaziyetlerini şimdilik bilmiyoruz. 159 yıl Büyük Türk Hakanlığı tahtında kalacak olan Siyenpi-Topalar, Sibirya'da yaşıyorlardı. İlk prensleri Mao'nun adını biliyoruz; bu zat 40 yılında ölmüştür. Ondan sonraki Siyenpi-Topa kırallarının listesi şöyledir:

1) Mao, 2) Tay, 3) Kuon, 4) Leu, 5) Yue, 6) Tuy-İn, 7) Li, 8) Heu, 9) Jo, 10) Ki, 11) Tay, 12) Hoey, 13) Lin-Khan.

İşte Siyenpi-Topalar'dan ilk yabgu olan Kie-Füen (235-261 = 26), bu Lin-Khan'ın oğludur.

Siyenpi-Topa Yabguları (235-394)

Kie-Füen'den sonra yerine oğlu Lie-Vi Yabgu (261-277 = 16) geçti. Hükümdar olduğu sırada 88 yaşında idi; 104 yaşında öldü (babasının da aynı yaşlarda ölmüş olması lâzım). Büyük oğlu Şa-Mo-Han, 276'da öldürüldüğü için, yerine diğer oğlu Lie-Hu, sonra bunun oğlu Ço, sonra da bunun oğlu Fo, yabgu oldu. Fo, 297 yıllarına doğru öldü. Şu halde Lie-Hu, Ço ve Fo Yabgular'ın üçünün saltanatı 20 yıl kadar sürmüş oluyor.

Fo'nun yerine arka arkaya 2 oğlu geçti: Ota (Yi-To) (297?-310? = 13?) ve Yilü (O-Liü) (310?-316 = 6?). Yilü Yabgu, öldürüldü. Yilü, daha ağabeyisinin saltanatında müşterek yabgu olarak iktidara iştirak etmişti; Çin'in Şensi eyaletinde Ting-Siang şehrini başkent edinmişti. Kardeşi olan Lukiion da, Yilü'nün saltanatına ortak yabgu olarak katıldı, başkenti Şang-Fu şehri idi.

Yilü'nün yerine oğlu Yü-Liü geçti (316-325 = 9). Yerine kardeşi Honu (325-330 = 5), sonra bunun kardeşi Kie-Na (330 - 335 = 5), sonra bunun kardeşi İ-Hoay (335-337 = 2), sonra tekrar Ki-e-Na (337-338 = 1, ceman 6 yıl), tekrar İ-Hoay (338-376 = 38, ceman 40 sene), sonra bunların kardeşi Kao-Tse-Şe-İ-Kien (376-380? = 4?) yabgu oldular; sonuncusu öldürüldü. Yilü Yabgu'nun 5 oğlu 64 yıl saltanat sürmüştür.

Kao-Tse-Şe-İ-Kien'in yerine oğlu Fugin geçti (380?-386 = 6?); Prens Lieu-Goey Yabgu da, bunun saltanatına ortak oldu. Fugin Yabgu'nun yerine oğlu Küey Yabgu tahta oturdu, 6 yıl saltanat sürdü, 394 senesinde 23 yaşında iktidardan uzaklaştırıldı. Apar (Avar) hanedanı, III. Büyük Türk Hanedanı olarak Türk imparatorluğunun başına geçti.

Tabgaç Hanedanı Çağında Türk İmparatorluğu

Siyenpiler çağında Türk İmparatorluğu, Hunlar'ın büyük

devrindeki sınırlarına erişemedi; batı topraklarına hâkim olamadı. Bunun neticesi olarak doğudaki Moğol kavimler, Hunlar devrindekinden daha büyük ölçüde Türk imparatorluğunda iktidara iştirak ettiler. Bununla beraber Siyenpiler'in Moğolca konuştukları iddiası artık kabule değer görünmemektedir. Fransız Uzak Doğu dilleri ve tarihi allâmesi Paul Pelliot, Siyenpi dilinin Türkçe olduğunda "hiçbir şüphe bulunmadığını" ispat etmiştir. Z. V. Togan'a göre ise, Hun kabîle ve hanedanı Türkler'in Oğuz boyundan olup (Mete = Oğuz Han Destanı bunu gösteriyor), Siyenpiler, asıl "Türk" denilen Şu grupundan idiler. Oğuzlar, Hunlar çağında imparatorluk tahtına Şu-Türk zümresine bırakmışlar ve bu, Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'a, daha kesin olarak Selçuklular'a kadar devam etmiştir. Bununla beraber Hun hanedanının Oğuz boyundan olduğu ve Siyenpiler ile onlardan sonra iktidara gelen Avar ve Göktürk hanedanların Şu Türkleri'nden ve birbirleriyle akraba, hattâ aynı aileden bulundukları nazariyesi, henüz kâfi derecede kuvvet kazanmış görünmüyor.

Tabgaçlar Çağında Hunlar

Nasıl Siyenpi-Topa kırallığı, Hunlar çağında Türk konfederasyonuna dahil idiyseler, Siyenpiler imparatorluk tahtına oturdukları zaman, Hun hanedanı da, onlara tâbi bir kırallık olmakta devam etti. Gerçi Hun kabîlesi büyük kitleler halinde Volga'ya, Macar Ovası'na, Hindistan'a göçtü ve Hun Büyük Hakanlık Hanedanı'nın dalları bu ülkelerde asırlarca saltanat sürmekte devam etti. Fakat Orta Asya, Hun kabîlesinden büsbütün boşalmadı. Orta Asya'nın Siyenpiler'e tâbi Hun kırallarından Lieu-Yüan (304-310 = 6) ile oğlu Lieu-Tsong (310-318 = 8), bilhassa mühimdir. Bunlardan ilkinin, Hunlar'dan son Büyük Türk Hakanı olan Hu-Çu-Çüan Yabgu'nun torununun oğlu olması muhtemeldir. Siyenpi iktidarından kaçan Hunlar, Çin sınırlarında talihlerini deniyorlardı. Bunlardan Lieu-Tsong Yabgu, Türk tarihinin büyük şahsiyetlerinden, Grousset'nin tâbirince "Çin'in Attilâ'sı"dır. 311'de Çin imparatorluk başkenti Loyang'ı fethetmiş, imparator Tsin-Hue-Ti'yi esir almış, imparatorluk sarayını yakmış, bir an için Kuzey Çin'e hâkim olmuştur. Lieu-Tsong Yabgu, esir aldığı Çin imparatorunun yerine geçen Tsin-Min-Ti'yi de esir almış ve onun başkenti Çang-Ngan'ı da fethetmiştir. Ancak Hunlar'ın Çin'de hâkimiyeti kısa sürmüş, Yabgu'nun vakitsiz ölümiyle ve Topa (Tabgaç) kabîle ve hanedanından Türkler'in Çin'de iktidarı almaya başlaması ile büsbütün yok olmuştur. Lieu-Tsong Yabgu'nun bu dehşetli fütuhatı, Çin başken-

tinin 317'den 589'a kadar Güney Çin'de Nankin'e alınmasına sebep olmuştur. Grousset bu hâdiseyi gene bu çağlarda Roma başkentinin Roma ve Milano'dan İstanbul'a alınması ile mukayese etmektedir.

3. AVARLAR (APARLAR) (394-552)

Avar (Apar) Hanedanı

394 yılında Siyenpi-Topa (Tabgaç) hanedanının yerine Avar (Apar) Hanedanı, Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturmuştur. Bu hanedan 552'ye kadar 156 yıl iktidarda kalmış, bu müddet içinde 13 kağan değişmiştir. Hunlar ve Siyenpi-Topalar (Tabgaçlar) Büyük Türk Hakanı olan imparatora "yabgu" derlerken, Avarlar "kağan" demişler, bu kelime sonradan "hakan" tarzında telâffuz edilmiştir.

Avar (Türkçe: Apar) kabîlesi ve başlarındaki hanedan, Hunlar ve Tabgaçlar iktidarda iken Büyük Türk Hakanlığı konfederasyonuna dahildi. Aparlar'a Latinler "Avar", Çinliler "Juan-Juan" demişlerdir. İlk Apar prensi olarak 280 yıllarında ölen Mo-Ko-Liü'nün adını biliyoruz. Bunun oğlu Şe-Lu-Hoey, bunun oğlu da Ti-So-Yüen olup bu sonuncunun yerine arka arkaya 2 oğlu, Pi-Heu-Po ile Yün-Te-Ki geçmiştir. Yün-Te-Ki'nin (Çinliler'in bu şekilde yazdıkları bu adın Yun Tigin olması muhtemeldir) oğlu Tolun Kağan (394-410 = 16), Tabgaç hanedanını devirerek Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturmuş, yani Türk ve Moğollar'ın imparatoru olmuştur. Tolun Kağan'ın öldürülmesi üzerine yerine 10 yaşlarındaki oğlu Tu-Çi değil, kardeşi Gnay-Teu-Kay (Ho-Liü) Kağan (410-414 = 4) geçmiş, bu da öldürülmüş, yerini oğlu Pu-Lo-Çin Kağan'a bırakmıştır. Bu Kağan 414'te birkaç aylık saltanattan sonra öldürülünce yerine kardeşi olduğu sanılan Talan (Meoo-Khan-Ke-Çim-Kay) Kağan (414-431 = 17) geçmiştir.

Talan Kağan'ı oğlu So-Lien (U-Ti) Kağan (431-444 = 13) takip etmiş, bu zat Wei hanedanından Çin imparatorluk prensesi ile 434 yılında evlenmiş, kızkardeşini de (aynı yıl) Çin imparatoru Tay-Wo-Ti'ye (423-452) vermiştir. So-Lien'in yerine oğlu Çuluk (Tu-Ho-Çin) Kağan (444-464 = 20) geçmiş, bunu oğlu Şeu-Lo-Pu-Çin (Yü-Çing) Kağan (464-485 = 21), sonra bunun oğlu Fu-Ming-Tün (II. Tolun) Kağan (485-492 = 7) takip etmiştir. II. Tolun Kağan öldürülmüştür. Yerine kardeşi olduğu sanılan Nokay (Heu-Ki-Fu-Tay-Ku-Çe) Kağan (492-506 = 14), sonra bunun oğlu Tokhan (Fo-Tu) Kağan (506-511 = 5) geçmiştir. Tokhan Kağan, amcası II. Tolun'un 2. zevcesi dul imparatoriçe (hatun) Heu-Liü-Ling ile evlen-

miştir ki bu Hatun (Katun), 520 yılında 50 yaşlarında öldürülmüştür. Çuluk Kağan, Avrupa Hun imparatoru Attilâ ile çağdaştır. Batı Roma imparatorluğu da bunun halefi Çeu-Lo-Pu-Çin Kağan'ın zamanında yıkılmış yani İlkçağ sona ermiştir. Şu halde Apar Hanedanı, İlkçağ'ın sonlarında ve Ortaçağ'ın başlarında Türk Hakanlığı tahtını işgal etmiş oluyor.

Tokhan Kağan'ın yerine oğlu Çunu (Teu-Lo-Fu-Po-Teu-Fa) Kağan (511-520 = 9) geçmiş ve öldürülmüştür. Bu zat imparatoriçe Heululin'den sonra 511'de Deuhun Divan'la evlenmiş, bu imparatoriçe 520'de öldürülmüştür. Çunu Kağan'ın oğlu ve veliahdi Tszuhoy da aynı yıl katledilmiştir. Çunu Kağan'ın 6 kardeşinin büyüğü olan Prens Tsu-Hoey de aynı âkıbete uğramıştır. Bu suretle tahta Çunu'nun kardeşlerinden O-Na-Hoey (520-521 = 1) geçmiş, 520'de Çin imparatorunu resmen ziyaret etmiştir. Bu kağanın kızı, Hindistan Hun (Akhun) imparatoru Mihirakulan (502-530) ile 520 yılında evlenmiş, bu suretle Orta Asya ve Hindistan Türk imparatorlukları arasında yakınlaşma olmuştur.

Daha sonra tahta çıkan Mi-Gneu-Ko-Şe-Kiü (Po-Le-Müen) Kağan'ın (521-522), O-Na-Hoey Kağan'ın kardeşi olduğu sanılmaktadır; bu kağan tahttan indirilmiş, 525'e doğru öldürülmüştür. Tahta tekrar (522-552 = 30, ceman 31 yıl) O-Na-Hoey Kağan geçmiş ve Aparlar'dan sonuncu Büyük Türk Hakanı olmuştur. O-Na-Hoey Kağan, 533'te Wei hanedanından Çin imparatorluk prensesi ile, 538'de aynı hanedandan başka bir prensesle evlenmiştir; bir zevcesi daha olduğu bilinmektedir.

Bundan sonra iktidar Göktürk hanedanına geçmiş, Aparlar'ın mühim kısmı Avrupa'ya göçmüş, Apar hanedanından kağanlar asırlarca da Avrupa'da saltanat sürmüşlerdir. Orta Asya'da Göktürkler'e tâbi olarak kalan küçük Apar zümresinin kıralları ise şunlardır: Tie-Fa (552-553 = 1), Tem-Çeu-Heu-Li (553-554 = 1) ve Ku-Ti (554). Bunlardan Tie-Fa, Göktürkler'le imparatorluk tahtı için mücadele etmiş, fakat öldürülmüştür; yerine 2 kardeşi geçmiş, bunlardan ilki olan Tem-Çeu-Heu-Li de öldürülmüştür. Onun yerien kardeşi Oan-Lo-Şin geçmiştir (554-555). Son olarak 555'te birkaç ay Gan-Lo-Şin'in oğlu olduğu sanılan No-Hoan, Göktürkler'le mücadele edip öldürülmüştür. Bu dördünün de sonuncu Apar kağanı O-Na-Hoey'in oğulları olduğu sanılmaktadır.

Aparlar (Avarlar) Çağında Türk İmparaterluğu

Aparlar devrinde de Moğollar, Türkler'le beraber imparatorluğun yüksek idaresine iştirak etmişlerdir. Hattâ bu dev-

rede Moğol nüfuzunun çok arttığını ileri sürebiliriz. Aparlar'ı deviren Göktürkler, Moğollar'ı müşterek iktidardan tamamen uzaklaştıracaklardır. Aparlar, eski çağlardan beri tanınmış bir kavim olup, Türk konfederasyonunun mühim üyelerinden idiler. Yunanlılar'ın zikrettikleri "Abaris" ve "Aparitai" kavminin Aparlar olduğu sanılmaktadır. Aparlar da Tabgaçlar gibi Mete çağının sınırlarına erişememişlerdir. Bu devirde Türkler, Tanrı Dağları'nın güneyine atlıyarak Doğu Türkistan'da yerleşmeye başlamışlardır. Fakat Tanrı Dağları'nın güneyindeki Türk kabîleleri Aparlar'a tâbi olmaktan vaz geçerek, Hindistan Hunları'na bağlanmışlardır.

Tolun, Çoluk ve Türkçe adının "Onaboy" olduğu sanılan O-Na-Hoey Kağanlar, Aparlar'ın büyük hükümdarlarıdır. Bu kağanlar, Balkaş Gölü ile Büyük Okyanus arasındaki hâkimiyetlerini mutlak bir dereceye çıkarmışlar, mühim askerî başarılar kazanmışlardır. Apar kağanları da Hun ve Tabgaç yabguları gibi Çin'e akınlar yapmışlar, fetihlerde bulunmuşlardır. Bunlara karşı 423'te Çin Seddi geniş ölçüde tahkim edilmiştir. Aparlar'ın da merkezi, kendilerinden evvelki ve sonraki Büyük Türk Hakanlığı gibi Orhon nehri civarında, belki Ötüken ormanları tarafındaydı.

4. GÖKTÜRKLER (KÖK-TÜRKLER) (552-745)

Göktürk Hanedanı

Türk tarihinin ve Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturan hanedanların en büyük ve mühim hanedanlarından olan Göktürkler (aslında: Kök-Türkler), 552'den 745'e kadar 193 yıl iktidarda kalmışlardır. Yani saltanatları Tabgaçlar'dan ve Aparlar'dan daha uzun sürmüştür. Her bakımdan Türk tarihinin pek ehemmiyetli bir merhalesini teşkil eden Göktürkler, Cengiz'in başkenti Karakurum'un 60 km. kuzeyindeki Ötüken'i başkent yapmışlardır. İmparatorlarına Aparlar gibi "kağan", prenslerine "tigin" (bugünkü telâffuz: Tekin) demişlerdir. Önce Göktürk kağanlarını ve hanedanın belli diğer üyelerini gözden geçirelim:

Hanedanın kurucusu, Aparlar'ı bertaraf ederek Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturanlar, — tıpkı Selçuklular'da olduğu gibi — birbiriyle tam bir ahenk içinde hareket eden iki kardeştir (Bilge Kağan ile Kül Tigin de öyle yapmışlardır). Bumın veya Bumun (bugünkü telâffuz: Bumin) ile kardeşi İstemi Kağan, Göktürk kabilesinin kıralı Uluğ Yabgu'nun oğullarıdır (bu devrede yabgu kelimesi artık imparator değil, kıral mânasına gelmiştir ki, unvanların zamanla değerden

düşmesi kanununa uygundur). Daha başlangıçta devlet Doğu ve Batı diye ikiye ayrılmış, Türk tarihinin ananelerinden olan çifte imparatorluk idaresine göre, Batı Kağanı, Doğu Kağanı'nı metbu tanımış, fakat bazan aksi de olmuştur.

552'de Göktürkler iktidarı Aparlar'dan aldıkları zaman, Bumın Kağan, Doğu Kağanı ve Büyük Kağan, kardeşi İstemi de ona tâbi Batı Kağanı olmuştur. 1 yıllık imparatorluktan sonra *Bumın Kağan ölünce, yerine oğullarından biri değil*, büyük şahsiyeti yüzünden İstemi Kağan geçmiştir (553-576= 23). İstemi, 555'te tahta hak iddia eden son Apar prenslerini bertaraf etmiştir. İstemi'den sonra oğulları Batı Kağanı olmuşlar, Doğu Kağanı olan Büyük Kağanlık, Bumın'ın oğullarından yürümüştür.

Bumın, 552'de imparator olunca Wei imparatorluk hane*danından Prenses Çang-Lo ile evlenmiştir. Fakat 3 oğlunun* annesi bu prenses değildir. Büyük oğlu Kar Kağan, Doğu Kağanı (553-554 = 1) olmuş, ölünce yerine kardeşi Bağan Kağan, Doğu Kağanlığı'na (554-572 = 18) geçmiştir. En küçük kardeş olan Tapar Kağan, 572'de ağabeyisinin yerine Doğu Kağanı (9 yıl), 576'da da amcası İstemi'nin yerine Büyük Kağan (5 yıl) olmuştur). Bağan Kağan'ın oğlu Apa Kağan, 3. Batı Kağanı (576-593 = 17) olmuştur; onun çocukları, Batı Kağanı olmuşlardır. Tapar Kağan'ın yerine Büyük Kağanlık'a, amcası Kar Kağan'ın oğlu Bağa İşbara Kağan (581 - 587 = 6) geçmiş, ondan sonra da kardeşi Çur Bağa Kağan (587-588 = 1), imparatorluk tahtına oturmuştur.

Bundan sonra 6. Büyük Kağan (588-600 = 12) olarak tahta oturan Tunga Turan Kağan, Bağa İşbara'nın büyük oğludur. Onu istisna olarak Batı Kağanları'ndan Bilge Tardu Kağan (İstemi'nin oğludur) takip etmiştir (600-603 = 3). Bilge Tardu'dan sonra, Bara İşbara'nın küçük oğlu Kimin Türe Kağan (603-609 = 6), imparator olmuştur. O ölünce Batı Kağanları, artık Doğu Kağanları'nı metbu tanımaktan vaz geçtiklerini, tamamen müstakil olduklarını iddia etmişlerdir. Bununla beraber Doğu Kağanları, Türkler'in en büyük hükümdarı olmak haysiyet, prestij ve mevkiini Türk imparatorluğunun içinde ve dışında muhafazaya devam eylemişlerdir.

Kimin Türe Kağan'ın yerine 3 oğlu arka arkaya tahta çıkmıştır: Şibi Kağan (609-619 = 10), Çuluk Kağan (619-621 = 2) ve Kara Kağan (621-630 = 9). Bunlardan Şibi Kağan, İslâm dininin ortaya çıkması ile muasırdır. Çuluk Kağan, Çinli prenses İ-Çing ile evlenmiş ve öldürülmüştür. Meşhur ihtilâlci Kür Şad (639'da kahramanca ölmüştür) bunun

küçük oğludur; büyük oğlu ile bunun oğlu olan tiginlerin isimlerini bilmiyoruz. Kardeşi Açena Çöl Tigin, Çin hizmetine girip Çin orduları başkumandanlığına kadar yükselmiştir. Bir kardeşi daha vardır ki, henüz ismini bilmediğimiz bu tigin, İlteriş Kutluğ ve Kapağan Kağanlar'ın babasıdır. Kara Kağan'dan sonraki Sirba Kağan (630-646 = 16), Batı Kağanları hanedanındandır. Bu kağan artık tam mânasiyle Çin'in yüksek hâkimiyetini tanımış ve Kür Şad ihtilâli bunun zamanında olmuştur. Sirba Kağan'ı, Çibi Kağan (646-647 = 1) takip etmiştir ki, Şiibay Tigin'in oğlu ve Şibi Kağan'ın torunudur. Onunla Doğu Kağanlığı yıkılıp Çin imparatorluğuna geçtiği için, Batı Göktürk Kağanları, 682'de İlteriş Kutluğ Kağan iktidara gelinceye kadar 35 yıl Büyük Türk Hakanı olmuşlardır.

Bu suretle Göktürk tarihinin birinci devresi (552-647 = 95) kapanmış, 35 yıllık ikinci devresi başlamıştır. Bundan sonraki "Kutluğ Devresi" denen 3. devre de hanedan iktidarı bırakıncaya kadar 63 yıl (682-745) sürmüştür. Birinci devrenin büyüklük devri 57 yıl sürmüştür (552-609). 609'dan sonra Doğu Kağanlığı Çin nüfuzuna düşmüş, nihayet 647'de Çinliler tarafından yok edilmiştir.

İstemi Kağan'dan sonra 600'de Büyük Türk Kağanı olan oğlu Bilge Tardu Kağan, Batı Kağanı (576-603 = 27) olmuştu. İstemi Han, bir kızını meşhur İran şehenşahı Husrev Anûşirwân, diğerini de Çang-Ngan'ın Pei-Çeu kıralı ile 565 yılına doğru evlendirmişti. Bilge Tardu ile beraber, Apa Kağan (576-593 = 17), müşterek Batı Kağanı olarak saltanat sürmüştü. Apa Kağan, Bumın Kağan'ın ortanca oğlu Bağan Kağan'ın oğlu idi. Böylece yalnız İstemioğulları değil, Bumınoğulları da Batı Kağanlığı'nı işgal etmişlerdir. Apa Kağan'dan sonra büyük oğlu İnal Kağan (593-600 = 7), Bilge Tardu'nun yanında müşterek Batı Kağanı olmuştur. İnal'ın oğlu Çur Tuman Kağan (600-611 = 11), 603'e kadar Bilge Tardu'nun nâibi olarak, sonra şahsan, Batı Kağanlığı'nı idare etmiştir. Yerine Batı Kağanı olarak amcası Şigüy Kağan (611-619 = 8) geçmiş, bunu oğlu Tung-Yabgu Kağan (619-630 = 11) takip etmiştir. Daha sonra 8. Batı Kağanı olarak Bilge Tardu'nun küçük oğlu (büyük oğlu Yangsu Tigin ölmüştü) Bağatur Sipi Kağan (630-631 = 1) tahta çıkmış, ondan sonra İstemioğulları'nın saltanatı son bulmuş, iktidar her iki dalda tamamen Bumınoğulları'na geçmiştir.

9. Batı Kağanı Sır-Yabgu Kağan (630-633 = 3), Tung-Yabgu Kağan'ın büyük oğludur. Küçük oğlu Kunduz kıralı (şimdi Afganistan'da) Tardu Şad'dır. Tardu Şad'ın torunu-

nun oğlu olan Şe-Li-Mang-Kia-Lo (bu Çince trankripsiyonun Türkçe'si çıkarılamıyor), 750'ye kadar Tohâristan yabgusu yani kıralı olmuştur; Sanskrit dilinde "Sri Mangala" olarak anılmakta olup Buda dinini kabul etmiştir. Tardu Şad'ın başka bir torununun oğlu olduğu sanılan Kiü-Pi-Çö, Taşkent'te saltanat sürmüş ve 750'de Çin yüksek hâkimiyetini tanımıştır. Gene Tardu Şad'ın torunu olduğu sanılan Toğşada, 710'dan 739'a kadar 29 yıl Buhârâ'da saltanat sürmüş, o da 719'da Çin'i metbu kabul etmiştir. Arslan adındaki kardeşi de malûmdur. Bu suretle Tardu Şad neslinin Batı Türkistan'ın güneyinde uzun müddet hâkim oldukları anlaşılmaktadır.

10. Batı Göktürk Kağanı Başağa Tulu Kağan (633-634 = 1), Uluğ Şad'ın büyük oğludur (Uluğ Şad, Apa Kağan'ın küçük oğludur). Bunun yerine kardeşi İşbara Teriş Tunga Kağan (634-639 = 5), sonra bunun oğlu Bağatur İpi Kağan (639-640 = 1) geçmiştir. Sonra Uluğ Şad'ın oğullarından İpi Tulu Kağan (640-653 = 13) Batı Kağanı olmuştur. İpi Tulu Kağan, 638'den beri tahta hak iddia ediyordu. 647'de Doğu Kağanlığı yıkılınca, Büyük Türk Hakanı olarak ortaya çıkmış ve 6 yıl bu sıfatı muhafaza etmiştir. Bu arada Uluğ Şad'ın oğullarından Kür Şad'ın oğlu İpi İşbara Yabgu Kağan (640-642 = 2), Bağatur İpi Kağan'ın oğlu İpi Şad Küy Kağan (645-649 = 4), Uluğ Şad'ın oğullarından Börü Şad'ın oğlu Uluğ İşbara Kağan (651-658 = 7), İpi Tulu Kağan'ın yanında müşterek Batı Kağanı olarak saltanat sürmüşlerdir. İpi Tulu Kağan'ın yerine oğlu Çençü-Yabgu Kağan (653-659 = 6), Göktürkler'in 15. Büyük Kağan'ı ve 17. Batı Kağanı olmuştur.

Çençü-Yabgu Kağan'ın yerine oğlu olduğu sanılan Eçine Türçe Kağan (659-679 = 20) Büyük Türk hakanlığı tahtına oturmuştur. Bu arada sondan bir önceki Doğu Kağanı olan Sirba Kağan'ın da, Uluğ Şad'ın oğullarından birisi olmak ihtimalini zikredelim.

Bundan sonraki Batı Kağanları'nın, Göktürkler'den kimin oğlu veya kardeşi olduğunu bilmiyoruz: Eçine Kür Pur Çur Kağan (679 - 682 = 3), Eçine Tuyça Kağan (682?-700?= 18?), Üçele Kağan (700-706 = 6) ve oğlu Süge Kağan (706-711 = 5). Bunlardan ilki, aynı zamanda Büyük Türk Hakanı'dır. 682'de İlteriş Kutluğ Kağan, tekrar Doğu Kağanlığı'nı kuracak ve Türkler'in en büyük imparatoru mevkiine yükselecektir.

Süge Kağan'dan sonraki 23. - 28. Batı Kağanları'na "Türkeş Kağanları" denmektedir. Türkeş Kağanları şunlardır: Sulu Kağan (711-737 = 26), Tuksın Kağan (737-739=2), Eçine Kin Kağan (739-740 = 1), Bağa Tarkan Kağan (740), İl-Et-

miş Kutluğ Bilge Kağan (740-742 = 2) ve Tengri İl-Etmiş Kağan (742). 742'de Batı Kağanlığı, 745'te de Doğu Kağanlığı son bulmuş, iktidar Dokuz-Oğuz-On-Uygur Hanedanı'na geçmiştir.

İlteriş Kutluğ Kağan (682-693 = 11), Doğu Kağanlığı'nı yeniden kurmuş ve bu suretle Göktürk tarihinin III. devresi başlamıştır ki, bu devre devlet yaratmak meraklısı olan tarihçiler "Kutluğ Devleti" demişlerdir. Zevcesi Elbilge Hatun, İlteriş'in yanında Türk imparatorluğunun kalkınıp Mete ve Bumın çağındaki şevket derecesine erişmesinde mühim rol oynamıştır. İlteriş'ten sonra kardeşi Kapağan Kağan (693-716 = 23) geçmiştir. 665'te doğan Kapağan Kağan, 22 temmuz 716'da 51 yaşında öldürülmüştür. 3 oğul bırakmıştır: Bögü Kağan, İni Han ve Yuluğ Tigin. Bögü, 716'da birkaç ay kağanlık iddiasında bulunmuş, aynı yıl 33 yaşlarında öldürülmüştür. Ondan sonra İni Han da aynı iddiayı gütmüş ve gene 716'da öldürülmüştür. Yuluğ Tigin ise büyük edip olarak tanınmış ve amca-zadeleri Bilge Kağan ve Kül Tigin ile teşrik-i mesai etmiştir. Kapağan'dan sonra vaziyet tekrar karışmış ve halefi olan İlteriş Kutluğ Kağan'ın büyük oğlu Bilge Kağan (716-734 = 18), kardeşi başkumandan Kül Tigin'le hayran olunacak derecede ahenkli bir işbirliği ve vazife taksimi yaparak hanedana ve Türk imparatorluğuna son parlak devrini yaşatmıştır. Kül Tigin, ağabeyisinden 3 yıl önce 27 şubat 731'de 47 yaşında savaşta ölmüştür. 1 yıl büyük ağabeyisi Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk'un kızı ile evliydi. 648 yıllarında doğan Tonyukuk, 682'den 707'ye kadar 25 yıl İlteriş Kutluğ ve kardeşi Kapağan Kağanlar'ın başkumandanlığını, 716-734 arasında da 18 yıl Bilge Kağan'ın başbakanlığını yapmıştır. 734'ten sonra 90 yaşlarında ölmüştür. Önce başkumandan, sonra devlet adamı olarak imparatorluğun yükselişinde birinci derecede rol oynamıştır. Bu devrede İlteriş Kutluğ Kağan, Kapağan Kağan, Bilge Kağan, Kül Tigin, Tuluğ Tigin ve Bilge Tonyukuk, büyük devlet adamı dehası göstermişler ve Türk tarih ve medeniyetinin mümtaz simaları olarak ölümsüzleşmişlerdir.

Bilge, 51 yaşında öldürülmüştür. Bilge'den sonra büyük oğlu ve Türkeş Kağanı'nın damadı İçen Bilge Kağan (734-739 = 5), sonra kardeşi Bilge Kutluğ Kağan (739-741 = 2), onun öldürülmesinden sonra Bilge ve Kül Tigin'in küçük kardeşleri Penge Kağan (741-742 = 1), sonra Bilge Kağan'ın 3. oğlu Süyen Kağan (742'de birkaç ay), sonra Penge Kağan'ın oğlu Özmiş Kağan (742-744 = 2), onun öldürülmesinden sonra da kardeşi Peymey Kağan (744-745 = 1) Büyük Türk Hakanlığı tahtına geçmişlerdir. Göktürkler'den 26. Büyük Türk Hakanı olan Peymey ile iktidar Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'a geçmiştir.

Bilge Kağan ile Kül Tigin'in adını bilmediğimiz bir de kızkardeşleri vardır ki, bu Türk imparatorluk prensesi, Bars Beg adlı bir Türk kumandanı ile evliydi.

Göktürkler Çağında Türk İmparatorluğu

Bumın Kağan'dan sonra kardeşi İstemi ve oğlu — Doğu Kağanı — Bağan Kağanlar, büyük fütuhatçı hükümdarlar oldular. Türk imparatorluğunun sınırlarını Mete çağından yani 7 asırdan beri en geniş şekline vardırdılar. Aral, Balkaş, Baykal "deryâları"nın Türk iç denizi olduğu bu çağda Hazar'ın kuzey ve doğu kıyıları da Türkler'indi. Batıda Ural Dağları ve Ural nehri atlanmış, Volga'ya erişilmişti. Doğuda sınır Kore'nin kuzeyinden geçiyor, Büyük Okyanus'a dayanıyordu; Sahalin Boğazı kıyıları, Türk hâkimiyetindeydi. Güneyde Doğu Türkistan'ın tamamı ve güneybatısı hariç bütün Batı Türkistan, imparatorluğa katılmıştı. Hindistan Hunları'nı geriye atan Göktürkler, Kişmir'e ve Tibet'e dayanıyorlardı. Kansu'yu almışlardı. Daha güneydoğuda Çin Seddi, iki büyük imparatorluğa (Çin ve Türk) sınır çiziyordu. Kuzeyde 60° arza erişilmişti.

Bu haşmetten ürken ve kudretinin en yüksek derecesinde olan (Büyük Justinianus çağı) Doğu Roma (Bizans) imparatoru, Göktürk Kağanı'na elçiler göndermiş, dostluk ve ticaret münasebetleri kurulmuştu. Türk imparatorluğunun güneydoğudaki büyük rakîbi Çin, güneybatıda ise pek kudretli İran (Sâsânî) imparatorlukları idi. Sâsâniler de bu çağlarda kudretlerinin zirvesinde bulunuyorlardı (Husrev Anûşirwân çağı). Şu halde Türkler'e güney ve batıyı kudretli büyük devletler kapatıyordu.

Türk orduları nâ-mağlûb idi. Göktürkler'e gönderilen Çin elçisi Şang-Sun-Çing, imparatora verdiği raporda, Türkler'in askerî sahada kuvvetle yenilmesinin imkânsız olduğunu, siyasi entrika yoluna sapılmadığı takdirde Çin'in en kötü durumlara düşebileceği belirtiliyordu. Çin, esasen ananevi olan hile siyasetini ele aldı ve az zamanda Türk imparatorluğunun iç bünyesini iyice yıprattı.

Kür Şad İhtilâli

Kür Şad İhtilâli, Türk tarihinin karakteristik ve mühim hâdiselerinden biridir.

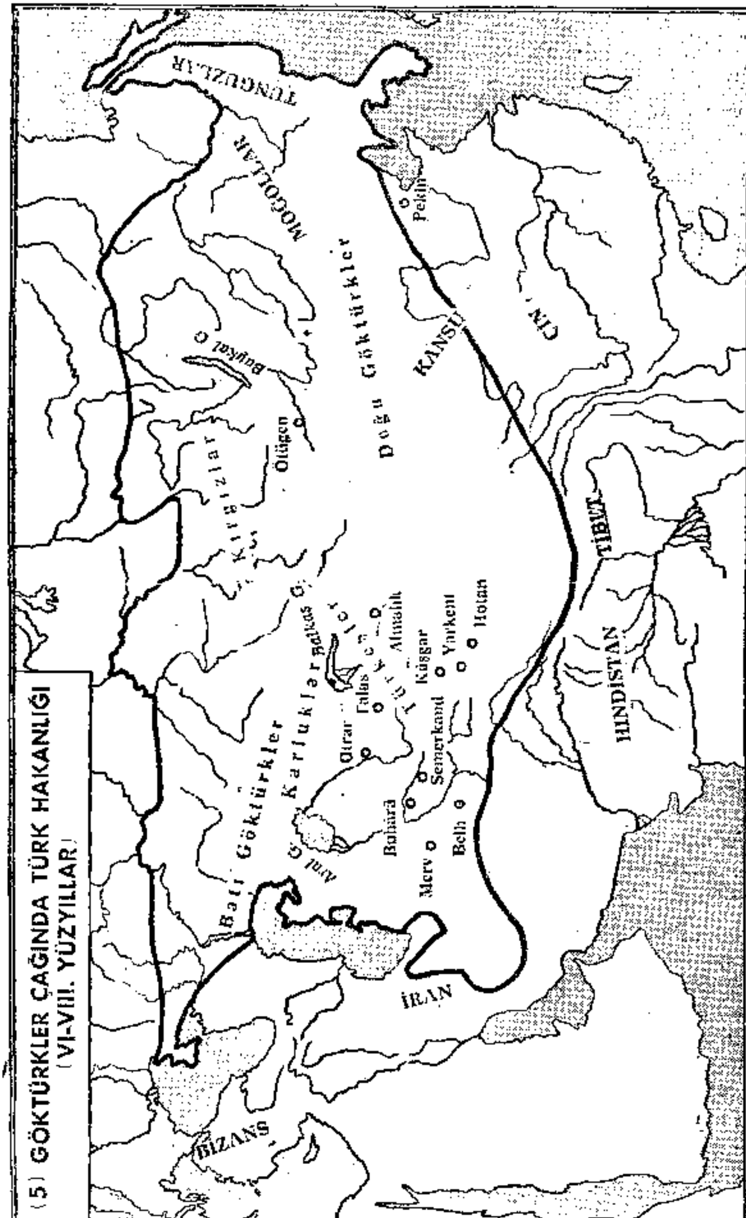
Prens Kür Şad, Göktürk Hanedanından 10. Büyük Türk İmparatoru Çuluk Kağan'ın küçük oğludur. Çuluk Kağan, 2 yıllık bir saltanattan sonra bir Çin prensesi olan zevcesi

İçing Hatun tarafından zehirlenerek 621'de öldü. Yerine kardeşi, yani Prens Kür Şad'ın amcası Kara Kağan geçti. Türk geleneğine göre, Kara Kağan, dul yengesi, yani Kürşad'ın üvey anası ile evlendi. Zaten kararsız bir adam olan yeni Türk Kağanı, Çinli zevcesinin entrikaları ile büsbütün yanlış hareketlerde bulundu. Üst üste gelen soğuk ve kıtlık yılları da Türk illerinde büyük tahribat yaptı. 630 yılında bu vaziyetten faydalanan Çin Ordusu, Türk Ordusunu bozdu. Kara Kağan ile 100.000 Türk, Çinliler'e esir düştü. Çinliler'in elinde 4 yıl daha yaşıyan Kara Kağan, 634'te kederinden öldü.

Kara Kağan'ın yerine Çinliler, Göktürk prenslerinden Sirba Kağan'ı Türk İmparatoru ilân ettiler. Fakat bu kukla hükümdar, Çin'e tâbi olmayı kabul ettiği için, bin yıldan beri istiklâl için yaşıyan Türkler, Sirba Kağan'ı tanımadılar. Çinliler'i kovmak ve Çinliler'in esiri bulunan Türkler'i kurtarmak için gizliden gizliye çalışmaya başladılar. 40 kişilik bir ihtilâl komitesi teşekkül etti. Bu 40 Türk asîlzadesi, genç Prens Kür Şad'ı başkan seçtiler. Ancak ihtilâl başarıya ulaşırsa, Kür Şad imparator olmıyacak ve siyasetten çekilecekti. Çünkü ihtilâlin tamamen millî mahiyette olduğundan kimse şüphe etmemeliydi. Kür Şad'ın imparator olmak gayesiyle başa geçtiği söylenmemeliydi. Bu fikirde olan Türk Prensi, arkadaşlarının kendisini kağan namzedi göstermelerini kabul etmedi. Bunun üzerine, ihtilâlden sonra Kür Şad'ın ağabeyisinin oğlunun, yani yeğeninin Türk kağanı ilân edilmesi kararlaştırıldı.

Bu sıralarda Çin'de XVIII. imparatorluk hanedanı olan Tanglar'dan 2. İmparator Li Şih-min hüküm sürüyordu. Li Şih-min 40 yaşında ve 13 yıldan beri tahtta idi. Çin, 50 milyon nüfusu ile cihanın en kalabalık devleti idi. Kuzey Çin'de Çin boyunduruğunda yaşıyan yüz binlerce Türk, her an imha edilmek tehlikesiyle karşı karşıya bulunuyordu.

Türk ihtilâl komitesinin plânı şöyleydi: İmparator Li Şihmin esir edilecek, Türk illerine kaçırılacak, sonra Çin Sarayında esir bulunan Türk asîlzadeleri ve Çin boyunduruğundaki Türk toprakları ile değiştirilecekti. İhtilâl başarıya ulaşır ulaşmaz da bütün Türkler ayaklanacaklar, rasladıkları Çinli'yi öldürüp bağımsızlık kazanacaklardı. Çin İmparatorunun her gece kılık değiştirerek başkenti Çangan'da dolaştığı, Türkler tarafından haber alınmıştı. Bir sokak baskını ile imparatorun esir edilmesi oldukça kolay olacaktı. Ancak kararlaştırılan gece, aksi bir tesadüfle, büyük bir fırtına patlak verdi. İmparator sarayından çıkmadı. Kür Şad, gecikilirse ihtilâlin duyulup Türkler'in kılıçtan geçirilmesinden korktu. Akıl al-

(5) GÖKTÜRKLER ÇAĞINDA TÜRK HAKANLIĞI
(VI-VIII. YÜZYILLAR)

maz bir cesaretle, imparatorluk sarayını basıp imparatoru silâh kuvvetiyle ele geçirmek kararını verdi. Arkadaşlarının Çinliler ile kıyas kabul etmez derecede iyi silâhı kullanmalarına güveniyordu.

Gerçekten o gece 40 Türk asîlzadesi Çin imparatorluk sarayını bastı. Pek kanlı bir çarpışma oldu. Yüzlerce Çinli muhafız, 40 Türk'ün keskin nişancılığına ve vuruş maharetine kurban gitti, Türk okları ve kılıçları altında can verdi. Çinli muhafızların yerden mantar bitercesine çoğaldığını ve imparatorun ele geçirilemiyeceğini anlıyan Kür Şad, sarayı terketmek emrini verdi. İmparatorun ahırına hücum eden 40 Türk, seyisleri öldürüp buldukları atlara atladılar. Çin başkentinden çıkmaya muvaffak oldular. Ancak bütün bir Çin ordusu 40 Türk'ün peşine takılmıştı. Vey Irmağı kıyısına gelince duraklıyan Türkler, birkaç yüz Çin askerini okladıktan sonra, göz yaşartıcı bir kahramanlık sahnesi içinde öldüler. Kür Şad ve 39 arkadaşı, Vey Irmağı kıyılarının sarı toprakları üzerinde kaldılar.

İhtilâl başarılamadı diye Çin boyunduruğundaki Türkler sinmediler. Bütün Türk illerinde bir istiklâl rüzgârı esti. Hiçbir milletin tarihinde böyle bir kahramanlık olayı yoktur. 40 Türk'ün saldırışı Çinliler'i kalblerinin derinliklerine kadar ürpertti. Türkler'de ise, önüne geçilemez bir derecede kabarmış olan istiklâl arzusu taşmak, yeniden Çin ülkelerini basmak derecesine geldi.

Kutluğ Devri

"Kutluğ Devri" diye anılan Göktürkler'in 3. ve son devresinde Türk tarihinin pek parlak simaları bir araya gelmiştir. Ancak bu şahsiyetler sahneden çekilince, hanedanın inkırazını önlemek mümkün olamamıştır. İlteriş Kutluk Kağan ve halefleri çağında devlet, tekrar Bumın ve İstemi Kağanlar devrindeki haşmet ve büyüklüğüne kavuşmuştur. Fakat zaman zaman zor anlar yaşanmış, 300.000 kişilik bir Çin ordusu Türk imparatorluk başkenti Ötüken'e kadar sokulmuştur. Kül Tigin'in bu orduyu bozması ve Çin'i yılda 300.000 denk ipek vergiye bağlaması, devleti kurtarmıştır.

Bu çağda Çin'in de büyük bir kalkınma hamlesi içinde bulunduğu, büyük devirlerinden birini yaşadığı unutulmamalıdır. Türk devletinin muvaffakıyet ve fetihleri, asla kolay hamleler şeklinde olmamış, büyük millî çaba sarfedilmiş, büyük güç harcanmış, çok fedakârlık gösterilmiş, imparatorluğun

azametine halel getirilmemiştir. Kutluğ çağında Araplar da Orta Asya'ya yaklaşmış, bir taraftan Çin, diğer taraftan Türk hâkimiyetini tehdide başlamış bulunuyorlardı. İran imparatorluğunun yerini, daha güclü bir şekilde Müslüman Arap imparatorluğu (Emevîler) almıştı.

Bu suretle VII. asrın sonları ile VIII. asrın başları, hem Türkler, hem Araplar, hem de Çinliler için büyük bir uyanış ve kalkınma devresi olmuştur. Asya kıtasının 3 büyük kavmi, kıtayı aralarında paylaşmışlardır. Bunlardan Çinliler'le Türkler'in yüzlerce yıldan beri büyük devletlere sahip olmalarına mukabil, Araplar, tarihte ilk defa büyük devlet kurucusu görünmektedir. Buna karşılık Türk darbeleri ile iyice sarsılan ve çözülen İran, Arap darbeleri karşısında artık münkariz olmuş ve büyük devlet olarak tarih sahnesinden çekilmiştir.

687'de Türkler, Çin'in Şansi eyaletine girmişler, fakat bozularak avdete mecbur kalmışlardı. 694'te Ning-Hia yakınlarında Çinliler'i bozmak suretiyle, bu muvaffakıyetsizliği telâfi ettiler. 698'de tekrar Pekin'in az kuzeyinde göründüler. 706'da Kapağan Kağan, bizzat kumanda ettiği Türk ordusu ile Çinliler'i büyük bir bozguna uğrattı. Bu zafer, Türkler'in Çin'e karşı vaziyetini düzeltirken, ertesi yıl, 707'de de Kül Tigin'in kumanda ettiği Türk ordusu Buhârâ yakınlarına gelerek müstevli Araplar'a karşı imparatorluğun güneybatı sınırlarını korumuştur.

711'de Türkler, Batı Türkistan'ın güneyinde tekrar Araplar'la karşı karşıya geldiler. 713'te Doğu Türkistan'da Beşbalık'a inerek bu bölgedeki İranlı ve Türk kavimler üzerinde imparatorluğun otoritesi takviye edildi. 715'te âsi Oğuzlar, Kara Göl yakınlarında bozuldu. 22 temmuz 716'da Kapağan Kağan, Bayırkular'ın isyanını söndürmeye çalışırken, Kerulen yakınlarında, Tola kıyılarında tuzağa düşürülüp öldürüldü. Türkler, bu hâdiseyi millî bir felâket saydılar ve milletin müşterek mesuliyeti olarak telâkki ettiler. Bu müşterek mesuliyet telâkkisinin ne kadar karakteristik ve o devir için şaşılacak bir şey olduğuna işaret etmek yerinde olur (Giraud, 52).

Kapağan Kağan'dan sonra yeğenleri Bilge Kağan ile Kül Tigin, Kapağan'ın iki oğlu ile iktidar mücadelesine giriştiler (üçüncüsü Yuluğ Tigin, Bilge-Kül Tigin partisini tuttu). Bu mücadeleyi kazandıktan sonra, konfederasyondan ayrılmak isteyen kavimlere ve Çin entrikalarına karşı uzun savaşlar açıldı. Kül Tigin'in 27 şubat 731'de ve ağabeyisi Bilge Kağan'ın 25 kasım 734'te öldürülmelerine kadar bu mücadeleler sürüp gitti.

Bu çağ hâdiselerini şimdiye kadar olduğu gibi yalnız Çin kaynaklarından öğrenmiyoruz; hem Türk, hem Çin kaynakları zengin bilgilerle birbirlerini tamamlıyorlar. Çin sınırlarından Hazar'a kadar olan bölgeyi tutmaya ve günden güne tehdidini artıran Araplar'a karşı Batı Türkistan'ı savunmaya mecbur olan Türkler'in vazifeleri hayli ağırdı.

İktidardaki Göktürk kabîlesi ile içten içe iktidara yaklaşmak istiyen Oğuzlar arasındaki mücadele de imparatorluğu yıkıntıya götürüyordu. Kingan dağlarının eteklerine sürülen Moğollar da vaziyetlerinden son derecede gayrı memnundular. Hunlar, Tabgaçlar ve Aparlar devrinde devlet idaresine yani iktidara katılan Moğollar, Göktürkler tarafından uzaklaştırılmış ve kendilerine alelâde tâbi kavim muamelesi yapılmıştı. Bu devirde bugünkü Moğolistan'ın tamamen Türk'leştiğini, Moğollar'ın doğuya vaktiyle Tunguzlar'ın oturdukları ülkelere itildiğini görüyoruz. Ancak Karahanlılar devrindedir ki, Türkistan'a yığılan Türk kitlelerinin bıraktığı boşluktan faydalanan Moğollar, Moğolistan'da yerleşeceklerdir.

Kapağan, Çin'in iç işlerine, hattâ hanedan meselelerine müdahale suretiyle kuvvetli düşmanına aynı silâhları kullanıyordu. Çin imparatoriçesi, yeğeni için bir Türk prensesi istediği zaman, Çin hanedanının Türk hanedanı ile eşit asalette olmadığını ileri sürüp reddetmişti.

Bütün bu zor şartlarda, milliyet hisleri ayakta tutularak güçlüklere karşı konmuştu. Türk Kağanı gibi, Türk başkenti Ötüken'e de kutsiyet izafe edildiğini görüyoruz; "Türk Kağanı Ötüken'de oturdukça hakanlıkta sefalet olmaz" leit-motivi, *Orhon Kitabeleri*'nde tekrar edilir.

Göktürkler'in Asya çapındaki prestiji sonsuz olmuştur. Kül Tigin'in Türkler'in "yuğ" dedikleri cenaze merasimi, bu hususu göstermeye yeter. Yabancı heyetlerin merasime katılması için bekletilen cenazenin gömülme törenine Çin'den, Tibet'ten, İran'dan, geniş Türk imparatorluğunu teşkil eden bütün konfederasyon üyesi kavimlerden heyetler gelmiştir. Bu heyetler, prensin mezarı için çok değerli hediyeler getirmişlerdir. Çin imparatoru, bu azılı düşmanının hâtırasını tebcil için büyük bir Çince âbide diktirmekten ve Kül Tigin'in kahramanlıklarını anlatmaktan çekinmemek insanlık ve büyüklüğünü göstermiştir (belki de bunu bu derece kudretli bir düşmandan kurtulduğu için en büyük memnuniyetle yapmıştır) (bu âbide halen elimizdedir). Bu hürmet gösterilerinin samimiliğinden şüphe etmek yersizdir. Gerçi bu hürmet biraz da Türk devletinin büyüklüğüne gösterilmiştir. Fakat

Göktürk hanedanının prestijini Türk ve gayrı Türk bütün vesikaların tetkikinden iyice anlıyoruz. Türkler, hanedana ulûhiyet isnadından çekinmemişler ve bu inançlarını İslâm dinini kabullerine kadar sürdürmüşlerdir. Kül Tigin'e gösterilen bu saygı, o çağlarda şövalyelik ve centilmenlik zihniyetinin Asya'da asla meçhul olmadığını, dürüst düşmana karşı hürmetin meziyet kabul edildiğini ortaya koymaktadır.

Kutluğ çağı Türk devletinin kalkınmasında, hattâ yaşıyabilmesinde birinci derecede müessir olanlardan biri de Bilge Tonyukuk'tur. Çin'de doğan, Çin âdetlerini inceliklerine kadar bilen bu zat, askerlikten yetişmiş, yıllarca Türk ordularının başkumandanı olmuş, sonra sivil hizmete geçerek Bilge Kağan'a vezirlik (başbakanlık) yapmıştır.

Göktürk Çağında Türk İmparatorluğunun Bünyesi

Bu çağda da Türk ordusuna, Asya'nın *en güçlü ordusu* olmak vasfına halel getirmemek için âzami itina gösterilmiştir. Bu devirde Türk ordusunun üçte ikisi atlı, üçte biri yaya idi. Fakat uzak seferlerde ancak atlı ordu kullanılıyordu. Makedonya ve Roma piyadesi ne ise, Türk süvarisi de o idi. Hiçbir kuvvetin Türk atlı ordusunu alt edebileceği düşünülemezdi.

Türk ordusunun muvaffakıyetinin birinci âmili, süratti. Bir sefer süratle bitirilemediği, baskın tarzında sürpriz olmaktan çıktığı takdirde, felâket addedilirdi. Osmanlı çağı akıncı ordusunda da vaziyetin tamamen aynı olduğu kayda değer. Kesif Çin kitlelerinin içinde ancak bu *taktikle* başarı kazanmak mümkündü. Gece ve gündüz cebrî yürüyüşle yol alan ve yedek atlarına münavebe ile binen Türk süvari ordusu, en ümit edilmedik anda, hiçbir haber alma şansı bırakılmadan düşman ordusu üzerine çullanırdı. Eğer düşman ordusu yüz binleri buluyorsa, muharebe kabul edilip Türk ordusu kırdırılmazdı. Daima geri çekilmek suretiyle Türk topraklarının ıssızlığı içinde düşman şaşkına çevrilir, gerilla savaşı ile yıpratılır ve en yorgun ânında, üssünden yüzlerce kilometre uzakta iken taarruza geçilip imha edilirdi. Düşman mesafeden ürkerdi. Türkler'in en ürkmediği şeyse mesafe mefhumuydu. Yardımcı sınıflar ve *kölelerle şişkin büyük* Çin orduları, hafif Türk süvari ordusu tarafından sayı nispeti gözetilmeksizin bu şekilde ezilmiştir. 705-710 yıllarında, yani imparatorluğun en haşmetli çağlarından birinde Türk ordusu, 230.000 kişi idi.

Türkler'in asırlarca karşı karşıya kaldıkları Çin'in, tari-

hin her çağında en kesif nüfusu barındırdığını burada tekrarlamak lâzımdır. 140 yılında yapılan tahminlere göre Çin'de 49.200.000 nüfus yaşıyor, bunun 30.000.000'u Wei İmparatorluğu'nda, 11.700.000'i Wu İmparatorluğu'nda, 7.500.000'u da Shu-Han İmparatorluğu'nda bulunuyordu. Wei İmparatorluğu'ndaki nüfusun 1.000.000'u Türk'tü. Yani bu çağda Çin'in 1 milyon Türk tebaası vardı. Göktürkler devrinde yani 5 asır sonra bu nüfusun biraz arttığı tahmin edilmektedir.

İmparatorluğun Mânevi Yapısı

Türk edebiyatının cihan ölçüsünde parladığı bu devirde, kültür alışverişi gelişmiştir. "İnci" kelimesi misal olarak alınabilir. Çince "jen-ju" kelimesini Türkler önce "yençü", sonra "inci" yapmışlardır (inci, Türkler'e Çin'den geliyordu). Rusça'ya da bu kelime Türkçe'den geçmiştir.

Türk kağanları ve devlet adamları, coğrafya şartlarının ve aldıkları terbiyenin neticesi olarak, realist adamlardı. Bilge Kağan'ın realistliği ve hâdiseleri en tipik açılardan yakalayıp görebilmesi, *Orhon Kitabeleri*'nde canlı şekilde belli olmaktadır.

Türkler, nesirlerinde şiir dili kullanabilme ve en yüksek ifade kudretine erişme derecesine vâsıl olmuş bulunuyorlardı. Yüksek sınıf okuma-yazma biliyor, millî alfabeyi kulanıyordu.

Ötüken

İmparatorluk başkenti Ötüken, çok iyi bir coğrafî mevkide kurulmuştu. 47° arzında ve 101° tulünde bulunuyordu (Budapeşte ile hemen hemen aynı arzda). Bu bölgede iklim yumuşak, nebat boldu. Ötüken Ormanları, Orhon ırmağı ile Selenga'nın Tamir kolu arasındaydı. Göktürkler'den sonra iktidara gelen Uygurlar'ın başkent yaptıkları Karabalgasun'un da Ötüken'in takriben 60 km. kuzeydoğusunda olması, bu bölgenin müsait vaziyetini gösterir.

Göktürkler Çağında Türk Kültürü

Göktürk çağında Doğu Türkistan'da Türk nüfusu, İranlı kavimleri azınlıkta bırakacak derecede artmıştı. Altın Dağları'na, Tanrı Dağları'na yani Çaydam havzasına, hemen hemen Tibet'e kadar Türkler yayılmışlardı. Pamirler'in kuzeyi de Türk ülkesi halindeydi. Fergana'da Türkler'in çoğunluk olduğu sanılmaktadır. Sır Derya'nın kuzeyinde kalan Batı

Türkistan'ın kuzey bölgesi, yani bugünkü Kazakıstan, tamamen Türkler'le meskûndu. Mâverâünnehir'de de Türk nüfus, İranlılar'ı tehdit eder tarzda çoğalmıştı. Türk nüfusu Göktürkler'in saltanat sürdüğü 2 asır içinde çok artmıştı.

Göktürkler çağına ait Türk arkeoloji eserleri, yeraltı buluntularından ibaret değildir. Göktürk yazısı ile yüzlerce taş, tuğla, kemik kitabe bulunmuştur. Bunların meşhuru, *Orhon* veya *Göktürk Kitabeleri* denen âbidelerdir. Bu kitabelerin bulunduğu bölge, yerli halk tarafından mukaddes topraklar sayılmış, kitabeler ata yadigârı olarak titizlikle muhafaza edilmiştir. Bu sayededir ki bu 12-14 asırlık âbideler ve kitabeler zamanımıza intikal edebilmiştir. Hâlâ bu gibi yerlerin mukaddes toprak sayılma ananesi Orta Asya'da devam etmektedir.

Göktürk kağanlarının kitabelerini bildiğimiz halde mezarlarını bilmiyoruz. Mezarları şüphesiz başka yerde, ıssız dağ tepelerinde idi ve gömüldükten sonra yeri yok ediliyordu. Halbuki kitabeler, herkesin okuyabilmesi için umumi yerlere dikiliyordu. Kitabelerin bulunduğu yerdeki mezarların Bilge Kağan ile Kül Tigin'e, hele birincisine ait olmak ihtimali zayıftır. Zira Türkler'in hakan mezarını gizlemelerinin dinî ve millî inanışları icabından olduğu, Attila ve Cengiz gibi en meşhur cihangirlerin mezarlarının da bu şekilde gizlendiği malûmdur.

Kül Tigin'in olduğu ileri sürülen mezarda, ayakta duran, ellerini kavuşturmuş iki heykel vardı. Bunun yakınlarında da mermer bir aslan heykeli bulunuyordu. Bilge Kağan'a ait olduğu iddia edilen mezarda da heykeller vardı.

Göktürk çağına ait de birçok kılıç bulunmuştur. Bu kılıçlar uzun ve eğri idi. Kılıç kını, iki kayışla bel kemerine bağlanıyordu ki, Osmanlılar'ın da kılıçlarını bu şekilde taktıkları çok dikkate değer.

Göktürk bayraklarında alem olarak altından dökülmüş kurt başı olduğunu Çin tarihleri yazıyor. Fakat bu kaynaklar, asıl bayrağın ne şekilde olduğunu bize bildirmiyor. Baykal Gölü'nün batısında, Lena ve Yenisey kıyılarında Göktürkler tarafından kayalara oyulmuş resimler bulunmuştur. Bu resimlerde Türk süvarilerinin ellerinde uzun sırıklara asılmış bayraklar görülüyor. Fakat bayraklar üzerindeki şekiller ve renkler belli edilmemiştir.

Göktürkler çağında açılmış sulama kanallarından birçoğunun izleri, zamanımız arkeologları tarafından bulunmuştur. Bunlardan Tötö Kanalı'nın 10 km. olduğu görülmektedir. Bu kanal, Rus arkeologlarının tetkiklerine göre, işlenmesi son

derece güç kayalık bir arazide açılmış, kayalık arazi açılarak iki vâdi birleştirilmişti. Yüksek matematik bilgiye dayanan bir su tevzi şebekesi, bu kanala bağlanmıştı. 1935'te bu bölgeyi sulamak isteyen Ruslar, aynen Göktürk kanalını yenileştirmişler, daha iyi bir şekil olmadığı kanaatine varmışlardır. Rus arkeologlarına göre bu bölgede Türkler tarafından M.Ö. I. asırdan beri çeşitli bitki ve hububatın ziraati yapılmıştır.

Göktürkler çağında bulunan heykellerin birkaçı müstesna, hepsi Türk tipindendir (bunların arasında kadın heykelleri de vardır). Çehreler, Beyaz Irk'a mensup normal tiplerdir; gözlerde çekiklik ve elmacık kemiklerinde fırlama yoktur. Bu eserler, Göktürk çağında Türk tipi hakkında kesin bilgi vermektedir.

Göktürkler'e ait şehirlerin harabeleri de bulunmuş ve Rus arkeologları tarafından incelenmiştir. Isık Göl (şimdi Kırgızistan'da) civarında Barshan harabeleri, klâsik bir Göktürk şehri misalidir. Bundan başka Tanrı Dağları'nın kuzey eteklerinde Göktürkler çağına ait Çargelan, Çumgal, Çaldıvar, Atbaş, Şirdak-Beg, Manakeldi Türk şehirlerinin harabeleri, bilhassa Rus arkeologu Bernştam tarafından II. Cihan Harbi'nden az önce ve sonra incelenmiştir. Bu şehirlerin ekserisi tahkim edilmişlerdir.

Fergana'nın bu çağda Türk'leşmesi, Göktürk devrinin en mühim hâdiselerindendir (Fergana bugün dünyanın en kesif Türk nüfusunu barındıran birkaç ülkeden biridir). Fergana'da Çigirçik, Yassıkugart gibi Türk şehirlerinin tetkikinden mühim neticeler elde edilmiştir. Fergana, Göktürkler'e tâbi Batı Kağanları olan Türkeşler'in idi. VIII. yüzyıl başlarında Araplar tarafından İslâm İmparatorluğu'na katılmıştır. Arap idaresi çağında Fergana'nın Türk'leşmesi hızlanmış, Karahanlılar çağında da tamamlanmıştır.

Fergana büyük bir ziraat ülkesi ve mühim bir ticaret merkeziydi. Kanallar açılarak her karış toprağı değerlendirilmişti.

Türkler'in başlangıçtan Karahanlılar çağına kadar Şaman dininden oldukları, yani Gök Tanrı başta olmak üzere tabiat kuvvetlerine taptıkları malûmdur. Fakat tarih boyunca Türkler'in girip çıkmadıkları din kalmamıştır denebilir. Göktürk çağında güneybatıda İran imparatorluğu sınırındaki bazı Türkler'in de Zerdüşt dinini kabul ettikleri, yani ateşperest oldukları, bu devre ait bazı küçük ateşgedelerin bulunmasından anlaşılmıştır. Horasan, Mâverâünnehir ve Fergana'yı yarı müstakil hükümdarlar şeklinde idare eden Göktürk hanedanına mensup Türk prenslerinin bazılarının da Zerdüşt di-

nini kabullendikleri tahmin ediliyor. Bunun bazı akisleri, *Manas Destanı*'nda görülmektedir.

Yedisu bölgesinde yani Balkaş Gölü'nün güneydoğusunda yapılan kazılarda Türk paraları da bulunmuştur. Türkeş kağanları tarafından bastırılan bu paraların üzeri Türkçe yazılmıştır. Elimizdeki en eski Türkçe yazılı para VIII. asır başlarına aittir. Şimdiye kadar 5 ayrı değerde paralar bulunmuştur.

Göktürk yani *Orhon Kitabeleri*'nden hız alan araştırmalar, Göktürk yazısı ile yazılmış daha birçok kitabenin keşfini sağlamıştır. Fakat bu kitabeler 3 Orhon Kitabesi değerinde değildir; böyle olmakla beraber, bu devre Türk tarih ve medeniyeti üzerindeki bilgilerimizi genişletmeye yaramıştır. Bu kitabelerden bazıları Göktürkler'in ilk yıllarına aittir, yani *Orhon Kitabeleri*'nden 1,5-2 asır eskidir. Bunlara *"Yenisey Kitabeleri"* deniyor. Çünkü çoğu Sayan Dağları'nın güneyinde, Türkler'in "Kem" dedikleri Yenisey nehrinin çıktığı topraklarda bulunmuştur; bugün burası Rusya'nın Tannu Tuva Cumhuriyeti'dir, Türk ve Moğollar'la meskûndur. Bu arazide yapılan *arkeolojik keşifler, Göktürk çağında burasının* Türkler'in Göktürk ve Kırgız boyları ile meskûn olduğunu, gözleri çekik Moğollar'ın pek az bulunduğunu ortaya koymuştur. Çin kaynaklarının Göktürk kabile ve hanedanının menşei olarak bu toprakları gösterdiklerini hatırlamakta da fayda vardır.

Çinliler, Türkler'in ağaç üzerine yontmak suretiyle yazı yazdıklarını haber vermektedir. Türkler, ancak Göktürkler'i takip eden Uygur hanedanı devrinde kâğıt kullanmışlardır. Bu suretle ağacın zamana dayanamayıp çürümesi yüzünden, Göktürkler'e ait Türk yazılı kaynakları taşa kazılmış ve asırların tahribinden kurtulmuş kitabelere inhisar etmektedir. Halbuki Uygurlar çağına ait Türkçe yazılı eserler çok daha bol olarak zamanımıza gelmiştir. Göktürk yazısı ile yazılı buluntulara Fergana'da, hattâ bu ülkenin en güneyinde, Talas havzasında yani Çu ile Sır Derya arasındaki bölgede de raslanmıştır. Bu suretle millî Türk alfabesinin İran ile Mançurya arasında bir kulanılma sahası bulunduğu anlaşılıyor. Bu alfabeyi okuyup yazmanın o zamanın şartlarına göre nispeten yaygın olduğunu, yalnız asîllere inhisar etmediğini biliyoruz. Zira Talas vâdisinde bir Türk çiftçisinin taş üzerine kazdığı bir kitabe elimize geçmiştir ki, burada çiftçi, çiftliğini ve sulama şebekesini ne suretle tanzim ettiğini anlatmaktadır. Talas'ın güneyindeki Ming-Bulak şehrinin Batı Göktürk Kağanları'nın yazlığı olduğunu hatırlamalıdır.

Sayan Dağları'nın kuzeyinde Kurıkan boyu yaşıyordu. Bu boyun daha kuzeydoğuda yaşıyan Yakut boyu ile münasebetleri vardı. Buraları, Türk devletinin kuzey sınırları idi. İklim zorlukları ve arazinin nüfustan boş denecek derecede az insanla meskûn olmasından dolayı, Türk hakanları kuzeye fazla ilgi göstermemişler, Yakutlar, Türkler'in diğer boylarından ayrı düşmüşlerdir. Kurıkanlar'ın yetiştirdikleri atlar meşhurdu.

Kurıkanlar, Ren geyiğini de ehlîleştirmişlerdi; at gibi Ren geyiğine de binerlerdi. Kızaklarını köpeklere de çektiriyorlar ve büyük arabalar kullanıyorlardı. Çadırları çok sivri kubbeli idi. Kurıkanlar'a ait kaya resimleri bulunduğundan yaşayışları üzerinde bilgimiz vardır. Gene bu resimlerde mızrak ucuna geçirilmiş üç dilimli bayraklar görülmektedir. Dört köşe bayraklara da tesadüf edilmektedir. Bunlardan birinin bayrak, birinin de tuğ olduğu anlaşılmaktadır. Uclarına ipek parçası asılan mızraklara Türkler "beçkem" veya — batırmak mastarından — "batrak" yani bugünkü telâffuzla "bayrak" derlerdi.

Kaya resimlerinden anlaşıldığına göre Türkler, deri veya keçe çizme giyiyorlardı. Kaftanları uzundu. Muharipler tulga (miğfer) da taşıyorlardı. Türk çizmeleri bütün Asya'da, hattâ Arap memleketlerinde meşhurdu.

Türkler'in Kırgız boyu, Sayan Dağları'nın kuzeybatısında yani Yenisey nehrinin iki tarafında yaşıyordu. Burası Sibirya Ovası'nın en güneyidir. Göktürk Kağanları, Kırgız ülkelerine de gelmişlerdir. Kırgızlar'ın doğusunda Kurıkanlar, güneybatılarında yani Altaylar'ın kuzeyinde de Karluklar yaşıyordu. Sayan Dağları'nın kuzey eteklerinde başka bir Türk boyu, Sir-Tarduşlar vardı.

Kırgızlar, hattâ Göktürkler, kışın kayak kullanırlardı.

Kırgızlar, diğer Türk boylarından nispeten uzaktılar. Fakat Göktürk çağında diğer boylarla gittikçe kaynaştıkları görülmektedir. Kırgızlar, mühim demir müstahsili idiler. Ülkelerinde mebzul demir vardı. Demiri aynı zamanda iyi işlerlerdi. Altay ve Sayan Dağları, Türkler'in demir madenlerinin bulunduğu bölge idi. Bu bölge demirleri yüksek cevherli ve miknatıslı, çok makbul madenlerdi. Göktürk çağına ait demir ocakları da bulunmuş, Kiselev ve Merhart gibi Rus arkeologları tarafından incelenmiştir.

Bu çağa ait orak, kürek, demir sapan gibi ziraat aletleri de bulunmuştur. Sulama kanalları Kem (Yenisey) vâdilerine kadar uzanıyordu. Bütün bunlardan Türkler'in hayvancılık yanında geniş ölçüde ziraat yaptıklarını da anlıyoruz.

Hüan-Dzang'ın Anlattıkları

Meşhur Çin seyyahı Hüan-Dzang, bize Göktürkleri hakkında pek değerli bilgiler verir. Hüan-Dzang, Batı Göktürk Kağanı'nın oturduğu Suyab şehrine girmek üzereyken, avlanmakta olan Kağan, sarayına dönüyordu. Kağan, yeşil ipekten bir elbise giymişti. Uzun saçları serbesçe bırakılmıştı. Maiyetinde 200 kadar subay vardı. Subaylar ağır ipekten kumaşlardan dikilmiş elbise giymişlerdi. Bazıları kürklü idiler. Subaylardan bazılarının mızrak ve kalkanları vardı. Birkaçı da bayrak taşıyordu. Daha sonra Göktürk askerleri geliyordu; bunların bazıları ata, bazıları da deveye binmişlerdi. *Atlar, çalımlı hayvanlardı, boyuna tepinip eşiniyorlardı.* Seyyah, askerlerin sayısını tahmin edemiyor; "o kadar kalabalıktı ki," diyor; "ucu gözle gözükmüyordu".

Kağan, Çinli rahip seyyahı görünce, kendisiyle konuştu; subaylarından birine rahibe mihmandarlık yapmasını buyurdu. Subay, seyyahımızı büyük bir çadırda ağırladı. 3 gün sonra Kağan, rahibi çadırına çağırdı.

Göktürk Kağanı'nın çadırındaki eşya baştan başa sırma kaplıydı, altınla işlenmişti; "gözleri kör edecek gibi parıldıyordu". Tarhanlar, yani Türk asilzadeleri yerlere serilmiş hasırlar üzerine oturmuşlardı. Hepsinin sırtında altınla işlenmiş ipekliler vardı. Kağanın ardında muhafızları duruyordu. Kağan, rahibe büyük bir nezaketle hitap ederek oturmasını söyledi. Kağan, Çince bilmiyordu. Bir Türk, tercümanlık yapıyordu.

Daha sonra seyyahımızla aynı kafilede gelen Çin elçileri huzura alındı. Çin sarayından getirilen nâme ve hediyeler Kağan'a sunuldu. Kağan, teşekkür etti. Sonya yiyip içme başladı. Türk müzisyenleri çalgı çalıyordu. Kupalar içinde şarap ikram ediliyordu. Türk musikisi, Çin musikisine benzemiyor *"ama gene de ruha ve gönle ferahlık veriyordu". Sonra yemekler* geldi. Koyun ve dana etini Budist rahipler yemediler. Börekler, kaymak, tatlı, bal gibi şeyler getirilince bundan yediler. Yemekten sonra tekrar şarap içildi.

Seyyah, Çinliler'in bu kadar tehlikeli ve barbar saydıkları Türkler'in insanca davranışlarından, dostluklarından, misafirperverliklerinden hayrete düştüğünü saklıyamıyor. Kağan, rahibe Hindistan'a gitmemesini, ora iklimine tahammül edemiyeceğini öğüt vermek alâka ve nezaketini bile gösterdi. Fakat seyyahın fikrinden vaz geçmediğini görünce, onun yanına biri asilzade olmak üzere Çince ve Hintçe bilen birkaç asker verdi; aksi halde tek başına Himalayalar'ı aşmasının im-

kânsız olduğunu söyledi. Ayrılırken seyyahımıza bir kat elbise ile 50 parça da ipekli kumaş hediye verildi.

Hüan-Dzang, Suyab şehrinden "4 li" ötede Bing-Yui (Bin Pınar) adlı Türk şehrine vâsıl oldu. Burası bir ağaç ve yeşillik cenneti idi. Esasen Kağan da yazın en sıcak günlerinde buraya gelip serinliyordu. Birçok Türk şehirlerini geçtikten sonra Kunduz'a geldi (şimdi Afganistan Türkistanı'nda). Kağan'ın büyük oğlu Tardu Şad, burada oturuyor ve valilik ediyordu. Prens hasta idi; fakat hasta halinde rahibi kabul edip görüştü. Seyyahımız Türk imparatorluk prensini tedavi ve — kendi iddiasına göre — iyi etti.

Çinli meşhur seyyahın bahsettiği Batı Göktürk Kağanı, Tung-Yabgu Kağan'dır (619-630). Bu hükümdar, 620'de Rey (Tahran) ve İsfahan'ı fethetmekle meşhurdur. İran'ın ortasındaki bu yerleri fazla elde tutamamışsa da, Türk hâkimiyet ve nüfuzunu buralara kadar getirmiştir. Tung-Yabgu'nun torunları ondan sonra daha en az 120 sene (750'ye kadar), Batı Türkistan'ın güneydoğusunda saltanat sürmüşlerdir.

Göktürkler Çağında Türk Medeniyeti

Göktürkler, çok eskiden Isık Göl etrafında yani Ala Dağlar ile Tanrı Dağları arasında oturuyorlardı. Sonra Çin'in Şensi eyaletine, nihayet şimdiki Tannu Tuva topraklarına yani çok kuzeye göçmüşler, burada iken Aparlar'dan iktidarı almak için mücadeleye girişmiş, güneydoğuda Ötüken Ormanları'na gelmişlerdi.

Göktürkler her bakımdan Türk tarihinin en büyük hamlelerinden birini teşkil eder. En ehemmiyetli taraflarından biri, Türkçe yazılmış muazzam edebî ve tarihî âbideler bırakmış olmalarıdır. Halbuki onlardan evvel Türk tarihi için Çin kaynaklarına dayanmak mecburiyeti vardır. Bu yüzden eski Türk kağanlarının dahi Türkçe adlarını bilmiyoruz; Çince bozuk transkripsiyon şekilleri ile iktifa ediyoruz.

Göktürkler'in yazılı âbideleri, şüphesiz halkın konuştuğu dille değil, edebî Türkçe ile kaleme alınmıştır. *Orhon Âbideleri*'nde kullanılan bu Göktürk lehçesi edebî dilinin üzerinden 1.230 sene geçmiştir. Öyle olduğu halde bir Türk aydını, *Orhon Âbideleri*'ni okursa, tamamen anlıyamasa bile, mânayı kavrar. *Orhon Âbideleri*'nden 1.230 yıl öncesine gidersek, M.Ö. 500 senesine vâsıl oluruz. Şu halde oldukça sıhhatle tahmin edilebilir ki, Türkçe, Göktürkler'den bu yana ne kadar değişmişse, Göktürkler'den önceye, Mete'ye doğru daha az değişmiştir. Zira Mete M.Ö. 500'de değil, bundan 3 asır sonra ya-

şamıştır. Bu husus, Türk tefekkür tarihi için harikulâde ehemmiyetlidir. Zira *Orhon Âbideleri*'nden aşağı yukarı bir asır sonra yazılmış ve Fransızca'nın ilk örneği sayılan Strasbourg Ahdi'nde kullanılan Fransızca'yı bugün bir Fransız'ın *anlıyabilmesi hemen hemen imkânsızdır. Bütün bu mülâhazalar* bizi şu noktaya da götürür ki, Hunlar çağında Türkçe ile Moğolca'nın aynı dil olduğu, Hunlar'dan sonra ayrı lehçeler, nihayet zamanla ayrı iki dil halinde inkişaf ettiği nazariyesi (Macar Németh ve Fin Ramstedt'in nazariyeleri), tamamen yanlış olmak icap eder. Zira Hunlar çağında konuşulan Türkçe'nin Göktürkler zamanındaki dilden tamamen farklı olamıyacağı, *yukarıdaki basit mukayeselerden* ve *mantık yoluyla* anlaşılır. Esasen Türkler'le Moğollar'ın tamamen ayrı ırklar olduğu, zamanla nasıl karıştıkları, müşterek bir kültür hayatı yaşadıkları, aynı devlette Türkler'in yanında iktidarı paylaştıkları, yukarıdaki bahislerimizde sırası geldikçe itina ile işaret edilmiştir.

Göktürk devrinin diğer bir hususiyeti de, bazı Moğol kabîlelerinin yanında birtakım İran *kavimlerinin de Türk'leşmesidir*. "Türkleşme" derken, asıl dillerini unutup Türkçe'yi benimsemelerini kastediyoruz. Bir kere Türkçe esas dil olarak benimsendi mi, Türk kültürüne ait her şeyin de kabulü zaruri olmakta ve Türk'leşme tamamlanmaktadır. Bugünkü Türkistan'da yaşıyan İran kavimlerinin yalnız İran'a doğru çekilme, Türkler yanında erime yoluyla değil, Türk'leşme suretiyle de Türk kavmî coğrafyasına genişlik kazandırdıkları sabittir.

Göktürkler zamanının diğer bir hususiyeti, Türkler'in *yerleşik tip medeniyete* geçmeye başlamalarıdır ki, bu tip medeniyet, Göktürkler'in halefi Uygurlar çağında tamamlanacaktır. Şüphesiz Göktürkler'den önce de Türk şehirleri vardı, bütün Türkler çadırlarda yaşıyan göçebeler değildi. Fakat bu çağda Türk şehirlerinin bollaştığı ve büyüdüğü, arkeolojik keşiflerle ortaya çıktığı gibi, tarihî şahadetler de vardır. Arap tarihçileri: "Türkler'in şehirleri çoktur; bunların çoğunda *tacirler, mallar, pazarlar doludur*" gibi kayıtlarda bulunmaktadırlar.

Bu çağda Müslüman medeniyetiyle temas da başlamıştır. Son İran Sâsânî şehenşahı III. Yezdicerd, 642 Nihâvend mağlûbiyetinden sonra imparatorluğunu kaybedince, Merv'e gelip Batı Göktürk hakanı Tulu Kağan'a sığınmıştı. Daha sonra Horasan'ı alan Araplar, Emeviler çağında Âmû Deryâ'yi geçip Mâverâünnehir'e girmişlerdir. 710-716 arasında Emevî umumi vali ve başkumandanı Kuteybe ibni Müslim, Mâve-

râünnehir'in hemen tamamını Türkler'den almış, Semerkand, Buhârâ gibi büyük merkezler, İslâm İmparatorluğu'na katılmıştır. Buralarda yaşıyan Türkler, İslâm hâkimiyetini kabul etmiş ve Türkler arasında ilk Müslüman olma vakaları başlamıştır.

Müslüman Araplar bu çağda dünyanın en büyük devletine sahip bulunuyordu. Güçleri yalnız Bizans'ı ve Türkler'i değil, Çin'i de tehdide başlamıştı. 750'de Emeviler yıkılıp yerine Abbâsîler geçince, Müslüman İmparatorluğu artık bir Arap devleti olmaktan çıktı; tam mânasiyle bir "Müslüman Devleti" oldu. Araplar'ın yanında İranlılar da, artık aynı derecede imparatorluğu temsil ediyor ve şüphesiz devleti daha güclü kılıyorlardı. Türkler de yavaş yavaş imparatorluğa hulûle başlamışlardı ki, bu hulûl, bir asır sonra tamamlanacak ve 850 civarında Türk hassa ordusu, Halifeler'i tahttan indirip çıkartacak güce erişecektir.

751'de Kao-Siyen-Çe'nin başkumandanlığındaki büyük Çin ordusu, Araplar'ı Orta Asya'dan kovmak niyetiyle Talas'a kadar ilerledi (Balkaş Gölü ve Isık Göl'ün batısı). Burada Ortaçağ'ın en mühim meydan muharebelerinden biri geçti. Araplar'a Ziyâd ibni Sâlih kumanda ediyordu. Türk ordusunun Araplar'a katılması, büyük vuruşmanın mukadderatını kesinleştirdi. Müthiş bir mağlûbiyete uğrıyan Çinliler, Orta Asya'dan çekildiler. Araplar, Türkistan'ın en büyük kısmına hâkim oldular, Sır Deryâ'yı da geçip Türk ülkelerine girdiler. Bu savaşta Türkler'in Müslümanlar'ın tarafını tutmasının sebebi kolayca anlaşılır. Çinliler, Türkler'in tarihin fecrine çıktıkları zamandan beri en amansız düşmanı idiler. Bir Türk'ün kendini bu kompleksten kurtarabilmesine imkân yoktu. Diğer taraftan Türkler'in Müslümanlar'la büyük geçmişi yoktu. Gerçi Semerkand ve Buhârâ'yı Türkeşler, Araplar'a karşı kanlı şekilde savunmuşlardı. Fakat böyle vuruşmalar Türk boyları arasında da oluyordu. Savaş bittikten ve Mâverâünnehir'de Müslüman mülki idaresi teessüs ettikten sonra, yerli Türkler'e çok iyi davranılmış, hattâ bunlardan Müslüman'lığı kabul edenlere, fâtihlerle tamamen eşit muamele yapılmıştı. Nihayet Araplar'ın o zamanki asıl Türk yurtları olan Orta Asya'nın kuzeydoğusunu tehdit etmelerine coğrafya bakımından imkân yoktu. Halbuki Çin, Türk imparatorluğunun zayıf anlarında bunu tecrübe etmişti. Zira Türk ve Çin devletlerinin sınırını umumiyetle Çin Seddi teşkil ediyordu. Araplar'ın başkenti Bağdad ise, Türkler'e göre dünyanın öbür ucunda idi.

Bu Talas meydan muharebesinde Araplar'la Türkler'in

silâh arkadaşlığı yapmaları, VIII. asrın iki büyük fâtih milleti arasında büyük bir psikolojik yakınlaşma meydana getirdi. Müslüman dininin cihanşümul müsamahası ve Türkler'in din bahislerinde hiçbir devirde taassup göstermemeleri, bu yakınlaşmayı kolaylaştırdı. Bu muharebeden iki asır sonra Türk İmparatorluğu'nun resmen Müslüman dinini kabul etmesi, *böylece âni bir hâdise olmaktan uzaklaşmakta*, uzun *bir* tekâmülün neticesi bulunmaktadır.

Bu suretle Türkler, bu devirde umumiyetle İranlılar ve Araplar'la iyi münasebetler kurdular. Göktürkler, İran'a karşı dostluk politikası takip etmişler, mecbur olmadıkça savaşa girişmemişlerdir. Sâsânîler'in en büyük şehenşahı olan ve 48 *yıl saltanat süren I. Husrev Anûşirwân (Nûşirevân), 563'te* İstemi Kağan'ın damadı olmuştu. Oğlu ve halefi IV. Hürmüz, İran tarihinde "Türk-Zâd" diye meşhurdur ve anası tarafından İstemi Kağan'ın torunudur. Nûşirevân'ın ordusunda Türk birliklerinin mühim rol oynadığı da malûmdur. IV. Hürmüz'ün oğlu ve halefi (ki anne annesi Türk imparatorluk prensesi *olmaktadır*) II. Husrev Perviz, doğuda Türk dostluğundan emin olmak sayesindedir ki muazzam fütuhatım yapabildi, Mısır'ı, Yemen'i, Filistin'i, Rodos'u, Üsküdar'ı aldı. Nihayet bunun yeğeni olan III. Yezdigird, Arap istilâsı önünde Türk Kağanı'na sığındı.

Batı Göktürk Kağanı Tung-Yabgu'nun (619-630) İran ile sulhu bozması, Arap istilâsını geniş ölçüde kolaylaştırdı. Aksi halde, Araplar'ın İran'a karşı Bizans'a karşı olduğundan büyük bir muvaffakıyet kazanabilmeleri mümkün olmaz, birçok yerler fethedebilir, fakat Bizans gibi İran imparatorluğunu da yıkamazlardı. Tung-Yabgu Kağan, Rey ve İsfahan'ı fethetmek suretiyle İran imparatorluğunun can damarlarını tahrip etti; tamamen Yakın Doğu'ya inmiş oldu. 623'te Göktürkler, Kafkasya'dan gelen Hazar Türkleri ve Bizans kuvvetleri, müttefikan İran ordusunu imha ettiler. Bu darbe, Arap fütuhatına yol açtı. Çin, batıdaki bu Türk başarılarını dikkatle takip ediyordu.

Bütün Türkçe konuşan kavimlere millî "Türk" adının verilmesi de Göktürk devrinde olmuştur. O zamana kadar mensup oldukları boyların ve kabîlelerin adlariyle "Hunlar, Göktürkler, Hazarlar, Kırgızlar, Karlulkar, Türkeşler, Çigiller, Yağmalar, Uygurlar" gibi adlarla anılan Türkçe konuşan kavimlerin topuna "Türk" denmesi ve Arap, Bizans kaynaklarında da böyle anılması, Türk milliyetinin teşekkülünde büyük hamlelerden biri olmuştur. Bu suretle Göktürkler, kendi boylarının adı olan "Türk" ismini, bütün Türkçe ko-

nuşan kavimlere kabul ettirmişler ve Göktürk Hanedanı iktidardan çekildikten sonra da artık bu zamanımıza kadar böylece sürüp gelmiştir. Ta Ruslar'ın Türk kavimlerine "Özbek, Kırgız, Kazak, Âzerî, Türkmen, Tatar, Başkurt, Çuvaş, Yakut, Karakalpak" gibi kabîle isimleri takmak istemelerine kadar Türkçe konuşan kavimler bir tek millet olarak kabul edilmişlerdir.

Göktürkler zamanında Türk nüfusu fevkalâde çoğalmıştır. Bu devirde de Türk kavimlerinin hareketlerinin başlıca âmili bu nüfus çoğalması olmuştur. VI. asırda 400.000 tahmin edilen Türkler'in Kırgız boyu, VIII. asırda 2 milyonu bulmuştur. Böyle bir çoğalma tabiatiyle geniş ölçüde yayılmayı icap ettiriyordu. Gene meselâ Çin kaynaklarına göre Doğu Türkistan'ın M.Ö. I. asırda nüfusu 1 milyondan azmış (vergiye tâbi 315.000 erkek tesbit edildiğine göre). IX. asır başlarında Araplar'ın vergi tarhetmek için yaptıkları hesaba göre Mâverâünnehir gibi çok verimli bir ülkenin nüfusu ancak 1,5 milyondu. Tabiatiyle bu boşluklar, çoğalan Türk nüfusu ile doldurulmuştur. Bu suretle Doğu ve Batı Türkistan'daki seyrek nüfus, artan Türk boylarının buraya yerleşmesi için bir sebep teşkil etmiştir.

Göktürkler'in Hunlar ile aynı kavimden olduğu, Çin kaynakları tarafından kesin şekilde teyit edilmiştir.

Türk Takvimi

Türkler, "Oniki Hayvanlı Takvim" denilen millî takvimlerini kullanmışlardır. Müslüman dinini kesin şekilde kabul edip Hicret esasına ve kamerî ay hesabına dayanan İslâm takvimini kullanmaya başlayıncaya kadar bu böyle olmuştur. Hattâ Müslümanlık'tan sonra da zaman zaman Oniki Hayvanlı Takvim'i kullanmaya devam etmişlerdir. Z. V. Togan'ın yaptığı hesaplara göre, bu takvimin mebdei M. Ö. 2000 yılları civarında olmak icap eder. O zamandan başlıyarak Türk kavimlerinin bu takvimi kullandıkları tahmin olunabilir. Takvim adını her yıla verilen 12 hayvanın adından almıştır. 12 yıl devam eden her devreden sonra, yeni ve aynı hayvan adlarını taşıyan ikinci bir devre başlamaktadır. — 12 yıl, sırasiyle şu hayvanların ismini taşımaktadır: Sıçan, Öküz, Kaplan, Tavşan, Ejder, Yılan, At, Koyun, Maymun, Tavuk, Köpek ve Domuz.

Göktürkler Çağında Türk Cemiyeti

Göktürk cemiyetinin, Müslümanlık'tan önceki bütün

Türk tarihinde olduğu gibi aristokrasi esasına dayandığını tekrarda fayda vardır. Asîllere "tarhan" denilmekte, bunlar vergiden muaf tutulmaktadır. Asîllerin piramidinin başında tabiatiyle "Kağan" denen Büyük Türk Hakanı vardır. Batı'da da bir "Kağan" vardır, aynı hanedandandır ve Doğu'dakine tâbidir. Kağan'ın zevcesine "Katun" denir (bu isimler sonradan "Khakan" ve "Khatun" olmuştur). Şehzadelere "Tigin", zevcelerine "Konçuy" adı verilir. "Yabgu" ve "Şad" unvanını taşıyan Tiginler, umumi valilik, başkumandanlık gibi mühim memuriyetlerde bulunan şehzadelerdir. Boy hükümdarına "han" ("khan" yahut "kan") denmektedir. Diğer asîllere "tarkhan, çur, apa, tudun" tâbir edilmiştir. Hassa askerine "böri", yani "kurt" denir, bunların subayları tamamen asîllerden seçilir.

Her Türk genci askerdir. Askerlik kabiliyetini kaybetmemek için toprakla uğraşmaz. Toprağı sürenler yaşlılar ve esirlerdir.

Fuhuş meçhuldür. Evli bir kadına tecavüzün cezası idamdır. Genç kıza tecavüzse, genç kız evlenmeyi kabul etmediği takdirde aynıdır. Hırsızlık yapan, çaldığının on mislini öder; ödiyemezse hürriyetini kaybeder, esir sayılır. İzdivaç, asalet ve servetçe yakın olanlar arasında olur. Asîl genç kızlar, halktan erkeklerle evlenemezler.

Göktürk Edebiyatı

Göktürk Alfabesi, Türkler'in millî alfabesidir. Türkçe'ye göre düzenlenmiştir. Bu alfabeyi yapanlar, Türkçe'nin ses bilgisine fevkalâde vâkıf insanlardır. Zira bu alfabe ile Türkçe, Arap harfleri ile olduğundan daha doğru yazılmaktadır. 38 harf vardır, 4'ü seslidir; a, e ile ı, i ve o, u ile ö, ü aynı harf sayılmıştır (Arap alfabesinde ise 3 sesli vardır ve "o, u, ö, ü" aynı harfle gösterilir).

Orhon alfabesinin çözülmesi, türkoloji'nin dönüm noktalarındandır, hattâ en büyük dönüm noktasıdır. XIII. asır başlarında Moğollar'ın tarihini yazan büyük İranlı tarihçi Cüveynî, *Târîh-ı Cihân-Güşây*'ında Orhon Kitabeleri'nden bahsetmiştir. Çağdaş Çin tarihleri de bu âbidelerin dikilişini haber vermektedir. Alman asıllı bir İsveç subayı olan Johann von Strahlenberg, 8 temmuz 1709 Poltava meydan muharebesinde Ruslar'a esir düşünce, Sibirya'ya sürülmüş ve orada serbesçe dolaşmasına müsaade edilmişti. 13 sene Sibirya'da dolaşan von Strahlenberg, 1722'de İsveç'e dönmüştür. Döndükten sonra Stockholm'de 1730'da *Das Nord-und Östliche Theil von Europa und*

Asia eserini yayınlamıştır. Bu kitapta yazar, Orhon Âbideleri'nden bahsetmiş, hattâ kopya ettiği bazı kısımlarını yayınlamıştır. Kitap Avrupa'da büyük alâka ile okunmasına rağmen bu acayip işaretlerden tabiatiyle kimse mâna çıkaramamıştı. XVIII. asrın sonlarında Rus seyyahı Pallas da bu âbideleri görmüş ve seyahatnamesinde bahsetmiştir. 1822'de Spassky de Petersburg'da (şimdiki Leningrad) yayınladığı eserinde 22 Göktürk kitabesinin kopyasını vermiştir. Bu sıralarda Messerschmidt, 2 kitabe daha bulmuştur. 1825'te mâruf müsteşrik Fransız Abel Remusat, bu kitabelerin "Türkler'in eski memleketinde" olduğunu ileri sürmek suretiyle Türkler'e ait olduğunu ima etmiş, fakat Göktürk alfabesi çözülüp neler ifade ettiği anlaşılamamıştır. Heikel'in başkanlığında bir Fin ilmî misyonu XIX. asrın sonlarında bu kitabelerin kopyasını dikkatle almıştır. Bu kopyalar üzerinde her millete mensup âlimler çalışmışlar, fakat alfabeyi çözememişlerdir.

Nihayet Danimarka Kıraliyet İlimler Akademisi Reisi Kopenhag Üniversitesi profesörlerinden Vilhelm Ludvig Peter Thomsen (1842-1927), 1893'te alfabeyi çözmüştür. Önce "Tengri (Tanrı), Türk, Kül Tigin" adlarını okumuş, bundan sonrasını bu kelimelerle mukayese ederek bulmuştur. Derhal kitabelerin Türkçe okunuşları, Almanca ve Fransızca tercemeleri ile neşredilmiştir (Almanca tercemeyi Rusya'da çalışan Alman bilgini büyük türkolog Radloff yapmıştır). Bu suretle dünya ilim tarihinin harikulâde keşiflerinden biri yapılmıştır.

Kitabelerin bulunduğu yer, Baykal gölünün tam güney ucundan ölçülürse takriben 400 km. güneyde ve Moğolistan'ın başkenti Urga'nın takriben 160 km. batısındadır. Burası Cengiz'in başkenti Karakurum harabelerinin karşısına düşmektedir. Yani Orhon nehrinin batı kıyısı yakınlarında Karakurum, doğu kıyısı yakınlarında da Orhon Âbideleri bulunmaktadır. Burası 48° arz ve 104° tul etmektedir. Âbidelerin kuzeybatı bitişiğinde Ugney-Nur Gölü vardır. Bu bölgeye "Koşo-Çaydam" denmektedir.

Bilge Kağan ile Kül Tigin Âbideleri arasında 1000 metre kadar mesafe vardır. Kül Tigin Âbidesi, 3 âbidenin en sağlam ve temiz olanıdır, pek az tahrip görmüştür. Yüksekliği 3,75 metredir. Yani iki uzun boylu insan boyundan uzundur. Yukarıdan aşağıya kalınlaşmaktadır. Tepede genişlik 1,22, tabanda 1,32 metredir. Âbidelerin yakınlarında 7 mermer heykel vardır; başları sonradan koparılmıştır. Bu sahanın eskiden sûrla çevrildiği, yani gelişigüzel girilemediği, kazılardan anlaşılmaktadır. Bilge Kağan Âbidesi'de boy ve şekilce Kül Tigin Âbidesi'nin aynıdır. Yalnız kitabelerin satır sayıları değişiktir. Bilge

Kağan Âbidesi'nin bazı yerleri tahrip olunmuştur; binaenaleyh okunamamıştır. İlim âleminde Bilge Kağan Âbidesi "II", Kül Tigin Âbidesi "I", Bilge Tonyukuk Âbidesi de "III" diye anılır. Bunların her birinin 4 cephesi vardır. Bu cepheler de "N = Kuzey", "S = Güney", "E = Doğu" ve "W = Batı" diye gösterilir. Bundan sonra gelen rakamlar satırı gösterir. Yani "II N 8" demek Bilge Kağan Âbidesi'nin Kuzey Cephesi'nin 8. satırı demektir.

Bilge Kağan ve Kül Tigin Âbideleri'nin Çince'si vardır. Bunlar, Çin imparatorunun yolladığı sanatkârlar tarafından kazılmıştır.

Tonyukuk Âbidesi, diğer ikisinden küçüktür. Üzerinde 62 satır kazılıdır.

Göktürkler'den kalma bu üç cihanşümul ehemmiyette kitabe dışında daha pek çok kitabe bulunup okunmuştur. Bunların çoğu ilim âleminde "Yenisey Kitabeleri" diye tanınmıştır. Çünkü Türkler'in "Yem" dedikleri Yenisey nehrinin yukarı mecraları civarında bulunmuştur. Burası Orhon Âbideleri'nin kuzeybatısında kalır; bu toprakların büyük kısmı Tannu Tuva'dadır.

Göktürk alfabesi yüzyıllarca Türkler arasında kullanılmıştır. Gerçi Uygur alfabesi bu alfabenin ortadan kalkmasına sebep olacak şekilde taammüm etmişse de, Göktürk alfabesinin izlerini çok yakın zamanlara kadar takip etmek mümkün olmaktadır. Transilvanyalı Macarlar arasında "Sekeller"in bu alfabeden çıkma alfabeleri olduğu anlaşılmıştır. Sekeller, Araplar'ın Avrupa'ya göçen kısmının bakiyyesi sayılan bir kavimdir; yani vaktiyle Türk idiler. İşte Sekeller, konuştukları Macarca'yı, Göktürk alfabesinden alınma harflerle yazmışlardır. Bu yazıyı bilen son Sekeller'e geçen asırda tesadüf edildiği, Macar bilginlerinin tetkikleriyle sabit olmuştur.

Göktürk Âbideleri'nin Ehemmiyeti

Göktürk Âbideleri'nin ehemmiyeti ölçülemez, çünkü hiçbir eserle mukayese edilemiyecek derecede Türk medeniyet tarihinde eşsizdir. Türkçe yazılan yüz binlerce eserin en mühimminin Göktürk Âbideleri olduğu rahatça ileri sürülebilir. Bu husus, âbidelerin yazarı Yuluğ Tigin'i, Türk ediplerinin en büyüğü derecesine çıkartır.

Göktürk Âbideleri'nden sonra Türk Edebiyatı'nın en mühim eseri, Karahanlılar çağına ait Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lûgaati't-Türk*'üdür. Kâşgarlı Mahmud'un da Yuluğ Tigin

gibi Türk imparatorluk hanedanından bir prens olması hoş bir tesadüftür. Bu iki eser, Türk medeniyet tarihinin her cephesiyle âbideleridir. Bunlardan sonra gene Karahanlılar çağında Vezir Yusuf Has Hâcib tarafından manzum olarak yazılan *Kudadgu-Bilik* ve yazarı meçhul olup daha sonraki devre ait bulunan *Kitâb-ı Dede-Korkut*, Türk edebiyatının temel eserleridir (bu son ikisi Türkler, Müslüman olduktan sonra yazılmışlardır). Ehemmiyet bakımından bunları Türk destanları, Uygur edebiyatı metinleri, Babur Şah'ın hâtıraları *(Bâbur-Nâme)*, Nevâî'nin *Dîvân*'ları *Hamse*'si, *Muhâkemetu'l-Lugaateyn*'i ve diğer mensur eserleri, Fuzûlî'nin, Yahya Kemal'in, Babur Şah'ın şiirleri, Ahmet Yesevî'nin ve Yunus Emre'nin halk diliyle yazılmış şiirleri, Kâtip Çelebi'nin eserleri, Nesimî'nin ve Sultan Veled'in şiirleri, Cevded Paşa'nın eserleri, Abdülhak Hâmid ve Namık Kemal'in kitapları, Mütercim Âsım'in lûgatleri takip eder. Bu eserler ve şahsiyetler, Türk edebiyatında silinemez izler bırakmışlardır. İleriki ciltlerimizde, kültür tarihi bahislerinde, Türk edebiyatını da mukayeseli bir şekilde hulâsa edeceğiz.

Göktürk Âbideleri'nde dil, hayran olunmak bir yana, hayret edilecek derecede mükemmeldir. XX. asrın büyük Türk ediplerinin kullandıkları Türkçe derecesinde işlek bir nesir dili görülür. Bu dil, her cümlesinde şiir kokar. Cümleler kısa, kesik, fevkalâde mâna yüklüdür. Her hangi bir kelime çıkarılıp ilâve edildiği zaman derhal bozulacak bir muvazene taşır.

VIII. asırda bulunduğumuz düşünülürse, ifade edilen fikirler hayrete şayandır. Koyu bir milliyetçilik her satıra hâkimdir. Şüphesiz nesir dili gibi bu fikirler de asırlardan süzülmüş bir tekâmülün mahsulüdür. Daha önceki Türk edebiyatı kaybolduğundan bu kitabeler sanki birdenbire meydana çıkmış gibi görünmüşlerdir. Halbuki asırlarca işlenmedikten sonra böyle bir lisan mükemmeliyetine ve tefekkür derecesine vâsıl olabilmenin imkânı yoktur. Çin kaynakları, Hunlar çağında söylenen Türkçe şiirlerin Çince tercemelerini kaydetmişlerdir. Belki Göktürkler'den önce yazılmış Türkçe eserler de bir gün elimize geçecektir. *Göktürk Âbideleri, Dîvânu Lûgaati't-Türk, Kutadgu-Bilik, Kitâb-ı Dede-Korkut* gibi Türk edebiyatının en mühim 4 mahsulünün de son üç çeyrek asır içinde elimize geçtiğini düşünecek olursak, bu ümidimiz artar. Nasıl Göktürkler'den sonraki Türk hanedanı olan Uygurlar'a ait hemen her sene yeni bir Türkçe eser bulunuyorsa, bir gün Göktürkler öncesine ait yazılı Türkçe vesikaya da rastlıyabiliriz.

Milliyetçilik fikrinin daha Hunlar çağında teşekkül ettiği son tetkiklerle anlaşılmıştır. Hun imparatorlarından Çiçi Yabgu, M.Ö. I. asrın son yarısında irat ettiği bir nutukta, atalardan miras olarak yalnız ülke ve devlet kalmadığını, hürriyet ve istiklâlin de bu miras arasında bulunduğunu söylemiştir. Bu nutku nakleden Çin kaynaklarını inceliyen büyük Alman sinologu Hirth: "tarihte milliyetçiliği devlet siyasetinde temel yapan ilk devlet adamı Çiçi'dir" demektedir. Bu bilindikten sonra, Göktürk Kitabeleri'nden *taşan milliyetçilik fikirlerine* daha az hayret edilir. Bu fikirler o zaman için pek orijinaldir. Bunun yanında Türklük şuurunun ve milliyet olma vasfının tamamen ve mükemmelen teşekkül ettiğini gösterir.

Göktürk Kitabeleri'nde şimdi "Göktürk" dediğimiz isim "Köktürk" şeklinde geçmektedir. Türk ismi de bazan "Türk", bazan "Türük" şeklinde yazılmaktadır. Bu hal bizi kelimenin aslında "Türük" olduğu, bu devirde artık "Türk" şeklinde söylenmeye başlandığı hakikatine götürür. Milâttan önceki Çin kaynakları "Tik" şeklinde transkribe etmektedirler. "Tik = Türk" adı Çin kaynaklarında bundan 3800 yıl önce, M.Ö. XVIII. asırda geçmektedir. Göktürk alfabesi Arap alfabesi gibi sağdan sola yazıldığı için "Türk" ve "Türük" kelimeleri şu şekilde görülmektedir:

ÜK R Ü T K R Ü T

Ötüken yakınlarına rekzedilmiş olan Göktürk Kitabeleri'nin ilki 730'da Bilge Kağan'ın başbakanı Bilge Tonyukuk tarafından diktirilmiştir. İkincisi 732'de Bilge Kağan tarafından, 731 yılında savaşırken kahramanca ölen kardeşi ve imparatorluk başkumandanı Kül Tigin için diktirilmiştir. Üçüncüsü de 734'te ölen Bilge Kağan için 735'te kazılmıştır. Kitabeler, Kapağan Kağan'ın küçük oğlu ve Bilge Kağan'la Kül Tigin'in amca oğlu Yuluğ Tigin'in kaleminden çıkmıştır. Bu ölümsüz eserlerde Bilge Kağan, yüzyıllar ötesine şöyle seslenmektedir:

Ben Tanrı'ya benzer, Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan, Tanrı irade ettiği için, kağanlık tahtına oturdum. Ey milletim, ey hanedanım! Sözlerimi dikkatle dinle!

İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına; kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletler şimdi

bana tâbidir. Şimdiki gibi, kargaşalık olmaksızın, Türk Kağanı, Ötüken'de oturursa, Türk yurdunda sıkıntı olmaz. Ben, Ötüken'de oturarak tek başıma yurdu idare ettim. Çinliler'in altınına, gümüşüne, ipeğine, tatlı sözüne, değerli hediyesine kapılmadım. Bunlara kapılan ne kadar Türk'ün öldüğünü, Çin boyunduruğuna düştüğünü unutmadım. Tanrı yardım etti, Türk Kağanı oldum. Dağılmış milletimi bir araya topladım. Fakir milletimi zengin ettim. Azalmış milletimi çoğalttım. Atalarım Bumin Kağan'a, İstemi Kağan'a lâyık bir evlât olmaya çalıştım.

Atalarım Türk ülkesini öylesine sıkı tuttular, öyle bilgelikle, öyle güzel törelerle idare ettiler ki, Türk milleti bahtiyar oldu, onların ölümlerine candan ağladı. Atalarıma tâbi olan bütün yabancı milletler, Çinliler, Tibetliler, Moğollar bile onların çağında yaşadıkları hayatı unutmadılar. Atalarım o kadar ünlü kağanlardı. Sonradan bilgisiz, kötü kağanlar Türk tahtına oturdular. Onların kötü idaresi ve Çinliler'in hilesi yüzünden Türk Milleti, zengin ülkelerini kaybetti. Türk kağanlarının cihanı tutan şevketi mazi oldu.

Bu yüzden Çinliler'e beylik eden Türk kişizadeleri köle, Türk kızları cariye oldu. Türk beyleri, şanlı isimlerini bıraktı, Çince isimler kullanmaya başladı. Türkler, Çin kağanına tâbi olup elli yıl onun acıklı ve utandırıcı idaresinde yaşadılar.

Fakat Gök Tanrı, Türk'ün bu haline acıdı, Türk Milleti yok olmasın, eskisi gibi cihanın en yüce milleti olsun diye, babam İlteriş Kağan ile anam Elbilge Hatun'u Türkler'e kağan kıldı. Tanrı güç verdi, babamın Türk Ordusu kurt, Türk düşmanları koyun oldu, kurt önünden kaçan koyunlar gibi dağılıp gitti. Babam Kağan, doğudan batıya at koşturup Türk Milletini topladı, Türk Devletini ihya etti.

Ey Türk Oğuz Beyleri! Üstten gök çökmedikçe, alttan yer delinmedikçe, bil ki, Türk Milleti, Türk yurdu, Türk Devleti, Türk töresi bozulmaz. Ey ölümsüz Türk Milleti! Kendine dön! Su gibi akıttığın kanına, dağlar gibi yığdığın kemiklerine lâyık ol!

Ey Milletim! Bil ki, ben, zengin ve parlak bir millete han olmadım. Zayıf ve zavallı bir milletin başına geçip tahta oturdum. Kardeşim Kül Tigin ve yeğenlerim olan iki prens ile andiçtik; babamın, amcamın hayatlarını verdikleri millet uğrunda biz de bütün gücümüzle çalıştık.

Başına geçtiğim Türk Milleti'nin şan ve şevketi için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Ölesiye, bitesiye çalıştım. Tan-

rı yardım etti, bahtım yâr oldu, yoksul milletimi zengin ettim. Türk Milleti'ni, bütün milletlerden üstün kıldım!

Kitabeler'in dilinden de örnek verelim:

"Üze kök tenri asra yağız yer kılındıkta ekin ara kişi oğlı kılınmış. Kişi oğlında üze eçü apam Bumın Kağan, İstemi Kağan olurmuş. Olurupan Türk budunın ilin törüsin tuta-birmiş, itibirmiş. Tört bulun kop yağı ermiş, sü sülepen tört bulundakı budunuğ kop almış, baz kılmış, başlığığ yükün-dürmüş, tizliğiğ sökürmüş" (I E 1-2).

Bugünkü Türkçe'si şöyledir:

"Yukarıda mavi gök, aşağıda yer yaratıldıkta, ikisinin arasında insanoğlu yaratılmış. İnsanoğulları üzerine atalarım Bumın Hakan, İstemi Hakan tahta oturmuş. Oturarak Türk milletinin ülkesini, töresini idare edivermiş, düzenleyiver-miş. Dört taraf hep düşman imiş. Asker sevkedip dört taraf-taki kavmi hep itaat altına almış, muti kılmış. Başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş".

"Türk Oğuz Beğleri budun eşidin! Üze tenri basmasar, asra yir telinmeser, Türk budun, ilinin törünün kem atatı? Udçı Türk budun ertez ökün!" (I E 22-23).

Yani: *"Türk, Oğuz Beğleri, Türk Milleti, işitin! Yukarıda gökyüzü çökmedikçe, aşağıda yer delinmedikçe, Türk Milleti, ülkeni, töreni kim bozabilir? Ey Türk Milleti, kendine dön!"*

"Budun atı küsi yok bolmasın tiyin, Türk budun üçün tün udımadım, küntüz olmadım; inim Kül Tigin birle, iki şad birle ölliyllil kazgandım. Ança kazganıp biriki budunuğ ot sub kılmadım" (II E 22).

Yani: *"Milletin adı, sanı yok olmasın diye, Türk Milleti için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Kül Tigin ve iki şad ile ölesiye, bitesiye çalıştım. Bu kadar cehdedip müttehit milleti dağıtmadım".*

Ergenekon Destanı

Ergenekon Destanı, "Büyük Türk Destanı"ndan bir parçadır. Türk kavimlerinden Göktürkler'i mevzu alır. Göktürkler'in menşeini açıklamak ister. Ergenekon Destanı'nın hulâsası şöyledir:

Türk illerinde Göktürkler'e itaat etmiyen bir yer yoktu. Bunu kıskanan yabancı kavimler birleşerek Göktürkler'in üzerine yürüdüler. Maksatları öc almaktı. Göktürkler, çadırlarını, sürülerini bir yere topladılar. Çevresine hendek kazıp beklediler. Düşman gelince, vuruşma da başladı. On gün vuruştular. Göktürkler üstün geldi.

Bu yenilgeden sonra yabancı kavimlerin hanları ve beyleri av yerinde toplanıp konuştular.

"Göktürkler'e hile yapmazsak âkıbet işimiz yaman olur," dediler.

Tan ağarınca, baskına uğramış gibi, ağırlıklarını bırakıp kaçtılar.

Göktürkler, "Bunların vuruşma güçleri bitti, kaçıyorlar," deyip arkalarından yetiştiler.

Düşman, Göktürkler'i görünce, birden döndü. Vuruşma sonunda düşman, Göktürkler'i gafil avlayıp yendi. Göktürkler'i öldüre öldüre çadırlarına geldi. Çadırlarını ve mallarını öylesine yağmaladı ki, bir ev kurtulmadı. Büyüklerin hepsini kılıçtan geçirdi. Küçükleri kul edindi. Her düşman birini alıp gitti.

Göktürkler'in başında İl Han vardı. Çocukları çoktu. Fakat bu uğursuz vuruşmada bir tanesi hariç, hepsi öldü. Kayı adlı bu oğlunu o yıl evlendirmişti. İl Han'ın Dokuz-Oğuz adlı bir de yeğeni vardı. Kayı ile Dokuz-Oğuz düşmana tutsak olmuşlardı. Fakat on gün sonra bir gece ikisi de kadınları ile beraber atlara atlayıp kaçtılar. Göktürk yurduna geldiler. Burada düşmandan kaçıp gelen çok deve, at, öküz ve koyun buldular. "Dört taraftaki illerin hepsi bize düşman. Gereği odur ki, dağların içinde insan yolu düşmez bir yer izleyip oturalım," dediler. Dağa doğru sürülerini alıp göçettiler.

Geldikleri yoldan başka yolu olmıyan bir yere vardılar. Bu tek yol da öylesine bir yoldu ki, bir deve veya bir at güçlükle yürürdü. Ayağını yanlış bassa yuvarlanıp parça parça olurdu. Göktürkler'in vardıkları yerde akarsular, kaynaklar, türlü bitkiler, meyvalar, ağaçlar ve avlar vardı. Böyle bir yeri görünce, ulu Tanrı'ya şükrettiler. Hayvanlarının kışın etini yediler; yazın sütünü içtiler. Derisini giydiler. Bu ülkeye "Ergenekon" adını koydular.

İki Göktürk prensinin Ergenekon'da çocukları çoğaldı. Kayı Han'ın çok çocuğu oldu. Dokuz-Oğuz Han'ın daha az oldu. Çok yıllar bu iki Hanın çocukları Ergenekon'da kaldılar. Pek çoğaldılar.

Dört yüzyıl sonra kendileri ve sürüleri o kadar çoğaldı ki, Ergenekon'a sığışamaz oldular. Buna bir çare bulmak için kurultay topladılar. Dediler ki, "Atalarımızdan işittik; Ergenekon dışında geniş ülkeler, güzel yurtlar varmış. Bizim yurdumuz da eskiden o yerlerde imiş. Dağların arasından yol izleyip bulalım. Göçüp Ergenekon'dan çıkalım. Ergenekon dışında her kim bize dost olursa, onunla görüşelim. Düşmanla vuruşalım".

Kurultay bu kararı alınca, Göktürkler, Ergenekon'dan çıkmak için yol aradılar, bulamadılar.

O zaman bir demirci dedi ki, "Bu dağda bir demir madeni var. Yalın kat madene benzer. Şunun demirini eritsek, belki dağ bize geçit verirdi". Göktürkler, varıp demircinin gösterdiği dağ parçasını gördüler. Demircinin tedbirini de beğendiler. Dağın geniş yerine bir kat odun, bir kat kömür dizdiler. Dağın üstünü, altını, yanını, yönünü böylece odun ve kömürle doldurduktan sonra, yetmiş deriden büyük körükler yapıp yetmiş yere koydular. Odun kömürü ateşleyip körüklemeye başladılar.

Tanrı'nın gücü ve inayeti ile ateş, kızdıktan sonra demir dağ eridi, akıverdi. Bir yüklü deve çıkacak kadar yol oldu. O kutsal yılın, kutsal ayının, kutsal gününün, kutsal saatini bekleyip bu yoldan Ergenekon'dan çıkmaya başladılar. Bu kutsal gün, ondan sonra Göktürkler'de bayram oldu. Her yıl o gün gelince büyük tören yapılır; bir parça demir alınıp ateşte kızdırılır. Bu demiri önce Göktürk Hanı kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döver. Ondan sonra Türk beyleri de böyle yapıp bu günü kutlarlar.

Ergenekon'dan çıkınca, Göktürkler'in ulu hakanı Kayı Han soyundan Börteçine, bütün illere elçiler gönderdi; Göktürkler'in Ergenekon'dan çıktıklarını bildirdi. Ta ki eskisi gibi bütün iller Göktürkler'in buyruğu altına gire.

Göktürkler Hakkında Netice

Yukarıdaki kuşbakışı izahattan, Göktürkler'in Türk tarihinde pek büyük bir merhaleyi, mühim bir dönüm noktasını teşkil ettiği anlaşılmış oldu. Sahalin Adası'ndan İran ortalarına ve Kırım'a kadar uzanan muazzam Türk Asya imparatorluğunun hayatiyet sebepleri üzerinde kâfi derecede duruldu. Coğrafya âmillerinin tarih şartlarına tesiri açıklandı. Türk milletinin karakter ve psikoloji yapısının esasları belirtildi.

Ankara Üniversitesi Umumi Türk Tarihi Profesörü Dr. Mehmet Altay Köymen şöyle diyor: "Gerek kurdukları devletlerin sayısı, gerekse rol oynadıkları coğrafi sahaların genişliği cihetinden, Türkler ile mukayese edilebilecek başka bir kavim, tarihte gösterilemez" *(Selçuklu Tarihi*, II, s. XIII, T.T.K. yayınlarından).

İstanbul Üniversitesi Umumi Türk Tarihi Profesörü Dr. İbrahim Kafesoğlu da şöyle yazıyor: "Malûm olduğu üzere, Müslümanlık dışındaki Türklük âleminde hükümdar, fevkalbeşer bir varlık sayılır ve ona, âdemoğullarında bulunmıyan

gizli kuvvetler ile birlikte bizzat tanrılık vasıfları izafe edildiği için, Tanrı tarafından insanları idareye memur harikulâde bir mahlûk addolunurdu. Bu sebeple, ilâhi kudrete sahip Hakan, mukaddes telâkki edilir ve bu kudsiyet, kan rabıtaları dolayısiyle, bütün hanedan efradına teşmil olunurdu. Hanedan âzasından her biri, ceddinden ilâhi kuvveti tevarüs ettiği için, hükümdar olmak kabiliyet ve hakkına malikti" (*Sultan Melikşah*, 141, İst. Ün. yayınlarından).

Bu satırlar, Türk hükümdarının şahsı üzerinde biraz daha durmayı lüzumlu kılar. Tarih sahnesine çıktığı zamandan beri hiçbir devirde "büyük devlet" vasfını kaybetmiyen ve dünyanın en devamlı devletini kuran Türkler'de Hakan, insanüstü bir varlıktır. Türk hakanında bizzat tanrılık vasıfları bulunduğuna inanılır. Bilge Kağan, Orhon Kitabeleri'nde şöyle anılmaktadır: "Tanrı'ya benzer, Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan" (Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 22, 58, T.D.K. yayınlarından); "Tanrı irade ettiği için, Hakan mevkiine oturdum" (aynı eser, I, 27, 41).

Türk hakanı, Tanrı iradesini yerine getirmek için Türk milletinin başına geçmiştir. Bundan dolayıdır ki kutsaldır ve bu kutsallık, hakanın mensup olduğu hanedanın bütün üyeleri için de bahis mevzuudur. Hanedanın her erkek üyesi (tigin), hükümdar olan babasından veya atasından ilâhî kudreti tevarüs ettiği için, Türk hakanı olmak hakkına ve kabiliyetine sahiptir. Zaten Türk İmparatorluğu, hanedanın müşterek malıdır. Her Türk şehzadesi, daha çocuk denecek kadar genç yaşında bir ülkenin askerî umumi valiliğine getirilir ve o ülkeyi yarı müstakil şekilde, bir hükümdar gibi idare eder. Hanedan üyelerinden hangisinin hakan olacağı, belli bir kaideye bağlanmış değildir. En güçlüsü umumiyetle bu mevkie yükselir. Bu hal de çok defa büyük iç çekişmeler doğurur. Fakat hanedan dışından hiçbir fert, hakan olmayı, aklından bile geçiremez. Hiçbir Türk, hanedan dışından bir ferde hakan olarak itaat etmez. Büyük mevkiler ekseriya babadan oğula geçer. Bu şekilde bir Türk aristokrasisi kurulmuştur. Fakat bu aristokrasi, Batı'da olduğu gibi halk tabakasından, kesin hak ayrılıkları ile ayrı düşmüş değildir.

Türkler için coğrafya mefhumu olmadığını birçok kereler söylemiştik. Kendi yurdunun şartlarının değiştiğini, nüfusun fazlalaştığını, iktidardan uzaklaştığını gören bir Türk topluluğu, birkaç yıl içinde soluğu Çin'de, Hindistan'da, İran'da, Avrupa'da alır ve gittiği yerde asla tâbi olarak yaşadığı görülmemiştir, derhal başa geçer, yerli halkı teşkilâtlandırır. Türkler'in Ortaçağ'daki bu vasıfları, Yeniçağ'da İngilizler

(Anglo-Saksonlar)'de görülür. Bu suretle Roma ve Türk imparatorluklarından sonra cihan tarihinin üçüncü cihanşümul imparatorluğu olan Britanya imparatorluğu kurulmuştur.

Büyük Türk Hakanlığı'na Bağlı Başlıca Türk Devletleri

Hunlar'dan Göktürkler'e kadarki Türk hanedanlarının idaresinde Büyük Türk Hakanlığı dediğimiz Kuzey Asya imparatorluğu, bir konfederasyondu. Birçok tâbi devleti içine alıyordu. Bu devletlerin çoğu, çeşitli Türk boylarının kurdukları *kırallıklar ve prensliklerdir. Bunlardan birkaçına burada* işaret etmek istiyoruz:

1) TÖLÜS KIRALLIĞI. — Çin kaynakları, Tölüs boyundan Türk kırallarından üçünün adını zikrediyorlar, bunlar kardeştirler: Mi-Gno-To (516'da öldürülmüş), İ-Fu (516-522) ve Yüe-Kiü (522-).

2) TUNG-HU (DUNKHU) KIRALLIĞI. — Bunlar M.Ö. 200'e doğru Siyenpiler'in idaresinde idiler. Ülkelerine "U-Hü-on" deniyordu (Mançurya'nın güneybatısı). 65'e kadar Hunlar'a, sonra Çin'e tâbi oldular. Şu kıralların adı Çin kaynaklarında geçiyor: Kin-Çi-Fen (65'te öldürülmüş), Vu-Ho-Yün (115'e doğru ölmüş), Kieü-Lie-Kiü (192'de ölmüş), bunun kardeşi ve son kıral Ta-Tun (192-208). Bu Ta-Tun, 206 yılında Hun hanedanının yerine Büyük Türk Kağanı da olmak istemiş, fakat başaramamıştır, 208'de öldürülmüştür. Yeğeni yani kendisinden önce kıral olan ağabeyisinin oğlu Yeü-Pe-Ping, tahta geçememiştir. Devlet, Çin'e katılmıştır.

3) TİM-LİM (DİMLİN) KIRALLIĞI. — M.Ö. 300 sıralarından M.S. 550 senelerine kadar 8,5 asır sürmüştür. Hun federasyonunu teşkil eden mühim boylardan idi. Eski Çin generallerinden Goey-Liü, bir müddet bu devletin kıralı olmuştu.

4) KIRGIZ KIRALLIĞI. — M.Ö. 300 senelerinden M.S. 1200 senelerine kadar takriben 15 asır sürmüştür. Yukarıda Kırgızlar'dan ve coğrafi mevkilerinden bahsedilmiştir. Çinliler, Kırgızlar'a "Kien-Kuen" derlerdi. Bunları M.Ö. 97 yılından 1200 yılına kadar bir hanedan idare etmiştir. Hanedanın kurucusu Lin, tahta çıkmadan Çin hizmetinde bir generaldi. M.Ö. 50'ye doğru ölmüştür. Gene bu boyun kırallarından biri, Hunlar'dan 9. Büyük Türk Kağanı'nın kızını almıştır.

5) USUN KIRALLIĞI. — Bunların Sakalar'dan indikleri söylenmiştir. Başkentleri İli ırmağı üzerinde Çe-Ko-Çing şeh-

riydi. Adını bildiğimiz ilk kıralları Nan-Teu-Mi'dir (M.Ö. 160'ta öldürüldü); yerine oğlu Koen-Muo geçti; bunu oğlu olduğu sanılan Ken-Mi takip etti. Bu kıral M.Ö. 105'te hem Han hanedanından bir Çin prensesi ile, hem de Hun hanedanından bir Türk imparatorluk prensesi ile evlenmiştir. Aynı yıl ölmüş, yerine geçen oğlu Kiün-Siü-Mi (Çin-Tseu) da aynı yıl (M.Ö. 105) ölmüştür. Yerine amcasının oğlu Ung-Kuey-Mi (Fi-Nang) (105-60) geçti ve 45 yıl tahtta kaldı. M.Ö. 74'te Kun hanedanından bir Türk imparatorluk prensesi ile evlenmişti. Ondan sonra tahta Kiün-Siü-Mi'nin oğlu Ti-MI (Küang-Wang) geçti. Sonra Ung-Kuey-Mi'nin oğlu Yuen-Kuey-Mi, bunun oğlu Tsü-So-MI, bunun oğlu olduğu sanılan Pi-Yüen-Çi (ölümü M.Ö. 4'e doğru), bunun oğlu olduğu sanılan U-Çe-Mi (M.Ö. 4?-M.S. 5?) Usun kıralı oldular.

6) HU-TE KIRALLIĞI

7) KANKLI KIRALLIĞI. — M.Ö. 10 yılına kadar devam etmiştir. Başkentleri Pi-Tien-Çing şehri idi. 5 birleşik prenslikten kurulmuştu: Şehr-i Sebz (So-Hiay = So-Se), Kuşaniye (Fu-Me = Fu-Mu), Taşkent (Ua-Ki = Yu-Ni), Buhârâ (Ki = Gi) ve Ürgenc (Yüe-Knen = Yuye-Gân). Kankhlar, Harzem ve Mâverâünnehir'e yayılmışlardı.

8) FERGANA KIRALLIĞI. — Çinliler'in "Ta-Üon" dedikleri bu ülkenin başkenti Küey-Şan-Çing idi. M.S. 100 yıllarına kadar devam etmiş bir Fergana Türk devleti vardır. Fergana, Türk imparatorluğunun güçsüz devirlerinde Çin'in elinde bulunuyordu. Hattâ Çinliler burada birçok prenslikler kurmuşlardı. Fergana kırallarından ikisinin adını Çin kaynakları kaydediyor: Yen-Lieu ve 46 yılında onun yerine geçen Kiao-Sü-Ti.

9) ALAN KIRALLIĞI. — Batı Sibirya'da idi.

10) TÜON-CİN KIRALLIĞI. — Kuzey Sibirya'da idi. M.Ö. 190 yıllarına kadar devam etti.

11) KÂŞGAR PRENSLİĞİ. — Çinliler, Kâşgar şehrine "So-Le-Çing", Kâşgar vâdisine de "So-Lo" derlerdi. Buradaki Türk devletçiği 560 yıllarına kadar sürmüştür. Bunlardan Prens Çing (73'te öldürüldü), Prens Teu-Ti (73-74), Çing'in amca oğlu Prens Çüng (74-76, öldürüldü), Prens Gan-Kue, Küey-Si, Çing-Püon, Hu-Te (Şu-Te) (160 civarında öldü), isimleri malûm Kâşgar hükümdarlarıdır.

12) YARKENT PRENSLİĞİ. — Çinliler, Yarkent'e "Şao-Çe" derlerdi. İlk Yarkent prensi Wan-Nien, Usunlar'dan bir prens olup annesi Çin imparatorluk prensesi idi. Daha önce Yarkent'te hüküm süren — muhtemelen İranlı — hükümdara

mânevi oğul ve halef oldu. Prens Hu-Ta-Çing, M.Ö. 64'te öldürüldü. Bunun halefinin halefi Yen, 14 senesinde öldü. Yerine 2 oğlu Kam (14-33) ve Hien (33-62) geçti, sonuncusu öldürüldü. Hien'den sonra oğlu Po-Kiü-Çing, sonra bunun oğlu Tsi-Li (86'da öldü) hükümdar oldular. Bu tarihte Çinliler, ülkeyi istilâ ettiler. Hien'in oğlu Kuesiang'ın oğlu, Yü-Mi ülkesinin prensi idi. Hien'in kızı da, Hoten prensi Kuam-Te ile evlenmişti.

13) HOTEN PRENSLİĞİ. — Çinliler Hoten şehrine "Si-Çing", Hoten vâdisine de "Yü-Tien" demişlerdir. Bu devletçik de 560 yıllarına kadar devam etmiştir. Prens Yü-Lin'den sonra tahta kardeşi Goey-Şi (61-62) geçmiş, fakat bir yıl sonra öldürülmüştür. Bundan sonra hükümdar olan Kiün-Te ve Tu-Mo ile *Hieu-Mo-Pa da öldürülmek suretiyle tahtlarını kaybetmişlerdir*. Daha sonra Hieu-Mo-Pa'nın yeğeni Kuam-Te tahta çıkmış, bir Yarkent prensesi ile evlenmiş ve 80 yıllarında ölmüştür. Daha sonraları Hoten'de Prens Fang-Tsien (ölümü 140'a doğru) ile Kien-So'y (ölümü 150'e doğru) görülüyor. Bu sonuncusunun yerine oğlu Kan-Kue geçmiştir.

14) YÜ-Mİ (KİÜ-Mİ) PRENSLİĞİ. — Başkentleri Keriya (Kiü-Mi = Yü-Mi = Nim-Mi) şehriydi. 46'da ölen Kiao-Sü-Ti'nin yerine Yarkent prensi olan zat tahta çıkmış, bunu da II. Kiao-Sü-Ti takip etmiştir.

15) TSİM-TSİUE PRENSLİĞİ. — Başkentleri Keriya'dan 230 km. doğuda Tsim-Tsiue şehriydi.

16) AKSU PRENSLİĞİ. — Çinliler, Aksu şehrine "Kiü-Tsü = Kieu-Tsü = Kiü-Tso", Aksu vâdisine de "Yen-Çing = Ko-Liü-Çing" derlerdi. 222 yılında Çin'e tâbi olan Aksu prenslerinden ikisinin adını biliyoruz: Tse-Lo (50 yıllarında öldürülmüştür) ve Kien (70 yıllarında öldürülmüştür).

17) KÜ-ME (KİE-ME = PO-LO-KİA) PRENSLİĞİ. — Başkenti Aksu'nun 335 km. batısında Nançing şehriydi.

18) WEN-SO PRENSLİĞİ. — Wen-So şehri, Nançing'in 135 km. batısındaydı.

19) KARAŞAR PRENSLİĞİ. — Çinliler, Karaşar şehrine "Yen-Şi" ve vâdisine de "Yün-Kiü-Çing" derlerdi.

20) ŞAN-KUE PRENSLİĞİ

21) GOEY-SİÜ PRENSLİĞİ. — Başkenti aynı adı taşıyordu.

22) GOEY-Lİ PRENSLİĞİ. — Başkenti aynı adda idi.

23) KİÜ-Lİ PRENSLİĞİ. — Aynı isimde başkenti vardı.

24) TSİE-MO PRENSLİĞİ. — Başkenti aynı isimde idi.

25) ÇENÇEN (LEU-LAN) PRENSLİĞİ. — Başkenti, Lop Gölü yakınlarında Kan-Ni-Çing idi. Bu prenslik, M.Ö. 177'de Kunlar tarafından Büyük Türk Hakanlığı'na katılmış, M.S. 72'de Çin'e tâbi olmuş, 222'de de Çin'e katılmıştır.

26) KAMUL PRENSLİĞİ. — 560 yıllarına kadar devam etmiştir. Çinliler, Kamul'a "İ-U-Hien" derlerdi. Başkenti İ-U-Liu, Tanrı Dağları'nın doğusunda idi.

27) KİO PRENSLİĞİ. — Uygur devletinin kuzeybatısındaydı.

28) Pİ-LU PRENSLİĞİ. — Tanrı Dağları eteklerindeydi. 2 prensliğe ayrılmıştı: Kien-Tong-Kue-Çing ve Fan-Kiü-Luy-Ko-Çing.

29) YU-Lİ-YA-SU PRENSLİĞİ. — Uygurlar'ın kuzeyinde olup başkentleri Nuy-Tu-Ko-Çing idi.

30) TSİE-Mİ PRENSLİĞİ. — U-Tan-Tsü-Li Prensliği'nin güneyinde idi. Doğu (Tsie-Mi) ve Batı diye ikiye ayrılmıştı.

31) TAN-PE PRENSLİĞİ. — Başkenti aynı ismi taşıyordu. U-Tan-Tsü-Li Prensliği'nin doğusunda idi.

32) U-TAN-TSÜ-Lİ PRENSLİĞİ. — Başkenti Yü-Leu-Ko-Çing idi.

Uygur Prensliği

Uygurlar, Göktürkler'in halefi olarak Büyük Türk Hakanlığı hanedanını teşkil ettikleri için, onlardan ayrı başlık altında bahsettik ve böylece gelecek faslımız olan "Uygurlar"a bağlamış olduk.

Uygur Prensliği, Kamul'u batısında idi. 2 mühim prenslik teşkil ediyorlardı: Kuzeyde Urumçi (Vu-Tu-Ko) Prensliği ve güneyde Turfan (Kiao-Ho-Çing) prensliği. Ayrıca 4 tane daha küçük Uygur prensliği vardı: Ku-Hu, İ-Çi, I. Pu-Luy ve II. Pu-Luy Prenslikleri.

Prens Pu'nun, M.Ö. 130 yıllarında öldüğünü, Çin tarihleri haber veriyor. Onun yerine U-Kuey geçmiş, onun yerine geçen prens de M.Ö. 90'da Çinliler'e esir düşmüştü. Daha sonra tahta veliaht olan Kiün-So değil, kardeşi U-Küey geçmiş ve tahta çıktığı yıl (M.Ö. 73) Hun hanedanından bir Türk imparatorluk prensesi ile evlenmiştir. Bu tarihte, Uygurlar, tamamen Hun konfederasyonuna dahil olmuşlardır.

Urumçi prenslerinden şunları tanıyoruz: Ku-Ku (Geu - Gu) (10 yıllarında ölmüş), Çan-Te (74'te ölmüş), kardeşi olan Süy-Ti (74-97, tahttan indirilmiş), oğlu Num-Ki (97-120), oğlu Kiün-Tsieu (120-125), oğlu Kiü-Te-Nu (125-150?), oğlu U-

Lu-Tu (150?-155 + 160?-?), kardeşi olduğu sanılan Pi-Kiün (155-160?).

İsmini bildiğimiz ilk Turfan prensi Teu-Mo (Dzumo) olup M.Ö. 60 yıllarında ölmüştür.

Kan-Pe-Çeu 481'de ölmüş, yerine geçen oğlu İ-Çing öldürülmüş, bunun yerine geçen yeğeni Şeu-Keey de aynı âkıbete uğramış, halefi Çong-Min de öldürülmüş, yerine geçen ve Şeu-Kuey'in oğlu olduğu sanılan Ma-Ju tahttan indirilmiş, oğlu Ku-Kia (Kiü-Hi) 528'de ölmüş, yerine oğlu Kiü-Kien tahta oturmuştur.

5. UYGURLAR (DOKUZ-OĞUZ - ON-UYGURLAR) (745-940)

Hanedan ve Kağanlar

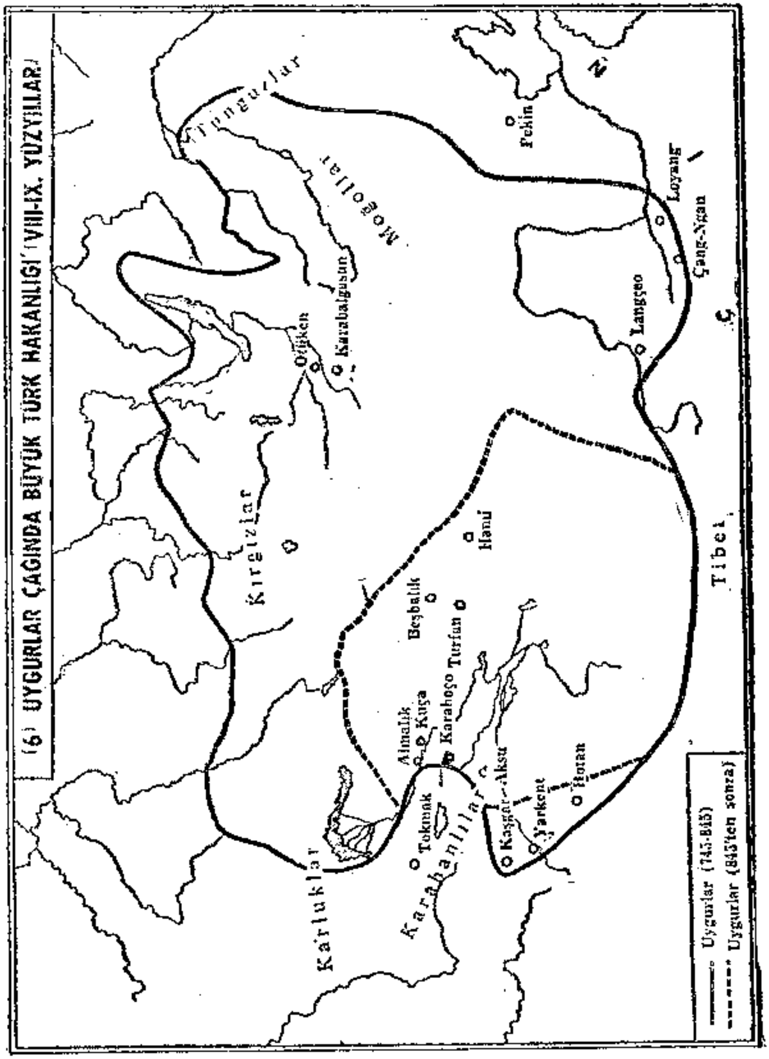
Uygur devleti, Büyük Türk Hakanlığı'nı teşkil eden konfederasyon içinde gittikçe ehemmiyet kazandı. Göktürkler devrinde bu ehemmiyet büyüdü ve Uygur kıralları, konfederasyonun en mühim Türk hükümdarlarından oldular. Sukun Şike (616-629 = 13) (zevcesi: Ü-Lo-Hoen), oğlu Pu-Sa (629-640? = 11?), kardeşi olduğu sanılan Tu-Mi-Tu (640?-652? = 12?, öldürüldü), bunun oğlu Boyun (652?-658? = 6?), kardeşi olduğu sanılan Bilir (658?-660? = 2?), kardeşi olduğu sanılan Tokkaitsi (660?-670? = 10?), oğlu Bugdai (Buğday) (670?-685 = 15?), oğlu Hu-Su (Hu-Li-Fi-Lo) (685-712 = 27), Göktürk tarihinin mühim şahsiyetleri oldular.

Hu-Su'nun, Göktürk imparatorluk hanedanından bir prens olduğunu o zamanki tarihçiler yazıyorlar. Fakat hangi kağanın oğlu, torunu, kardeşi veya yeğeni olduğunu şimdilik bilemiyoruz. Bunun oğlu Kutluğ Bilge Kül Kağan, 712'den 745'e kadar 33 yıl Uygur kıralı olduktan sonra, Göktürk Hanedanı'nı yıkıp "Büyük Türk Hakanı" (745-746 = 1) oldu. 746 başlarında ölünce yerine oğlu İl-Etmiş Bilge Bayınçur Kağan (746-759) geçti ki, büyük Türk hükümdarlarından biridir. Büyük oğlu ve veliahdi Tay Bilge Yabgu öldürüldüğü için yerine diğer oğlu İl-Tutmuş Alp Külüg Bilge Bögü Kağan (759-780 = 21) geçti. Manihaî dinini kabul eden bu imparator da büyük Türk hükümdarlarındandır. Yerine kardeşi olduğu sanılan Alpa Kutluğ Bilge Kağan (780-789 = 9) geçti ve bir Çin prensesi ile evlendi. Onu oğlu Taras Külüg Bilge Kağan (789-790 = 1), onu da oğlu Oçur Kutluğ Bilge Kağan (790-795 = 5) takip etti. Sonra gelen Alp Uluğ Kutluğ Bilge Kağan (795-905 = 10), selefinin veziri (başbakanı) idi; fakat aynı hanedanın bir dalından prens olması lâzımdır; aksi tak-

dirde tahta çıkamazdı. Onu oğlu Ay-Tengri'de Kut-Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan (805-808 = 3), onu da kardeşi olduğu sanılan Ay-Tengri'de Kut-Bulmuş Alp Bilge Kağan (808-821 = 13) takip etti. Sonra tahta çıkan Tengri'de Kut-Bulmuş Kutluğ Bilge Kağan (821-825 = 4), bir Çin prensesi ile evlendi; yerine kardeşi Alp Bilge Tengri Uygur Kağan (825-832 = 7) geçti. Bu iki kardeşin hangi kağanın oğlu olduğunu şimdilik bilmiyoruz. Daha sonra Uygur Kağan'm oğlu Alp Külüg Bilge Kağan (832-839 = 7) tahta çıktı. Bunu takip eden Üge Kağan'ın (839-845 = 6), kimin oğlu olduğunu bilmiyoruz. Tahttan indirilmiş, 2 yıl sonra da 847'de öldürülmüştür. Bu suretle Uygurlar'ın birinci devresi kapanır. Bu devrede (745-845) tam 1 asır başkent, Ötüken'e yakın olan Karabalgasun' dur. Bundan sonra 95 yıl için başkent Doğu Türkistan'a, yani çok daha güneybatıya, Karahoço şehrine getirilir. Bu devrede Türk imparatorluğunun sınırları geniş ölçüde daralır ve konfederasyonu teşkil eden Türk devletleri istiklâl kesbeder. 745-763 arasında Şaman olan Uygur Kağanları, bu tarihten sonra Manihaî dinindendirler. Şu halde 177 yıl Türk imparatorlarının dini olarak Mani dini karşımıza çıkar.

Uygurlar'ın bu ikinci devresine ait medeni tarih vesikaları son derecede bollaşır, fakat siyasi tarih vesikaları alabildiğine kıtlaşır. Bunun sebebi açıkça anlaşılır. Devlet, bu ikinci devresinde cihanşümul olmaktan çıkmıştır. İkinci devrede şimdiki bilgimize göre Bilge Bayınçur Kadır Han (845?-885? = 40?) ile Tafgaç Oğulçak Kadır Han (885?-940? = 55?) saltanat sürmüşlerdir. Arada başkaları olup olmadığı, ileride anlaşılacaktır.

940'tan sonra Büyük Türk Hakanlığı tacı, Müslüman'lığı kabul etmiş olan Karahanlı hanedanına geçer ve Türk tarihinin II. büyük devresi başlar. Uygur devleti, imparatorluk olmaktan çıkar ve eskisi gibi bir kırallık halinde devam eder. Başkent, Beşbalık şehrine alınır ve devletin sınırları daha da küçülür. Bu devrenin ilk hükümdarı Arslan Han'dır (940? = 990? = 50?). Uygur devleti bu suretle 1260 yıllarına kadar devam eder. Karahıtaylar'ın, 1209'da da Moğollar'ın yüksek hâkimiyetini tanıyan ve "idikut" denen Uygur kıralları kaybolur, devlet Moğol İmparatorluğu'na katılır. Arslan Han'ın 7. batından torunu olması muhtemel olan İdikut Barçuk Han (1235 yıllarında ölmüştür), Cengiz'le çağdaştır. Yerine önce büyük oğlu (1235?-1245? = 10?), sonra ortanca oğlu (1245?-1255? = 10?), sonra da küçük oğlu (1255?-1260? = 5?) geçmiştir. Burada hanedanın saltanatı sona erer.

Göç Destanı

Göktürk çağının millî Türk destanı nasıl Ergenekon Destânı ise, Uygur çağınınki de Göç Destanı'dır. Bu destanın hulâsası şudur:

Eski Hun hükümdarlarından birinin çok güzel iki kızı

vardı. Bu kızlar o kadar güzeldi ki, ancak tanrılar ile evlenmek için yaratıldıklarına inanılıyordu. Kızların babası olan Hun hükümdarı da böyle düşündü. Kızlarını insanlardan uzak tutmak için ülkesinin kuzey taraflarında yüksek bir kule yaptırdı. Kızlarını bu kuleye bıraktı. Hükümdarın kızları ile evlenmesi için yakarışlarla çağırdığı Tanrı, nihayet bir Bozkurt şeklinde geldi. Bozkurt, bu kızlarla evlendi. Bu evlenmeden 9 tane Oğuz ve 10 tane Uygur doğdu. Dokuz Oğuzlar ile On Uygurlar'ın çocukları, birer bozkurt sesi ve bozkurt ruhu taşıyarak çoğaldılar.

Uygur ilinde Hulin adında bir dağ vardı. Bu dağdan Tuğla ve Selenge adında iki ırmak çıkardı. Bir gece bu iki ırmak arasındaki bir ağacın üzerine gökten mavi bir ışık indi. İki ırmak arasında yaşıyan halk, bunu dikkatle takip etti. Kutsal ışık, ağacın gövdesinde aylarca durdu. Ağacın gövdesi gittikçe kabardı; güzel musiki sesleri gelmeye, geceleri otuz adım çevresine ışık saçmaya başladı. Bir gün ağacın gövdesi yarıldı; içinden beş çocuk çıktı. Bunlar ışıktan doğmuş kutsal çocuklardı. Herkes bu çocuklara büyük saygı gösterdi. Bu çocukların isimleri büyüklük sırası ile Sungur Tigin, Kutur Tigin, Tükek Tigin, Ur Tigin ve Bögü Tigin idi. Çocukların Tanrı tarafından gönderildiğine inanan Türkler, bunların birini hükümdar yapmayı kararlaştırdılar. Bögü Tigin güzellik, zekâ ve ehliyetçe ötekilerden üstün olduğu için, onu ittifakla kağan seçtiler. Büyük tören yaparak tahta oturttular.

Aradan uzun zamanlar geçti. Bir gün Uygur tahtına yeni bir hükümdar oturdu. Bu hükümdar, Çinliler ile yapılan sürekli savaşlara bir son vermek için, oğlu Galı Tigin'e Kiyu-Liyen adındaki Çin prensesini almayı düşündü. Bu prenses, sarayını Hatun Dağı'nda kurdu. O çevrede Tanrı Dağı adında başka bir dağ ve onun güneyinde de Kutlu Dağ adını taşıyan büyük bir kaya vardı. Çin elçileri bakıcılarla beraber geldiler. Bakıcılar dediler ki: "Hatun Dağı'nın saadeti bu kayaya bağlıdır. Türk Devleti'ni zayıflatmak için bu kayayı yok etmeli!" Bunun üzerine Çinliler, prenseslerine karşılık, bu kayanın kendilerine verilmesini istediler. Yeni Türk hükümdarı, yurt içindeki bu taş parçasının Çinliler'e verilmesinde bir mahzur görmedi. Halbuki bu kaya, kutsal bir taştı. Türk ülkesinin saadeti bu tılsımlı taşın, Türk bütünlüğünün timsali olan kayanın yurtta kalmasına bağlıydı. Kaya giderse, Türk illerinden saadet de giderdi. Çinli prensesin tesirinden kendini kurtaramıyan ve millî duyguları zayıflıyan hükümdar, milletinin bu inanışına değer vermedi.

Bu taş, kolayca götürülemiyecek kadar büyüktü. Onun için Çinliler, kayanın etrafına odundan tepeler yığarak ateş verdiler. Taşı iyice kızdırdıktan sonra, üzerine keskin sirke dökerek parçaladılar. Parçaları arabalarına koydular. Birer birer Çin'e taşıdılar. Bu başarıdan dolayı bütün Çin sevindi; çünkü Türkler'in kutsal taşı ele geçirilmişti.

Bu olay, büyük akisler bıraktı. Türk vatanındaki bütün kuşlar, hayvanlar, kendi dilleriyle bu kayanın gidişine ağladılar. Bundan 7 gün sonra da Tigin öldü. Türk ülkesi felâketten kurtulamadı. Türk Milleti rahat, huzur, bereket yüzü görmedi. Türk hükümdarları birbiri ardınca öldü.

Nihayet Bögü Kağan'ın çocuklarından bir başkası hükümdar oldu. Onun zamanında Türkeli'nde ehlî ve vahşi bütün hayvanların, bütün kuşların, hattâ bütün çocukların teessürle "Göç, göç!" diye bağırdıkları işitildi. Uygur Türkleri, Tanrı'dan gelen bu işaret üzerine, yurtlarını terkedip göçmeye başladılar. Nerede durmak istedilerse, göçü emreden aynı ilâhî sesi duydular. Sonunda Beşbalık'ın bulunduğu ülkeye gelince, sesler kesildi. Uygur Türkleri, burada durdular. Beşbalık şehrini kurdular. Güclü bir Türk Devleti doğdu.

Uygurlar Çağında Türk İmparatorluğu

İktidara geçen yeni hanedan da "Açinaoğulları" denen ve bütün Türk Büyük Hakanlık hanedanlarının mensup olduğu ailedendir. İlk Uygur hakanının bir Göktürk prensi olduğunu biliyoruz. Şu halde bir hanedan değişmesinden fazla, bir iktidar değişmesi bahis mevzuudur. Şöyle ki:

Göktürkler zamanında iktidarı paylaşan Türk boyları çekilmişler, yerlerine yıllardan beri iktidarı almak isteyen Dokuz-Oğuz-On-Uygur boyu geçmiştir. Yani Oğuz ve Uygur kabîleleri müştereken iktidara gelmiş, hanedan da bu isimle anılmıştır. Bu suretle sonraki Türk tarihinde tamamen müstesna bir rol oynıyacak, Selçuklu ve Osmanlı devletlerini yaratacak olan Oğuzlar, Büyük Türk Hakanlığı'nda birinci plâna geçmişlerdir. Gerçi Hunlar'ın da Oğuz olduğu bazı tarihçiler tarafından şiddetle savunulmuştur. "Mete = Oğuz Han" birleşmesi ve Oğuzlar'ın Oğuz Han'dan türeyip 24 boya ayrıldıkları efsanesi, "Hun = Oğuz" nazariyesine bir kat daha güc kazandırmaktadır. Fakat bugünkü bilgimize göre bu mevzuda daha ihtiyatlı olmak münasiptir.

Uygurlar zamanında Doğu Türkistan'da Türk nüfus, İranlı nüfusu geçmiştir. Ondan onra iktidara gelen Karahanlılar zamanında ise bütün Doğu Türkistan tamamen Türk ülkesi

olmuş, İranlı nüfus Türkler arasında erimiş veya memleketten çekilmiştir. Doğu Türkistan'ın tamamen Türk'leşmesi, Türk tarihinin mühim hâdiselerindendir; çünkü bu büyük ülke bugün de Türk'tür. Gerçi Doğu Türkistan, Batı Türkistan gibi Büyük Türk Hakanlığı'na dahildi. Fakat yaşıyan halkın ekseriyeti İranlı olup, Türkler azınlıkta bulunuyorlardı.

Uygurlar, 845'te Yenisey (Kem) havzasından gelen geri kültürlü Kırgız Türkleri tarafından Moğolistan'dan kovulup tamamen Doğu Türkistan'a sığınmışlardır. Bu hâdise de Ortaçağ Türk tarihinin mühim hâdiselerindendir. Çünkü o zamana kadar Büyük Türk Hakanlığı'nın ağırlık merkezi ve başkenti şimdiki Doğu Moğolistan'da bulunuyordu. Uygurlar'ın ikinci devresinde, Doğu Türkistan'a yani güneybatıya intikal etmiştir. Uygurlar, Moğolistan'dan çekilirken, bir kısmı da Çin'in Doğu Türkistan'a bitişik büyük Kansu eyaletine yerleşmiş, yani Çin hâkimiyetine girmişlerdir. Uygurlar'ı bugünkü Moğolistan'dan (ki o zaman bir Türk ülkesi idi) kovan Kırgızlar da, Moğollar tarafından batıya sürülmüş, bu suretle X. asırda bu büyük kuzeydoğu Asya ülkesi tamamen Moğol'laşmıştır. Fakat sonraki asırlarda da Türk ve Moğol kabileleri karışık yaşamakta devam etmişlerdir.

Uygur (Dokuz-Oğuz-On-Uygur) hanedanının 2. ve 3. kağanları olan Bayınçur (Moyunçur) Kağan ile oğlu Bögü Kağan, büyük fütuhat yapmışlardır.

Bu hanedan ve boyun adı 1909'da bulunan Kuzey Moğolistan'da Şine-Usu Gölü yakınlarında Göktürk harfleri ile yazılmış Türkçe bir kitabede "On-Uygur - Tokuz-Oğuz" şeklinde geçmektedir (H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, I, 164). Uygurlar, önce Göktürk alfabesini kullanmışlar, sonra Uygur alfabesi ile bu alfabeyi beraber istimal etmişler, nihayet yalnız Uygur alfabesinde karar kılmışlardır. Bilindiği gibi Uygurlar, tarihlerinin ikinci devresinde sabit sert tahtadan dökülmüş harflerle kitap basma sanatını da kullanmışlar, yani kitap basmışlardır.

Uygurlar Çağında Türk İmparatorluğunun Siyasi Durumu

Bayınçur Kağan (746-759), tahta geçtikten az sonra bir Çin imparatorluk prensesi ile evlendi. Çin imparatoru ile dostça münasebetler kurdu ve Çin'deki isyanların bastırılmasında ona yardım etti. Oğlu Bögü Kağan (759-780), "Çin Fâtihi" olarak şöhret kazandı ve cihangir büyük Türk hakanlarının izinde yürüdü. 20 kasım 762'de Çin imparatorlu-

ğunun başkenti Lo-Yang'ı fethetti. 763 martına kadar Çin başkentinde kaldı. Bu sırada Mani dinini kabul etti. Bu İran dini, Müslüman Araplar tarafından İran'dan kovulmuştu ve sönmek üzere bulunuyordu. Büyük Türk Kağanı gibi cihanşümul bir devlet başkanının bu dini resmî din olarak kabulü, Manihaizm'e yeni bir parlaklık verdi.

Bu suretle Kuzey Çin'de ve Kansu'da geçici de olsa hâkimiyet ve nüfuz kazanan Türkler, bundan sonra dini vesile ittihaz ederek Çin'in iç işlerine karışmakta devam ettiler. Mani mâbetleri açması, Mani rahiplerini kabul etmesi için Çin imparatorunu zorladılar. 807'de Türk elçileri, Çin'in diğer şehirleri gibi Çin başkenti Lo-Yang'da da bir Mani mâbedi açılması için Kağan'ın isteklerini İmparator'a bildirdiler.

845'te Uygurlar, Kırgızlar tarafından Moğolistan'dan çıkarıldı ve Doğu Türkistan'a itildi. Kırgızlar, 920'ye kadar üç çeyrek asır Moğolistan'a hâkim oldular. Bu tarihte Kitanlar yani bir Moğol boyu tarafından Moğolistan'dan çıkarıldılar.

860'ta Kansu'ya yerleşen Sarı Uygurlar, burada *1028*'e kadar yani 168 yıl süren küçük bir krallık kurdular; bu krallık Doğu Türkistan'daki Büyük Türk Kağanlığı'nı metbu tanıyordu. *1028*'de Kansu, *Tangutlar tarafından fethedildi* ve Sarı Uygurlar, Çin hâkimiyetine geçti.

Sarı Uygurlar, Mani dinini bırakıp Buda dinini, yani Uzak *Doğu'nun en büyük dinini kabul ettiler*. Doğu Türkistan'daki Uygurlar arasında da Mani dini yanında, Buda dini, hattâ bir Hıristiyan mezhebi olan Nestûrîlik yayıldı.

Uygurlar, Doğu Türkistan'a geldikleri zaman, burada Türk boylarından bilhassa Basmiller yaşıyordu.

Uygurlar devrinde Müslüman dini ile temas biraz daha *arttı. Batıdaki Türkler arasında* bu dini kabul edenler çoğaldı. Fakat 845'ten sonra Türk'lüğün merkezi sayılan Doğu Türkistan'da Uygurlar, bu dine yabancı kaldılar. Böyle olmakla beraber ticari temaslar canlı idi. Türkler'in ve onlardan alıp Araplar'ın "Kögmen Dağları" dedikleri Sayan Dağları'na, İrtiş boylarına kadar Müslüman kervanları gidiyor ve bunlara geniş ölçüde Türkler de katılıyordu.

Doğu Türkistan'daki Türk nüfusun bugün de en büyük kısmını Uygur boyu teşkil etmekte, Kazaklar gibi diğer Türk boyları azınlıkta kalmaktadır.

Sarı Uygurlar'a gelince, bunların çoğu Türkçe'yi unutmakla beraber birkaç yüz bini hâlâ Türkçe'nin IX. asır Uygur lehçesini konuşmaktadır. Bunlara Kansu'da Suçov ve Kaçov civarında raslanmıştır. Rus bilgini Malov, asrımızın başlarında Türkçe'nin en büyük âbidelerinden olan *Altun-Yaruk*

Sutra'yı, Sarı Uygurlar arasında bulmuştur. Sarı Uygurlar, XVII. asra kadar Uygur alfabesini kullanmakta devam etmişlerdir.

Uygurlar Çağında Türk Medeniyeti

Uygurlar çağında Türkler, yerleşik medeniyetin zirvesine çıkmışlardır. Doğu Türkistan'daki Karahoço, Karabalgasun, Beşbalık, Karaşar, Kâşgar, Hotan, Yarkent, Turfan, Komul, Kulça, Urumçi, Kuça, Aksu, Suço, Kanço, Çerçen gibi büyük Türk şehirleri kurulmuş veya inkişaf ettirilmiştir. Ziraat, sanayi, ticaret ve sanat, örnek seviyeye erişmiştir. Muntazam yollarla bu şehirler birbirine bağlanmıştır. Kanallar açılmış, en ıssız ve çorak yerlere kadar su götürülmüştür.

Heykelcilik, resim, duvar resmi, kumaşçılık, halıcılık, çinicilik, pek fazla inkişaf etmiştir. Göktürk alfabesinden daha karışık olmakla beraber Uygur alfabesi, Asya'da fevkalâde yayılmıştır. XV. asır Osmanlı divan kâtipleri içinde bile bu alfabeyi bilen ve kullananlar vardı. Cengizoğulları ve Timuroğulları, Uygur alfabesini çok kullanmışlardır. Arap alfabesi, bu alfabeyi zorlukla silmiştir. Uygurlar, yazılarını Göktürkler gibi ağaca değil, kâğıda yazmışlardır. Türkler'in inhisarında gibi olan kâğıt sanayii, Bağdad'a geçerek orada da gelişmiştir. Uygurlar'ın Çinliler gibi matbaayı bilmeleri ve kullanmaları da, edebi ve medeni inkişaflarında rol oynamıştır.

Uygurlar, güzel ve açık Türkçe ile edebiyat, felsefe, din ve ilim sahalarında pek değerli eserler bırakmışlardır. Alman, Fransız, İngiliz, Rus bilginleri yıl geçmez ki, yeni bir Uygur eseri bulmasınlar. Doğu Türkistan harabelerinin bazılarından, yüzlerle Uygur kitabının çıktığı görülmüştür. Daha bunların ancak bir kısmı yayınlanmış ve incelenmiştir.

Uygur alfabesi Moğollar tarafından iktibas edilmiş, onlardan da Mançular almış, bu suretle kullanılma sahası Büyük Okyanus'a kadar dayanmıştır.

Mani dininin kabulünün Türkler'i atalete sürüklediği ve savaşçı, müteşebbis ruhu öldürdüğü, tarihçiler tarafından ittifakla ileri sürülmektedir. Onun için değil bütün Türkler, Uygur boyu bile bu dini benimsememiş, yalnız sarayın ve ileri gelenlerle aydınların dini olmuştu. Halk arasında sathi şekilde yayılmıştı.

Göktürkler'e ait mimari eserler azdır. Uygur devrinden ise Türk mimari eserlerinden bol nümuneler kalmıştır. Uygurlar, şehirlerini sûrla çeviriyorlardı. Sûrların yüksekliği 20 metreye kadar çıkıyordu. Uygur mâbetlerinin oda ve salon-

ları, renkli ve yaldızlı duvar resimleri ile süslü idi. Hoço — ki Uygurlar "İdikut-Şehri" derlerdi — şehrindeki mâbedin cephesi 20 metre olup plânı Grünwedel tarafından yayınlanmıştır. Turfan'ın az doğusundaki Toyok şehrinde 2 mâbet bulunmuştur. Bunlardan birinde yüzlerce Türkçe kitap bulunmuştur; bunların bir teki Göktürk alfabesi ile, diğer hepsi Uygur alfabesi ile yazılmıştır.

Uygur sanatında Çin tesirleri bârizdir. Bu sanatın başlangıç tarihi IX. asır, gelişmesi X. asır, kemali ise XI. ve XII. asırlardır. XIII. - XIV. asırlarda gerileme görülür. Uygur sanatı, Isık Göl'ün batısında başlıyan Çu ırmağı boylarındaki Karluklar'a da tesir etmiştir. Bu Karluklar arasında, Buda dinini kabul edenler bulunuyordu. Uygurlar, Tibet'e de sızmışlardı. Kuku Nor yani Kuku Gölü havzası, bir zamanlar Uygur hâkimiyetinde idi. Doğu Kansu'da ise bu tesir ve sızma bârizdi. Burada Budist Sarı Uygurlar yaşıyordu. Her zaman olduğu gibi, maden işçiliğinde Uygur Türkleri, Asya'nın en ileri kavmi idiler. Uygur sanatı Moğollar'a ve Moğollar vasıtasiyle Çin'e de tesir etmiştir. Bu suretle Çin-Türk sanat münasebeti *karşılıklı olmuştur.*

Uygur Türkleri, Karahıtay Moğol imparatorluğunda mühim rol oynamışlardır. Bu imparatorluğun kâtip, muallim, bilgin tabakası, Uygur Türkleri'nden mürekkepti. Bu vaziyet Cengiz zamanındaki Büyük Moğol imparatorluğunda da devam etmiştir. Bu son devirlerde Uygurlar arasında *Mani dini* eski ehemmiyetini kaybetmiş, Uygurlar daha çok Buda dinine girmişlerdir; aralarındaki Müslümanlar da gittikçe fazlalaşmakta idi. Sonradan tamamen İslâm dinini kabul etmişlerdir.

Uygurlar çağında Türk musikisi ve dansları da büyük tekâmüle mazhar olmuştu. Bunu duvar resimlerinden ve minyatürlerden iyice anlıyoruz.

Uygur dokumacılığı meşhurdu ve Çin dahil Asya'nın her yerine Uygur kumaşları ihraç edilirdi.

Uygurlar'da meyvacılık, şarapçılık çok ileri olduğu gibi, ticaret de son derecede gelişmişti.

İkinci devrede Uygur hakanlığı fütuhatçı hüviyetini kaybetmekle beraber, Türk ordusuna ananevî ehemmiyet verilmekte devam edildi. Atlı olan Türk ordusunda her süvarinin iki veya üç atı bulunması kanundu.

Bu Çağda Diğer Türk Boyları

X. asrın büyük Arap coğrafyacıları, Hazar Denizi ile Çin

arasındaki bütün ülkelerin "Etrâk = Türkler"le meskûn olduğunu yazarlar. Bu saha, bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'ı içine alır. Bu asırda Batı Türkistan'da daha Türkler, İranlılar'a nazaran çoğunluk değildir. Fakat briçok bölgede çoğunluğu almaya başladıkları muhâkkaktır. Hazar ile Aral Gölü arasında ve Aral Gölü'nün batısında Oğuzlar ve bu arada Selçukoğulları'nın büyük babaları yaşamaktadır. Sır Deryâ sahillerinden başlıyarak Fergana'nın doğusuna kadar olan geçilmesi 20 gün süren ülkelerde Karluk boyu vardır. Sonra Dokuz-Oğuzlar başlamakta ve bunlar Çin'in içerilerine kadar sızmaktadır. Dokuz-Oğuzlar ile Uygurlar'ın karışık yaşadığı malûmdur. Mısır'da ilk Müslüman Türk devletini kuran Tolunoğlu Ahmed de, Dokuz-Oğuzlar'dandır.

Bu devirde Tibetliler de, Türkler'e rakîp olarak görünür ve zaman zaman Çin işlerine karışırlar. VII. asırda Buda dinini kabul eden bu kavmin anayurdu yani Tibet, etrafının dünyanın en yüksek dağlarla çevrilmiş olması sayesinde, istilâlardan masun kalmıştır.

Uygurlar çağında büyük Türk Hakanlığı, bütün Türkler'in en büyük imparatorluğuna sahip olmak sıfatiyle, Müslüman ülkelerinde yaşıyan, fakat Müslüman olmadıkları için eşit muamele görmiyen Türkler'le de alâkadar olmuştur. Meselâ Mâverâünnehir ve Horasan'daki İranlı Sâmânî devletinin tebaası olan Mani dininden Türkler dinî tazyike uğrayınca, Türk Kağanı müdahale ve Sâmânîler'i harble tehdit etmiş, Manihaist Türkler'i tazyikten kurtarmıştır.

Bu çağda İrtiş havzasında yani şimdiki Kazakistan'ın kuzeydoğusunda Kimek kabileleri vardır .Bunlar 50° arzından 55°, hattâ 60° arzına kadar olan sahada göçebe olarak yaşıyarlardı. Bugünkü Karaganda şehri yakınlarında Nura ırmağı boyunda bu çağ Türkler'ine ait arkeolojik keşifler yapılmıştır. Silâhlar ve başka eşya elde edilmiştir. Margulan tarafından incelenen bu silâhlardan oklar, dikkate değer. Savaş okları başka, av okları başka idi. Birinin ucu sivri, diğerinin yassı idi.

Kimek kabilesi ise Isık Göl civarında yani şimdiki Kırgızistan'ın kuzeydoğusunda yaşıyordu. Burası 43° arz dairesine raslamaktadır. Çigiller, Karluk boyundan çıkmışlardı. Bunlarda hiçbir monogloidlik izine raslanmamıştır; tipleri, bugünkü Anadolu Türk tipi idi. Halbuki Uygurlar'da mongoloidlik alâmetleri, yani çekik göz ve çıkık elmacık kemikleri gittikçe fazlalaşıyordu. Bu, Moğollar ve biraz da Çinliler'le karışmaktan mütevellittir.

Karluklar

Bu çağda Müslümanlar, Talas ırmağı kıyılarına kadar yayılmışlardı. Sır Deryâ ile Çu nehirleri arasında akan Talas ırmağı boylarında, Müslüman ve Müslüman olmıyan Türkler bir arada yaşıyorlardı. Bunlar Karluk boyundan idiler. Talas'ın güney kıyısındaki Türk eserlerinde İran sanatı tesirleri görüldüğü, bitki ve hendesi şekiller hâkim olduğu halde, kuzeydeki Türk sanat eserlerinde bu tesir yoktu; bunlarda, Türkler'in işledikleri ananevi insan, bilhassa hayvan şekilleri görülüyordu. Karluklar, Çu ırmağı boyunca da yaşıyor, Isık Göl'ün batısını kaplıyorlardı. Doğu Türkistan'da olduğu gibi Mâverâünnehir'de de Karluk boyundan Türkler vardı. İslâm dini ve kültürü, henüz Çu vâdisine ve Isık Göl'e erişememişti. Zaman ilerledikçe Karluk eserlerinde, hayvan, hele insan figürlerinin kaybolduğu, yani Müslüman kültürünün nüfuzunun başladığı ve arttığı müşahede edilir. Türk sanatı eski realist mevzularını kaybetmeye, "hıtâi" denen sanatı meydana getirmeye, yani süsleme motiflerini bollaştırmaya başlar. Karluklar, Narin ırmağının güneyine inememişler, yani Fergana'ya erişememişlerdir.

Karluklar'a ait birçok Türk şehri, Rus arkeologları tarafından meydana çıkarılmış ve bu Türk boyunun kültür tarihi bir hayli aydınlığa kavuşmuştur. Mütaakıp devirde Karahanlılar'ın idaresine geçen Karluklar, X. asrın ortalarına doğru Büyük Türk Hakanlığı ile beraber tamamen Müslüman olmuşlardır.

Karluk boyunun kıralı, "yabgu" unvanını taşırdı. 766-840 yılları arası Karluklar'ın parlak devridir. Çu ırmağının kuzey kıyısı üzerindeki Balasagun şehri, bu devirde büyük kültür merkezi idi. "Kuz-Balık" da denen bu şehir, Karluklar'dan önce Batı Göktürkler'in yerine geçen Türkeş (Türkiş/Türgeş) kağanlarının başkenti idi.

Çinliler'in "Ko-Lo-Lu", Araplar'ın "Karlukh, Kharlukh" dedikleri Karluklar, eskiden Saysan Gölü ile Ala Göl arasında yani Tarbagatay bölgesinde yaşıyorlardı. Gittikçe güneye ve güneydoğuya kaymışlardır. 751 Talas meydan muharebesinde Karluklar, yukarıda söylendiği üzere, Araplar'ın tarafını tutarak Çinliler'in Orta Asya'dan sürülmesini temin etmişlerdir. Karluk yabguları da Açinaoğulları'ndan yani Büyük Türk Hakanlığı hanedanından iniyordu. Bu sıfatla Karluk Yabgusu, Uygur Hanedanı Moğolistan'ı kaybedip Doğu Türkistan'a inince, kendini Büyük Türk Hakanı yani "kağan" ilân etmişse de, bu sıfatı tanınmamıştır. Karluklar, Müslüman-

lar ile Türkler arasında teması temin eden Türk kavimlerinin başlıcası oldukları için, İslâm dininin ve kültürünün Türkler arasında yayılmasına vasıtalık ediyorlardı. Karluklar'ın kuzeyinde Türkler'in Tuhsı (Tukhsı), güneyinde de Yağma boyları yaşıyordu.

Bugün Afgan Türkistanı'nda yaşıyan Özbekler'in bir kabîlesi "Karluk" adını taşımaktadır ve şüphesiz Karluklar'dan inmedir.

Yedisu'da merkezi Kayalığ (Kayalık) olmak üzere Müslüman bir Karluk prensliği, XIII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Bunların prenslerinden I. Arslan Han, Karahıtaylar'a tâbi idi. Oğlu II. Arslan Han Sartaktay, 1211'de Cengiz'i metbu tanıdı ve 1221'de öldü. Moğollar, bunun oğlu İlçi-Melik-Şah'a başkent Özkent olmak üzere Fergana şahlığını verdiler, bu zat 1260'a doğru öldü. Satılmış Melik-Şah adını taşıyan oğlu ile, Karluk prensliği tarihe karıştı.

Türkistan'ın Coğrafyasına Kısa Bir Bakış

Bu suretle Teoman Yabgu'dan yani M.Ö. 220'den M.S. 940'ta Karahanlılar'ın iktidara gelmesine ve Müslüman dinini Türkler'in resmî dini olarak kabul etmek suretiyle Türk tarihinin en büyük inkılâplarından birini yapmasına kadar geçen 1160 yıllık Büyük Türk Hakanlığı tarihini inceledik. Bundan sonra Türk tarihinin ağırlık noktasını, Türkistan dediğimiz büyük ülke teşkil edecektir. Karahanlılar tarihine girmeden evvel, gittikçe daha fazla ismi geçecek olan Türkistan'ın coğrafyasına kısaca göz atmak ve Türk tarihi ile olan münasebetini belirtmek münasiptir.

Bugün "Türkistan" denen büyük ülke, 33° - 55° arz ve 47° - 97° tulleri arasında yer alır. Yani güneyden kuzeye 23°, batıdan doğuya 50° kateder. En batıda çok küçük bir parçası, Avrupa kıtasındadır. Bu parça Kazakıstan'ın Ural nehri batısında kalan kısmıdır. Hazar'ın kuzey ve doğu kıyıları, Türkistan'a aittir. Aral ve Balkaş gölleri, Türkistan'ın en mühim gölleridir. Başka suretle açık denizlerle teması yoktur. Kuzeyinde —batıdan doğuya— Rusya, Sibirya, Moğolistan, güneyinde —batıdan doğuya— İran, Afganistan, Pakistan ve Hindistan'a ait Kişmir, Tibet vardır. Batısında Hazar Denizi ve Rusya, doğusunda ise —güneyden kuzeye— Çin'in Kansu eyaleti, Moğolistan ve Sibirya bulunur.

Bugünkü siyasi şartlar Türkistan'ı 3 parçaya ayırmıştır: Batı Türkistan, Doğu Türkistan ve Güney Türkistan. Batı Türkistan Sovyetler Birliği'nin, Doğu Türkistan Çin'in müs-

temlekesidir. Güney Türkistan, Afganistan'a aittir. Bunların topunun büyüklüğü 5.751.800 km²'dir (3.995.000 km² Batı Türkistan, 1.646.000 km² Doğu Türkistan, 110.000 km² Güney Türkistan). 1963 sonunda Batı Türkistan'ın nüfusu 25.580.000, Doğu Türkistan'ınki 6.490.000, Güney Türkistan'ınki de 3.500.000 idi. Batı Türkistan'ı Ruslar, 5 cumhuriyete bölmüşlerdir. Bu 5 cumhuriyet, Sovyetler Birliği'ni meydana getiren ve ancak 1 tanesi Rus olan 15 cumhuriyetten beşini teşkil etmektedir. Bunlar Kazakıstan (2.756.000 km², 10.230.000 nüfus), Özbekistan (409.400 km², 8.930.000 nüfus), Kırgızistan (198.500 km², 2.270.000 nüfus), Tajikistan (142.500 km², 2.180.000 nüfus) ve Türkmenistan (488.000 km², 1.970.000 nüfus)dır. Özbekistan'ın içinde muhtar Karakalpakıstan vardır (155.800 km², 450.000 nüfus; şu halde asıl Özbekistan — Karakalpakıstan çıkarıldığı takdirde — 252.600 km² ve 8.490.000 nüfusludur). Kıgızistan'ın muhtar eyaleti olan Bedahşan ise 63.700 km²'dir (80.000 nüfus).

Bu büyük ülkede Türk olmıyan nüfusun ehemmiyeti azdır. Topunda 35.570.000 nüfus yaşıyan Türkistan'da yalnız Tajikistan'da Türkler azınlık, İranlılar ekseriyettir. Kazakıstan'ın kuzey şeridinde de Ruslar şimdi Türkler'e nazaran ekseriyet teşkil etmektedirler. Doğu Türkistan'ın en doğusunda bazı bölgelerde de Çinliler ve Moğollar, Türkler'den fazladır. Türkmenistan gibi bazı bölgelerde tamamen Türkler yaşamakta, sadece küçük bir ekalliyet bulunmaktadır.

Tarihi Mâverâünnehir ülkesi yani Âmû-Deryâ ile Sır-Deryâ nehirleri arasındaki memleketin en büyük ve önemli kısmı, tarihî Semerkand, Buhârâ gibi merkezlerle, Özbekistan'dadır. Yalnız kuzeydoğuda Kızılkum Çölü, Kazakıstan'a, güneyde de dar şerit halinde bir kısım arazi Türkmenistan'a ve Tajikistan'a verilmiştir.

Son derece kesif nüfusla meskûn Fergana'nın da en büyük kısmı Özbekistan'da kalmaktadır. Güneyde bazı parçaları Tajikistan ve Kırgızistan'a verilmiştir.

Türkmenistan'ın Murgab'ın güneyinde kalan küçük bir parçası ve tarihî Merv şehri, eski Horasan ülkesine dahildir.

Türkistan'ın Dağları

Dağlık bölge, Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'ın güneydoğusudur. Kuzeyde Büyük Altaylar, Türkistan ile Moğolistan'ı, Küçük Altaylar da Türkistan ile Sibirya'yı ayırır. Güneyde Altaylar'a paralel olarak uzanan Tanrı Dağları, Doğu Türkistan'da, Kırgızistan hududu yakınlarında 7.300 metreye

kadar yükselir. Bu heybetli zirvenin yakınları Muzart Geçidi (3.900 metre) vardır. Tanrı Dağları, doğuya, Kansu'ya doğru uzanırken Bogdo-Ula zirvesinde 4.432 metreye vâsıl olur. Tanrı Dağları ile Altaylar arasında kalan ülkeye Çungarya denir. Çungarya, Doğu Türkistan'ın kuzeyini teşkil eder. Burada nüfus ve Türk nüfusu, asıl Doğu Türkistan'a nispeten daha azdır. Tanrı Dağları'na paralel olarak güneyde Altın Dağları ve onun devamı olan Nanşan Dağları uzanır ve dağlarla Kansu'ya girilir. Altın Dağları'nın güneybatısında Karanlık Dağlar vardır. Burada Przewalskıy Dağları 7.720 metreye, daha güneyde Tibet sınırında Dupleix Dağları da 8.000 metreye yükselen zirveler yapar. Karanlık Dağları'nın batıya doğru temadisi, Karakurum Dağları'dır. Karakurumlar, Doğu Türkistan ile Kişmir arasındadır. Karakurumlar'ın kuzeyinde Kızılyurt Dağları, Doğu Türkistan ile Tajikistan'ı ayırır. Burada Muzlag-Ata zirvesinin râkımı 7.850 metredir. Kızılkum Dağları ile Tanrı Dağları'nı Kokçal Dağları bitiştirir ve Doğu Türkistan ile Kırgızistan arasında yer alır. Kuzeyde Tanrı Dağları, güneyde Altın Dağlar, Karanlık Dağları, güneybatıda Karakurum Dağları, batıda Kızılyurt ve Kokçal Dağları arasında kalan asıl Doğu Türkistan'ın büyük kısmına Tarım Havzası denir. Burası Taklamakan Çölü ve bu çöl üzerinde yer yer verimli genişçe vâdilerden ibarettir. Güneydoğuda Altın Dağlar ile Karanlık Dağları ve Arka Dağlar arasındaki bölgeye de Çaydam Havzası denir, burada Tuz Çölü vardır.

Güneyde Hindukuş Dağları, Karakurumlar'ın batısında uzanır ve daha batıya doğru Baba Dağları'm meydana getirir; 5.140 metreye kadar yükselir. Baba Dağları ile Hindikuşlar, Afganistan ile Afgan Türkistanı'nı ayırırlar.

Fergana vâdisi güneyden Alay Dağları ile çevrilmiştir; 7.000 metreye kadar yükselen bu dağlâr, Tajikistan ile Kırgızistan arasındadır. Fergana vâdisinin üç tarafı ulu dağlarla çevrilmiştir; yalnız batı ucu açıktır. Bu vâdiyi ortadan geçen Sır-Deryâ ikiye böler. Tajikistan ve Kırgızistan, tamamen dağlık ülkelerdir. Narin ırmağı, Kırgızistan'ı ortadan batıdan doğuya ikiye ayırır.

Özbekistan, Türkmenistan ve Kazakıstan'da yüksek dağlar nadirdir. Türkmenistan'ın batısında Hazar Denizi'ne yakın Büyük Balkan Dağı, 1.634 metredir. Kazakıstan'ın doğusunda Tarbagatay Dağları, Çungarya'ya doğru devam eder. Ala Dağlar da daha güneyde, Çungarya ile Kazakıstan'ı ayırır. Kazakıstan'ın kuzeydoğusunda Küçük Altaylar, Sibirya'ya doğru uzanır. Ülkenin en büyük kısmı, dünyanın en büyük ovası olan Sibirya Ovası'nın güneye doğru devamı gibidir.

Türkistan'ın Akarsuları

Türkistan'ın en mühim nehirleri, Âmû-Deryâ ile Sır-Deryâ'dır. Bunlar kuzeybatıdan güneydoğuya doğru birbirlerine paralel olarak akarlar. Ortalarındaki büyük ülkeye "Mâverâünnehir" denir. Her ikisi de Aral Gölü'ne dökülür (eskiden Hazar Denizi'ne dökülürdü). Âmû-Deryâ, Karakurum dağlarının kuzeyinden Kızılyurt'tan çıkar. Afganistan ile Tajikistan ve Özbekistan arasında sınır çizerek kuzeybatıya yönelir. Özbekistan ve Karakalpakıstan ile Türkmenistan arasında sınır çizerek güneyden delta halinde Aral'a dökülür. Çıktıktan az sonra güneyden Panja ve kuzeyden Kızılsu kollarını alır. — Sır-Deryâ, Altay Dağları'ndan çıkar. Fergana vâdisinin ortasından doğudan batıya geçer. Vâdiden çıktıktan sonra kuzeybatıya yönelir. Aral'ın kuzeydoğu sahiline dökülür. En mühim kolu Kokçal Dağları'ndan çıkan ve Kırgızistan'ı doğudan batıya ikiye bölen Narin ırmağıdır.

Hazar Denizi'ne güneyde Etek ırmağı dökülür ki, mühim kısmı İran Horasanı'nda kalan bu akarsu, Türkmenistan ile İran arasında sınır çizip denize dökülür. Hazar'ın kuzeyine dökülen Emba ırmağı, Kazakıstan topraklarındadır. Gene Hazar'ın kuzeyine delta yaparak dökülen Ural nehrinin mühim bir kısmı da Kazakıstan'da kalır. Bu nehir, Ural Dağları'ndan çıkar ve Asya ile Avrupa kıtasını ayırır.

Batı Türkistan'ın en mühim iç akarsuyu Zerefşan'dır. Semerkand ve Buhârâ şehirleri, bu ırmağın güney kıyısında kurulmuşlardır. Bu akarsu da Alay Dağları'ndan çıkar. — Çu ırmağı, Isık Göl'ün az güneybatısındaki dağlardan kaynar. Kuzeybatıya yönelerek Açlık Bozkırı'nda kaybolur. — Kazakıstan'da Sarısu, Açlık Bozkırı ile Kırgız Bozkırı'nı ayırır. Çalkar Gölü'ne dökülen Turgay ve Nura Gölü'ne dökülen Nura ırmakları, Kazakıstan'ın iç akarsularının en ehemmiyetlileridir.

Kuzey Kazakıstan'da en mühim akarsular, İrtiş ile kollarıdır. Saysan Gölü'nden çıkan İrtiş'in, Saysan Gölü'nün doğusundan Çungarya'ya uzanan koluna Kara İrtiş denir. İrtiş'in İçim ve Tobol kolları, Kazakıstan'ın en kuzeyinde kalır. İrtiş, Obi nehrinin bir koludur. Obi, Obi Körfezi'nde Kuzey Buz Denizi'ne dökülür.

Doğu Türkistan'ın en mühim akarsuyu Tarım'dır. Karakurum Dağları'nın doğusundaki yüce dağlardan kaynar. Bir ara Kişmir ile Doğu Türkistan arasında sınır çizip Doğu Türkistan'a girer. Bu ülkeyi ikiye bölerek batıdan doğuya uzanır. Altın Dağlar'ın kuzeyinde Lop Gölü'ne dökülür. Kuzey-

den Kâşgar, güneyden Yarkent ve Hotan kollarını alır. Bu kollar üzerinde, Doğu Türkistan'ın aynı adı taşıyan en mühim 3 vâdi ve şehri vardır: Hotan ırmağı Karanlık Dağlar'dan çıkar. Yarkent, Tarım'ın batıya doğru uzantısından ibarettir.

Doğu Türkistan'ın en doğusunda Kansu'ya yakın Bulungir ırmağı vardır. Çungarya'nın en mühim akarsuları ise Kara İrtiş, onun güneyindeki Hurungu'dur. Kuzeydoğuda Kobde ırmağı, Moğolistan ile Çungarya arasında sınır çizer.

Türkistan'ın Gölleri

Hazar Denizi'nden sonra Türkistan'ın en mühim gölü Aral, sonra Balkaş'tır. Aral Gölü, Kazakıstan ile Karakalpakıstan arasında bölüşülmüştür. Deniz seviyesinden 48 metre yükseklikledir (Hazar Denizi, deniz seviyesinden 26 metre aşağıdadır). Doğu Kazakıstan'da kalan Balkaş ise deniz seviyesinden 270 metredir. Güneyinde İli nehrinin deltası vardır. İli deltası ile Ala Dağlar arasındaki ülkeye "Yedisu" denir.

Üçüncü mühim göl Isık Göl'dür. Deniz seviyesinden 1.572 metre yükseklikledir (Van Gölü, 1.720 metredir). Kırgızistan'ın doğusunda kalır. Balkaş'ın doğusunda, Kazakıstan'da, Çungarya yakınlarında Ala Göl vardır. Bunun kuzeydoğusunda Saysan Gölü bulunur (deniz seviyesinden 413 metre). Orta Kazakıstan'ın en mühim gölü, Çalkar Gölü'dür.

Doğu Türkistan'ın en mühim gölleri Tanrı Dağları'nın güneyinde Bağraç Gölü (896 metre), bunun güneydoğusundaki Lop Gölü'dür (790 metre). Uygurlar'ın başkenti Karahoço, Bağraç Gölü'nün kuzeybatı kıyısı yakınlarındadır. Çungarya'nın en büyük gölü, Ebi Gölü'dür. Deniz seviyesinden 210 metre yükseklikte olan bu göl, ülkenin güneybatısında, Ala Dağlar'ın güneydoğusunda, Yedisu yakınlarındadır.

Güney Türkistan'da (Afgan Türkistanı) zikre değer hiçbir göl yoktur.

Türkistan'ın Iklimi

"Türkistan" denen ve Fergana gibi bazı bölgeler dışında bugün gayet seyrek bir nüfusu barındıran muazzam ülke, Sibirya ile Kişmir, Çin ile Hazar Denizi arasında uzandığı için, birbirine benzemez çeşitli iklim şartlarının hüküm sürdüğü bir yerdir. Yağışlar umumiyetle azdır. Bütün Türkistan için yıllık yağış ortalaması 50 santimin az üzerinde olarak gösterilebilir. Çöllerde bu yağış tabiatiyle çok kıtlaşır. Başlıca çöller, Doğu Türkistan'ın ortasındaki Karanlık Dağlar ile Tanrı Dağları arasında yer alan Taklamakan Çölü, Türkmenistan'ın

büyük kısmını kaplıyan Karakum Çölü, Karakalpakıstan'ın büyük kısmını kaplıyan ve mühim bir kısmı da Kazakıstan'a taşan Kızılkum Çölü'dür. Tajikistan ve Kırkızistan'daki ulu dağlar, nispeten fazla yağış alır (yıllık ortalama 80 santim kadar). Kazakıstan'ın kuzeyinde de yağışlar artar (65 santim kadar).

Bütün Türkistan'da yaz ısı ortalamasını 30°, kış ısı ortalamasını ise —5° olarak göstermek mümkündür. Isı tabiatiyle güneyden kuzeye azalır. Doğu Türkistan'da yaz ortalaması 30°'nin hayli üzerine çıkar. Güney Türkistan'da kış ortalaması 2° kadardır. Kuzey Kazakıstan'da kış ortalaması —13°, yazın 16°'dir.

Türkistan'ın büyük kısmında çöl iklimi hâkimdir. Doğu Türkistan'ın çöl dışında kalan yerlerinde subarktik iklim hüküm sürer. Bozkırlarda bozkır iklimi vardır. Başlıca bozkırlar (stepler) Kazakıstan'ın kuzeyindeki ucsuz bucaksız Kırkız Bozkırı, Sarısu ile Balkaş arasındaki Açlık Bozkırı'dır.

Çöller ve bozkırlar, en tipik bitki örtüsünü teşkil eder. Dağlık bölgelerde Alp nebatları hâkimdir. Çöller üzerinde gerek Doğu, gerek Batı Türkistan'da büyük vâhalar vardır. Nüfus, bilhassa bu büyük vâhalarda toplanmıştır. Kuzey Kazakıstan, ziraat ve hayvancılık için ideal topraklardır. Orman kıttır. Âmû-Deryâ, Sır-Deryâ, Çu ve İli kıyıları, dünyanın en büyük pamuk ziraati bölgelerinden birini teşkil eder.

Türkistan'ın yeraltı zenginliği muazzamdır. Bol miktarda petrol, demir, bakır, kükürt, tuz, kömür, altın, kalay, linyit vs. vardır.

1. BÜYÜK TÜRK HAKANLARI (*)

I. KUN (HUN) HANEDANI: M.Ö. 220 - M.S. 216 = 436 yıl.

1. **Teoman (Tuman) Yabgu (M.Ö. 220-209 = 11)**
2. **Mete (Oğuz Han / Maotun = Motun) Yabgu (209-174 = 35)**
3. **Kiyo Yagbu (174-161 = 13)**
4. **Kün Yabgu (161-126 = 35)**
5. **İçihise Yabgu (126-114 = 12)**
6. **Uvey Yabgu (114-105 = 9)**
7. **Uşilu Yabgu (105-102 = 3)**
8. **Güylikhu Yabgu (102-101 = 1)**
9. **Tsüydikheu Yabgu (101-96 = 5)**
10. **Khulugu Yabgu (96-85 = 11)**

(*) Bu liste ilk defa olarak tarafımızdan tanzim edilmiştir; bunun ilk şeklini geçen yıl *Dünya Tarihi*'nde (İstanbul, 1962) vermiştim. İslâm'dan önceki Türk hanedanlarının mufassal şeceresi hazırlamakta olduğum *Etats et Dynasties* adlı eserimin I. cildinin 11. kitabında *(Turcs)* bulunacaktır.

11. Khuandi Yabgu (85-68 = 17)
12. Khuyluy Yabgu (68-60 = 8)
13. Uyen-Güydi Yabgu (60-58 = 2)
14. Khukhasie Yabgu (58-56 = 2 + 36-31 = 5 = 7)
14a.Çiçi Yabgu (56-36 = 20)
15. Joti Yabgu (31-20 = 11)
16. Seuse-Joti Yabgu (20-12 = 8)
17. Çeya-Joti Yabgu (12-8 = 4)
18. Üçjolu-Joti Yabgu (M.Ö. 8 - M.S. 13 = 21)
19. Uluy-Joti Yabgu (13-18 = 5)
20. Şikao-Joti Yabgu (18-46 = 28)
21. Vutatiho Yabgu (46)
22. Punu Yabgu (46-83 = 37)
23. Sanmuloutzu Yabgu (83-84 = 1)
24. Yuliu Yabgu (84-89 = 5)
25. Yuçukien Yabgu (89-93 = 4)
26. Ankuo Yabgu (93-94 = 1)
27. Tingtoşi-Suyheuti Yabgu (94-98 = 4)
28. Vanşiçi-Suyti Yabgu (98-124 = 26)
29. Vuçihu-Şihço Yabgu (124-127 = 3)
30. Tejoşi-Suytsieu Yabgu (127-140 = 13)
31. Çenieu Yabgu (140-143 = 3)
32. Hulanjoşi-Suytsieu Yabgu (143-147 = 4)
33. İllngşi-Suytsieu Yabgu (147-172 = 25)
34. Tutejoşi-Suytsieu Yabgu (172-177 = 5)
35. Huçing Yabgu (177-179 = 2)
36. Kiangkiu Yabgu (179-188 = 9)
37. Teçişi-Suyheu Yabgu (188-195 = 7)
38. Huçutsiuen Yabgu (195-216 = 21)

Ia. GÜNEY (DOĞU) HAKANLARI:

1. II. Khukhanye Yabgu (48-56 = 8)
2. Kieufeu-Yeuti Yabgu (56-57 = 1)
3. İfayuliuti Yabgu (57-59 = 2)
4. Hitongşi-Suyheuti Yabgu (59-63 = 4)
5. Kieuçuçe-Linti Yabgu (63)
6. Husleşi-Suyheuti Yabgu (63-85 = 22)
7. İtuyuliuti Yabgu (85-88 = 3)
8. Hiculanşi-Suyleuti Yabgu (88-93 = 5)
9. 26. Büyük Yabgu
10. 27. Büyük Yabgu
11. 28. Büyük Yabgu
12. 29. Büyük Yabgu
13. 30. Büyük Yabgu
14. 31. Büyük Yabgu
15. 32. Büyük Yabgu
16. 33. Büyük Yabgu
17. 34. Büyük Yabgu
18. 35. Büyük Yabgu

19. 36. Büyük Yabgu
20. 37. Büyük Yabgu
21. 38. Büyük Yabgu (-216)

II. TABGAÇ (SİYENPİ VE SİYENPİ-TOPA) HANEDANI: 216-394 = 178 yıl.

39. Putuken Yabgu (216-233 = 17)
40. Hoponem Yabgu (233-235 = 2)
41. Kiefuen Yabgu (235-261 = 26)
42. Llevi Yabgu (261-277 = 16)
43. Llehu Yabgu (277-? = ?)
44. Ço Yabgu (?-? = ?)
45. Fo Yabgu (?-297? = ?)
46. Ota Yabgu (297?-310? = 13?)
47. Yllu Yabgu (310-316 = 6)
48. Yuliu Yabgu (316-325 = 9)
49. Honu Yabgu (325-330 = 5)
50. Kiena Yabgu (330-335 = 5 + 337-338 = 1 = 6)
51. İhoay Yabgu (335-337 = 2 + 338-376 = 38 = 40)
52. Kaotsoşeikien Yabgu (376-380? = 4?)
53. Fugin Yabgu (380?-386 = 6?)
54. Küey Yabgu (386-394 = 8)

III. APAR (AVAR) HANEDANI: 394-552 = 156 yıl.

55. I. Tolun Kağan (394-410 = 16)
56. Hollu Kağan (410-414 = 4)
57. Puloçin Kağan (414)
58. Talan Kağan (414-431 = 17)
59. Uti Kağan (431-444 = 13)
60. Çuluk Kağan (444-464 = 20)
61. Yuçing Kağan (464-485 = 21)
62. II. Tolun Kağan (485-492 = 7)
63. Nokay Kağan (492-506 = 14)
64. Tokhan Kağan (506-511 = 5)
65. Çunu Kağan (511-520 = 9)
66. Onahoy Kağan (520-521 = 1 + 522-552 = 30 = 31)
67. Polomen Kağan (521-522 = 1)

IV. KÖKTÜRK (GÖKTÜRK) HANEDANI: 552-745 = 193 yıl.

68. Bumun (Bumın) Kağan (552-553 = 1)
69. İstemi Kağan (553-576 = 23)
70. Tapar Kağan (576-581 = 5)
71. Bağa İşbara Kağan (581-587 = 6)
72. Çur Bağa Kağan (587-588 = 1)
73. Tunga Turan Kağan (588-600 = 12)
74. Bilge Tardu Kağan (600-603 = 3)
75. Kimin Türe Kağan (603-609 = 6)
76. Şibi Kağan (609-619 = 10)
77. Çuluk Kağan (619-621 = 2)
78. Kara Kağan (621-630 = 9)

79. **Sirba Kağan** (630-646 = 16)
80. **Çibi Kağan** (646-647 = 1)
81. **İpi Tulu Kağan** (646-653 = 6)
82. **Çençu-Yabgu Kağan** (653-659 = 6)
83. **Eçine Türçe Kağan** (659-679 = 20)
84. **Eçine Kür Pur Çur Kağan** (679-682 = 3)
85. **İlteriş Kutluğ Kağan** (682-693 = 11)
86. **Kapağan Kağan** (693-716 = 23)
87. **Bilge Kağan** (716-734 = 18)
88. **İçen Bilge Kağan** (734-739 = 5)
89. **Bilge Kutluğ Kağan** (739-741 = 2)
90. **Penge Kağan** (741-742 = 1)
91. **Süyen Kağan** (742)
92. **Özmüş Kağan** (742-744 = 2)
93. **Peymey Kağan** (744-745 = 1)

IVa BATI HAKANLARI:

1. **İstemi Kağan** (552-576 = 24)
2. **Bilge Tardu Kağan** (576-603 = 27)
3. **Apa Kağan** (576-593 = 17)
4. **İnal Kağan** (593-600 = 7)
5. **Çur Tuman Kağan** (600-611 = 11)
6. **Şigüy Kağan** (611-619 = 8)
7. **Tung-Yabgu Kağan** (619-630 = 11)
8. **Bağatur Sipi Kağan** (630-631 = 1)
9. **Sır-Yabgu Kağan** (630-633 = 3)
10. **Bağaşa Tulu Kağan** (633-634 = 1)
11. **İşbara Teriş Tunga Kağan** (634-639 = 5)
12. **Bağatur İpi Kağan** (639-640 = 1)
13. **İpi Tulu Kağan** (638-653 = 15)
14. **İpi İşbara-Yabgu Kağan** (640-642 = 2)
15. **İpi-Şad Küy Kağan** (645-649 = 4)
16. **Uluğ İşbara Kağan** (651-658 = 7)
17. **Çençü-Yabgu Kağan** (653-659 = 6)
18. **Eçine Türçe Kağan** (670-679 = 9)
19. **Eçine Kür Pur Çur Kağan** (679-682 = 3)
20. **Eçine Tuyça Kağan** (682-700 = 18)
21. **Üçele Kağan** (700-706 = 6)
22. **Süge Kağan** (706-711 = 5)

Türkeş Hanedanı'ndan:

23. **Sulu Kağan** (711-737 = 26)
24. **Tuksın Kağan** (737-739 = 2)
25. **Eçine Kin Kağan** (739-740 = 1)
26. **Bağa Tarkhan Kağan** (740)
27. **İl-Etmiş Kutluğ Bilge Kağan** (740-742 = 2)
28. **Tengri İl-Etmiş Kağan** (742)

V. DOKUZ-OĞUZ-ON-UYGUR (UYGUR) HANEDANI: 745 - 845 (940) = 100 (195) yıl.

94. **Kutluğ Bilge Kül Kağan** (745-746 = 1) (Ş)

95. **İl-Etmiş Bilge Bayınçur** (Moyunçur) **Kağan** (746-759 = 13) (M)
96. **İl-Tutmuş Alp-Külüg Bilge Kağan** (759-780 = 21) (M)
97. **Alp-Kutluğ Bilge Kağan** (780-789 = 9) (M)
98. ***Taras Külüg Bilge Kağan*** *(789-790 = 1) (M)*
99. **Oçur Kutluğ Bilge Kağan** (790-795 = 5) (M)
100. **Alp-Uluğ Kutluğ Bilge Kağan** (795-805 = 10) (M)
101. **Ay-Tengri'de Kut-Bulmuş Alp-Külüg Bilge Kağan** (805-808 = 3) (M)
102. **Ay-Tengri'de Kut-Bulmuş Alp-Bilge Kağan** (808-821 = 13)(M)
103. **Tengri'de Kut-Bulmuş Küçlüg Bilge Kağan** (821-825 = 4)(M)
104. **Alp-Bilge Tengri Uygur Kağan** (825-832 = 7) (M)
105. **Alp-Külüg Bilge Kağan** (832-839 = 7) (M)
106. **Üge Kağan** (839-845 = 6) (M)

[107. **Bilge Bayınçur** (II. Moyunçur) **Kadır Han** (845?-885? = 40?)] (B)

[108. **Tafgaç Oğulçak Kadır Han** (885?-940? = 55?)] **(B)**

VI. KARAHANLI HANEDANI: *845 (940) - 1040 = 195 (100)* yıl.

107. **Kül Bilge Han** (845-? = ?) (Ş)
108. **Bazır Han** (?-? = ?) (Ş)
109. **Satuk Buğra Abdülkerim Han** (940?-955 = 15?)
110. **Baytaş Musa Han** (955-? = ?)
111. **Ali Han** (?-998 = ?)
112. **I. Ahmed Han** (998-1017 = 19)
113. **Mansur Han** (1017-1024 = 7)
114. **II. Ahmed Han** (1024-1026 = 2)
115. **Yusuf Han** (1026-1032 = 6)
116. **Süleyman Han** (1032-1040 = 8)

VII. SELÇUKLU HANEDANI: 1040-1308 = 268 yıl.

117. ***Sultan Tuğrul-Bey*** *(1040-1063 = 23)*
118. **Sultan Alp-Arslan** (1063-1072 = 9)
119. **Sultan Melik-Şah** (1072-1092 = 20)
120. **Sultan Mahmud** (1092-1094 = 2)
121. **Sultan Berkyaruk** (1094-1104 = 10)
122. **II. Sultan Melik-Şah** (1104-1105 = 1)
123. **Sultan Mehmed Tapar** (1105-1117 = 12)
124. **Sultan Sancar** (1117-1157 = 40)

Türkiye Dalı:

125. **II. Sultan Kılıç-Arslan** (1157-1192 = 35)
126. **I. Sultan Keyhusrev** (1192-1196 = 4 + 1205-1211 = 6 = 10)
127. **II. Sultan Süleyman-Şah** (1196-1204 = 8)
128. **III. Sultan Kılıç-Arslan** (1204-1205 = 1)
129. **I. Sultan Keykâvûs** (1211-1219 = 8)

NOT. İlk 4 hanedana ait hakanların hepsi Şaman dinindendir. Bundan sonraki hakanların isimleri yanına, dinlerini bildiren şu kısaltmalar konmuştur: Ş = Şaman, M = Manihaist, B = Budist, H = Hıristiyan (işaretsizlerin hepsi Müslüman'dır).

130. **II. Sultan Keykubâd** (1219-1237 = 18)
131. **II. Sultan Keyhusrev** (1237-1246 = 9)
132. **II. Sultan Keykâvûs** (1246-1256 = 10 + 1257-1261 = 4 = 14)
133. **IV. Sultan Kılıç-Arslan** (1256-1257 = 1 + 1261-1266 = 5 = 6)
134. **III. Sultan Keyhusrev** (1266-1281 = 15)
135. **II. Sultan Mes'ud** (1281-1297 = 16 + 1302-1308 = 6 = 22)
136. **II. Sultan Keykubâd** (1297-1302 = 5)

VIII. İLHANLI HANEDANI: 1308-1335 = 27 yıl

137. **Sultan Olcayto Hudâbende** (1308-1316 = 8)
138. **Sultan Ebu-Said Bahadır** (1316-1335 = 19)

IX. ÇAĞATAY HANEDANI: 1335-1370 = 35 yıl (İlhanlı + Çağatay = Cengiz Hanedanı = 62 yıl).

139. **Bozan Han** (1335-1338 = 3) (H)
140. **İsen-Timur Han** (1338-1340 = 2)
141. **Muhammed Han** (1340-1343 = 3)
142. **Kazgan Han** (1343-1346 = 3)
143. **Boyan-Kulu Han** (1346-1347 = 1)
144. **Tuğluk-Timur Han** (1347-1362 = 15)
145. **İlyas-Hoca Han** (1362-1370 = 8)

X. TİMUROĞULLARI: 1370-1447 = 77 yıl.

146. **Timur Gürkân** (1370-1405 = 35)
147. **Sultan Halil Mirza** (1405-1409 = 4)
148. **Sultan Şahruh Mirza** (1409-1447 = 38)

XI. OSMANOĞULLARI: 1447-1922 = 475 yıl

149. **II. Sultan Murad** (1447-1451 = 4)
150. **II. Sultan Mehmed** (Fâtih) (1451-1481 = 30)
151. **II. Sultan Bâyezid** (1481-1512 = 31)
152. **I. Sultan Selim** (Yavuz) (1512-1520 = 8)
153. **I. Sultan Süleyman** (Kanunî) (1520-1566 = 46)
154. **II. Sultan Selim** (1566-1574 = 8)
155. **III. Sultan Murad** (1574-1595 = 21)
156. **III. Sultan Mehmed** (1595-1603 = 8)
157. **I Sultan Ahmed** (1603-1617 = 14)
158. **I. Sultan Mustafa** (1617-1618 = 1 + 1622-1623 = 1 = 2)
159. **II. Sultan Osman** (1618-1622 = 4)
160. **IV. Sultan Murad** (1623-1640 = 17)
161. **Sultan İbrahim** (1640-1648 = 8)
162. **IV. Sultan Mehmed** (1648-1687 = 39)
163. **II. Sultan Süleyman** (1687-1691 = 4)
164. **II. Sultan Ahmed** (1691-1695 = 4)
165. **II. Sultan Mustafa** (1695-1703 = 8)
166. **III. Sultan Ahmed** (1703-1730 = 27)
167. **I. Sultan Mahmud** (1730-1754 = 24)
168. **III. Sultan Osman** (1754-1757 = 3)
169. **III. Sultan Mustafa** (1757-1774 = 17)
170. **I. Sultan Abdülhamid** (1774-1789 = 15)

171. **III. Sultan Selim** (1789-1807 = 18)
172. **IV. Sultan Mustafa** (1807-1808 = 1)
173. **II. Sultan Mahmud** (1808-1839 = 31)
174. **I. Sultan Abdülmecid** (1839-1861 = 22)
175. **Sultan Abdülaziz** (1861-1876 = 15)
176. **V. Sultan Murad** (1876)
177. **II. Sultan Abdülhamid** (1876-1909 = 33)
178. **II. Sultan Mehmed** (Reşad) (1909-1918 = 9)
179. **VI. Sultan Mehmed** (Vahîdeddin) (1918-1922 = 4)

XII. TÜRKİYE CUMHURİYETİ: 1922 (1923)'den beri.

BÜYÜK TÜRK HAKANLARINDAN SONRA GELEN BATI VE DOĞU HAKANLARI

I. DOĞU HAKANLARI (1040-1077 = 37) (Karahanlı Hanedanı) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Batı Hakanları olan Selçukoğulları'ndadır).

1. **Süleyman Han** (1040-1057 = 17)
2. **Muhammed Han** (1057-1058 = 1)
3. **İbrahim Han** (1058-1059 = 1)
4. **Mahmud Han** (1059-1074 = 15)
5. **Ömer Han** (1074-1075 = 1)
6. **Hasan Han** (1075-1077 = 2)

II. BATI HAKANLARI (Türkiye) (1077-1157 = 80) (Selçukoğulları) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Doğu Hakanları olan Büyük Selçuklular'dadır).

1. **I. Sultan Süleyman-Şah** (1077-1086 = 9)
2. **Sultan Davud** (1086-1092 = 6)
3. **I. Sultan Kılıç-Arslan** (1092-1107 = 15)
4. **I. Sultan Mes'ud** (1107-1155 = 48)
5. **II Sultan Kılıç-Arslan** (1155-1157 = 2)

III. DOĞU HAKANLARI (1157-1194 = 37) (Irak Selçukluları) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Batı Hakanları olan Anadolu Selçukluları'nda yani Türkiye imparatorlarındadır).

1. **Sultan Mehmed** (1157-1159 = 2)
2. **Sultan Süleyman-Şah** (1159-1161 = 2)
3. **Sultan Arslan-Şah** (1161-1177 = 16)
4. **Sultan Tuğrul-Şah** (1177-1194 = 17)

IV. DOĞU HAKANLARI (1194-1231 = 37) (Harzem-Şahlar) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Batı Hakanları olan Anadolu Selçukluları'nda yani Türkiye imparatorlarındadır).

1. **Tekeş Harzem-Şah** (1194-1200 = 6)
2. **Muhammed Harzem-Şah** (1200-1220 = 20)
3. **Celâlüddin Harzem-Şah** (1220-1231 = 11)

V. DOĞU HAKANLARI (1231-1335 = 104) (Cengizliler'in Çağatay Ulusu) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Batı Hakanları olan Anadolu Selçukluları'nda yani Türkiye imparatorlarında ve 1308'den sonra da Cengizler'in İlhanlı şubesindedir).

1. **Çağatay Han** (1231-1242 = 11) (Ş)
2. **Kara-Hulâgû Han** (1242-1247 = 5 + 1251) (Ş)
3. **Müngge Han** (1247-1251 = 4) (Ş)
4. **Mübârek-Şah Han** (1251-1261 = 10 + 1266)
5. **Algu Han** (1261-1266 = 5) (Ş)
6. **Barak Han** (1266-1271 = 5)
7. **Nikpay Han** (1271-1272 = 1) (Ş)
8. **Toka-Timur Han** (1272-1282 = 10) (Ş)
9. **Düve Han** (1282-1306 = 24) (Ş)
10. **Kuncuk Han** (1306-1308 = 2) (Ş)
11. **Talıku Han** (1308-1309 = 1) (Ş)
12. **Kebek Han** (1309 + 1318-1321 = 3) (Ş)
13. **İsen-Boğa Han** (1309-1318 = 9) (Ş)
14. **İlçi-Keday Han** (1321) (Ş)
15. **Düve-Timur Han** (1321-1322 = 1) (Ş)
16. **Tarmaşirin Han** (1322-1334 = 12)
17. **Sancar Han** (1334)
18. **Cenkşi Han** (1333-1335 = 1) (H)

VI. BATI HAKANLARI (Türkiye) (1335-1447 = 112) (Osmanoğulları) (Bu yıllarda Büyük Türk Hakanlığı, Doğu Hakanları olan Çağatay Ulusu'nda ve 1370'den sonra da Timuroğulları'ndadır).

1. **Sultan Orhan** (1335-1362 = 27)
2. **I. Sultan Murad** (1362-1389 = 27)
3. **I. Sultan Bâyezid** (Yıldırım) (1389-1402 = 13)
4. **Süleyman Çelebi** (1402-1411 = 9)

4a. **Musa Çelebi** (1411-1413 = 2)

5. **I. Sultan Mehmed** (Çelebi) (1411-1421 = 10)
6. **II. Sultan Murad** (1421-1444 = 23 + 1446-1447 = 1 = 24)
7. **II. Sultan Mehmed** (1444-1446 = 2)

BİBLİYOGRAFYA: İslâm'dan önceki Orta Asya Türk tarihinin bütün meseleleri, A. Zeki Velidi Togan'ın şu eserinde ele alınmıştır: *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946. — **Bu** çağ Türk kültür tarihi, arkeolojik buluntulara göre Bahaeddin Ögel tarafından ele alınmış ve bu eserde bütün Rus arkeolojik keşiflerinin neticesi hulâsa edilmiştir: *İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, Ankara, 1962, T.T.K. nş. — Göktürkler'in iktidara gelmesine kadarki Orta Asya Türkleri'nin siyasi-askeri tarihi, şu eserde kronolojik şekilde hulâsa edilmiştir: Nihal Atsız, *Türk Tarihi Üzerinde Toplamalar*, İstanbul, 1935. — J. Deguignes'in Çin kaynaklarına dayanan şu eseri eskimiş olmakla beraber klâsiktir: *Histoire Générale des Huns, des Turcs,*

des Mongols el Autres Tartares Occidentaux, 5 cilt, Paris, 1756-58 (H. C. Yalçın tarafından Türkçe'ye çevrilip 5 cilt halinde Arap harfleriyle neşrolunmuştur; Almanca'sı: C. J. Dähnert, Greifswald, 1770-71). — W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, T.T.K. nş.; Hyacinth-Biçurin, *Sobranya Svedenyi o Narodax v Sredney Aziyi v Drevneyşiye Vremena*, 4 cilt, Petersburg (Leningrad), 1950-51; De Groot, *Die Hunnen*, Berlin, 1921; René Grousset, *L'Empire des Steppes*, ilk tabı: Paris, 1941; Wilhelm Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul, 1927 (Fransızca, Almanca, İngilizce, Rusça tercemeleri de vardır); Mustafa Köymen, *To-Ku Kabîlesi*, bu mühim doktora tezinin hulâsası: *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara, X. 1944, III-I (s. 58-9'da şecere verilmiştir); W. Bang ve R. R. Arat, *Oğuz Han Destanı*, İstanbul, 1940 (bütün bu eserde kâfi bibliyografya malûmatı mevcuttur).

Göktürkler için: Çin kaynaklarının verdiği bilgiler, şu mühim kitaplarda toplanmıştır: E. Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Petersburg (Leningrad), 1903; aynı müellif, *Notes sur les Tou-Kiue (Turcs) Occidentaux*, Leiden, 1904; bu iki klâsik eserin bir arada yeni tabı: Paris, 1941; Yakinf (N. J. Biçurin), *Opisaniye Czungarij i Vostocnago Turkistana*, 2 cilt, Petersburg, *1829; aynı müellif, Sobraniye Svedenyi o Narodax, Obitavşix v Sredney Aziyi*, Petersburg, 4 cilt, 1850-51; Stanislas Julien, *Documents Historiques sur les Tou-Kioue (Turcs), Extraits du Pien-i-tien*, Paris, 1864; C. Imbault-Huart, *Recueil de Documents sur l'Asie Centrale d'Après les Ecrivains Chinois*, Paris, 1881; yeni araştırmaların en iyileri şunlardır: René Giraud, *L'Empire des Turcs Célestes*, Paris, 1960; A. N. Kurat, *Göktürk Kağanlığı, Dil ve T.-C. Fak. Derg.*, X, 1-2, Ankara, 1952, s. 1-56; A. von Gabain, *Köktürkler'in Tarihine bir Bakış*, aynı mecmua, II-5, 685-95 ve VIII-3, 373-9; Oniki Hayvanlı Türk Takvimi için: Osman Turan *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, İstanbul, 1941; E. Chavannes, *Le Cycle Turc des Douze Animaux*, Leiden, 1906; Bizans kaynaklarındaki bilgiler şu eserlerde toplanmıştır: K. Dietrich, *Byzantinische Quellen zur Laender-und Völkerkunde*, Leipzig, 1912, 2 cilt; G. Moravcsik, *Byzantino-Turcica*, 2 cilt, Budapeşte, 1942-44; arkeolojik keşiflerin netice ve hulâsaları B. Ögel'in eserinde verilmiştir; Göktürk Kitabeleri ve Göktürk arkeolojisi hakkında okunacak en mühim kitaplar: Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 4 cilt, T.D.K. neşri, İstanbul, 1936-41 (bu mühim eserde bütün eski Türk kitabelerinin Göktürk ve başka alfabelerle aslı, Latin harfleri ile transkripsiyonu, bugünkü Türkçe'ye tercemeleri verilmiştir); Thomsen, *Inscriptions de l'Orkhon*, Helsinki, 1896; aynı müelif, *Alttürkische Inschriften aus der Mongolei, ZDMG*, Leipzig, 1924-25; aynı müellif, *Turcica*, Helsinki, 1916; Vambery, *Alttürkischen Inschriften der Mongololei und Sibiriens*, Helsinki, 1899; aynı müellif, *Das Türkenvolk*, Leipzig, 1885; C. Arendt, *Kültegin*, Berlin, 1901; O. Donner, *L'Origine de l'Alphabet Turc du Nord de l'Asie*, Helsinki, 1896; M. Sprengling, *Tonyukuk's Epitaph, The American Journal of Se-*

mitic Languages and Litterature, LVI-1, 1939; Société Finlandaise d'Archéologie, *Inscriptions de l'Iénisséi,* Helsinki, 1889; A. Keikel vs., *Incriptions de l'Orkhon,* Helsinki, 1892; A. N. Samoyloviç, *Noviy T'urkskiy Runi iz Mongolii,* Moskova, 1934 - 35; G. Schlegel, *La Stèle Funéraire du Teghin Giogh,* Helsinki, 1892; W. Bang, *Köktürkische Inschrift,* Leipzig, 1896; J. Marquart, *Die Chronologie der Alttürkischen Inschriften,* Leipzig, 1898; Thomsen, Göktürk alfabesinin anahtarını şu eseri ile neşretmiştir: *Déchiffrement des Inscriptions de l'Orkhon et de l'Iénisséi, Notice Préliminaire,* Kopenhag, 1893; içtimai tarih üzerinde birkaç eser: A. N. Bernstam, *Social'no-Ekonomiceskiy Stroy Orxoho-Yeniseyskix T'urok, VI-VIII Rekov,* Leningrad, 1946; J. R. Aspelin, *Types de Peuples de l'Ancienne Asie Centrale,* Helsinki, 1890; Ahmed Caferoğlu, *Tukyu ve Uygurlar'da Han Unvanları, Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,* I, 105-19, İstanbul, 1931; H. N. Orkun, *Türk Sözünün Aslı,* İstanbul, 1940; K. Shiratori, *A Study on the Titles Kaghan and Katun,* Tokyo, 1926; O. Turan, *Eski Türkler'de Ok'un Hukuki Bir Sembol Olarak Kullanılması,* T.T.K., *Belleten,* IX-35, 305-18, Ankara, 1945; F. Köprülü, *Zur Kenninis der Alttürkischen Titulatur, Körösi Csoma-Archivum,* Budapeşte, 1938, s. 327-44 (Türkçe tercemesi de vardır); Paul Pelliot, *L'Origine de T'ou kiue, Nom Chinois des Turcs,* Leiden, 1915; aynı müellif, *La Fille de Mo-Tch'o Qaghan et ses Rapports avec Kül-Tegin,* Leiden, 1912. — Uygurlar için Sir Aurel Stein'in şu mühim eserleri: *Ancient Khotan,* Oxford, 1907; *Serindia,* 5 cilt, Oxford, 1921; *Innermost Asia,* 4 cilt, Oxford, 1928; *Sand-buried Ruins of Khotan,* Londra, 1904; *Ruins of Desert Cathay,* 2 cilt, Londra, 1912; *Ancient Buddhist Painting from the Caves of the Thousand Buddhas,* Londra, 1921; *On Ancient Central-Asiam Tracks,* Londra, 1933. — Albert von Le Coq'un şu pek mühim eserleri: *Bilderatlas zur Kunst und Kulturgeschichte Mittelasiens,* Berlin 1925; *Buried Treasures of Chinese Turkestan,* Londra, 1928; *Chostscho,* Berlin, 1913; *Die Buddhistische Späntike in Mittelasien,* 7 cilt, Berlin, 1922-38; *Auf Hellas Spuren in Ostturkestan,* Leipzig, 1926; *Von Land und Leuten in Ostturkestan,* Leipzig, 1928. — E. Waldschmidt, *Gandhara, Kutscha, Turfan,* Leipzig, 1925; Hackin, *Recherches Archéologiques en Asie Centrale,* Paris, 1936-38; Thomas F. Carter, *The Invention of Printing in China and Its Spread Westward,* New York, 1925; Uygur musikisi için: A. Huth, *Die Musikinstrumente Ost-Turkestans bis zum XI. Jahrhundert,* Berlin, 1928; Uygurlar'ın Moğolistan'daki I. devresinin kültür tarihi için: W. Radlov, *Atlas der Altertümer der Mongolei,* Petersburg (Leningrad), 1892-99; Bahaeddin Ögel, *Uygur Devleti'nin Teşekkülü ve Yükseliş Devri,* T.T.K., *Belleten,* XIX, 331-76; aynı yazar, *Kutluk Bilge Kül Kağan, Moyunçur,* T.T.K., *Belleten,* V, 361-79; aynı yazar, *Uygurlar'ın Menşe Efsanesi, Dil ve T.-C. Fakültesi Dergisi,* VI, 17-24, Ankara, 1947; Uygur çağı Türk edebiyatı için: W. Bang, R.R. Arat ve Annamarie von Gabain, *Türkische Turfan Texte,* 5 cilt, Berlin, 1929-34; F.W.K. Müller, *Uygarica,* 4 cilt, Berlin, 1908, 1910, 1920, 1931; Türkçe'nin Uygur lehçesi lügati: Ahmed Caferoğlu, *Uygur Sözlüğü,* İst., 1934 v.dd.

III. İSLÂM DİNİ'Nİ KABUL ETTİKTEN SONRA BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI: KARAHANLILAR (940 - 1040)

Karahanlılar ve Uygurlar

845 ile 940 arasında Büyük Türk Hakanlığı, Asya imparatorluğu ve cihanşümul devlet olma vasfını kaybetmiş, küçülmüştür. Bu 95 yıl içinde Uygur kağanları ile Karahanlı kağanları vardır; bunlardan birinin diğerine üstün olduğu hakkında fikir yürütmek için henüz bilgimiz kıttır. Fakat Karahanlılar'ı Batı Hakanları, Uygurlar'ı da Doğu Hakanları olarak kabul edebiliriz.

Karahanlılar'dan Satuk Buğra Han'ın "Abdülkerim" adını alarak 940 yıllarına doğru İslâm dinini kabul etmesi, Türk tarihinin mukadderatını değiştirmiş ve dönüm noktası olmuştur. 940'tan sonra Karahanlılar, kesin şekilde Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil etmişlerdir.

Karahanlı hanedanı da Uygur hanedanı gibi Göktürk hanedanından inmiştir. Bu hanedana "Açinaoğulları" diyoruz.

Karahanlılar, Müslüman Olmak ve Türk İmparatorluğu'nu Akdeniz'e Yaklaştırmak Suretiyle Türk Tarihinin Dönüm Noktası olan Çifte İnkılâbı Gerçekleştiriyorlar

Karahanlılar'ın Türk tarihindeki ehemmiyeti, dönüm noktası mahiyetindedir ve bu yüzden cihan tarihine de büyük ölçüde tesir etmiştir. Evvelâ İslâm dinini kabul edip Müslüman camiasına ve kültür birliğine girmişler, zaıf alâmetleri gösteren İslâm dünyasına genç, dinç ve en kudretli kuvvet olarak dahil olmuşlar, bu dini kabullerinden beş çeyrek asır geçmemiştir ki, Türk'lüğü İslâm dünyasının hâkimi ve efendisi kılmışlardır. Bu suretle Müslüman dünyasının temsilciliği Araplar'dan kesin surette Türkler'e geçmiştir.

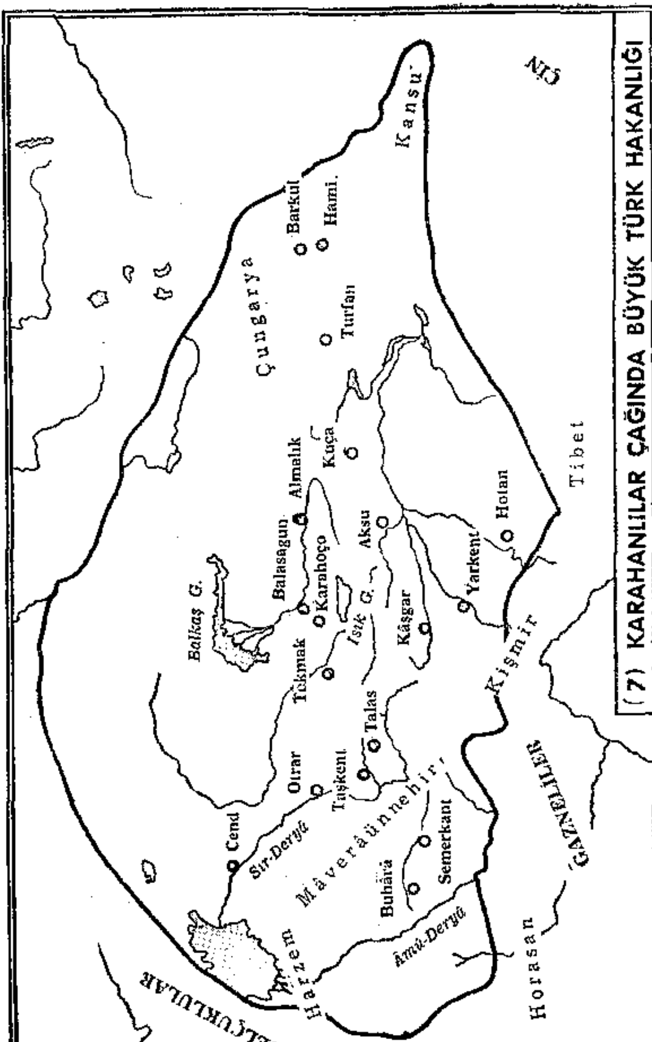
İkinci inkılâp, Batı Moğolistan'dan Doğu Türkistan'a nak-

leden yani Türk'lüğün merkezini çok daha güneybatıya götüren Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'ın yolunu takip etmek suretiyle, Türk imparatorluğunu daha da güneybatıya kaydırmaları şeklinde tecelli eylemiştir. Bunun ehemmiyeti harikulâde ve cihan tarihi çapındadır. Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'ın ağırlık merkezi, Doğu Türkistan'ın orta, doğu ve kuzey bölgeleriydi. Karahanlılar'ınki daha fazla Doğu Türkistan'ın batısı (Kâşgar havalisi) oldu. Zaten Mâverâünnehir'i İranlı Sâmânîler'den fethettikten sonra Karahanlılar, Doğu ve Batı Türkistan'ı birleştirmek suretiyle Büyük Türk Hakanlığı'na Göktürkler'den beri en büyük sınırları ve zengin ülkeleri kazandırdıkları gibi, Doğu Türkistan'ın batısından, Kâşgar'dan daha (800 km.) batıya, Semerkand'a kaymışlardır (Semerkand, Buhârâ ve Kâşgar, 39° arzındadırlar). Jeopolitik bakımdan bu vaziyetin cihanşümul ehemmiyetini tebarüz ettirebilmek için biraz daha açılalım ve sarih misaller ele alalım. Zira bu bahis, Türk tarihinin en mühim bahislerindendir. Selçuklular ve Osmanlılar, bu jeopolitik yoldan yürümüşlerdir.

Kuşuçuşu mesafe (yani düz çizgi) ile kuruluşundan 845'e kadar Büyük Türk Hakanlığı'nın başkenti olan Ötüken ve civarı (yani bugünkü Moğolistan'ın orta-kuzeyi), Akdeniz kıyılarından (İskenderun Körfezi'nden) 5.300 km.'dir. Büyük Okyanus'a (Peçili Körfezi) ise 1.600 km.'dir. Bu vaziyet, Türk imparatorluğun bâriz şekilde bir Uzak Doğu devleti olduğunu gösterir.

Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar, tarihlerinin ikinci devresinde yani 845-940 arasında başkenti Karabalgasun'a almışlardır. Burası 1.400 km. güney-batısıdır. Bu vaziyette evvelce yakın açık deniz olan Büyük Okyanus'tan gerçi uzaklaşılmıştır. Fakat Akdeniz'le olan mesafe 4.150 km.'ye inmiştir (Büyük Okyanus: 2.900 km.). Değişiklik bundan ibaret değildir. Ötüken, 48° arzında idi; Karabasgasun ise 42°30' arzındadır. 5,5° güneye inilmiş, soğuk iklimlerden mutedil iklimlere intikal edilmiştir.

Karahanlılar'a gelince, bunların imparatorluk başkenti önce Balasagun, sonra Kâşgar idi. Balasagun bugün yoktur, Isık Göl'ün az batısında, Kâşgar'ın 240 km. kadar kuzeyinde idi. Bu şehirler Akdeniz'den 3.300, Büyük Okyanus'tan 3.500, Hint Okyanusu'ndan (Umman Denizi) 1.750, Kuzey Buz Denizi'nden (Obi Körfezi) 2.750 km.'dir. Tam Orta Asya'dayız. Türk Devleti gene bir kara devletidir, fakat açık denizlerden müsavi uzaklıktadır. Kesin şekilde bir Uzak Doğu devleti değildir. Üstelik başkent, 3,5° daha güneye alınmıştır (İstanbul 41°, Kâşgar 39°). Burası öyle bir noktadır ki, dünyanın hiçbir kıtasında, ne Afrika'da, ne Amerika'da, ne Asya'nın başka bir

(7) KARAHANLILAR ÇAĞINDA BÜYÜK TÜRK HAKANLIĞI

yerinde açık denizlere daha fazla uzaklık ölçülemez. Şu halde istikbal, açık denizlere çıkmaktadır. Türkler, bu istikbali mâşerî dehalarına uygun şekilde görmüşler, sezmişler, iman haline getirmişlerdir. Bu noktaya geldikten sonra artık her şey Türkler'i açık denize, Akdeniz'e, Anadolu'ya itiyordu. Bu akışın karşısına geçmek, Türkler'in yolunu kesmek mümkün değildi. Bu yolu bulmak için Türk İmparatorluğu, 13 asırlık (M.Ö. 220 - M.S. 1071) bir tekâmül geçirmişti.

1040'ta Karahanlılar, Kâşgar ve Semerkand'dadır. Büyük Türk Hakanlığı tacı, Selçuklular'a geçmiştir. 1037'de Selçuklu başkenti, Nîşâpûr şehridir (Horasan'da, Meşhet yakınları). Artık Türk İmparatorluğu, bir Yakın Doğu devletidir. Uzak Doğu ile binlerce yıllık alâkalarını kesmiştir bile. 1071 Malazgirt ve Anadolu'nun fethidir. 1077'de Türkiye devleti kurulur ve başkent olarak İznik şehri seçilir. 13 yüzyıllık tekâmül o kadar olgunluğa erişmiştir ki, son yüzyılın tarihi baş döndürücü olmuştur.

Satuk Buğra Han Efsanesi

Satuk Buğra Han'ın, atalarının yüzlerce, binlerce yıllık dini olan Şaman'lığı bırakıp Müslüman olması ve Büyük Türk Hakanlığı'nın resmî dininin İslâm dinine çevrilmesi, ilâhî bir ilhama hamledilmiş ve Türkler arasında meşhur *"Satuk Buğra Han Efsanesi"* doğmuştur. Bu efsaneye göre Türk Hakanı ruyasında İslâm dininin esaslarını öğrenir ve sabah kalkınca Müslüman olduğunu bildirir. Tebaasına da bu dini öğretir ve bütün Türkler'in Müslüman olmalarını buyurur.

Aslında Türkler'in Müslüman dinini kabul etmeleri asırlarca süren bir tekâmülün ve yüksek millî ve siyasi menfaatlerin icabıdır. Bir anlık bir hâdise ve bir tek şahsın içine doğmuş bir ilham neticesi olmaktan çok uzaktır.

Türkler Niçin Müslüman Oldular?

Türkler'in Müslüman dini ile temasları, VII. asrın sonlarından başlar. 610'da doğan ve 634'te Arabistan sınırlarını aşan Müslümanlık, VII. asrın sonlarında Horasan'a varmış, Türkler'le, Batı Türk Hakanlığı ile temasa geçmişti. Göktürkler bahsinde bu hususta bazı malûmat verilmişti. 1,5 asır Türkler, bu dini iyice tetkik etmişlerdir. Bu müddet zarfında İslâm İmparatorluğu hizmetine giren yüz binlerce Türk, Müslüman olmuş, Halife'nin başkumandanlığını ele geçirmiş, Mısır - Suriye'de ilk Müslüman Türk devleti olan Tolunlular, bir Oğuz Türkü tarafından kurulmuştur. Mâverâünnehir'de

ve daha ötede yani Sır-Deryâ'nın ötesinde Müslüman ve Şaman, hattâ Budist ve Manihaist Türkler, bazı yerlerde karışık yaşamışlardır. *Karluk boyunun bir kısmı Müslüman, bir kısmı Şaman dinindendi;* Budist ve Manihaist olanlar da vardı.

Araplar'ın Çinliler'e karşı kesin şekilde vaziyet almaları, Türkler'le Müslümanlar'ı yaklaştırmıştı. X. asrın ilk çeyreğinde Mâverâünnehir hemen tamamen bir Müslüman ülkesi idi. *Bu ülkede yaşıyan İranlılar ve sayıları onlarınkine yakın* olan Türkler, Müslüman idiler. Bu halk, Sâmânî devletinin tebaası idi. Bağdad'daki Abbâsî Halifesi'ne tâbi olduğunu söyliyen, fakat aslında tamamen müstakil bulunan Sâmânîler, kudretli bir İranlı krallıktı. Türk İmparatorluğu, Balasagun ve Kâşgar'ı başkent edinince, Sâmânîler'le karşı karşıya gelmişti. Jeopolitik zaruretler, Sâmânîler'le harbi ve Mâverâünnehir'i fethi zaruri kılıyordu. Zaten Mâverâünnehir, Hunlar'dan Göktürkler'in yıkılışına kadar Büyük Türk Hakanlığı'na dahil bir ülkeydi. Bu ülkeyi İranlılar'dan istirdat etmek şarttı. Fakat Müslüman dininin bünyesine ve Ortaçağ'ın rakipsiz şekilde en yüksek medeniyet ve kültürüne sahip olan Müslüman cemiyetine hulûl edebilmek için, bizzat Müslüman olmak lâzımdı. Mâverâünnehir'deki İranlılar'ın değil, Müslüman Türkler'in bile Şaman dininden olan Büyük Türk Hakanlığı'na dahil olmak istemiyeceklerine ve şiddetle karşı koyacaklarına hiçbir şekilde şek ve şüphe yoktu. Halbuki Müslüman dininden bir Türk imparatorluğu, yarı yarıya Türk'leşmiş bu Müslüman ülkeyi kolaylıkla ele geçirebilir, Sâmânîler askerî bakımdan ezilirse, halkın yeni hanedanı tanımaması için hiçbir sebep kalmazdı. Büyük Türk Hakanlığı'nın yani Karahanlılar'ın Müslüman olması, Mâverâünnehir ve sonra Horasan'ı, yani Yakın Doğu ile Orta Doğu'nun geçit yerinde olan bu pek zengin ve kalabalık ülkeleri, olgun bir meyva halinde Türkler'in *eline düşürecekti. Siyasi dehaya sahip olan* Türk hükümdarlarının bu hakikatten gaflet etmeleri muhtemel değildi.

Mâverâünnehir ve Horasan fethedilmedikçe, Türk imparatorluğuna istikbal yoktu. Nitekim Uygurlar, cihangir bir devlete sahip olamamışlardı. *Uzak Doğu devleti* olmak vasfını kaybeden Türk imparatorluğu, Orta Asya'ya tıkılıp kalamazdı. Böyle bir kara devletinin cihanşümul rol oynıyabilmesine imkân yoktu. Türk imparatorluğunun ise, cihanşümul ehemmiyetten düşmesi, Türkler'in yüzlerce senelik ananelerinin, haysiyetlerinin çiğnenmesi demekti.

Müslüman dininin kabulünde hâkim olan siyasi ve jeopolitik fikirler bunlar olmakla beraber, mesele bundan iba-

ret değildir. Tabir caizse mânevi bir cephesi de vardır.

Türkler'in bir kısmı Şaman dinini bırakmış, Budist, Manihaist olmuştu. Başka din ve mezheplere intisap eden Türkler de vardı. Budist ve Manihaist'liğin millî bünyeye uymadığı bir asır geçmeden kolayca anlaşılmıştı. Türkler'i yabancı kültürlere iten, cihangirlik vasfını kaybettiren, hattâ askerî meziyetlerine ve teşebbüs dehalarına halel getiren bu dinler, Şaman dininin kısmen terkinden sonra, Türk cemiyetinde buhran doğurmak, mânevi kıymetlerini değiştirmekle kalmamış, Türk devletinin siyasi bünyesini âdeta tahrip etmiş, felce uğratmıştı. Fevkalâde pratik oluşu ve Türkler'in öteden beri değer verdikleri mânevi kıymetlere bağlılığı bakımından Müslüman dini, bütün bu kusurlardan ve nakîsalardan masundu.

Türkler'in Müslüman dinini samimî olarak ve kendi isteklerİyle kitle halinde kabulleri ve az zamanda millî bünyeye tamamen uygun bir din haline gelmesi, Türkler'i, tarihlerinin en büyük ve şevketli devrinin eşiğine götürdü.

Karahanlılar'ın kitle halinde Müslüman olmalarından sonra, Müslüman olmıyan Türkler asırlarca mevcut bulundu, bugün de vardır. Fakat bundan sonraki asırlarda, hele Cengiz'den sonra Moğol imparatorluğunun dört şubesinden üçünün Müslüman dinini ve Türk dilini ve kültürünü kabulünü mütaakıp, artık Müslüman olmıyan, hele Şaman dinine sâlik Türkler, ehemmiyetsiz bir ekalliyet halinde, Uzak Doğu'nun, Sibirya'nın ıssız ülkelerinde idame-i hayat edebildi.

Türkler'in Müslüman olduğu an, İslâm dünyası ve bizzat dini, hele Sünnîlik için, kritik bir andı.

Türkler'in 4 Sünnî mezhepten Hanefî mezhebini kabul ettikleri malûmdur. Bağdad'daki Abbâsî Halifesi de bu mezheptendi. İslâm dininin pratik ve realistliği yanında bu mezhebin tolerans ve suplesi, Türkler'i cezbetmişti. Bu sıralarda Şiîler, İslâm dünyasında, Irak'ta, Horasan'da ve her yerde Halife'nin otoritesini geniş ölçüde yıpratmışlardı (bu bahse Selçuklular faslında avdet edilecektir). İslâm dini ile Türkler'in birbirlerine faydaları karşılıklı oldu. Müslümanlık, Türkler'e mânevi birlik bahşettiği gibi, Türkler de Sünnî Müslüman'lığın usanmak bilmez müdafii oldular. Şiî mezheplerin bugünkü dar sınırlarına itilmesi, Sünnî mezheplerin, bilhassa Hanefî mezhebinin kesin zaferi, Türkler'in sayesinde oldu.

Diğer taraftan Türk boylarının nüfusunun büyük bir hızla çoğalması da Türkler için İslâm dünyasının zengin ülkelerine dalmayı ve açık denizlere erişmeyi zaruri kılıyordu. İslâm dünyası, kargaşalıktan ve o zamana kadar en büyük

otorite olarak gördüğü hilâfetin za'fından usanmıştı. Türkler'in getireceği asayiş, nizam ve müsamahaya can atacağı her şeyden belliydi. Bu temayülün ekserisi büyük çapta teşkilâtçı ve derin siyasi olan Türk hükümdarlarınca sezilmemesine imkân yoktu.

Daha büyük Arap mütefekkiri Câhız (ölümü: 869), hilâfetin şevket zamanlarında şöyle yazmaktan kendini alamamıştı: "Vatan sevgisi, bütün insanlara şâmil, beşere has bir histir. Fakat bu his, Türkler'de, başka kavimlerdekinden daha fazladır". Kuteybe ibni Müslim (Mâverâünnehir fâtihi) demiştir ki: "Türkler vatanlarına çok bağlıdırlar, vatanları için çırpınırlar. Hiçbir zaman vatanlarını unutmazlar. Nereye giderlerse *gitsinler, vatanlarına bağlıdırlar.* Türk'ü diğer milletlere üstün kılan âmiller, bu hususiyetlerdir ve bunu Türkler çok iyi bilirler".

Nihayet bütün cihangir kavimlerde, Romalılar'da, Anglo-Saksonlar'da görülen teşebbüs kabiliyetinin en mühim tezahürü, yeni *ülkeler* açmak ve o *ülkeleri teşkilâtlandırmak* olduğu, Türk tarihinin sathi bir tetkikiyle dahi meydana çıkar. Türkler'de şuur haline gelmiş olan bu vâkıa, Oğuz Destanı'na şu cümle ile aksetmiştir: "daima göç edeler, oturak olmıyalar!"

Türkler'deki bu espri, tarihleri boyunca devam ettiği gibi, gücsüz zamanlarında da onlara büyük mânevi destek olmuştur. Büyük Rus tarihçisi Barthold şöyle demektedir: "Türk kavimlerinin bilhassa X. asırda başlıyan fetihleri, onlarda millî bir gurur uyandırdı. Bu gurur, XX. asırda bile Türkler'in işine yaramıştır!"

Kâşgarlı Mahmud (ki Karahanlı hanedanından bir Türk imparatorluk prensidir) ve Karahanlı çağının ondan sonra gelen en büyük Türk yazar ve mütefekkiri, Karahanlı nazırlarından Yusuf Has Hâcib, devlet teşkilâtını ideal hale getirmenin ancak Türkler'e mahsus olduğunu, bu vasfın Tanrı tarafından Türkler'e ihsan edilen ve tahsis kılınan bir mevhibe bulunduğunu açıkça yazmaktadırlar. Yusuf Has Hâcib'e göre, devlet teşkilâtının ve büyük imparatorluk fikrinin sırrı, *Alp Er Tunga'dan beri Türk hakanları arasında babadan oğula* geçmek suretiyle saklanan milli bir kudrettir. Kâşgarlı Mahmud da Türkler'i cihana hâkim kılan sırrın bir mevhibe-i ilâhîye olduğunu hadîse (Peygamber'in sözlerine) dayanarak ileri sürmektedir.

Türkler'in Ticaret ve İktisat Hayatına Getirdiği Refah

Hirth ve Hermann gibi büyük sinologlar (Çin dili ve ta-

rihi mütehassısları), Türk imparatorluğunun geniş bir Asya devleti halinde mevcudiyetinin Asya'ya büyük bir ticari ve iktisadi canlılık, refah ve zenginlik getirdiğini ortaya koymuşlardır. Türkler, Çin ile İran ve Roma - Bizans yani Uzak Doğu ile Yakın Doğu ve Akdeniz âlemi, diğer bir deyişle o zamanki dünyanın iki ucu arasında vasıta ve rabıta olmuşlardır. "İpek Yolu" denen ve dünya ticaretinin şahdamarını teşkil eden Çin ile Bizans arasındaki büyük ticaret yolu, Türkler'in elindeydi. Zira Türk devletinin sınırları Pekin'in az kuzeyinden başlıyor, İran'a, Horasan'a, Ural Dağları'na kadar uzanıyordu; yani Türkler, İran ve Roma (sonra Doğu Roma = Bizans) imparatorluklarının komşusu idiler.

Türkler'in ticaret sistemleri son derece pratik olduğu gibi, iktisat hayatına yenilik de getirmişlerdi. Ticaret, doğruluk ve emniyete dayanıyordu. İlkçağ sonunda ve Ortaçağ başlarında bu vasıflar, ancak Roma, İran, Çin, Türk imparatorlukları gibi son derecede kuvvetli, merkezî otoritesi mutlak, bir emirle en uzak eyaletlere istediğini yaptırmaya muktedir birkaç devletin inhisarında idi. Diğer devletler için bahis mevzuu olamazdı. Bu imparatorluklarda dahi asayişin muhtel ve merkezî otoritenin âciz olduğu devirlerde, ticaret hayatı felce uğrar, büyük bir iktisadi güçlük başgösterirdi.

Türkler, çek vermek suretiyle tacirlerin karşılıklı iş yapma usulünü bildikleri gibi, bu usulü Asya'da geniş sahalara da yaymışlardı ("çek" kelimesi Avrupa dillerine Doğu'dan ve Arapça "sak" kelimesinin İran dilindeki telâffuzundan Ortaçağ sonlarında geçmiştir). Türkler birkaç kere kâğıt para da neşretmek istemişlerse de, tutturamamışlardır. Ancak Türk tacirleri, Çinli ve İranlı tacirlerle müşterek büyük ticaret şirketleri kurmak suretiyle ticareti beynelmilelleştirmeye muvaffak olmuşlardır. Bu çeşit şirketlere Türkçe "ortak" deniyordu. Bu "ortak"lar, Akdeniz ile Büyük Okyanus arasındaki Asya ticaretine ve Avrupa'nın ithale mecbur olduğu bütün maddelere hâkimdiler. Ortağı teşkil eden hissedar tacirlerden birinin basit bir yazılı senedi, dünyanın öteki ucundaki tacir tarafından milyonlar değerinde malın teslim ve sevkini mümkün kılıyordu. Bu "Ortak" teşkilâtı Cengiz zamanındaki Moğol cihan imparatorluğunda da devam etti. Moğollar, diğer medeni hususlarda olduğu gibi bunu da üstatları olan Dokuz-Oğuz-On-Uygurlar'dan öğrenmişlerdi. Sonraları bu "ortak"lara Arap tacirler de katıldılar. Bu "ortak"ların binlerce hayvan ve insandan mürekkep kervanları, 5 ay süren ticaret seyahatine çıkabiliyor, Sibirya'nın içlerine kadar girip kürk, çeşitli madenler gibi metalar dahil olmak üzere, her şey ta-

şıyor ve her malın ticaretini yapıyordu. *921 senesinde Harzem'den yani Aral Gölü'nün güneyinden hareket eden ticaret kervanında 5.000 kişi vardı. Bu kervan, Oğuzlar'ın ülkesinden geçip Bulgar Türkleri'nin ülkesine, yani Volga boylarına gitmişti. İlkbaharda hareket etmiş, sonbaharda Harzem'e dönmüştü.*

"Ortak"ların yüzlerce gemiden mürekkep ticaret gemileri Hint Okyanusu'na hâkimdi. Arap ve Bizans müellifleri, Türk tacirlerinin dürüstlüğünü birçok kereler kaydetmekten kendilerini alamamışlardır.

Karahanlı Çağının Türk Tarihindeki Yeri

Karahanlılar, Göktürk - Uygurlar'la Selçuklular arasında gerçek bir geçit teşkil eder. Selçuklular'da görülen sanat motifleri, mimaride olsun, seramik sanatlarda olsun, ağaç işlerinde olsun, Karahanlılar'dan gelmedir. Medeniyet tarihinin diğer safhalarında da Karahanlılar'ın bu intikal rolü bârizdir.

Satuk Buğra Han'ın (mezarı Kâşgar'ın Artış mahallesindedir) İslâm dinini kabulü, diğer Türk boyları arasında da bu dinin yayılmasına sebep oldu. Aral Gölü ile Hazar Denizi arasında yaşıyan Oğuzlar, X. asrın üçüncü çeyreğine doğru Müslüman oldular ki, üç çeyrek asır sonra Türk imparatorluğunu ele geçirip bütün Müslüman âlemine hâkim olacak ve Türkiye devletini kuracak olan Selçukoğulları, bu Oğuzlar'ın kıralı bulunuyorlardı.

İslâm dininin Türkler arasında yerleşmesi kesin oldu. Bu zaten diğer kavimler için de böyle olmuştur. Barthold şöyle diyor: "Tarih, Müslüman olan birçok Hıristiyan ve Budist kavimler kaydeder; fakat Budist veya Hıristiyan olan hiçbir Müslüman kavim gösterilemez" *(Hist. des Turcs d'Asie Centrale,* 59).

Karahanlılar, Mâverâünnehir'i Sâmânîler'den fethettikten sonra, İslâm devletlerin en güclüsü vaziyetine yükseldiler. Sâmânîler'in başkenti Buhârâ da, fethedilen yerler arasında idi. Karahanlılar, Horasan'a dayanmışlardı. Fakat başka bir Türk imparatorluğu, İran kültürü tesirindeki Gazneliler, Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil eden Karahanlılar'ın güneye ve batıya doğru daha fazla yayılmasına mâni oldular. Karahanlılar'ın batıya doğru yollarını kesen Gazneliler, Selçuklular tarafından bu yoldan kovuldu, Büyük Türk Hakanlığı'na batı ve Akdeniz yolu açıldı. Gazneliler'in istikbali Hindistan'da tecelli etti ve Hindistan kıtasında ilk Müslüman-Türk hâkimiyeti kuruldu.

XI. asrın eşiğinde, Doğu Türkistan'dan sonra Batı Türkistan da geniş ölçüde Türk'leşmiş bulunuyor, yeni Türk şehirleri kuruluyordu (XI. asırda Binkent şehrine Türkler "Taşkent" dediler). Bu sıralarda enerjisini tüketen ve dejeneresansa mâruz kalan Araplar, İslâm dünyasını savunmadan bile âcizlerdi Batıda Kuzey Afrika ve İspanya'da bu iş nasıl Berberîler'e düşüyorsa, doğuda da Türkler'e düşecekti. Zaten Abbâsî hizmetindeki Türkler, çoktan Bizans'la mücadele ediyorlardı

1025'te Semerkand'ın güneyinde Gazneli Türk imparatoru Sultan Mahmud ile Karahanlı imparatoru Kadır Han Yusuf buluştular ve Mâverâünnehir'e el atmak isteyen Gazneliler'le Büyük Türk Hakanlığı arasındaki anlaşmazlığa hal çaresi aradılar. Filhakika Gazneliler, zamanla bütün Mâverâünnehir'i Karahanlılar'dan aldılar ve Büyük Türk Hakanlığı'nı Sır-Deryâ'nın ötesine attılar. Bu andan itibaren Selçuklular, Gazneliler'in karşısına dikildi. Türkler'i batıya, ılık denizlere götüremiyen bir hanedanın Büyük Türk Hakanlığı'nı daha fazla temsil edebilmesi zaten imkânsızdı.

XI. asrın ilk yarısında İslâm dini o zamanlar "Turan" denen Türkistan'ın en büyük kısmına hâkimdi. Yalnız Çungarya, Kazakıstan'ın kuzeyi ve Doğu Türkistan'ın Kansu'ya yakın en doğu bölgeleri henüz Şaman ve Budist idi. Doğu Türkistan'da meselâ Kuça şehri Müslüman, Turfan ise Budist'ti (ikisinde de Türkler yaşıyordu). Yedisu sahrası da Müslüman olmuştu (burada Türkler'in Tukhsı, Yağma ve Çigil boyları yaşıyordu). Balkaş Gölü'nün güneyi Müslüman, fakat kuzeyi yani Kırgız Bozkırı henüz Şaman'dı.

Müslüman dininin yayılmasını millî bir siyaset halinde ele alan Karahanlılar, Türkler'in hepsini Müslüman'laştırmak için büyük gayret sarfettiler. Bu arada büyük vuruşmalar, hattâ harbler de oldu. Karahanlılar Yamar (Obi) nehrinin kaynaklarına yani Sibirya'ya kadar ordu göndererek İslâm dinini yaymaya çalıştılar. Bu bölgede bu çağlarda Türkler'in Basmıl boyu yaşıyordu.

Karahanlılar Çağında Türk Medeniyeti

Karahanlılar çağında Uygurlar, Doğu Türkistan'ın doğusunda küçük şehir devletçikleri (siteler) halinde yaşıyorlardı. Budist dininde idiler ve medeniyetleri parlaklığını hâlâ devam ettiriyor, Uygur lehçesinde Türk edebiyatının şaheserleri yazılmakta bulunuyordu. Uygurlar, İslâm dininin Kansu'ya doğru yolunu kesiyorlardı. Bu yol, ancak Moğollar Müslüman'

laştıktan sonra XIV. asrın ikinci yarısında tamamen açılacak ve İslâm dini Kansu'da da yayılacak, Yunnan'a, yani Güneydoğu Çin'e atlıyacaktır.

Karahanlılar, Tarım havzasını Müslüman'laştırmışlardı. Müslümanlık, XIII. asrın ikinci yarısında Lob Gölü'nün doğusuna atlayıp Çaydam havzasına da geçecek ve Tibet'e dayanacaktır.

Batı Türkistan gibi XI. asrın ilk yarısında Harzem yani Aral Gölü'nün güneyi de tamamen Türk'leşmiş bulunuyordu. Asya ve Avrupa ticaretinin kavşak noktasında olan bu ülke, pek zengin ve müreffehti.

İslâm medeniyeti şüphesiz VII. asırdan beri dünyanın en ileri medeniyeti idi. Ne Hıristiyan, ne Türk, ne Çin, ne Hind medeniyeti, Müslüman medeniyeti ile mukayese edilemezdi. Hıristiyan medeniyetinin temsilcisi Bizans'tı. Bizans dışında Orta ve Batı Avrupa, fakr-u zaruret ve iptidai bir gerilik içindeydi. Roma'nın şanlı devirleri hâtıra kabîlinden olsun hâfızalardan silinmiş, hayal olmuştu.

Türkler, şüphesiz X.-XI. asırlardan önce de İslâm medeniyetine faal şekilde katılmışlar, Fârâbî gibi pek büyük dehalar vererek bu medeniyetin üstünlüğüne yardım etmişlerdi. *Fakat ilk İslâm medeniyetinin Müslüman Arap damgasını* taşıdığı ve İranlı yahut Türk unsurları bu şekilde damgaladığı itiraz kabul etmez bir keyfiyettir.

Bağdad'a bağlı Tâhirî ve Sâmânî devletleri kurulduktan ve X. asırda modern İran şiir ve edebiyatı teşekkül ettikten sonra, İslâm medeniyetinde Arap dil ve kültürünün hâkimiyeti tarihe karıştı. Artık müşterek bir Arap - İslâm medeniyeti bahis mevzuu idi. Türkler, XI. asrın ikinci yarısından başlıyarak, bu büyük medeniyetin üçüncü büyük unsuru oldular.

Müslüman Türk medeniyetinin doğuşu, tarihin mühim hâdiselerindendir. Türkler bu medeniyete canlılık ve pek çok yeni unsurlar getirdiler. XV. ve XVI., XVII. asırlarda Türk medeniyet ve kültürü her mevzuda şahikasına erişti, Arap ve İranlılar'ı geride bıraktı. Türk kültür tarihinin seyrini, zamanı geldikçe büyük bir dikkatle takip edeceğiz.

Karahanlılar çağında, hele XI. asırda Müslüman Türk kültür ve edebiyatı tamamen teşekkül etmiştir. Karahanlılar *çağının daha öncesi, Büyük Türk Hakanlığı'nın Orta Asya* karakterindeki kültürünün devamıdır. Bununla beraber İslâm dininin değil bir hamlede, hiçbir zaman, bugün bile Türkler'in binlerce yıllık karakter ve hususiyetini değiştirdiğini sanmamalıdır. Değil medeniyet ve kültürde, bizatihi dinde bile böyle bir fark vardır. Türk'ün din anlayışı ile diğer milletlerin,

Araplar'ın, İranlılar'ın anlayışı arasında her zaman azîm bir fark olmuştur. Bu fark, Türk kültürünün hususiyet ve canlılığından mütevellittir. Türkler, Yesevî, Bektaşî, Mevlevî gibi tarikatler kurup geniş mânada kullanılırsa, dinî hayata yeni bir ruh getirmişlerdir.

İslâm dininde asalet olmadığı, Türk cemiyetinde ise kudretli bir asîller (tarhanlar) sınıfı mevcut bulunduğu için, kan asaletinin Türk cemiyetinden tasfiyesi ancak Osmanlılar'la mümkün olmuştur. Selçuklular'da, Timurlular'da bile eski Türk asalet ananeleri devam etmiştir. Karahanlılar çağında da, Müslüman olduktan sonra "tarhan" denen asil sınıfın imtiyazları devam etmiştir. Tarhanlar, her türlü vergi ve resimden muaftılar. Bununla beraber Avrupa'da bilhassa feodal çağda olduğu gibi tarhanlar'la budun yani halk tabakası arasında aşılamaz engeller yoktu. Gerçi tarhanlar zümresine girmek bir fert ve aile için müşküldü; bir yararlık mukabilinde hükümdar tarafından ferman verilerek o ailenin asilleştirilmesi lâzımdı (Avrupa'da olduğu gibi). Fakat halk, hak ve hukukça tarhanlardan aşağı görülmezdi. Meselâ hükümdarın has bahçeleri ve kendi içinde olmadığı, sefere çıktığı zaman imparatorluk sarayı halka açılır, zengin, fakir istiyen buraları gezebilirdi.

Karahanlılar Çağı Türk Edebiyatı

Göktürk Âbideleri'nden yani Yuluğ Tigin'in eserinden sonra bütün Türk edebiyatının en mühim mahsulleri olan 2 eser, *Dîvânu Lûgaati't-Türk* ile *Kutadgu-Bilik*, Karahanlılar çağında yazılmıştır.

Kutadgu-Bilig, "kutlu bilgi" demektir. Eserin müellifi, Karahanlılar'ın uluğ-hâcibi yani saray nazırı Yusuf Has Hâcib' dir. 1070'te tamamlanmış ve o zaman veliaht olup bilâhara 1075'te tahta geçen Hasan Hakan'a ithaf edilmiştir. 7.000 beyte yakındır. Arûz'un "faûlun faûlun faûlun faûl" vezni ile yazılmıştır. Eserin büyük şairi, 1015'e doğru Karahanlılar'ın başkentlerinden Balasagun'da doğmuştur (Isık Göl'ün az batısında). Asîl bir Türk ailesindendir. *Kutadgu-Bilik*, şairin felsefi ve içtimai fikirlerini izah eden bir tefekkür eseridir. Kitapta 4 şahıs konuşmaktadır:

Adaleti temsil eden "Gündoğdu" adında bir hükümdar, devlet fikrini sembolleştiren "Aytoldu" adında bir vezir, vezirin aklı canlandıran "Öğdülmüş" ismindeki oğlu ve gene vezirin kanaat fikrini temsil eden "Udgurmuş" adlı kardeşi.

Eserin dili hakkında bir fikir vermek için, 2 beytini nakledelim:

Körü-berse imdı bu Türk beğleri
Ajun beğlerinde bular yeğleri

(= Görüverse şimdi bu Türk beyleri - Dünya beyleri içinde bunlardır en iyileri).

Bu bir edgü erdi anı öğdüler
Biri ısız erdi anı söğdüler

(= Bu bir iyi idi, onu övdüler - Biri kötü idi, ona sövdüler).

Kutadgu-Bilik'in elimize 3 yazma nüshası geçmiştir; bunlar ilim âleminde "Fergana Nüshası", "Viyana Nüshası" ve "Mısır Nüshası" diye meşhurdur. Bunlardan 2'si Arap harfleriyle, biri Uygur harfleriyle yazılmıştır. Eserin keşfi, Göktürk Âbideleri ve *Dîvânu Lûgaati't-Türk* derecesinde değilse de, ilim âleminde büyük akisler yapmıştır. Eseri ilim âlemine ilk tanıtan müsteşrik Amédée Jaubert'dir. 1439'da Arap harfleri ile istinsah edilmiş bir nüshadan Uygur harflerine çevirmek suretiyle Herat'ta yazılmış olan ve Viyana'da İmparatorluk Kütüphanesi'nde bulunan bir nüshayı tetkik eden Jaubert, 1825'te yayınladığı bir makale ile eseri tanıtmış ve bazı parçalarını terceme etmiştir. Jaubert'in dayandığı bu "Viyana Nüshası" eserin bugüne kadar malûm olan 3 nüshasının en kötüsüdür. Bu yazmanın Fâtih devri bilginlerinden Kazasker Fenâri-zade Alâüddin Ali Efendi için yazılmış olması şayan-ı dikkattir. 1497'de Bursa'da ölen bu bilgin, gençliğinde Orta Asya'da tahsil gördüğü için, orada Uygur yazısını öğrenmiş olacaktır. Eserin "Mısır Nüshası" ki bugün Kahire Millî Kütüphanesi'ndedir, XIV. asır ortalarında Mısır Memlûk İmparatorluğu emîrlerinden İzzüddin Aydemir için yazılmıştır. Bu sıralarda eserin Mısır Türk âleminde de okunduğunu gösterir. En iyi nüsha ise, "Fergana Nüshası"dır. XIII. asırda istinsah edilmiştir.

Jaubert'den sonra eser üzerinde 1857'de Rus bilgini Berezin, 1862'de gene Rus bilgini İlminskıy çalışmıştır. 1870'te büyük Macar türkologu Vambéry, eserden seçtiği 1.000 beyti yayınlayıp Almanca'ya terceme etmiştir. Bu eser, *Kutadgu-Bilik*'i iyice tanıtmıştır. 1871'de Alman Schott, 1890'da Rus Vasiliev eseri ele almışlardır. 1890'da büyük Rus türkologu ve Türk lehçeleri mütehassısı — Alman asıllı — Radloff, Herat nüshasının tamamını Leningrad'da yayınlamıştır. Ertesi sene aynı bilgin, Herat nüshasını bir de Mançu harfleri ile ayrı bir cilt halinde neşretmiştir. 1893'te Melioranskıy (Rus), 1897'

de Alberts (Alman), 1898'de Clermont-Ganneau (Fransız), 1898'de Radloff, eseri tekrar ele alıp incelemişlerdir. 1900'de Melioranskıy, tekrar eseri tetkik etmiştir. Radloff, *Kutadgu-Bilik* üzerindeki çalışmalarına devam ederek 1900'de Leningrad'da Herat ve Mısır nüshalarını yeniden yayınlamış ve eserin tamamını Almanca'ya çevirmiştir. 1901'de Alberts, 1901'de Göktürk alfabesini çözen Thomsen (Danimarkalı), 1902'de Hartmann (Alman), 1903'te Joszef (Macar), 1908'de tekrar Radloff, 1912'de Samoyloviç (Rus), 1914'te Zeki Velidi Togan, 1922'de Barthold (Rus), aynı yıl Fuad Köprülü, 1924'te A. Rahim ve A. Aziz (Kazanlı Türk), aynı yıl Samoyloviç ve Rıza Nur, 1925'te Fıtrat (Özbek Türkü), 1926'da Malov (Rus), 1927'de gene Barthold, 1928'de Fıtrat, aynı yıl Samoyloviç, 1929'da Malov, 1933'te Brockelmann (Alman), 1934'te Samoyloviç, 1935'te Németh (Macar), 1936'da Raşid Rahmetî Arat, eser üzerindeki tetkiknâmelerini neşretmişlerdir. 1933'te Bonnelli, eseri kısmen İtalyanca'ya çevirmiştir. 1938'de Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, 1940'ta Hüseyin Namık Orkun, 1943'te Ahmed Caferoğlu, 1944'te Bertels (Rus), aynı yıl Sadık Aran, 1945'te tekrar Bertels, 1948 ve 1951'de Malov, yeniden eser üzerinde incelemeler yayınlamışlardır. Bu arada 1943'te Valitova, kısmen Rusça'ya terceme etmiştir (bu malûmat, R.R. Arat'ın *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı *"Kutadgu-Bilig"* maddesinden (c. VI, s. 1038 - 47) hulâsa edilmiştir).

Türk Dil Kurumu, eserin malûm 3 nüshasının faksimilesini, 1942-1943'te 3 cilt halinde İstanbul'da neşretmiştir. R.R. Arat ise, 1947'de eserin Lâtin harfleri ile metnini (T.D.K. yayınlarından), sonra bugünkü Türkçe'ye tercemesini (T.T.K. yayınlarından) neşretmiştir ki, bu 2 cilt, eser hakkında ilim âleminin son sözünü teşkil etmektedir.

Dîvânu Lûgaati't-Türk

Bu eserin müellifi Kâşgarlı Prens Mahmud, *Kutadgu-Bilik*'in kendisine ithaf edildiği Karahanlı imparatoru Hasan Hakan'ın amcasının oğlu Prens Hüseyin Han'ın oğludur. Eserini 25 ocak 1072'de yazmaya başlamış, 10 şubat 1074'te bitirmiş, 1077'de tekrar gözden geçirip Bağdad'da Halife Muktedî'ye takdim etmiştir. Müellif, Alp-Arslan'ın yani Büyük Türk Hakanı'nın damadı olan 21 yaşındaki Halife'ye (İslâm dininin başkanı), himayesi altında bulunduğu Türkler'in dilini öğretmek gayesini gütmektedir. Fakat eserinde bu gayenin sınırlarını çok aşmış, mükemmel bir Türk dili ansiklopedisi meydana getirmiştir. Kâşgarlı Prens Mahmud, bütün Türk

*lehçelerini bilmekte ve eserinde bütün bu lehçelerden örnek*ler vermektedir.

Türk dilinin bu en değerli hazinesine renkli bir de cihan haritası ilâve edilmiştir. Bu haritada Kâşgarlı Mahmud, cihanın merkezi olarak Türkistan'ı göstermiştir (1077'de Anadolu henüz fethedilmiş ve bu yıl Türkiye devleti kurulmuştu). Eserin mukaddemesinde müellif şöyle demektedir:

"Tanrı'nın devlet güneşini Türk burçlarından doğurmuş olduğunu ve Türkler'in ülkeleri üzerinde göklerin bütün dairelerini döndürmüş bulunduğunu gördüm. Tanrı, onlara "Türk" adını verdi ("Türk", "kuvvetli" demektir) *ve yeryüzüne hâkim kıldı. Cihan imparatorları, Türk ırkından çıktı. Dünya milletlerinin yuları, Türkler'in eline verildi. Türkler, Tanrı tarafından, bütün kavimlere üstün kılındı. Haktan ayrılmıyan Türkler, Tanrı tarafından hak üzere kuvvetlendirildi. Türkler ile beraber olan kavimler bile aziz oldu. Böyle kavimler, Türkler tarafından her arzularına eriştirildi. Türkler, himayelerine aldıkları milletleri kötülerin şerrinden korudular... Cihan hâkimi olan Türkler'e herkes muhtaçtır; onlara derdini dinletebilmek ve bu suretle her türlü arzuya nail olabilmek için de, Türkçe öğrenmek lâzımdır".*

Bu satırların Halifelik başkentinde yani Bağdad'da yazılmış olması, ayrıca dikkate değer. Bu sözler, tam mânasiyle millet ve milliyet şeklinde teşekkül etmiş bir kavmin mâşerî şuuruna mâkestir, palavra, hattâ mübalâğa ile alâkası bulunmadığına kani olabilmek için, tam bu yıllarda Türkler'in Anadolu'yu baştan başa fethettiklerini, İznik başkent olmak üzere yeni bir devlet kurduklarını, Üsküdar'ı ele geçirdiklerini, Ege Adaları'na atladıklarını, bütün Yakın Doğu'ya, Doğu Avrupa'ya, Orta Asya'ya ve Hindistan'a hâkim olduklarını hatırlamak kâfidir.

Kâşgarlı Mahmud, bir de *"Kitâbu Cewâhiru'n-Nahw fî Lûgaati't-Türk = Türk Lehçelerinde Gramer Esasları"* adlı ehemmiyeti daha isminden belli olan bir eser yazmıştır. Bu eser, daha bulunamamıştır veya yok olmuştur. Bu eserin de Arapça olarak yazılması, maksadın Araplar'a Türkçe öğretmek olduğunu gösterir.

Kâşgarlı Mahmud'un Türk halk şiirine örnek olarak verdiği 2 kıtayı alalım:

Alp Er Tunga öldü mü
Issız ajun kaldı mı
Ödlek öcün aldı mı
İmdi yürek yırtılır

Öfkem gelip uğradım
Arslan-layu kükredim
Alplar başın doğradım
İmdi meni kim tutar

Bu mısraların *Kutadgu-Bilik'in* (ki aynı yıllarda yazılmıştır ve her iki müellif de Kâşgar bölgesindendir) dilinden daha açık olması, halk şiirinden alınmış olmalarındandır. *Kutadgu-Bilik,* edebî Türkçe ile yazılmıştır. Karahanlılar çağında kullanılan bu Türk edebî lehçesine "Hakaniye Lehçesi" denmektedir ki, XIV. asırda "Çağatay Lehçesi"ni doğurmuştur ve edebî Doğu Türkçesi'ni teşkil eder. Türkiye (Osmanlı) lehçesinden sonra en zengin Türk lehçesi budur.

Dîvânu Lûgaati'l-Türk, tek yazma halinde devrimize gelmiş, bugüne kadar başka bir yazma nüshası bulunamamıştır. Eser eskiden hayal meyal tanınıyordu, tamamen meçhul değildi; XVII. asırda Kâtip Çelebi, bu kitabı görmüştü. Fakat tek yazmanın büyük kitap meraklısı ve bilgini Ali Emirî Efendi tarafından satın alınması üzerine *Dîvân,* I. Cihan Harbi yıllarında ilim âleminin malûmu oldu. Elde edilen yazma nüsha, harekeli olarak yazılmıştı. 3 cilt halinde Necip Âsım Bey tarafından yayınlandı. Bundan sonra birçok Türk bilgini ve Avrupalı müsteşrik, bilhassa Alman Brockelmann, eser üzerinde çalıştılar. Besim Atalay, eseri 3 cilt halinde tercüme etti, 1 cilt halinde faksimile olarak yayınladı ve 1 büyük cilt halinde de kelimeleri sıraya koyup "dizin" adıyla neşretti (T.D.K. yayınlarından).

Hoca Ahmed Yesevî

"Pîr-i Türkistân" diye meşhur olan Hoca Ahmed Yesevî, Türk tefekkür tarihinin en mühim simalarından biridir. XIV. asrın son yıllarında Timur tarafından yaptırılan Sır-Deryâ yakınlarındaki muhteşem türbesi, bugün de Türkler'in en ziyade hürmet ettikleri millî ziyaret yerlerindendir.

Türkistan'da (bugün Güney Kazakıstan'da) Çimkent yakınlarında Sayram'da doğdu. Şeyh İbrahim adında bir Türk dervişinin oğludur. 7 yaşında babasını kaybetti. Ablası ile beraber Yesi şehrine gelip yerleşti. Bu şehirde Arslan Baba adında meşhur bir Türk dervişinin tesiriyle tasavvuf yoluna saptı. Selçuklular'a tâbi Karahanlılar'ın idaresindeki İslâm dünyasının en büyük kültür merkezlerinden Buhârâ'ya geldi. Muntazam bir medrese tahsili gördü. Büyük bilgin ve mutasavvıf Şeyh Yusuf Hemedânî'ye intisap etti. 1160'ta şeyhinin postuna geçti. Fakat bir müddet sonra Yesi'ye döndü ve 1166'da orada ölüp oraya gömüldü.

Bu sıralarda Yedisu'da (Balkaş Gölü'nün güneyindeki Türk ülkesi) Türkler arasında İslâm dini hararetli bir gelişme safhasında bulunuyordu. Yesevî'nin şöhreti, Yedisu'nun çok dı-

şına taşmış, Türkistan'ın her köşesini tutmuştu. Yeni intisap ettikleri İslâm dinine çok samimî bir bağlılıkla bağlanan Türk köylüsü ve göçebeleri, eski dinlerinin yani Şaman dininin kalıntılarını da kolayca terkedemiyorlardı. Bu kalıntıları, İslâm dininin potasında eritmek lâzımdı. Yesevî, basit halk tabakasına din ve tasavvuf görüşlerini telkin edebilmek için açık Türkçe ile yazdı. Arûz'u çok az kullandı, hece veznini tercih etti.

Şekil bakımından Türk, muhtevaca İslâm olan bu manzumelere, alelâde şiirlerden ayırmak için "hikmet" adını verdi. Hikmetlerde büyük bir şairlik kudreti aramak yersizdir. Ahmed Yesevî, şüphesiz Yusuf Has Hâcib gibi büyük bir şair ve mütefekkir değildir. Fakat Türk kültürünün inkişafındaki yeri eşsizdir. Maksadı, halka dinî fikirleri kolayca telkin edebilmekti; sanat cephesi mühim değildi.

Hikmetler, dört mısralı kıtalardan müteşekkil olup, çok kere saz eşliğinde bestelenerek okunur. Bütün Türk ülkelerinde, en uzak yerler dahil olmak üzere yayılan ve Türk halkı tarafından büyük bir zevk ve huşu ile okunan hikmetler, Ahmed Yesevî'nin binlerce müridi tarafından az zamanda büyük bir sahaya neşredildi. Bu manzumelerde kullanılan Türk lehçesi, klâsik Hakaniye lehçesinden biraz farklıdır. Daha fazla Selçuklu çağının Oğuz lehçesi hususiyetleri ile yüklüdür (Oğuz lehçesinin, Türkiye lehçesine esas olduğu malûmdur). Ahmed Yesevî'nin bir hikmetinin ilk ve son kıtaları:

Ol Kaadir'im kudret bile nazar kıldı
Hurrem olup yer altına girdim mene
Garîb benden bu dünyâdan güzer kıldı
Mahrem olup yer altına girdim mene

Başım toprak cismim toprak özüm toprak
Küydüm yandım bolalmadım hergiz apak
Hak vaslına yetermen tip rûhum müştâk
Zemzem olup yer altına girdim mene

İlk Türk tarikati olan Yesevî'liğin kurucusu da sayılan Hoca Ahmed Yesevî'nin oğlu İbrahim, babasından önce öldü. Kızı Gevher Şehnaz'dan yürüyen torunları, Yesevî'liği yaydılar. Yesevî'nin hikmetlerini takliden manzume söyliyen pek çok müridi oldu. Bunların en meşhuru Hakîm Süleyman Ata Bakırganî'dir. 1187'de ölüp Akkurgan'da gömülen bu şair, Harzem Türkleri arasında İslâm dininin yayılmasına ve gelişmesine çok çalışmıştır.

Fuad Köprülü'nün 1918'de neşrettiği ve büyük tarihçinin şaheseri sayılan *Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar*'ın ilk

yarısı, Hoca Ahmed Yesevî'ye tahsis edilmiştir (İkinci yarısında Yunus Emre incelenir).

Aybetu'l-Hakaayık

Fevkalâde intişar eden hikmetlerin yanında, başka Türkçe eserler de yazılmış ve tutulmuştur. Bunların elimize geçenleri içinde *Aybetu'l-Hakaayık* vardır. *Şeh-Nâme* ve *Kutadgu-Bilig*'in yazıldığı "faûlun faûlun faûlun faûl" vezni ile yazılan bu eser, 250 beyit kadardır. Bu da son zamanlarda bulunup yayınlanmıştır. Onun için, İslâmi Türk edebiyatının menşeleri hakkında, henüz son söz söylenmiş değildir. *Aybetu'l-Hakaayık*'ın müellifi Mahmûd oğlu Ahmed, Semerkand yakınlarındaki Yügnek kasabasındandır ve "Yügnekî" diye meşhurdur.

Türk olmıyan âlim ve sanatkârlar da Türkçe'ye alâka göstermişler ve Türkçe üzerinde birçok eser yazmışlardır. Bu eserlerden çoğunun gayesi ilmî inceleme değil, İslâm dünyasının efendisi olan Türkler'in dilini Türk olmıyanlara öğretmektir. Bu eserlerin en tanınmışlarından biri Zemahşerî'nin (1075-1144) *Mukaddimetu'l-Edeb* (= Edebiyata Giriş)'idir. En büyük Arap âlimlerinden olan Zemahşerî, bilhassa *"Keşşâf"* adındaki büyük tefsiri ile meşhurdur. *Mukaddimetu'l-Edeb*, medreselerde okunmak üzere yazılmıştır. Burada Farsça, Türkçe ve eski Harzem dili (İran dillerinden)'ne ait zengin kelime ve gramer bilgisi verilmiştir. Bu eser, az zaman sonra Arapça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

Karahanlı Devleti'nin Hanedan Tarihi ve Sonu

Osmanlılar'a kadar Müslüman veya Müslüman olmıyan bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Karahanlı Hanedanı'nda da devlet, hanedan üyelerinin müşterek malıdır. Hanedan, ekseriya en yaşlısı olan şahsı hakan olarak tanır. Fakat bellibaşlı şehzadeler, oldukça geniş ülkelerde, bazan başlıbaşına bir imparatorluk büyüklüğündeki memleketlerde yarı müstakil olarak saltanat sürerler. Karahanlılar'da da böyle olmuş ve devlet, hanedan üyeleri arasında birçok parçaya ayrılmıştır.

Karahanlı tarihinde, Sâmâniler'in başkenti ve o zaman dünyanın en büyük şehirlerinden biri olan Buhârâ'nın fethi (mayıs 992), her bakımdan dönüm noktası olmuştur. Bu tarihten sonra Mâverâünnehir'e hâkim olan Büyük Türk Hakanlığı, İslâm dünyasının içine girmiş, bu âlemin bütün me-

seleleri ile karşı karşıya kalmış, bir Müslüman imparatorluğu olarak inkişafına devam eylemiştir.

Karahanlı hanedanı, 840'tan 1212'ye kadar 372 yıl devam etmiştir. Yani Büyük Selçuklular'ın tarihe karışmasından sonra daha 55 sene saltanat sürmekte devam etmiştir. Doğu Kağanı veya Büyük Kağan "Arslan-Kara-Hakan", Batı Kağanı "Tamgaç Buğra Kara-Hakan", imparatorluk veliahdi de "Arslan-İlig" unvanlarını taşımışlardır. Karahanlılar'ın önce Karluk Türkleri'nin Çigil boyunun başında tarih sahnesine çıktıkları sanılmaktadır. 840'tan itibaren devletin 2 başkenti vardı: "Kara-Ordu" da denilen Balasagun ile Taraz. 893 nisanında Taraz bırakıldı, yerine Kâşgar seçildi. Bu ilk zamanlarda da devletin Doğu ve Batı dalları vardı. Kül Bilge Kadır Han'ın küçük oğlu Oğulçak Kadır Han, ağabeyisi Bazır Arslan Han'ın — ki Satuk Buğra Abdülkerim Han'ın babasıdır — saltanatına iştirak ediyordu. 1131'den sonra Balasagun, başkent olarak tamamen bırakıldı ve Kâşgar, onun yerini aldı. Mâverâünnehir ötesi yani Doğu Türkistan ve Kazakıstan'ı elde bulunduran Doğu Kağanları, Balasagun'da oturuyorlar ve bunların Kâşgar, bazan da Taras'da oturan bir ortak kağanları bulunuyordu. Batı Kağanları'nın merkezi ise Özkend, 1053'ten sonra da Semerkand idi. Bunların ortak kağanları Buhârâ'da oturuyordu. Batı Kağanları, Mâverâünnehir'i idare ediyorlardı. Görülüyor ki Büyük Türk Kağanlığı, hanedanın bellibaşlı üyeleri arasında esaslı şekilde bölüşülmüştü.

Mâverâünnehir'deki Batı Kağanlığı'nın Buhârâ şubesi, 1089-1094 arasında Selçuklular'a katıldı. Fakat 1094'te, Selçuklular, diğer Karahanlı şubeleri gibi bu şubenin de kendilerine tâbi olmasıyla iktifa edip Buhârâ'yı iade eylediler. Karahanlılar, 1141'de Moğol ve Budist Karahıtaylar'a, 1207'de ise Doğu Türk Hakanlığı tahtında bulunan Harzem-Şahlar'a tâbi oldular.

İslâm dinini kabul eden ve kabri Kâşgar'ın kuzey banliyösü Artuç'ta olan Abdülkerim Satuk Buğra Han, Bazır Arslan Han'ın oğlu ve Kül Bilge Kadır Han'ın torunudur. Hanedan, Abdülkerim Han'ın iki oğlu olan Baytaş Musa Han ve Süleyman İlig-Han (yani veliaht)'dan iki dal halinde yürümüştür.

Aşağıdaki cetvellerde Karahanlılar'ın çeşitli dallarının hükümdarları gösterilmiştir. Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi, bu dallardan biri, diğerlerinin metbuu sayılmaktadır. *Büyük Kağanlar, Baytaş Musa, oğlu şehit Ebu'l-Hasan Ali* Arslan Kara Tonga Han ile devam etmiştir. Bu imparator Kâşgar'da gömülüdür. Yerine şu 2 oğlu geçmiştir: Ebû-Nasr Nâsı-

ru'l-Hak Seyfuddevle Kutbuddevle ve Nasru'l-Mille Şemsüddevle Müeyyedu'l-Adl I. Ahmed Togan Han ve Ebu'l-Muzaffer Mansur Arslan Han. Mansur Han dilsiz olduğu için, tahttan feragat edip derviş olmuştur. Yerine Karahanlılar'ın Süleyman İlig-Han'dan gelen diğer dalı geçmiştir. Süleyman Han'ın oğlu Şihâbuddevle Zahîru'd-Dâ'vâ Ebû-Musa Harun Hasan Kılıç Buğra Han (asıl adı Harun'dur), zaten ortak imparator olarak saltanata iştirak ediyordu. 992 nisanında Buhârâ'yı Sâmânîler'den fethetmekle şöhret kazanan bu hükümdar, aynı yıl içinde ölmüştür. 2 oğlu, Büyük Kağan olarak tahta oturdu ve Mansur Han'a halef oldu: Ebu'l-Muzaffer Celâluddevle Mu'izzuddevle II. Ahmed Togan Han ve kardeşi Nâsıruddevle Melikü'l-Maşrık Nasru'l-Mille Nâsıruddin Nâsıru'l-Hak Yusuf Harun Kadır Han. Yusuf Han, tahta geçmeden önce 25 yıl, müşterek imparator olarak saltanat sürmüştür. Ahmed Han ise, tahtı kardeşi Yusuf Han'a bırakmış, 1026'dan 1058'e kadar takriben 32 yıl başkenti Akhsiketh (Ahsi) olmak üzere Fergana'da saltanat sürmüştür. Yusuf Han'la Büyük Kağanlar son bulmuştur.

Hanedanın "Doğu Kağanlığı" denen şubesine gelince, son Büyük Kağan olan Yusuf Han'ın büyük oğlu Şerefuddevle Ebû-Şucâ Süleyman Arslan Han, ilk Doğu Kağanı'dır. Onu kardeşi Kıvâmuddevle I. Muhammed Buğra Han, onu da oğlu I. İbrahim Han takip etti. Sonra Yusuf Hakan'ın 3. oğlu ve Süleyman Han'la I. Muhammed Han'ın kardeşi Mahmud Tuğrul Kara Han ve bunun oğlu Ömer Han, sonra Süleyman Han'ın oğlu Ebû-Ali Nâsıru'l-Hak ve'd-Dîn İzzüddin Hasan Hârûn Tabgaç Buğra Kara Hakan tahta geçti ki, *Kutadgu Bilik* bu zatın adına yazılmıştır. Hasan Hakan, amcası Mahmud Hakan'ın zamanında da onun ortağı olarak saltanat sürmüştü. Yerine oğlu Nûruddevle Ahmed Hârûn Han, sonra bunun oğlu II. İbrahim Arslan Kara Han —ki şehit olmuştur—, bunun oğlu II. Muhammed Han, bunun oğlu Ebu'l-Muzaffer Yusuf Han, bunun oğlu Ebu'l-Feth III. Muhammed Han, Doğu Kağanı oldular. Naymanlar, yani Hıristiyan Doğu Türkleri, bu şubeye son verdi.

Batı Kağanları şubesine gelince, bunların ilki Aynuddevle Müeyyedü'l-Adl Mahmud I. Muhammed Han, Ebu'l-Hasan Nasr Arslan İlig-Han'ın, o da Büyük Kağanlar'dan Ali Hakan'ın oğludur. "Müeyyidü'l-Adl" unvanını takınan Nasr İlig-Han, Büyük Kağanlar'dan kardeşi Mansur Hakan'a saltanatta ortaklık yapıyordu; başkent Özkend olmak üzere Mâverâünnehir'in büyük kısmını elinde tutuyordu; 1012-13 yılında ölmüştür. I. Muhammed Han'dan sonra kardeşi ve ortağı Müeyyi-

dü'l-Adl Melikü'l-Maşrık I. İbrahim Tamgaç-Han, 2. Batı Kağanı oldu. Bunu oğlu ve ortağı Şemsu'l-Mülk Melikü'l-Maşrık Nâsıru'l-Hak ve'd-Dîn I. Nasr Han, onu kardeşi Hızır Han, onu oğlu I. Ahmed Han, onu ilk Doğu Kağanı olan Süleyman Han'ın oğullarından Yakup Han, onu I. İbrahim Han'ın oğullarından Muhammed Han'ın oğlu Rüknüddin Kılıç I. Mes'ud Tamgaç-Han, onu gene I. İbrahim Han'ın oğullarından Davud Han'ın oğlu Süleyman Kadır Tafgaç-Hakan, onu Büyük Kağanlar'dan Mansur Han'ın oğlu Hasan Cafer Çağrı-Tigin'in — ki 23 aralık 999'da Buhârâ'yı ele geçirmiştir — torunu Ebu'l-Kaasım I. Mahmud Tamgaç Han, onu Doğu Kağanları'ndan Ömer Han'ın oğlu Hârûn Cibrâil Han — ki aynı zamanda Doğu Kağanları'ndan Hasan Han'ın ortağı idi —, onu Süleyman Han'ın oğlu Alâuddevle Gazi II. Muhammed Tabgaç Han takip etti. II. Muhammed'in bir de saltanat ortağı vardı: 1102-1118 arasında 16 yıl ortak han olan bu Muhammed Han, 1068'de Batı Kağanlığı'nda tahta hak iddia edip öldürülen Şuays Han'ın, o da I. İbrahim Han'ın oğludur. 1118'den sonra II. Muhammed'e oğullarından II. Nasr ortak oldu. II. Nasr, babasından 1 yıl kadar önce öldüğü için, II. Muhammed'in yerine son yılda ortağı olan oğullarından II. Ahmed Kadır Han geçti. Daha sonra tahta birkaçar aylık saltanatları olan şu iki hükümdar geçti: Celâlü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Hasan Kök-Sagun Kılıç Kara-Han ve II. Muhammed'in kardeşi Ebu'l-Muzaffer Rüknü'd-Devle ve'd-Dîn Burhânu'l-İslâm ve'l-Mü'minîn II. İbrahim Tabgaç Buğra-Han. Onu II. Muhammed'in oğullarından II. Mahmud Han, onu da kardeşi III. İbrahim Tamgaç Buğra-Han takip etti. Sonra iktidara Hasan Han'ın oğlu Ali Kök-Sagun Çağrı-Han, kardeşi Ebu'l-Muzaffer Rüknü'd-Dünyâ ve'd-Dîn II. Mes'ud Alp-Kutluğ Tonga-Bilge Kılıç Tamgaç-Han takip etti. II. Mes'ud'a oğlu 1174 başlarında ölen Rünü'd-Dünyâ ve'd-Dîn Gıyâsu'd-Dünyâ ve'd-Dîn III. Muhammed Tonga-Bilge Kılıç Tamgaç-Han ortaklık etti.

II. Mes'ud'un yerine yeğeni Nusretu'd-Dünyâ ve'd-Dîn IV. İbrahim Kılıç Tamgaç Arslan-Han, onun yerine de oğlu Osman Han geçti. Harzem-Şahlar, bu şubeye son verdiler. — IV. İbrahim Han, 1041-1056 arasında ortak olarak saltanat sürüp 1056 eylülünde ölen Celâlu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Hüseyin (asıl adı) Alp-Kılıç Tonga-Bilge Türk-Tuğrul Kara-Hakan'ın oğludur. Bu Hüseyin Han ile kardeşleri — yukarıda adları geçen — Ali Han ve II. Mes'ud Han'ın babaları Fergana hükümdarı Kök-Sagun Ali Han, onun babası Fergana hükümdarı Kök-Sagun Abdülmü'min Han, onun babası Yusuf Arslan-İlig'dir. Yusuf Arslan-İlig, 1034'ten başlıyarak Mâverâünne-

hir'in en büyük kısmına, sonra yalnız Fergana'ya hâkim olmuştur. "Arslan-Tigin" diye bir kardeşi de vardır. Yusuf Arslan-İlig, meşhur Ali Tigin'in oğludur. Ali Tigin ise sonuncu Büyük Kağanlar olan II. Ahmed Han'la Yusuf Han'ın kardeşidir.

Bahâuddevle Kutbuddevle Nasru'l-Mille Azûduddin Ali Yıgan-Tigin, 1014-1020 arasında Buhârâ'ya hâkim olmuş, bir müddet sonra hâkimiyetini Semerkand'a da uzatmış, 1024'te "Arslan-İlig" unvanıyla imparatorluk veliahdi olmuş, 1032'de de "Tamgaç Buğra Kara Hakan" unvanı ile Mâverâünnehir'de kendini imparator ilân ederek tahta hak iddia eylemiştir.

Karahanlılar'dan bir şubeye de "Fergana Kağanları" denmektedir. Bunlar önce yukarıda adı geçen IV. İbrahim'in babası Hüseyin Han, sonra oğlu Mahmud Tuğrul Toğan Han, sonra Batı Kağanı IV. İbrahim, sonra kardeşi Nasr Tuğrul-Han, sonra oğlu Celâlu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Muhammed Tuğrul-Hakan, sonra bunun kardeşi Celâlu'd-Dünyâ ve'd-Dîn Kadır-Hakan Uluğ-Sultan, sonra diğer kardeşi Hüsâmu'd-Dünyâ ve'd-Din Toğa-Hakan, sonra diğer kardeş İmâdüddin Han, sonra Nasr Han oğlu Muhammed Han'ın oğlu Muhammed I. Arslan Han, sonra bunun oğlu II. Arslan Han'dan ibarettir. I. Arslan Han, Karahıtaylar'a tâbi olmuş ve intihar ederek ölmüştür. Fergana şubesi 1212'de Harzem-Şahlar'ın hâkimiyetine geçmiştir. I. ve II. Arslan Hanlar'a "Kayalığ Şubesi" de denmektedir. Bu şube 1222'ye kadar Kayalığ şehrinde saltanat sürmüştür. — Diğer bir dal da, Ot Tigin oğullarıdır. Ot Tigin, 1212'de öldürülmüştür; Batı Kağanları'ndan IV. İbrahim'in oğlu ve Osman Han'ın kardeşidir. Bunun oğlu Tâcüddin Bilge Han, Harzem-Şahlar'a tâbi olarak Ortar (Fârâb) şehrini başkent yapmış ve 1199'dan öldürüldüğü yıl olan 1216'ya kadar 17 yıl saltanat sürmüştür. Oğlu Muhammed Sevinç Kutluğ III. Arslan Han, Moğollar'a tâbi olarak Fergana'da hâkim bulunmuştur. Bu dallarla Karahanlılar'ın hâkimiyeti 1212'den yarım asır öteye kadar geçmektedir.

Baytaş Musa Han dalından gelen Batı Kağanları'ndan II. Mahmud'un 2 oğlu da mühim rol oynamışlardır. Bunlardan Muhammed Han, 1159-1162'de Büyük Selçuklular'a baş kaldırmış olan Oğuzlar'ın meliki olmuş, 1163'te ölmüş, kardeşi Kemâlüddin Han ise Cend meliki olarak 1152'de öldürülmüştür.

Nihayet bu hanedanın birkaç isminden daha bahsetmek lâzımdır: Ebû-Mansûr Senâuddevle Muhammed Han Arslan-İlig, Mâverâünnehir ve Fergana'ya hâkim olmuş, 1024'e doğru ölmüştür; Büyük Kağanlar'dan Ali Hakan'ın oğullarındandır.

— Batı Kağanları'nın ilki olan I. Muhammed Han'ın oğulları Ahmed Han'la Abbas Han da tarihî role sahiptirler. 1026'da "Arslan-İlig" unvanı ile imparatorluk veliahdi olan Ahmed Han, 1020-1025 ve 1033-1034 arasında Semerkand'a hâkim olmuş, 1042 yıllarında ölmüştür. Kardeşi Ebu'l-Fazl Abbas Arslan-Tigin, aynı yıllarda ölmüştür.

Karahanlılar, Gazneliler ve Büyük Türk Hakanlığı tahtında kendilerini takip eden Selçuklular'la sıkı akrabalık bağları kurmuşlardır.

Gazneliler'le şu akrabalık bağları kurulmuştur:

1) Gazneli Sultan Mahmud 1001 yılında yani tahta geçtikten az sonra Nasr İlig-Han'ın bir kızı ile evlenmiştir ki, bu prenses, Karahanlılar'ın Batı Kağanları'nın 1. ve 2.'si olan I. Muhammed'le I. İbrahim'in kızkardeşidir.

2) Gazneli Sultan Mahmud, bu izdivaçtan 24 yıl sonra, 1025'te kızı Zeyneb'i Karahanlılar'ın 2. Doğu Kağanı I. Muhammed'le nişanlamış, fakat nikâh olmamıştır (I. Muhammed, büyük bilgin Kâşgarlı Mahmud'un büyük-babasıdır).

3) Gene aynı yıl, 1025'te I. Muhammed'in kızkardeşi Han-Melik Şah Hatun, Gazneli Mahmud'un oğlu ve müstakbel Gazne imparatoru Sultan Muhammed'le nişanlamış, fakat bu nişan da nikâha inkılâp edemeden Sultan Mahmud ölmüştür. Bu prenses, 1028'de eski nişanlısı Sultan Muhammed'in kardeşi Sultan Mes'ud'la nişanlanmış, 1033'te nikâhlanmış, Sultan Mes'ud'un ölümünden sonra da Büyük Türk Hakanı Selçuklu Sultan Alp-Aslan'la evlenmiştir.

4) Sultan Gazneli Mahmud'un zevcesi olan Nasr İlig-Han'ın kızı prensesin bir kızkardeşi, Sultan Mahmud'un oğlu Sultan Mes'ud ile evlenmiş, yani baba ve oğul, iki kızkardeşi almışlardır.

5) Ali Tigin'in oğlu Yusuf Arslan-İlig, 1036'da Gazneli Sultan Mahmud'un bir yeğeni, yani erkek kardeşi Nasr'ın kızı ile evlenmiştir.

6) Yusuf Arslan-İlig'in kızkardeşi olan Karahanlı prensesi de Sultan Mes'ud'un oğlu Sultan Said ile evlenmiştir. Bu evlenme de aynı yıl, yani 1036'da olmuştur.

7) Karahanlılar'ın ilk Doğu Kağanı Süleyman Han'ın kızı, Sultan Mes'ud'un oğullarından Sultan Mevdûd ile 1028'de nişanlanmış, fakat 1032'de bu prensesin ölümü üzerine izdivaç tahakkuk edememiştir.

Selçuklular'la olan bağlar daha sıkı olmuştur:

1) Gazneli Sultan Mes'ud'dan dul kalan Han-Melik Şah Hatun'u Sultan Alp-Arslan almıştır.

2) 3. Batı Kağanı olan I. Nasr, Sultan Alp-Arslan'ın kızı

ve Sultan Melik-Şah'ın kızkardeşi Ayşe Hatun'la evlenmiş, yani Selçuklular'dan 2. ve 3. Büyük Türk Hakanı olan zatlara damat ve enişte olmuştur.

3) I. Nasr'ın kızkardeşi Terken Hatun'u da Sultan Melik-Şah almıştır. Yani Sultan Melik-Şah, I. Nasr'a kızkardeşini vermiş, onun kızkardeşini almıştır; şu halde iki kere eniştesi olmuştur.

4) Sultan Melik-Şah, bir de Celâliye Hatun'la evlenmiştir ki, I. Nasr'ın amcası Prens İsa'nın kızıdır. Terken ve Celâliye Hatunlar, amca kızı olmaktadırlar. Terken (bugünkü telâffuz: Türkân) Hatun, Sultan Melik-Şah'ın halefi olan Büyük Türk Hakanı Sultan Mahmud'un annesidir.

5) I. Nasr'ın yeğeni ve 8. Batı Kağanı Süleyman Han da Sultan Melik-Şah'ın bir kızı ile 1095'e doğru evlenmiş, bu evlilik, 2 yıl kadar sürmüştür.

6) Süleyman Han'ın oğlu II. Muhammed, Sultan Melik-Şah'ın oğullarından Büyük Türk Hakanı Sultan Sencer'in kızı Melike Hatun'la evlenmiştir. Bu evlenmeden II. Mahmud doğmuştur. II. Mahmud, ana tarafından büyük-babası olan Sultan Sencer'e 1153-1156 ve 1157-1162 yıllarında imparatorluk naibi olmuştur. Bu yıllar, Sultan Sencer'in Oğuzlar'ın elinde bulunduğu ve ölümünü takip eden yıllardır. Sultan Sencer'den sonra Büyük Türk Hakanlığı, Selçuklular'ın Batı şubesine yani Türkiye Sultanları'na geçmiş, II. Mahmud, büyükbabasının tahtına geçememiştir. II. Mahmud, 1141-1163 arasında da Horasan Meliki olmuş, bu büyük ülkeyi, önce büyükbabası namına, 1157'den sonra da kendi adına idare etmiştir.

7) II. Mahmud'un kızkardeşi Terken Hatun da Sultan Sancar'ın zevcesidir.

Karahanlılar'ın sonuncu Batı Kağanı olan Osman Han da, Muhammed Harzem-Şah'ın kızı ve Celâleddin Harzem-Şah'ın kızkardeşi Han-Melik Sultan Hatun'la 1211'de evlenmiştir. Bu prenses, ertesi sene zevcini kaybetmiş, 1220'de Cengiz'in büyük oğlu Cuci Han'la evlenmiştir.

2. KARAHANLILAR

I. KARAHANLILAR'IN BÜYÜK-KAĞANLARI

1. **Kül Bilge Han** (840-)
2. **Bazır Han**
3. **Abdülkerim Satuk Buğra Han** (-955)
4. **Baytaş Musa Han** (955-)
5. **Ali Han** (-998)
6. **I. Ahmed Han** (998-1016 = 18)
7. **Mansur Han** (1016-1024 = 8)

8. II. Ahmed Han (1024-1026 = 2)
9. Yusuf Han (1026-1032 = 6)

II. KARAHANLILAR'IN DOĞU-KAĞANLARI

1. Süleyman Han (1032-1056 = 24)
2. I. Muhammed Han (1056-1057 = 1)
3. I. İbrahim Han (1057-1059 = 2)
4. Mahmud Han (1059-1075 = 17)
5. Ömer Han (1075)
6. Hasan Han (1075-1103 = 28)
7. Ahmed Han (1103-1129 = 26)
8. II. İbrahim Han (1129-1159 = 30)
9. II. Muhammed Han (1159-)
10. Yusuf Han (-1205)
11. III. Muhammed Han (1205-1210 = 5)

III. KARAHANLILAR'IN BATI-KAĞANLARI

1. I. Muhammed Han (1042-1053 = 11)
2. I. İbrahim Han (1053-1068 = 15)
3. I. Nasr Han (1068-1080 = 12)
4. Hızır Han (1080-1081? = 1?)
5. I. Ahmed Han (1081?-1089 = 8? + 1094-1095 = 1 = 9?) (*)
6. Yakub Han (1089)
7. I. Mes'ud Han (1095-1097 = 2)
8. Süleyman Han (1097)
9. I. Mahmud Han (1097-1099 = 2)
10. Cibrâil Han (1099-1102 = 3)
11. II. Muhammed Han (1102-1132 = 30)
12. II. İbrahim Han (1132)
13. II. Mahmud Han (1132-1141 = 9)
14. III. İbrahim Han (1141-1156 = 15)
15. Ali Han (1156-1160 = 4)
16. II. Mes'ud Han (1160-1178 = 18)
17. IV. İbrahim Han (1178-1204 = 26)
18. Osman Han (1204-1212 = 8)

IV. KARAHANLILAR'IN FERGANA KAĞANLARI

1. Hüseyin Han (1141-1156 = 15)
2. Mahmud Han (1156-1165 = 9)
3. (IV.) İbrahim Han (1165-1178 = 13)
4. Nasr Han (1178-1182 = 4)
5. Muhammed Han (1182-1184 = 2)
6. Celâlüddin Han (1184-)
7. Hüsâmüddin Han
8. İmâdüddin Han (-1212)
9. I. Arslan Han (1212-)

(*) *1089-1094 arasında Selçuklular, devleti vilâyet şeklinde kendilerine bağlamışlardır.*

10. II. Arslan Han (-1222)
11. Muhammed Sevinç Kutluğ Arslan Han (1222-   )

BİBLİYOGRAFYA: Çek türkologu Omelyan Pritsak, Karahanlı tarihinin en büyük mütehassısıdır ve bu konuda pek çok tetkiknâme neşretmiştir; tetkiklerinin neticesi *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki (c. VI, s. 251-73) *"Kara-Hanlılar"* maddesinde verilmiştir. Bu büyük makalede bütün kaynaklar da gösterilmiştir. Karahanlı çağı Türk edebiyatı şu eserlerde çok güzel hulâsa edilmiştir: Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1926 ve Nihal Atsız, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 2. tabı, 1943. — Ayrıca: Pritsak, *Von den Karluk zu den Karachaniden*, ZDMG. CI, 1951, s. 270-300; Z. V. Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946; Barthold, *Turkestan*, İngilizce tercemesinin ilk tabı: Londra, 1928; Pritsak, *Karachanidische Studien*, 2 cilt, Göttingen, 1948. — Bu çağ Türk dünyası için: A. Hermann, *Die Aelteste Türkische Weltkarte (1076)*, *Imago Mundi*, 1935.

IV. İLK MÜSLÜMAN TÜRK DEVLETLERİ

1. TOLUNLULAR (868-905)

Bir Türk tarafından kurulan ilk Müslüman devleti Mısır'da kurulan Tolunlu Devleti'dir. İlk "Müslüman-Türk" devletin Mısır gibi o zamana kadar Türkler'in hiçbir zaman ayak basmadıkları bir Afrika ülkesinde, Afrika kıtasının kuzeydoğu ucunda ve en zengin ve büyük memleketinde kurulması, bir tesadüf eseri olduğu gibi, Sina Çölü ile Asya'dan ayrıldığı ve merkezden uzaklaşılması kolay bir mevkide teessüs ettiği için, bir bakıma da jeopolitik izahı mümkündür.

Devletin kurucusu Ahmed, Araplar'ın "Tolunu't-Türkî" dedikleri Oğuz boylarından bir Türk'ün oğludur. Tolun, 816 yılının başlarında Bağdad'daki Halifelik sarayına köle olarak getirilmişti. Oğlu Ahmed, itina ile terbiye gördü ve Halife'nin mühim hizmetlerine kadar yükseldi. Bestekâr, Arapça ve Türkçe'de şairdi. 15 eylûl 868'de Halife tarafından Mısır umumi valisi nasbedildi. Mısır, Abbâsî Halifeliği'nin en mühim eyaleti idi. 880 başlarında Ahmed Tolun, resmen hükümdarlığını ilân etti; fakat Abbâsîler'e tâbi olduğunu tasdik eyledi. 884 mayısında ölünceye kadar 15 yıl, 8 ay, Mısır'da saltanat sürdü. Suriye, Lübnan, Filistin ve Bingazi'yi de ele geçirdiği için, kudretli bir devlete sahip olmuştu.

Ahmed Tolun, 20 eylül 835'te doğduğuna göre ölümünde 49 yaşına yakındı; 18 erkek ve 15 kız çocuk bıraktı. Oğullarından *Ebu'l-Ceyş Khumâreweyh, 20 yaşında iken babasına* halef oldu. 895'te öldürülünceye kadar 11 sene saltanat sürdü. 31 yaşında öldürüldü. Ağabeyisi Abbas, daha 882'de öldürülmüştü. Abbas, 878'de babasına naip olarak bir müddet Mısır'ı da idare etmişti. Ahmed Tolun'un kızlarının en meşhuru, *Abbâse'dir.*

Khumâreweyh'in yerine oğlu Ebu'l-Abbas Ceyş geçti ve 1 yıllık bir saltanattan sonra 896'da öldü. Yerine Abbas adındaki küçük oğlu değil, kardeşi Ebu'l-Mûsâ Hârûn kıral oldu (896-905 = 9). Onun yerine de oğlu Musa değil, amcaların-

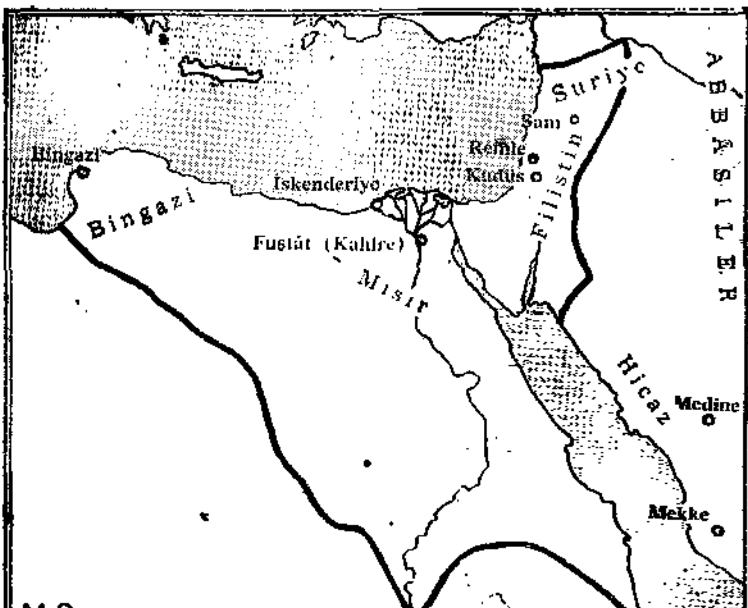
dan yani Ahmed Tolun'un oğullarından Şeyban geçti. Fakat birkaç ay sonra, I. 905'te, Abbâsîler, Mısır ve civarı ülkeleri Tolunoğulları'ndan (Arapça: Benî-Tolun) geri aldı. Bu suretle Tolunoğulları'nın hükümeti 37 yıl (868-905) sürmüş oldu.

Khumâreweyh'in kızı Prenses Katru'n-Nedâ'nın 893'te 14 yaşlarında iken Abbâsî halifesi Mû'tazıd (892-902) ile evlenmesi, Binbir Gece'ye mevzu olan pek şaşalı bir düğüne vesile teşkil etmişti.

Tolunluiar'ın dili Arapça idi. Mezhepleri Sünnî/Hanefî idi. Mısır'da Tolun Camii başta olmak üzere muazzam bayındırlık eserleri yaptılar. Fakat bu devleti hiçbir surette "Türk devleti" saymak mümkün değildir. Tamamen Arap devleti manzarası göstermektedir. Türklük'le alâkası, kurucusunun Türk olmasından ibarettir. İngiliz ve Rus tahtlarında Alman aslından hükümdarların saltanat sürmesine benzer.

2. IHŞİDOĞULLARI (934-969)

Ahmed ibni Tolun'un macerasını, bir müddet sonra, Ab-

(8) TOLUNLULAR VE IHŞİDOĞULLARI

bâsîler'in Türk aslından başka bir umumi valisi tekrarladı. Devletin kurucusu Muhammedu'l-Ikhşid Ebû-Bekr, Abbâsîler'in Şam (Suriye) umumi valisi Tugac'ın oğlu idi. Tugac'ın babası Cuff (Ceff), onun babası Yel-Tigin, onunki Furan, onunki Furi, onunki de Hakan'dır. İhşid'in iddiası, Ferganalı olup Büyük Türk Hakanları neslinden indiğidir.

İhşid, 928'de Remle (Filistin'de) valisi, 930'da Şam (Suriye) umumi valisi, 933'te Mısır umumi valisi oldu. Ertesi sene 934'te Abbâsîler'e tâbi'liğini muhafaza etmek üzere istiklâlini ilân etti. 941'de Filistin, Suriye ve Lübnan'ı, 942'de Hicaz'ı da ele geçirdi. Onun da başkenti, Mısır'ın başkenti olan Fustât yani Eski-Kahire şehri idi. Bu suretle Tolunoğulları'na son *verildikten (905) 29 yıl sonra başka bir Türk umumi valisi,* coğrafi mevkiinden faydalanmak suretiyle Mısır ve daima Mısır'la mukadderat birliği yapmış olan Filistin - Suriye'yi, Halifelik'ten ayırdı. Bir daha da Mısır, Abbâsîler'e dönmedi.

İhşidoğulları'nın (Arapça: Benî-Ikhşîd), dilleri Arapça, mezhepleri Sünni/Hanefi idi. Bu devleti de Türk devleti saymaya *imkân yoktur; bir Arap devleti idi.* Türk'lükle alâkası, bir Türk tarafından kurulmuş olmasından ibaretti.

İhşidi kırallığı, 969'a kadar 35 yıl sürdü. 882'de Bağdad'da doğan Muhammed İhşid, 24 haziran 946'da 12 yıllık saltanattan sonra 64 yaşında öldü. 3 kardeşi, Hüseyin, Übeydullah ve Ali ile Ubeydullah'ın oğlu Hüseyin, kendisinin en büyük yardımcıları olmuştur. Ubeydullah, ağabeyisinin Suriye umumi valisi iken 945 başlarında öldü.

Muhammed İhşid'in yerine oğlu Ebu'l-Kaasım Enûcûr (946-960 = 14), onun yerine de kardeşi Ebu'l-Hasan Ali (960-966 = 6) geçti. Sonra Ali'nin oğlu Ebu'l-Fewâris Ahmed (966-969 = 3) hükümdar oldu. Bunun ilk 2 senesi, hadım ağalarından (tawâşi) Ebu'l-Misk Kâfûr'un niyabeti ve diktatörlüğü altında geçti.

969'da Kuzey Afrika'dan gelen Şîi Fâtımîler, Mısır'ı işgal ettiler ve İhşidoğulları'nı kovdular. Bu suretle Mısır'da Şîi-Fâtımî Halifeliği başladı, Sünnî İslâm âleminin birliği mahvoldu.

3. SÂCİLER (892-930)

892-930 arasında 38 yıl yaşıyan genc Abbâsîler'e tâbi bir Türk kırallığı, daha doğrusu bir Türk tarafından kurulmuş kıralık da, Âzerbaycan ve Ermeniye'de saltanat süren Sâcîler (Arapça: Benî-Sâc)'dir. Ebu's-Sâc Diw-dâd, Yusuf Diw-dest'in, o da Ebû-Sâc'ın oğludur. Diw-dâd, 868'de Abbâsîler'in Halep

(Kuzey Suriye) umumi valisi, sonra Ahwâz (Güneydoğu İran) umumi valisi oldu. 879'da Âzerbaycan ve Ermeniye umumi valiliğine getirildi ve 889'a kadar 10 yıl bu mevkide kaldı. Yerine geçen oğlu Muhammedu'l-Afşın Ebû-Ubeydullah, 892'de Abbâsîler'e tâbi olmak şartıyla istiklâlini ilân etti. Afşın, 901 martına kadar 9 yıl saltanat sürdü. Yerine kardeşi Yusuf (901-927 = 26) geçti. Afşın'ın büyük oğlu ve veliahdi Diw-dâd, 901 martında babası ölünce amcasını tanımamış ve saltanata hak iddia etmişti; fakat Dwin valisi olan bu zat, saltanatı ele geçiremedi. Yusuf'tan sonra, Afşın'ın diğer oğlu Ebu'l-Musâfiru'l-Feth (927-930 = 3), hükümdar oldu. Ondan sonra Abbâsîler, Âzerbaycan ve Ermeniye eyaletlerini, Sâcîler'den geri aldılar. Afşın'ın bir kızı, Abbâsîler'in büyük kumandanlarından Bedru'l-Mû'tazıdî ile evli idi.

3a. Abbâsîler'in Türk aslından Mısır kumandanları:

1. Abdullah oğlu Yezid Türkî (858-864 = 6)
2. Gül-bek (864-868 = 4)
3. Uzcur Türkî (868)

3. TOLUNOĞULLARI (868-905)

1. Tolunoğlu Ahmed (868-884 = 16)
2. Khumâreweyh (884-895 = 11)
3. Ceyş (895-896 = 1)
4. Hârûn (896-905 = 9)

4. IHŞİDOĞULLARI (934-969)

1. Muhammed Ihşid (934-946 = 12)
2. Enûcûr (946-960 = 14)
3. Ali (960-966 = 6)
4. Kâfûr (966-968 = 2) (5.'nin namına)
5. Ahmed (968-969 = 1)

5. SÂCOĞULLARI (892-930

1. Afşın (892-901 = 9)
2. Yusuf (901-927 = 26)
3. Feth (927-930 = 3)

BİBLİYOGRAFYA: Zeki Muhammed Hasan, *Les Tulunides*, Paris, 1933; Corbet, *The Life and Works of Ahmed ibn Tûlûn*, *JRAS*, Londra, 1891; Ebi Muhammedu'l-Belewi, *Siret Ahmed ibni Tûlûn*, Şam, 1931; C. H. Becker, *Beiträge zur Geschichte Aegyptens*, II, s. 149-98; Ihşidiler için: İbni Sa'id'in *al-Mugrib*'ine Tallquist'in yazdığı Almanca mukaddeme (Leiden, 1899).

V. HİNDİSTAN'DA TÜRK DEVLETLERİ

1. KUŞANLAR (3-176) VE AKHUNLAR (496-567)

Kuşanlar (3-176)

Çinliler'in "Yüe-çi" dedikleri Kuşan kavmi, 3-176 yıllarında 173 yıl, Hindistan'ın en büyük kısmına hâkim olmuştur. Güney Hindistan ve Bengal hariç olmak üzere Hindistan ve Afganistan'ın en büyük kısmından başka, bir ara Mâverâünnehir de Kuşanlar'ın hâkimiyetinde kalmıştır. Uygur vesikalarında Kuşanlar'ın adı "Tört Küşen Ulus" şeklinde geçer. Moğollar'la karışık olarak Orta Asya'dan Hindistan'a inmişler, burada İranlılar'la da karışmışlardır. Bu sıralarda Baktria'da Yunan hâkimiyeti olduğu için, Kuşanlar'da Yunan kültürü de kuvvetle müessir olmuştur.

Kuşanlar, Hindistan'ın IV. ve V. imparatorluk hanedanını teşkil ederler. I. Kuşan hanedanı 3-78 arasında 75 yıl, II.'si ise 78-176 arasında 98 yıl saltanat sürmüştür. II. hanedanda İran unsurları ve kültürü çok artmıştır. Onun için Kuşanlar'ı tam bir Türk devleti telâkki etmek zordur. Kuşanlar'dan sonra VI. imparatorluk hanedanı Guptalar iktidara gelinceye kadar (176-320), 144 yıl Hindistan kargaşalık içinde kalmıştır.

Kuşan tarihinin kronolojisi son derecede münakaşalıdır. II. hanedandan gelen 7 imparatorun isimleri malûmsa da, saltanat tarihleri meçhul gibidir. II. hanedanın kurucusu I. Kanişka'dan sonra oğlu *Vâsişka*, sonra bunun *3 oğlu II. Kanişka*, II. Vâsişka, Huvişka saltanat sürmüş, sonra II. Kanişka'nın oğlu Vâsuşka ve bunun oğlu Vâsudeva ile devlet son bulmuştur.

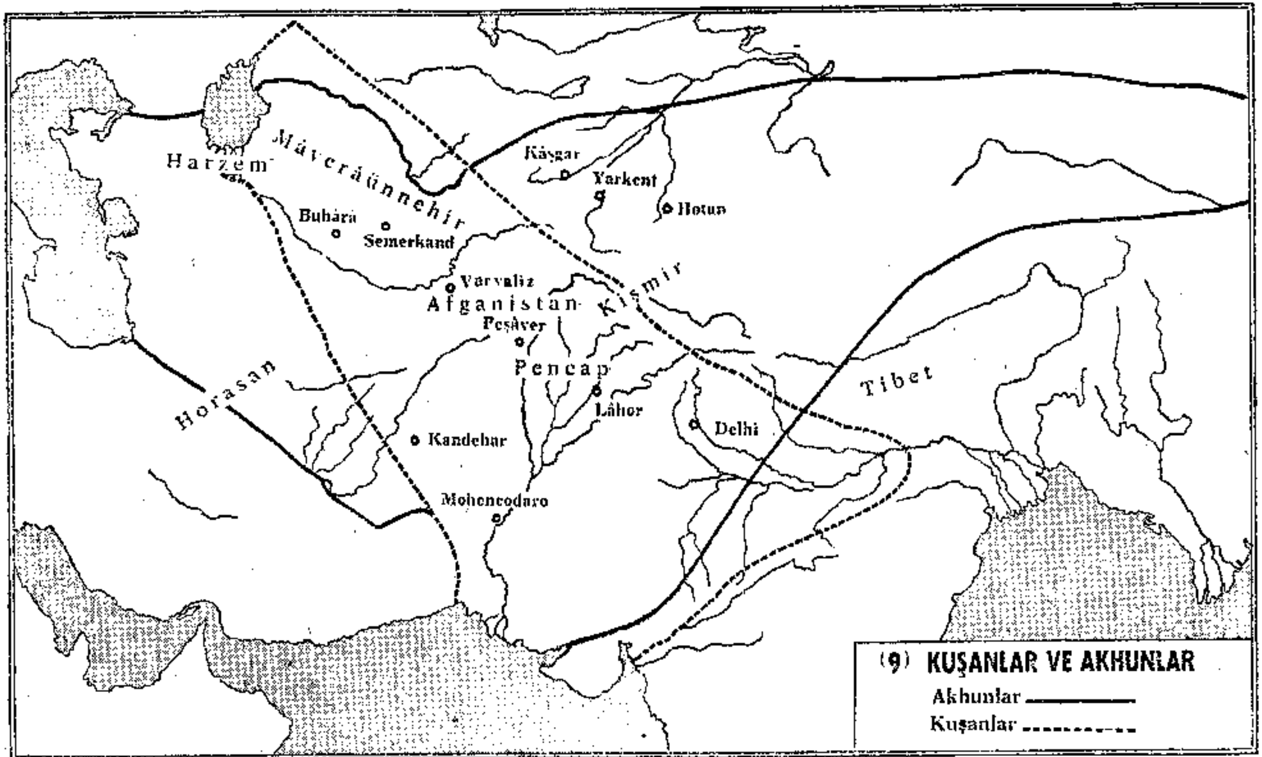
Akhunlar (496-567)

Guptalar'dan (320-535 = 215) sonra Hindistan'da iktidara VII. imparatorluk hanedanı Akhunlar gelmiş, 496-567'de 71 yıl Ganj vâdisi, Pencap, Afganistan, Mâverâünnehir, Harzem, Horasan, Doğu Türkistan'a hâkim olmuşlardır.

Akhunlar'a Çinliler "Ye-ta = Huta", Araplar "Haytal" ve çoğul şeklinde "Hayâtila", Hindliler (Sanskrit dilinde) "Huna" yani "Hun", Yunanlılar "Heftalit" demişlerdir. Akhunlar, Orta Asya'da Hunlar iktidarı Tabgaç hanedanına bıraktıktan sonra dünyaya dağıtan Hun boyundan bir zümredir (Z. V. Togan ve bir kısım başka tarihçilere göre Hunlar, Oğuzlar yani bugünkü Türkiye Türkleri'ni teşkil eden Türk boyudur). Bol Moğol unsuru ile karışık olarak Hindistan'a gelen ve Hind-İran asıllı Gupta hanedanını iktidardan düşüren Ahkunlar, Avrupa'da Attilâ'dan sonra Hunlar hâkimiyeti kaybettikten az sonra Hindistan'ı ele geçirmişlerdir. Hind kaynaklarında Akhunlar'a "Turuşka" yani "Türk" de denmektedir (Franke, *Chinesischen Quellen zur Keentnis der Türkvölker*, Berlin, 1904, s. 60).

Akhunlar da Kuşanlar gibi Budist idiler. Akhunlar, 425 senelerinde Âmû-Deryâ'yı geçip Afganistan'a girmişlerdi ki, bu tarih, Attilâ yani Avrupa Hunları ile çağdaştır. Bu suretle, Büyük Türk Hakanlığı tahtını kaybeden Hunlar, Hindistan ve Avrupa'da kayıplarını telâfiye uğraşıyorlardı. Sâsânîler'le (İran) büyük harblerden sonra İran'dan geçen Akhunlar, Pencab'a hâkim olmuşlardır. Başkentleri şimdiki Afgan Türkistanı'nda Kunduz civarında Varvaliz şehri idi. Doğu Türkistan'ı ele geçirip Usunlar'ı da (bir Türk boyu) hâkimiyetlerine almışlardır.

Akhunlar'dan 3 imparator geçmiştir: Toraman, oğlu Mihirakula ve bunun oğlu (ki ismini bilmiyoruz). Toraman, Akhşunvar'ın torunudur. Akhşunvar, 420-470 yıllarında Akhunlar'ın kıralı idi ve Sâsânîler'den İran imparatorluk prensesi Firûz-dukht ile evlenip şehenşahın damadı olmuştu. 470 yıllarında babasının yerine Akhun kıralı olan Toraman, 496'da Hindistan'ın kuzeyini ele geçirip imparator oldu (Güney, hattâ Orta Hindistan, o çağlarda tarihöncesini yaşıyordu; iptidai Dravid kavimleri ile meskûndu). Toraman'ın bir kızkardeşi, İran Sâsânî şehenşahı I. Kubâd (485-498 + 501-531) ile evli idi. 498'de yapılan bu izdivaç, İran-Akhun rekabet ve düşmanlığını ortadan kaldırmıştı. Bunun da sebebi, Akhunlar'ın Hindistan'a yerleşmeleri yani İran için tehlike teşkil etmekten çıkmaları idi. Toraman'ın oğlu Mihirakula, Apar hanedanından bir Türk imparatorluk prensesi ile 520'de evlendi. Bu suretle Hun ve Apar hanedanları arasında yakınlaşma oldu. Akhunlar, Kansu'ya kadar Doğu Türkistan'a da hâkim oldukları için, Büyük Türk Hakanlığı'nın mühim komşusu durumunda idiler.

Harzem
Mâverâünnehir
Buhârâ
Semerkand
Kâşgar
Yarkent
Hotun
Varvaliz
Afganistan
Kişmir
Peşâver
Pencap
Lâhor
Delhi
Tibet
Horasan
Kandehar
Mohencodaro
(9) KUŞANLAR VE AKHUNLAR
Akhunlar
Kuşanlar

6. KUŞANLAR (78-176)

1. **Kanişka** (78-96 = 18)
2. **I. Vâsişka** (96-)
3. **II. Kanişka**
4. **II. Vâsişka**
5. **Huvişka**
6. **Vâsuşka**
7. **Vâsudeva** (-176)

7. AKHUNLAR (496 - 567)

1. **Toraman** (496-502)
2. **Mihirakula** (502-530)
3. ... (530-567)

BIBLİYOGRAFYA: W. Tarn, *Greeks in Bactria and India*, Londra, 1938; Vallée-Poussin, *L'Inde au Temps des Mauryas et des Barbares*, Paris, 1930; Albert Hermann, *Die Hephtaliten. Asia Major*, c. II, s. 564-80.

2. GAZNELİLER (962-1187)

Gazneliler'in Menşei

Müslüman olmıyan Akhunlar'ın Hindistan'da iktidardan düşmesinden sonra, başka bir Türk devleti, Müslüman olan Gazneliler, 4 asır sonra Hindistan'ı ele geçirdiler ve bu muazzam kıtada XIX. asrın ikinci yarısına kadar devam edecek olan Müslüman Türk hâkimiyetinin temellerini attılar. Bu suretle Hindistan, Türk tarihinin Türkistan, Türkiye, Mısır, İran, Doğu Avrupa gibi 6 başlıca sahasından biri oldu. Gazneli imparatorluğu Türkler'in kurdukları devletlerin en mühimlerinden biridir.

Büyük Türk Hakanlığı yani Karahanlılar'dan sonraki Müslüman Türk devleti, Gazneli imparatorluğudur. Karahanlılar sâf Türk kültürünü temsil ettikleri halde, Gazneliler İran kültürü tesirinde bir devlet kurmuşlardır. Gazneli imparatorluğu, en geniş zamanında 4.900.000 km²'ye yaklaşmıştır: Afganistan, Türkmenistan, Harzem, Mâverâünnehir, Horasan, Semnân-Dâmgan, Kirmân, Lâristan, Isfahan, Rey (Tahran), Hemedân, Yezd, Kazvin, Kâşân, Mâzenderân, Ester-Âbâd, Geylân, Pathanistan, Sind, Belûcistan, Pencap, Racistan, Malva, Gucarat, Ganj vâdisi yani asıl "Hindistan" (Delhi, Agra, Allah-Âbâd, Ûd eyaletleri), bu imparatorluğa dahil olmuştur. Selçuklular'a İran ve Orta Asya eyaletlerini kaptırdıktan sonra Afganistan ve Hindistan'a çekilmişlerdir.

Başkent önce Gazne, 1157'den sonra da Lâhor olmuştur. 997'den sonra birkaç yıl Belh de bu mevkide bulunmuştur; 1148-49 ve 1155-56'da da Gazne merkez değildi.

Sünnî/Hanefî mezhebinden olan Gazneliler, sarayda ve orduda Türkçe, fakat resmî muhaberatta Farsça'yı resmî dil olarak kullanmışlardır. Devlet, 962 mayısından 1187'ye kadar 225 yıl sürmüştür, fakat ancak Sultan Mahmud'un tahta geçmesinden bir müddet sonra 1000 yılında imparatorluk haline gelmiştir. 999'a kadar Sâmânîler'e tâbi olmuş, bu tarihte Sâmânî kırallığı ortadan kalkınca tamamen müstakil vaziyete geçmiş, fakat 73 yıl sonra, 1072'de, yani Malazgirt zaferinden bir yıl sonra, Büyük Türk Hakanlığı'nı temsil eden Selçuklular'a tâbi olmuştur. 1157'ye kadar 85 yıl Selçuklular'a olan tâbiiyetini muhafaza etmiş, bu tarihte Sultan Sancar'ın ölümiyle Selçukoğulları'nın "Büyük", "Horasan" veya "İran" denen şubesi sönünce, tekrar müstakil olmuş, daha 30 yıl yaşayıp, 1187'de başka bir Türk hanedanına, Hindistan'ın II. Müslüman-Türk hanedanı olan Gurlular'a yerini bırakmıştır.

Sultan Mahmud'a Kadar Gazneliler

Devletin temellerini Alp Tekin atmıştır. Bu zat, 955'te Sâmânîler'in Herat yani Doğu Horasan umumi valisi, 961 şubatında da bütün Horasan'ın umumi valisi olmuş, 962 mayısında, Sâmânî hükümdarını metbu tanımak şartıyla müstakil olmuştur.

Ertesi yıl yani 963'te Alp Tekin ölünce, yerine oğlu Ebû-İshak İbrahim (963-966 = 3) geçmiştir. Ondan sonra iktidara, birbirini takiben Alp Tekin'in 3 mânevi oğlu gelmiştir: 935'ten beri Sâmânîler'in Belh valisi olan Bilge Tekin (966-972 = 6), Pîrî Tekin (972-977 = 5) ve Sebük Tekin (977-997 = 20).

Devletin asıl kurucusu olan Sebük Tekin (Tigin), Isık Göl civarında Barsgan'da doğmuş, 960'a doğru Müslüman olmuş, Alp Tekin'e köle olarak satılmış, onun tarafından terbiye edilip mânevi evlât edinilmiş ve mühim mevkilere getirilmişti. Babasının adı Kara Arslan'dır. Hükümdar olunca "Nâsıruddin Sebük Tekin Kara Beçkem" adını aldı. Buğracık adlı kardeşi ve Kalçı adlı kızkardeşi vardı. Prenses Kalçı, Harzem-Şah yani Harzem hükümdarı Ebu'l-Abbas Me'mûn ile, onun 1015 sonlarında ölmesi üzerine de kardeşi Ali ile evlenmiştir.

Sebük Tekin'in 3 oğlu oldu: büyük oğlu Sultan Mahmud, ortancası Adududdevle Yusuf, küçüğü de İsmail'dir. İsmail, 997'de babası ölünce, birkaç ay için onun yerine geçti. Fakat Sultan Mahmud gelip onu ve oğlu Sâlâr Mes'ud'u bertaraf edip tahta oturdu.

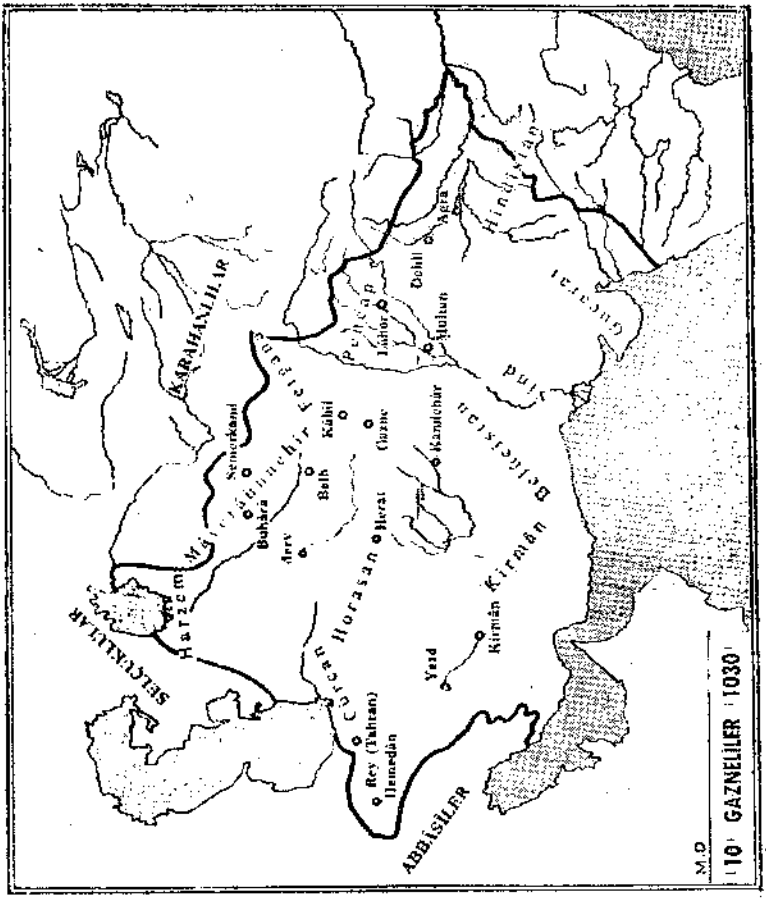
Gazneli Sultan Mahmud

"Mahmûd-i Gaznevî = Gazneli Mahmud" olarak meşhur Sultan Mahmud, Gazneli imparatorluğunun kurucusu, Hindistan'a Müslüman dinini sokan ve XX. asırda Pakistan devletinin kurulmasını temin eden, Hindistan'da yüzyıllarca sürecek olan Türk hâkimiyetinin temellerini atan, tarihin büyük cihangirlerinden ve hükümdarlarındandır. 14 kasım 970'te doğdu. Ağustos 997'den beri tahtta olan küçük kardeşi İsmail'i 7 aylık bir saltanattan sonra 998 martında tahttan indirip yerine geçti. 30 nisan 1030'da 31 yıl, 8 ay süren bir hükümdarlıktan sonra 59,5 yaşında öldü. Hükümdarlığını, tükenmez bir faaliyet göstererek geçirdi ve dünyanın en büyük ve güclü devletini bırakarak öldü.

"Yemînu'd-Devle ve Emînu'l-Mille Kehfu'l-İslâm Nizâmu'd-Dîn Ebu'l-Kaasim Gaazî Seyfu'd-Devle Sultân Mahmûd Gaznevî", 1000 yılında Bağdad'daki Abbâsî halifesinden ilk defa olarak "Sultan = imparator" unvanını aldı. Bu tarihe kadar tek İslâm imparatoru, Bağdad'daki Abbâsî Halifesi idi. Müslüman devlet hukuku bakımından Sultan Mahmud'un bu vaziyeti, büyük bir inkılâp yapıyordu. 999'da Karahanlılar, Sâmânî devletini ortadan kaldırmak suretiyle, Gazneliler üzerinde hak iddia eden bu İran devletini haritadan silmişlerdi. Bu suretle serbes kalan Sultan Mahmud, zaman zaman Karahanlılar ile rakîp duruma düşmekle beraber, güneydeki (Hindistan) ve batıdaki (İran) fetihleri için müsait bir zemin ve elverişli şartlar buldu. Şîîler'e karşı Halife'yi şiddetle savundu ve Sünnî mezheplerin koruyucusu oldu.

1000 yılında Gazneli Mahmud, Peşâver şehrine girip Hindistan'ın kuzeybatısına ayak basmış oldu. O tarihe kadar Hindistan'da Müslüman hâkimiyeti Sind nehrini pek geçememiş, Emevîler'den sonra Abbâsîler'in zaıf zamanlarında da Hindûlar, Müslümanlar'ı kuzeybatı Hindistan'dan sürüp çıkarmışlardı. 1001'de 42.000 kişilik ve 300 fillik bir Hindû ordusunu yok eden Sultan Mahmud, Hindistan'ın en zengin eyaletlerinden olan Pencap'ı ele geçirdi ve bu suretle Hindistan'ın kuzeyine tamamen hâkim oldu. Çok büyük ganimetlerle Gazne'ye döndü, "Gazi" unvanını aldı. 10. Hindistan seferinde Ganj vâdisini yani Müslümanlar'ın "Hindistan" dedikleri asıl ülkeyi fethetti. 13. seferinde 150.000 kişilik bir Hindû ordusunu imha etti; binden fazla harb filini ele geçirdi. En meşhur Hindistan seferi ise, 16.'sıdır. 1025 - 26'daki bu seferinde, Gucarat'a girdi ve muazzam bir ganimetle avdet eyledi.

Her sene devam eden bu seferleri arasında İran'ın en

mühim kısmını da imparatorluğa kattı ve dünyanın en güclü devletine sahip oldu. Son yıllarında Selçuklular'la uğraşmak zorunda kaldı. Selçuklular, Büyük Türk Hakanlığı'nı 1040'ta ele geçirdikten sonra, Gazneli imparatorluğunu gölgede bırakacak derecede büyük bir devlet kurmakla kalmıyacaklar, bizzat bu imparatorluğun da metbuu olacaklardır; Selçuklular bahsinde, bu mevzu ele alınacaktır.

Çok büyük bir asker ve siyaset adamı olan Gazneli Sultan Mahmud, iyi idaresiyle de tanınmıştır. Firdevsî, *Şeh-Nâme*'sini onun için yazmıştır. Fakat İranlılar'ın Türkler'e karşı zaferlerinden fazla bahsettiği için iltifat görememiş, bu sefer

Sultan Mahmud'u hicvetmiştir. İran edebiyat ve şiirinin büyük devri Gazneliler'le başlamıştır. Sâmâniler devrinde gelişen Yeni İran Şiiri, Gazneliler devrinde parlamış, Selçuklular çağında yükselmiş, Moğollar çağında da en yüksek noktasına varmıştır. Türk hükümdarları Farsça bildikleri için, İran şiirini çok sevmişler ve himaye etmişlerdir.

Sultan Mahmud'dan Sonra

Sultan Mahmud'un yerine oğlu Celâlu'd-Devle ve Cemâlu'l-Mille Ebû-Ahmed Muhammed geçmiştir. Bu şehzade, 997'den 1041 nisanına kadar Cûzcân (Hazar Denizi'nin güneyi) umumi valisi idi. Kardeşi Nasîru'd-Dîn I. Mes'ud, Isfahan ve Rey (Tahran) umumi valisi bulunuyordu; Sultan Muhammed'i devirip yerine geçmiş ve 2 ekim 1030'dan 24 aralık 1040'a kadar 10 yıl, 2 ay, 23 gün saltanat sürmüş, 1041'de öldürülmüştür. Yerine Sultan Muhammed tekrar hükümdar olmuş ve bu suretle önce 30 nisan 1030 - 2 ekim 1030 arasında 5 ay, 2 gün, sonra 24 aralık 1040 - nisan 1041 arasında 4 ay, ceman 10 ay saltanat sürmüştür. Sultan Muhammed, Ebû-Nasr Muhammed ibni Ebu'l-Hâris Ahmed ibni Muhammed'in kızı ile evliydi.

Bundan sonra Sultan Mes'ud'un büyük oğlu Şihâbuddin Mevdûd (1041-1048), bunun oğlu henüz çocuk olan II. Mes'ud (1048-1049), onun tahttan indirilmesinden sonra I. Mes'ud'un diğer oğlu Bahâu'd-Devle Ali Ebu'l-Hasan (1049-1051), sonra Büyük Sultan Mahmud'un küçük oğlu Mecdu'd-Devle Abdürreşid (1051-1052), onun öldürülmesinden sonra 57 gün "Kâfir-i Ni'met" denen mütegallibe Tuğrul (1052-1053), sonra I. Mes'ud'un oğullarından 1052'den beri tahta hak iddia eden Seyfu'd-Devle Ferrukh-zâd (1053-1059), sonra kardeşi Zahîruddin İbrahim (1059-1099), sonra bunun oğlu Alâ'u'd-Devle III. Mes'ud (1099-1115) saltanat sürdüler. I. Mes'ud'un oğullarından Belh valisi Mes'ud ile Lâhor (Pencap) umumi valisi iken 1042'de ölen Mecdûd da meşhurdur. Bu suretle I. Mes'ud'un en küçük oğlu Sultan İbrahim, 40 çocuk bırakmıştır ki, bunların en meşhuru, İmam Abdüihalık Cûzcâni ile evlenmiş olanıdır; bu evlenmeden meşhur Cûzcânî ulema ailesi türemiştir.

III. Mes'ud'un yerine büyük oğlu Kemâlu'd-Devle Şîr-zâd (1115-1116), onun öldürülmesinden sonra kardeşi Sultânu'd-Devle Arslan-Şah (1116-1117), onun da öldürülmesi üzerine kardeşi Yemînu'd-Devle Gazi Behram-Şah (1117-1152) tahta geçtiler. Sultan Behram-Şah'ın 35 yılık saltanatından sonra oğlu Mu'izzu'd-Devle Husrev-Şah (1152-1160), sonra bunun

oğlu Tâcu'd-Devle Husrev-Melik veya Melik-Şah (1160-1187) tahta geçtiler. Behram-Şah'ın küçük oğlu Devlet-Şah, 1150'de öldürülmüştü. 27 yıllık saltanattan sonra Husrev-Melik'in tahttan indirilmesi ve 4 yıl sonra 1191'de de öldürülmesi üzerine, aynı yıl bunun oğlu ve Gazneliler'in sonuncu imparatorluk veliahdi Behram-Şah'ın da katli ile, hanedan tarihe karışmış oldu.

III. Mes'ud, Büyük Türk Hakanı Selçuklu Sultan Melik-Şah'ın bir kızı ile 1072'de evlenmişti; 35 yıl tahtta kalan Behrâm-Şah, bu evlenmeden doğmuştur, yani ana tarafından Sultan Melik-Şah'ın torunudur.

8. GAZNELİLER

1. **Alp Tekin** (Tigin) (962-963 = 1)
2. **İbrahim** (963-966 = 3)
3. **Bilge Tekin** (966-972 = 6)
4. **Pirî Tekin** (972-977 = 5)
5. **Sebük Tekin** (977-997 = 20)
6. **İsmail** (997-998 = 1)
7. **Sultan Mahmud** (998-1030 = 32)
8. **Sultan Muhammed** (1030 + 1040-1041 = 1)
9. **I. Sultan Mes'ud** (1030-1040 = 10)
10. **Sultan Mevdûd** (1040-1048 = 7)
11. **II. Sultan Mes'ud** (1048-1049 = 1)
12. **Sultan Ali** (1049-1051 = 2)
13. **Sultan Abdürreşid** (1051-1052 = 1)
14. **Sultan Tuğrul** (mütegallibe) (1052-1053 = 1)
15. **Sultan Ferrukh-zâd** (1053-1059 = 6)
16. **Sultan İbrahim** (1059-1099 = 40)
17. **III. Sultan Mes'ud** (1099-1115 = 16)
18. **Sultan Şir-zâd** (1115-1116 = 1)
19. **Sultan Arslan-Şah** (1116-1117 = 1)
20. **Sultan Behrâm-Şah** (1117-1152 = 35)
21. **Sultan Husrev-Şah** (1152-1160 = 8)
22. **Sultan Husrev-Melik** (Melik-Şah) (1160-1187 = 27)

BİBLİYOGRAFYA: Muhammed Nâzım, *The Life and Times of Sultan Mahmûd of Ghazna*, Cambridge, 1931; İqbâl M. Shafi, *Fresh Light on the Ghaznavîds, Islamic Culture*, XII, 1939, 189-234; A. Y. Yakubovskıy, *Gazne Devleti'nin Menşe'i ve Karakteri*, Türkçe trc. A. Caferoğlu, *Ülkü*, sayı 72-76, Ankara, 1939; İ. Kafesoğlu, *Mahmud Gaznevî, İslâm Ans.*, VII, 173-83; Y. H. Bayur, *Hindistan Tarihi*, c. I, Ankara, 1946, T.T.K. nş.; Muhammed Habîb, *Sultan Mahmud of Ghaznin*, Aligarh, 1927; Barthold, *Turkestan*, İngilizce tercemesinin ilk tabı: Londra, 1928.

VI. ÇİN'DE TÜRK HANEDANLARI

1. Ç'İLER (479-502 ve 550-577)

Çu hanedanından (M.Ö. 1050? - M.Ö. 256 = 794?) sonra Çin'de iktidara gelen 2. Türk imparatorluk hanedanı "Ç'i" hanedanıdır. Çin'in bellibaşlı imparatorluk hanedanları içinde XII.'sidir. 479-502 arasında 23 yıl Güney İmparatorluğu'nu, 550-577 arasında 27 yıl da Kuzey İmparatorluğu'nu işgal etmiş yani tam yarım asır iktidarda kalmıştır. Tabgaçlar, Ç'iler'in saltanatına son vermişlerdir.

Ç'iler, 313-376 arasında 63 yıl Kansu'da bir krallık kurmuşlardı. Oradan Güney Çin İmparatorluğu'nu ele geçirmişlerdir. Başkentleri Ç'ang-an idi. 7 imparator gelip geçmiştir.

Güney'de iktidarı kaybettikten 48 yıl sonra Kuzey İmparatorluğu'nu ele geçirmişlerdir. Kuzey'den de Tabgaçlar, yani başka bir Türk hanedanı tarafından iktidardan uzaklaştırılmışlardır.

Güney Ç'iler'e "Pei-tsi", Kuzey'dekilere "Ç'en" ve "Pei Çeu" da denmektedir.

Çin'deki Türk hanedanlarının, çok eski, köklü ve muhafazakâr, hattâ mütaassıp bir medeniyete sahip Çin gibi bir ülkede, daha doğrusu "kıta"da saltanat sürebilmek için, derhal Çinli'leştiklerini, Türk'lükle kan rabıtasından başka hiçbir alâkalarının kalmadığını burada tekrar etmek faydalıdır. Onun için, Çin'deki bu Türk asıllı hanedanlar, Çin'de Türk devleti kurmuş değiller, yüzlerce, binlerce senedir var olan Çin devletinde arada sırada iktidara geçmişler demektir. Hindistan'daki Türk devletleri ise böyle değildir. Onlar hiçbir şekilde Hindû'laşmamışlar ve Türk'lüklerini, Türk kültürünü korumuşlardır. Bunun sebebi Müslüman olmaları ve Müslüman dininin başka bir dine ve dolayısiyle kültüre geçilmesine imkân vermiyecek derecede yüksek bir seviyeyi haiz olması, bir de Hindistan Türk devletlerinin her yıl muntazaman kuzeyden, Türkistan'dan yeni ve taze Türk unsurları getirterek beslenmesidir.

2. TABGAÇLAR (TOBALAR) (386-534 ve 534-556)

Çin'de saltanat sürmüş Türk hanedanlarının en ünlüsü ve mühimmi, Tabgaçlar'dır. Zira Tabgaçlar, Hunlar'dan sonra Büyük Türk Hakanlığı tahtına çıkan Tabgaç boyundandırlar. Orta ve Kuzeydoğu Asya yani Türk kavimleri ile de çok sıkı alâkaları olmuştur. Çinliler'in "To-pa" dedikleri Tabgaçlar, Türk tarihinde o kadar tesir bırakmışlardır ki, onlardan sonra asırlarca Türkler, Çin'e "Tabgaç" demişlerdir (Türkler'in coğrafya isimlerini Türkçe'leştirmekteki harikulâde dikkate şayan temayülü malûmdur).

Çinliler'in "Toba" ve "Wei", Avrupalılar'ın "Topa" dedikleri Tabgaçlar, 386-534 arasında 148 yıl Kuzey İmparatorluğu'nda, 534-556'da 22 yıl da Batı İmparatorluğu'nda saltanat sürmüşler, 170 yıl Çin'e hâkim olmuşlardır. Çin'deki bellibaşlı imparatorluk hanedanlarının XV.'sini teşkil etmektedirler. Tabgaçlar'ın başkenti önce Ye (Anyang), 495'ten başlıyarak da Loyang şehridir. Tabgaçlar, Büyük Türk Hakanlığı tahtına oturdukları gibi, bu boyun çeşitli kabileleri başka devletler de kurmuşlardır. 338-376 yılları arasında 38 sene Kuzey Şansi prensliği, 338-476 arasında 138 sene de Kuzey Mançurya ve Kuzey Moğolistan prensliği, bunlara ait olmuştur. Bunlardan 2 hanedan iktidara gelmiştir: 398'de iktidara gelen, 572'ye kadar 174 yıl iktidarda kalan hanedan, II. Tabgaç hanedanıdır. 556-572 arasında, Çin'in küçük bir kısmında hüküm sürmüşlerdir. Bu müddet içinde, Türkler'de âdet olduğu üzere, Tabgaç hanedanının muhtelif prensleri, en büyüklerini imparator tanımak suretiyle Çin'in çeşitli bölgelerinde hüküm sürmüşlerdir. 534'te başlıca 2 şube görülmekte, sonradan bu şubeler birleşmektedir: Doğu Tabgaçlar 550'ye kadar 1 yıl, Batı Tabgaçlar ise 557'ye kadar 23 yıl devam etmişlerdir. Doğu'dakiler, Çin'in Ho-pei, Şan-si, Şan-tang, Ho-nan eyaletlerine hükmetmekte, Batı'dakiler ise Şen-si ve Kan-su'da saltanat sürmektedirler. Birincilerin başkenti Çang-tö, ikincilerin ise Çang-ngan'dır.

Saltanat ekseriya babadan oğula geçmiştir. 2. imparator Topa Tao, 434'te Apar hanedanından bir Türk imparatorluk prensesi ile evlenmiştir. Bu imparatorun kızını da Aparlar'dan Büyük Türk Hakanı olan Uti (431-444) almıştır. 6. imparator olan Topa Kiao'nun zevcesi İmparatoriçe Hu, oğlunun 13 yıllık saltanatı boyunca imparatorluk nâibesi olmuştur. 13. imparator Hiao Wu Ti'nin kızı, Aparlar'dan Büyük Türk Hakanı (520-521 + 522-552) Onahoey Kağan ile 533'te evlenmiştir. Bu Kağan, bu prensesten sonra, 538'de de Tabgaç imparatoru Wen Ti'nin kızını almıştır.

Bu suretle zaten aslen Türk olan bu iki Tabgaç prensesi, "Katun" yani Türk imparatoriçesi olmuşlardır. Onahoey Kağan'dan sonra Apar hanedanı iktidardan düşmüş, yerine Göktürkler'den Bumın Kağan gelmiştir. Bumın Kağan da 552'de yani tahta çıktığı yıl, sonuncu Tabgaç imparatorunun kızı olan Prenses Çang-lo ile evlenmiştir.

3. ÇÖLLER (ŞA-T'OLAR) (923-950)

Çinliler'in "Şa-t'o" dedikleri Çöl hanedanı, 923-950 arasında 3 imparator ile 27 yıl Çin'de saltanat sürmüştür. Şatolar, Heu-leang hanedanının yerine geçmiştir ve Çin'in XXII. imparatorluk hanedanıdır. Başkentleri T'ai-yuan ve Lo-yang (923-936), sonra K'ai-fong-p'ien (936-950) şehirleriydi.

Şatolar, Göktürk imparatorluk hanedanından inen prenslerdir. Bir Göktürk prensi olan Li K'o-yang (ismini Çinliler böyle yazıyorlar), 883'te Şan-si umumi valisi olmuş, 908'de 55. yaşında ölmüştür. Şatolar'dan ilk Türk imparatoru olan zat, bunun mânevi oğludur. Gerçek oğlu Li Ts'un-liu, 908'den 923'e kadar 15 yıl Kansu kıralı olarak saltanat sürdükten sonra 925'te ölmüştür. İlk imparatorun damadı olan Göktürk prensi, kayın pederinin yerine geçmiştir. Sonuncu ve 3. Şato imparatoru da bir Göktürk prensidir. Bunun babasının adını Çin kaynakları "Liu-Şih-yüan" şeklinde yazıyorlar.

Çin kaynaklarına göre Cengiz Han'ın mensup olduğu Kıyat ailesi, bu Şatolar'dan, binaenaleyh Göktürkler'den inmiş ve Türk asıllıdır. Ancak XII. asırda şimdiki Moğolistan'da Moğollar, Türkler'e nispetle çoğunluk teşkil ettikleri için, Moğol'laşmıştır.

4. HSİ-HSİALAR (1038-1227)

Hsi-Hsialar, Tibetli'leşmiş Türk'tür. Başkent Halabar olmak üzere Kansu, Ordos ve Şensi'de saltanat sürmüşlerdir. Çin'in XXVII. imparatorluk hanedanını teşkil ederler. 1038-1227 arasında 189 yıl devam etmişlerdir. 1210'da Moğollar'ı yani Cengiz Han'ı metbu tanımışlar, 1227'de Moğol imparatorluğuna katılmışlardır. 1125'ten beri Tibet, Çin hâkimiyetinde olduğu için, bu tarihten sonra Tibet ve Çin kavimleri arasında daha sıkı bağlar kurulmuştur.

İlk imparatordan sonra yerine oğlu Şen-tsung (1068-1085 = 17), sonra bunun yerine oğlu Hui-tsung (1085-1125 = 40), sonra bunun oğlu Kao-tsung (1125-1164 = 39), sonra da bunun oğlu olan Tu-tsung (1164-1174 = 10) tahta geçmiştir. Bundan sonra imparatorluk zayıflamıştır. Bu sıralarda Kuzey

Çin'de kudretli Kin İmparatorluğu saltanat sürmektedir. Hui-tsung'un büyük oğlu ve veliahtı Kin-tsung, kendinden önce öldüğü için, yerine küçük oğlu Kao-tsung geçmiş ve Kin hanedanı ile mücadele etmiştir.

1227'de Moğollar bu hanedanı ortadan kaldırmakla beraber, Prens Kong-ti (Ti-ping), Moğollar'a karşı atalarının tahtı için mücadele etmiştir. Daha doğrusu bu prensi elde bulunduran Hsi-Hsia ileri gelenleri bu işi yapmışlardır. Zira Kong-ti, 1279'da 9 yaşında ölmüştür. 1274'ten 25 şubat 1276'ya kadar küçük bir krallık ele geçirmekle beraber Moğollar tarafından kovulmuş, fakat onun nâmına mücadele edenler, 1279'da prens ölünceye kadar Moğollar'a karşı koymuşlardır. Bu sırada Çin'in kudretli hâkimi, Cengiz'in torunu Kubılay'dır. Prens namına mücadeleyi idare eden başbakan ve naip Kia Sseu-tao, 1279'da Kubılay'ın esiri olmuştur.

9. ÇİN'DE TÜRK İMPARATORLARI

A. GÜNEY ÇI HANEDANI (479-502 = 33)

1. **Tay-Kao** (479-482 = 3)
2. Wu-ti (482-493 = 11)
3. Yu-lin Wang (493-494 = 1)
4. Wu-ti (494)
5. Ming-ti (494-498 = 4)
6. **Ti Pao Kiuen** (498-501 = 3)
7. **Ho-ti** (501-502 = 1)

B. TABGAÇ (TOBA) HANEDANI (398-572 = 174)

1. **Tay Tsung Ming Yuen-ti** (Toba Sseu) (398-423 = 25)
2. **Tay Wu-ti** (Toba Tao) (423-452 = 29)
3. **Wen Çing-ti** (**Toba Siun**) (452-465 = 13)
4. **Hien Wen-ti** (**Toba Hong I.**) (465-471 = 6) (ölümü: 480?)
5. **Hiao Wen-ti** (**Toba Hong II.**) (471-499 = 28) (doğumu: 460?)
6. **Siuen Wu-ti** (Toba Kiao) (499-515 = 16)
7. **Hiao Ming-ti** (515-528 = 13)
8. **Çao** (528)
9. **Çung-ti** (528-530 = 2)
10. **Tung Hay** (530-531 = 1)
11. **Si-ti** (531-532 = 1)
12. **Heu Si-ti** (532)
13. **Hiao Wu-ti** (532-534 = 2)
14. **Tsing-ti** (534-550 = 16)
15. **Wen-ti** (550-551 = 1)
16. **Fi-ti** (551-556 = 5)

C. ŞATOLAR (923-950)

1. ... (923-936 = 11)

2. Şih Çing-t'ang (936-946 = 10)
3. ... (946-950 = 3) (öldürüldü)

BİBLIYOGRAFYA: **O. Franke,** ***Beiträge aus Chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker*****, Berlin, 1904; René Grousset,** ***L'Empire des Steppes*****, ilk tabı: Paris, 1941; Louis Bazin,** ***Recherches sur les Parlers T'o-pa, T'oung Pao*****, XXXIX, 4-5, Leiden, 1950, s. 228-329.**

VII. AVRUPA'DA TÜRKLER

1. KUNLAR (HUNLAR) (374-454)

Volga Hun Devleti ve Balamir

Türkler'in Hun boyu — ki bazı tarihçilere göre Oğuzlar' dır — Orta Asya'da Büyük Türk Hakanlığı'm Tabgaçlar'a bı raktıktan sonra, kısmen anayurdu terketti. Hun prenslerinin başlarına geçtiği kalabalık Hun kabileleri, iktidara alışmış zümre sıfatiyle, hâkim olacakları, tâbi sıfatiyle yaşayamıyacakları yerlere aktılar.

Malûm olduğu üzere, Türkler'e Orta ve Doğu Asya'dan dışarı taşmak, fazla nüfusu göndermek için iki yol açık olmuştur: batı ve güney. Doğuda Büyük Okyanus (Pasifik), kuzeyde Sibirya buzulları, bu istikametlerde göçü imkânsız kılıyordu. Güneyde Çin ve Hindistan ile İran, Batıda Doğu Avrupa bozkırları, Türkler'in önünde açıktı. Türkler, akın maksadı dışında nadiren yerleşmek üzere Çin'e akarlardı. Yabancı *bütün zümreleri temsil eden bu kalabalık ülkede, bir*kaç, hattâ bir, iki batın sonra Türk'lükten, Moğolluk'tan, Mançuluk'tan, Tunguzluk'tan, Tibetlilik'ten eser kalmıyordu. Ancak Müslüman olan Çinliler (Döngenler)'dir ki, Müslüman dininin sıkı kaideleri sayesinde cemaatlerini Çin'in insanlar denizinde erimekten kurtarabilmişlerdir. — Hindistan ve İran tarafları, yani güneybatı, Türkler için çok daha cazip gelmiştir. Türkler bu ülkelerde devamlı, büyük devletlere sahip olmuşlar, İran'ın büyük bir kısmını da — bugüne kadar — *Türk'leştirmişlerdir.*

Türkler için ikinci yol, batı olmuştur. Ural Dağları'nı ve Ural ırmağını atladılar mı, Türkler kendilerini büyük bir ovada, Rusya Ovası'nda buluyorlardı. Burası ve Karadeniz'in kuzeyi, Türkler'in çok sevdikleri ülkeler olmuş ve yüzlerce yıl bu memleketlere hâkim olmuşlardır.

İranlı unsurlarla karışık olan Sakalar istisna edilirse, Türkler'e bu batı yolunu açan ve Türk kavimlerinin bin beş

yüz yıl sürecek olan Doğu Avrupa macerasına girişmesini temin eden, Hun Türkleri'dir.

374'te Büyük Türk Hakanlığı'na mensup bir prens olduğu şüphesiz bulunan Balamir, Volga Hun Devleti'ni kurmuştur. Bu suretle Volga boyları Türk'leşmeye başlamıştır. Bu devlet bir müddet sonra yıkılmış ve Hunlar, yeni gelen Türk zümreleri, Bulgarlar ve Hazarlar içinde erimişlerdir.

Attila Hanedanı

Hunlar'ın daha büyük zümresi, Volga'dan sonra da yollarına devam etmişler, Kafkasya'ya, Karadeniz kuzeyine, nihayet Macar Ovası'na yayılmışlardır.

Bu zümrenin başında Muncuk, Oktar, Ruga (Rua) ve Aybars adlı 4 kardeş bulunmaktadır. Bunların Hun imparatorluk hanedanına mensup olduğu, en büyük tarihçiler tarafından kabul edilmektedir. Zaten hanedandan olmıyan kimselerin Türk boylarının başına geçmeleri, hele İslâm'dan önceki devirde, Türkler'in telâkkileri ile imkânsız bulunduğu malûmdur. Muncuk'un oğlu Attila, Hun yabgularından Çiçi Yabgu'nun —ki Türk tarihinin büyük şahsiyetlerinden biridir ve Hunlar bahsinde adı geçmiştir— 12. kuşaktan (batından) ve dolayısiyle Mete'nin (Oğuz Han'ın) 18. kuşaktan torunudur. Bu nazariye, F. Hirth, W. Radloff, J. B. Bury, F. E. Krause, Z. V. Togan gibi en büyük Alman, Rus, İngiliz, Türk çiniyatçıları (sinologları), altaistleri (turaniyatçı) ve türkologları (türkiyatçı) tarafından tam bir gerçek olarak kabul edilmektedir.

Gene bu büyük tarih ve lisaniyat âlimlerine göre, Attila'nın oğullarından Macarlar'ın adını "Csaba" şeklinde yazdıkları prens, Arpad hanedanının kurucusu Almos'un büyük babasının büyük babasıdır. Macarlar'ın ilk ve en meşhur krallık hanedanının Türk olduğu zaten malûm ve münakaşa edilmiyen bir keyfiyetti. Fakat yukarıdaki tarihçiler, Arpad hanedanını üstelik Attila'ya ve dolayısiyle Mete'ye bağlamaktadırlar. Bu da Türkler'in hanedan telâkkilerine uygundur (Macarlar bahsinde bu mevzua avdet edilecektir).

Avrupa Hun (aslı Kun'dur) Türk İmparatorluğu ancak 31 yıl kadar devam ettikten sonra dağılmıştır. 425 yıllarında Hunlar'ın bir imparatorluk teşkil edecek derecede ehemmiyet kesbettikleri muhakkaktır. Önce Oktar, sonra kardeşi Ruga (Rua), Hun tahtına oturmuşlardır. Ruga'nın 434'te ölümünden sonra Muncuk'un iki oğlu, Bleda (Buda) ile Attila, iktidarı paylaşmışlar, fakat büyük kağan mevkiinde Bleda

kalmıştır. 395 yıllarında doğan Bleda, 434'ten 445'e kadar 11 yıl saltanat sürmüştür. Bu tarihte 50 yaşlarında iken öldürülmüştür.

Kardeşi Attila, 400'de doğmuş, 434'te Doğu Kağanı ve veliahi olmuş, 445'te tek başına imparatorluğun başına geçmiş, 9 yıl sonra 53 yaşında ölmüştür. Zevcelerinden ikisinin adını biliyoruz: Arıkan ve İldike. *İldike ile evlendiği gece ölmüştür.*

Attila'nın 3 oğlu, İlek, Dengizik, İrmek, Arıkan'dan doğmuşlardır. Ayrıca Dobruca valisi olan Hernak adında bir oğlu ve Arpadlar'ın atası sayılan Csaba adında diğer bir oğlu daha olduğu anlaşılmaktadır. Attilâ'nın yerine bunlardan İlek geçmiş, fakat ertesi yıl, 454'te öldürülmüştür. Bu tarihten sonra büyük imparatorluk dağılmıştır. Dengizik, Hunlar'dan toplıyabildiği kısmın başına geçmiş, 496'da öldürülünceye kadar 15 yıl, Hun devletini muhafazaya gayret etmiştir. Dengizik, Kuzey Karadeniz ve Romanya'da, ona tâbi olan kardeşi İrnek (İrmek) de Ukraynada saltanat sürmüştür. 496da Dengizik öldürülünce, İrnek, Bizans'a tâbi olmuş ve daha bir müddet Dobruca'da hükümdarlık yapmıştır. Batı Roma imparatorluğuna son veren Odoakr (Odovakar), Attila'nın meşhur nazırı ve Skir kıralı Edekon'un oğludur. Batı Roma'nın düşüşü sırasında İrnek, henüz hayatta, fakat Dobruca'da mütevazı bir hükümdardı.

Hunlar'ın, Attila'nın imparatorluk başkentinin nerede olduğu çok tartışılmıştır. Son tetkikler, bu başkentin bugünkü Segedin şehri civarında bulunduğunu göstermektedir (Tisa'dan Maros kolunun ayrıldığı mahal).

Avrupa Hunları'nın Tarihî Ehemmiyeti

"Kun", Türkçe'nin Argu lehçesinde "koyun" demektir. Bu mâna bilindikten sonra Kunlar'ın Hindistan'da kurdukları imparatorlukta geçen "Akhun", "Karahun" gibi tâbirler anlaşılır (Türkler'in Akkoyunlu, Karakoyunlu boyları da vardır; XIV. asırda tarih sahnesine çıkacaklardır).

Hunlar'ın Orta Asya'dan Macar Ovası'na geldikleri zamana kadarki tarihleri hakkında çok az şey biliyoruz. Attila'nın büyük babasının Kuzey Karadeniz'de mühim bir Türk devleti kurduğu muhakkaktır.

Yıldırım hızı ve tesiri ile görünüp kaybolmalarına rağmen, Hunlar'ın bıraktığı izleri günümüzden de takip etmek mümkündür. İmparatorluk dağılınca Hunlar, Doğu Avrupa'da devlet kuran Hazar Türkleri'nin imparatorluğuna katılmışlardır. Avrupa'da kalanlarının bir kısmı sonradan gelen Apar-lar'a katılmış, bir kısmı da Slav ve Germen, hattâ Latin ka-

vimleri içinde eriyip gitmiştir. Antropologlar, Çekoslovakya batısında ve Bavyera'da Ulm civarında "Türk tipli" insanlara tesadüf etmişler ve bunların Hunlar'dan inme olduğu neticesine varmışlardır. Macaristan'da, Çekoslovakya'da, Almanya'da birçok yer ismi de Hun Türkçe'si ile izah edilebilmiştir (Türkler'in coğrafya isimlerini Türkçe'leştirmekteki hayrete değer kabiliyetlerini tekrar hatırlatmakta fayda vardır). Bugün öz Türkçe isimlere Çin'den Adriyatik'e kadarki coğrafya sahalarında raslandığı, bu isimlerin çağımızdaki atlaslardan bile bir türlü silinemediği hatırlanırsa, bu husus fazla hayret uyandırmaz.

445'te Hunlar'dan mühim bir zümrenin Attila'nın hayatında Kafkas Dağları'nı kuzeyden aşıp Âzerbaycan'a girip yerleştikleri malûmdur. 465'te Hun federasyonundan Ağaçeri kabilesi de Âzerbaycan'da bulunan Türk zümrelerine katılmışlardır. 305 senesinde Sabir Türkleri'nin bu ülkeye geldikleri bilinmektedir. Sabirler, Batı Sibirya'da yaşarlardı ve "Sibirya" adı da bu Türk kabîlesinin isminden gelmektedir. Daha XIV. asırda, Avrupa'ya göçmemiş Sabir grupları Sibirya'da yaşamakta devam ediyordu. Sabirler'in en mühim kısmı, Hazar imparatorluğuna katılmışlardır. Bunlardan bir zümre de 515'te Anadolu'ya girmiş, Ankara ve Kastamonu'ya kadar akın yapmışlardır. 527'de Anadolu'dan çekilip Âzerbaycan ve Dağıstan'a dönmüşlerdir. Sabirler'in sayısı VI. asırda yarım milyon olup, bazı Bizans'ın, bazı İran'ın müttefiki olmuşlardır. Bu suretle, XI. asırdan sonra tamamen Türk ülkesi olan Kuzey Âzerbaycan'ın Türk'leşmesi, Hunlar çağından başlamıştır.

Husrev Enûşirvân'ın şehenşahlığı zamanında Sâsânî ülkelerinden geçen tahminen 50.000 kişilik bir Türk zümresi de (Bulgar ve Belencer boylarına mensup) Güney Âzerbaycan'da yerleşmiştir. Aynı şehenşah, Türkler'in Yazar ve Sul boylarına mensup birtakım kabîleleri, Horasan'dan getirtip Âzerbaycan'a iskân etmiştir.

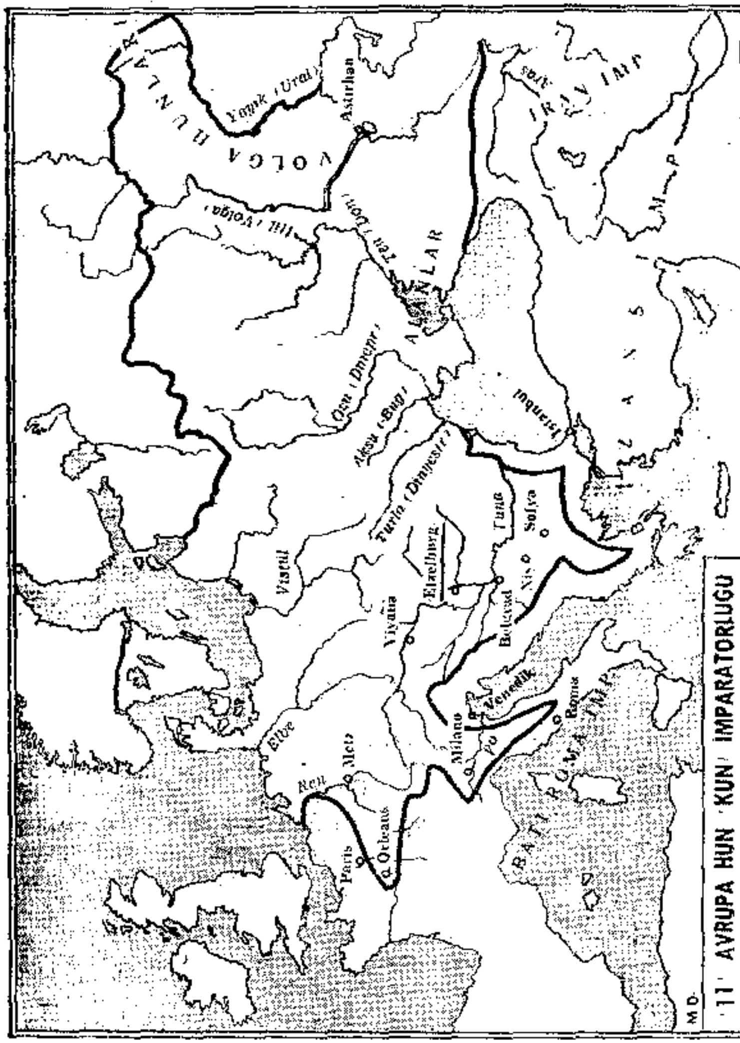
Hun Kültürü

Huhanye (Huhansie) Yabgu ile Çiçi Yabgu'nun uzun yıllar iktidar çekişmesine girişmeleri, Büyük Türk Hakanlığı'na hâkim olan Hunlar'ın bazı boylarını geniş ölçüde memnuniyetsizliğe sevketmişti. İktidardan uzak düşen bu boylar, Çiçi Yabgu'nun idaresinde batıya çekilmişler ve Çin nüfuzundan çok uzaklaşmışlardı. Çiçi Yabgu, Talas boylarına gelmiş, Isık Göl havzasını da ele geçirmişti. Bu suretle Türkler'in hâkim unsurunun mühim kısmı, batıya gelmiş oluyordu. Çiçi Yabgu'dan ve hele

Hun hanedanının iktidardan düşmesinden sonra Hunlar'ın en büyük kısmı batıda toplandı ve Avrupa'ya aktı. Bu suretle Avrupa kültürü ile Türk kültürü arasında geniş bir temas husule geldi. Kuzey Kafkasya'da İran ırklarından Alanlar vardı. Hunlar'la Alanlar'ın teması geniş ölçüde oldu. Hunlar'ın bu göçlerini, arkeolojik keşifler sayesinde doğudan batıya doğru oldukça muntazam şekilde takip etmek mümkündür. Meselâ Kazakıstan'da Borovogo Gölü kıyılarında bulunan altında mamul eşya, Hunlar'ın doğudan batıya doğru katettikleri bir merhaleyi göstermektedir. Volga bölgesinde de tipik bir Orta Asya Hun kılıcı bulunmuştur; bu kılıç, eğri Türk kılıçları biçimindedir. Volga boylarının kuzeyleri daha bu devirlerde Fin kavimleri ile meskûn değildi. Fin kavimleri, bu bölgelere VI. - VIII. asırlarda yerleştiler ve Türkler'i, Volga'nın daha güney kıyılarına doğru ittiler. Onun için Hunlar çağında Volga'nın kuzey bölgelerinde de Türk unsuru bulunuyordu.

Hunlar, Volga'dan sonra Don havzasına geldiler. Arkeolojik keşifleri bu havzada da takip etmek mümkün olmaktadır. Don'dan az sonra da bu Türk kavmini Dinyeper'de görüyoruz. Kırım yarımadasını da geniş ölçüde iskân etmiş ve Türk'leştirmişlerdir. Nehirden nehre atlamak suretiyle nihayet Tuna'ya erişmişler ve Macar Ovası'nda, büyük bir geçici imparatorluk kurmak üzere kuvvetlerini teksif eylemişlerdir. Macaristan'da Hunlar, zamanımıza kadar izleri görülen şiddetli kültür tesiri yapmışlardır. Güney Rusya'da bulunan Cermenler'in büyük kısmı, bu Hun akını önünde Almanya'ya gelmişler, bu suretle Güney Rusya'da hiç Cermen kalmamıştır. Hunlar'ın yerleştikleri bölgelerden biri de Silezya'dır ve bu ülkede de büyük kültür izleri bırakmışlardır.

Avrupa medeniyetinin Hun Türkleri'nden aldığı başlıca unsurları büyük Fransız tarihçi ve coğrafyacısı Fernand Grenard, şöyle hulâsa ediyor: *(Grandeur et Décadence de l'Asie,* II-3): "O zamana kadar Avrupalılar'ın meçhulü olan iç çamaşırı, at koşumları ve Türkler'in atlarını eyerleme usulleri, askerliğe ve süvariliğe dair birçok husus; birçok coğrafya ismi ve mefhumu... Yunan, Romalı, Gol ve Cermenler'in meçhulü olan ve Türk atlısına emsalsiz bir üstünlük veren at donatımına ait birçok hususlar, Hunlar'dan iktibas edilmiştir. Batı Roma'nın son imparatoru olan Romulus'un adına Batı İmparatorluğu'nu idare eden babası Oreste, Attila'nın eski bir subayı idi ve askerî terbiyesini Türkler'den almıştı. İtalya'ya hâkim olan meşhur Odoacre da, Attila'nın nazırlarından birinin oğluydu".

Attilâ

Tarihin ve Türk tarihinin en büyük şahsiyetlerinden biri olan Attila'nın hayat ve şahsiyetini de kısaca gözden geçirmek icap eder. Zaten Avrupa Hun imparatorluğu demek, hemen hemen Attila demektir.

IV. asır ortalarında Kuzey Kafkasya'da Alanlar'ı hâkimi-

yetlerine alan Hun Türkleri, 359'da İran'a, 363'te kuzeyden Kafkas Dağları'nı aşarak Güney Kafkasya'ya, daha sonra Güneydoğu Anadolu'ya, hattâ Mezopotamya'ya kadar inmişlerdir. Bununla beraber Hunlar'ın en kalabalık boyları Karadeniz'in kuzeyinde ve Kırım'da, bilhassa Don nehrinin doğusunda bulunuyordu. Hunlar'ın başkentinin 417 yıllarında Hazar Denizi kıyılarında iken 430 yıllarında bugünkü Bulgaristan'da Sofya civarına nakledildiğini biliyoruz. Attila, Hunlar'ı cihanın hâkimi vaziyetine getirmek istemiş ve projesini tamamlamaya da ramak kalmıştır. Doğu ve Batı imparatorluklarını ezdikten sonra Attila, İran imparatorluğunu fethetmek istiyordu. İran seferine çıkmak üzereyken, beklenmiyen şekilde ölmüştür.

Attila ilk gençliğini bir Roma sarayında geçirdi; Roma kültürünü ve Latince'yi öğrendi; bilhassa Roma imparatorluğunun bütün zaıflarına dikkat etti ve tahta çıkınca bu zaıflardan dâhice faydalanmasını bildi. Önce Doğu Roma (Bizans) üzerine yürüyüp imparatorluğu yıllık vergiye bağladı. Bir Roma imparatoru için yabancı bir devlete yıllık vergi vermek, görülmemiş bir zillet teşkil ediyordu. Nitekim birkaç yıl sonra Bizans İmparatoru, vergiyi kesti. Bunun üzerine Attila, Bizans üzerine yürüdü. Belgrad, Niş, Filibe gibi mühim şehirleri aldıktan sonra, Gelibolu yarımadasına geldi. Bizans ordusu Attila'nın karşısında müthiş bir bozguna uğrayınca İmparator, eskisinden çok daha ağır bir yıllık vergiyi kabullenerek Türk cihangirini İstanbul kapılarından uzaklaştırdı.

Bir müddet sonra tekrar Bizans ile arası bozulan Attila, Balkanlar'da 70 Bizans şehir ve kasabasını Hun imparatorluğuna kattı. Mora'ya ve İstanbul kapılarına kadar Doğu Roma topraklarını çiğnedi. Attilâ'dan son derece ürken Bizans, başka kurtuluş çaresi göremiyerek, Türk hakanını zehirletmek üzere bir suikast hazırladı. Fakat suikast akim kaldı. Attilâ, Bizans'a elçi gönderdi. Tehdit ederek, suikastin başı olan Bizanslı'nın teslimini istedi. Mesele çıkarıp yeniden harbe girmekten çekinen Bizans İmparatoru, suikasti kendi emriyle hazırlıyan adamın başını kestirip Attila'ya gönderdi.

Zaten bu sıralarda Attila, gözlerini Batı Roma'ya çevirmiş bulunuyordu. O zamana kadar Batı Roma'nın dostu idi. Fakat Batı Roma tahtına hak iddia edenlerin kendisine sığınması üzerine, siyasetini değiştirdi. İmparator III. Valentinianus'un kızkardeşi Prenses Honoria, doğacak çocukları tahta rakîp olmasın diye, evlenmemeye mahkûm edilmişti. Bunun üzerine intikam almak istiyen Prenses, Attila'ya bir nişan yüzüğü gönderdi. Attila, prenses'in bu teklifine cevap

bile vermedi. Fakat Batı Roma ile bozuşmak için bahane ararken, aklına, yıllar önce cereyan eden bu hâdise geldi. Bu sıralarda Prenses Honoria, saray adamlarından birisiyle seviştiği iddiası ile annesi İmparatoriçe Placidia tarafından önce İstanbul'a, sonra da Ravenna'ya (İtalya'da) gönderilmişti, göz hapsindeydi. Bunu öğrenen Attila, Batı Roma İmparatoru'na elçi gönderdi; nişanlısının hemen serbes bırakılmasını, müstakbel zevcesi olan Prenses Honoria'nın miras ve çeyizi olarak da Batı Roma imparatorluğunun yarısının kendisine verilmesini istedi. Siyasi gerginlik, zirve noktasına erişmiş bulunuyordu.

Bu sıralarda Attila'nın bütün endişesi, iki Roma imparatorluğunun kendi aleyhinde birleşmesi ve ikisiyle beraber aynı zamanda iki ayrı cephede harb etmek mecburiyetinde kalması idi. Bunu önlemek maksadiyle, hızla Batı Roma üzerine yürüyüp, ona baş eğdirip bertaraf etmek icap ediyordu.

Atilla, Batı Roma'ya Galya'da ezmek istedi. Ren'i geçerek Galya'ya (Fransa) girdi. Metz ve Reims şehirlerini aldı. 24 haziran 451'de, Orléans şehri yakınlarında, Batı Roma ile müttefiki Batı Gotları'nın büyük ordusunu karşıladı. Çok kanlı geçen ve iki taraftan 165.000 zayiatla neticelenen meydan muharebesinden, iki taraf da kesin netice alamadı.

Ertesi sene Attila, doğrudan doğruya İtalya üzerine yürüdü. Milano ve Pavia şehirlerini aldı. Her an Attila'nın Roma'ya girmesi bekleniyordu. Papa III. Leo, Attila'nın karargâhına giderek, Roma'yı çiğnememesi için yalvardı. Türk Hakanı, tekrar Doğu Roma üzerine yürümek niyetinde olduğu için, Batı Roma'nın yıllık vergi vermek suretiyle sulh isteğini kabul etti, geri döndü.

Attila, tarihin en büyük cihangirlerinden biridir. Maksadı, bütün cihangirler ve kendinden önce gelen Büyük İskender ve Mete gibi, mümkünse bütün dünyaya hâkim olmaktı. Akılların zor kabul edeceği genişlikte bir imparatorluk bıraktı. Avrupalılar'ın "Tanrı'nın Kırbacı" dedikleri Attila, yıldırım hızıyla geldi ve geçti. Avrupa kavimleri arasında küçük bir ekalliyet teşkil eden Türkler, ondan sonra bu geniş ülkeleri elden çıkardılar. Avrupa Hun imparatorluğunu gösteren harita, Attila'nın Orta İsveç'ten Kuzey Kafkasya'ya, Ren kıyılarından Hazar Denizi'ne kadar uzanan devletini göstermektedir. Bu sınırlar dışında kalan İtalya, Fransa, Balkanlar gibi geniş ülkeler de, Türk cihangirinin mûtat akın yerlerinden olmuştur.

"İldiko" adında bir genç kızla evlenen Attila, zifaf gecesinin sabahında yatağında ölü olarak bulundu. Ağız ve bur-

nundan fışkıran kanlarla yatağı kıpkırmızı kesilmişti. Zevcesi, korkudan aklını kaybetmiş vaziyette odanın bir köşesine büzülmüştü. Ölümün şiddetli bir burun kanamasından mı, bir hastalıktan mı, bir suikast neticesi-mi husule geldiği anlaşılamadı.

Attila, çok büyük bir merasimle gömüldü. Cenaze altın bir tabuta kondu. Bu tabut bir gümüş, gümüş tabut da demir bir tabut içinde muhafazaya alındı. Gömüldüğü yer belli olmasın diye, mezarı kazanlar okla vurulup öldürüldü. Mezarın yanından geçen çayın mecrası değiştirildi, sular başka istikamete akıtıldı.

10. AVRUPA HUNLARI

1. **Balamir** (374-395? = 21?)
2. **Karaton** (395?-415? = 20?)
3. **Muncuk** (415?-425? = 10?)
4. **Oktar** (425?-430 = 5?)
5. **Ruga** (430-434 = 4)
6. **Bleda** (434-445 = 11)
7. **Attila** (445-453 = 8)
8. **İlek** (453-454 = 1)
9. **Dengizik** (454-469 = 15)

2. APARLAR (AVARLAR) (565-835)

Avarlar Avrupa'da

Hunlar (Kunlar) nasıl Büyük Türk Hakanlığı'nda iktidarı, taç ve tahtı kaybedince Tabgaçlar'ın hâkimiyetinde yaşamaktansa batıya, Avrupa'ya gelip büyük bir Türk devleti kurmuşlarsa, Tabgaçlar'dan sonra iktidara gelen Avarlar (Aparlar) da, Büyük Türk Hakanlığı tahtını Göktürkler'e kaptırınca aynı şeyi yapmışlardır. İktidarı Göktürkler'e bırakmak mecburiyetinde kaldıklarından 6 yıl sonra, 558'de Avrupa'da görünen Avarlar, 565'te bir asır önceki Hun imparatorluğunun enkazı ve toprakları üzerinde imparatorluklarını kurmuşlardır. Bu devlet, Hun devletinden çok daha uzun ömürlü olmuş, 835 yıllarına kadar 270 sene kadar devam eylemiştir. Fakat VII. asırdan sonra imparatorluk büyüklüğünü kaybetmiştir.

"Kagan" adını taşıyan Avrupa Avar imparatorlarının ilki Bayan Kağan'dır. Bayan Kağan'ın 5 oğlu vardı. 4'ü 601'de öldürüldükleri için, yerine 5.'si geçti. 616 ve 626'da Bizans'ı kuşatan Avar Hanı, bu zattır (Bizans bahsinde bu muhasaralardan bahsedilmiştir). Avarlar da Attila'nın başkentini veya ci-

varını başkent yapmış görünüyorlar ki, burası, bugünkü Macaristan'da Segedin şehri civarıdır.

Sonraki Avar hükümdarlarından Tudun Kağan, 796'da Aachen (Aix-la-Chapelle)'de müstakbel Batı imparatoru Charlemagne'ı resmen ziyaret etmiştir. Avar hükümdarlarından hiç olmazsa ikisinin Theodorus ve Abraham adlarını alan kağanların Hıristiyan olduklarını biliyoruz. Abraham'dan sonra tahta geçen II. Tudun'la Avar devleti dağılmıştır.

Göktürkler, Büyük Türk Hakanlığı'nda Avarlar'ın yerine geçtikleri için, bütün yeni iktidara gelen hanedan ve şahısların psikolojisini taşıyorlar, yani en büyük ve amansız düşman olarak, iktidardaki seleflerini görüyorlardı. Bu yüzden, Avrupa'da Bizans'ı tazyik eden Avarlar'a karşı Göktürk - Bizans ittifakı meydana gelmiştir. Göktürkler, Avarlar'ın Bizans'ı yıkmaya muvaffak oldukları takdirde iktisap edebilecekleri güçden çekinmiş olacaklardır.

791'de Charlemagne'ın Avarlar üzerine kazandığı zafer, bu Avrupa Türk devleti için yıkıcı oldu. 796'da Avarlar, resmi din olarak Şaman'lığı bırakıp Hıristiyan dinini kabule mecbur oldular. Dış tazyikle yapılan böyle bir din değiştirme, ölüm demekti. Nitekim Avar devleti 40 yıl can çekiştikten sonra tarih sahnesinden çekildi. Charlemagne'ın Macaristan'a yani Avarlar'ın anayurduna kadar gelmiş olması, zaten devletin sonunu işaret etmişti.

Hıristiyan'laşan Avarlar, Avrupa kavimleri arasında eridiler. Bilhassa bugünkü Macaristan ahalisi arasında bol miktarda Avar kanı taşıyanlar mevcuttur ve bu tipler, antropologlar tarafından tesbit edilmiştir. Macaristan'da, Avarlar'dan kalma birçok eşya da bulunmuştur. Yalnız Macaristan'daki arkeolojik kazılarda 15.000 Avar mezarı açılmıştır. Avarlar'a ait çifte borulu bir de kaval bulunmuştur ki, bir Türk musiki aleti olmak bakımından çok alâkaya değer.

Avarlar ve Avrupa Devletleri

Avarlar, Ren'e dayanmışlar ve Frank kıralı I. Sigebert'i 566'da kesin şekilde mağlûp etmişlerdir. Bayan Han tahta geçtiği zaman, Dnyepr ile Don arasındaki Kuturgur ve Uturgurlar da Avar hâkimiyetinde idi; Don'un doğusunda yaşıyan Uturgurlar ve Onogurlar ise, Avarlar'ı Büyük Türk Hakanlığı'ndan kovan Göktürkler'e tâbi idi. Bu suretle Büyük Türk Hakanlığı tahtında selef-halef olan Avarlar ile Göktürkler'in büyük imparatorluklarını, Don nehri ayırıyordu. Fakat 569'da Göktürk hâkimiyeti Don'un batısına atlamış ve Avar tebaası olan Uturgurlar, Göktürkler'e itaat etmişlerdir.

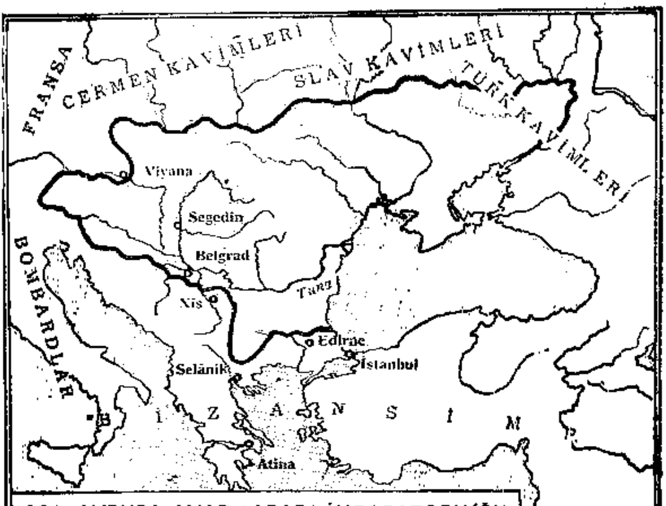
573'te İmparator Tiberius'un bizzat kumanda ettiği büyük Bizans ordusunu dağıtan Bayan Han, Bizans'a ağır şartlarını dikte etmiş ve Bizans'tan sonra münakaşasız surette Avrupa'nın en güçlü devletinin hükümdarı olmuştur. Bizans ile Avarlar'ın Avrupa'da üstünlük için gerçek bir mücadeleye giriştiklerine şahit oluyoruz. Gâh Türkler, gâh Bizanslılar bu mücadeleden galip çıkıyorlardı. Bir keresinde Bizanslılar, harbde, Bayan Han'ın 4 oğlunu birden öldürmüşlerdi. 601'deki bu bozgunun öcünü almak için Bayan Han, 616'da İstanbul önlerine kadar gelmiştir. 626'da İran ile ittifak edip, meşhur İstanbul muhasarası yapılmıştır. Rum kiliselerinde hâlâ okunan "Akathistos" ilâhisinde, bu muhasaradan kurtardığı için Bizanslılar, Meryem Ana'ya arz-ı şükran etmektedirler.

736'da Avarlar, Bavyera'ya girdiler. Bu suretle 20 yıl süren Avar-Bavyera harbi başladı. Harbin başında Avarlar'ın sınırını Tuna'nın güneyden aldığı sulardan Enns çayından geçiyor, yani bugünkü Avusturya'nın en mühim kısmı Türkler'de kalıyordu. Harbden yıpranmış olarak çıkan Avarlar, Avusturya'nın mühim bir parçasını Cermenler'e bırakmışlardır.

VIII. asrın son yıllarında hızla inhitat başlamış, Avarlar, Charlemagne'ın Franklar'ına yenilmişlerdir. 796'da Charlemagne'ın başkenti Aachen'e giden Tudun Kağan, Hıristiyan olmuş, fakat Frank hükümdarının Türkler'e düşmanlıktan vaz geçmediğini görünce 799'da Hıristiyan'lıktan tekrar atalarının Şaman dinine dönmüştür. Tudun Kağan, Bavyera'ya girip Charlemagne'ın kayınbiraderi Kont Gerold'ü yenip öldürmüşse de, halefleri 805'e doğru kesin olarak Hıristiyan dinini kabule mecbur kalmışlardır. 826'da II. Tudun Kağan'dan sonra devlet dağılmıştır.

Avarlar'ın Tarihi Rolü

Avrupalılar'ın "Avar" dedikleri bu kavmin Türkçe'de telâffuzunun "Apar" olduğu, Orhon Kitabeleri'nde bu şekilde yazılması ile sabittir. Avrupa Avar Kağanları da şüphesiz Büyük Türk Hakanlığı tahtında oturan Asya Avar Kağanları soyundan idiler. Bayan Kağan, sonuncu Asya Avar hanlarından birinin oğlu veya yeğeni olmalıdır. Ancak şimdiki bilgimizle, akrabalık derecesini tesbit edemiyoruz. Esasen Avrupa Avar hükümdarlarının sırası, adları, tarihleri hakkındaki şimdiki bilgilerimiz de gayetle mahduttur. Hunlar'dan Karahanlılar'a kadar bütün Büyük Türk hakanlığı tahtını işgal etmiş ve zaman zaman Çin'de, Hindistan'da, Avrupa'da saltanat sürmüş

(12) AVRUPA AVAR (APAR) İMPARATORLUĞU

Türk hanedanlarının aynı aileden indikleri hakkındaki Türk ananesi, gittikçe tarihçiler arasında daha fazla taraftar bulmaktadır. Bu aile, Aşena veya Asena yahut Gökbörü yani Bozkurt Sülâlesi'dir. Çeşitli hanedanların bu sülâlenin çeşitli dallarından türemiş olması, Türkler'in içtimai teşkilâtı ile mütenasip bir durum meydana getirmektedir.

Avarlar, Slavlar'ın gerçek hocasıdırlar. O zamana kadar devlet ve teşkilât mefhumlarından habersiz olan Slavlar'a bu mefhumları öğretmişler ve onları yakın istikbalde tarihî rol oynamaya namzet kılmışlardır. Avarlar, önlerindeki Slavlar'ı batıya ve güneye, Balkanlar'a doğru itmişlerdir. Avarlar'ın Avrupa'ya geldikleri yıllarda Türkler'in Onugur boyundan iki kabîle de (sayıları 20.000 olarak veriliyor), Kuzey Kafkasya'daki İran kavimlerinden Alanlar'la birleşerek Avrupa'ya girmişlerdir. Hun ve Bulgar Türk boylarından bazıları ile de birleşmek suretiyle büyük bir kuvvet meydana getirmişler, Macaristan ve Avusturya'dan geçip Almanya'nın Türingen bölgesine inmişler, burada kendilerine karşı çıkan Frank kıralı Sigebert'i esir etmişler, Karpat Dağları ile Tuna arasındaki memleketi tamamen ele geçirmişler, Lombardlar'ı İtalya'ya itmişler, 568'de Panonya'yı almışlar, 597'de Franklar'ı

tekrar bozmuşlardır. Bu geçici Türk-İran imparatorluğu birkaç yıl için Kuzey Kafkasya'dan Prusya'ya kadar uzanmış, Avarlar'ın gerçek öncüsü olmuştur.

Avarlar, Belgrad'ı düşürdükten sonra Hunlar'ın yolunu takip etmişler, 589'da Yunanistan'a ve Mora'ya gelmişlerdir. Selânik'i ve İstanbul'u ikişer defa muhasara etmişlerse de, alamamışlardır.

Avarlar'ın tarihte iz bırakan en büyük rolleri, Slavlar'ı Balkanlar'a itmek, sürmek ve getirmek suretiyle bu yarımadanın geniş ölçüde Slav'laşmasına sebep olmalarıdır.

II. AVRUPA AVARLARI

1. **Bayan Kağan** (565-602 = 37)
2. ... **Kağan** (602-626? = 24)
   ... (5 batın)
3. **I. Tudun** (791-803 = 12)
4. **Zodan** (803-805 = 2)
5. **Theodorus** (805-)
6. **Abraham**
7. **II. Tudun** (-835?)

3. HAZARLAR (468-965)

Hazar Türk Devleti'nin Umumi Manzarası

Doğu Avrupa'da imparatorluk kuran Türk kavimlerinden biri de Hazarlar'dır. Hazar devleti 468 yıllarından 965'e kadar takriben 597 yıl yani hemen hemen 6 asır sürmüştür. 620 yılında devleti artık bir imparatorluk şeklinde görüyoruz. Başkent, 468-7723 arasında takriben 255 yıl Belencer, 723-965 arasında 242 yıl da Etil (İtil) yani şimdiki Astırhan şehridir. O zamana kadar Şaman olan Hazarlar, 732-800 arasında Müslüman, 800'den sonra kesin şekilde Yahudi dinini kabul etmişlerdi. Bu dinler, resmî dinler olmuştur. Aslında imparatorlukta Şaman, Yahudi, Müslüman, Hıristiyan dinlerine mensup Türkler ve diğer kavimler, bir arada yaşamışlardır. 14. ve sonuncu Hazar Kağanı olan Yusuf, 965'te tekrar Müslüman dinine dönmüş, fakat artık devlet sona ermiş, Hazar kabîleleri, prenslik halinde varlıklarını daha bir asra yakın muhafaza etmişlerse de, tarihî rolleri bitmiştir. Bugün sayıları birkaç bin olan ve çeşitli ülkelere dağılan, eskiden topluca Kırım'da yaşıyan Yahudi dininden "Karaim" denen Türkler, Hazarlar'ın bakiyelerindendir. Hazar devleti, Yahudi dinini kabul eden tek Türk devleti olarak tarihe geçmiştir. 732'de Müslüman olup 68 yıl bu dini imparatorluğun resmi dini olarak muhafaza ettiğine

göre Hazar devleti, aynı zamanda ilk "Müslüman Türk" devleti sayılmak icap eder.

Z. V. Togan'a göre Hazar kağanları hanedanı, Göktürkler'in Batı şubesinden inmiştir. Yani Göktürk hanedanından ve Göktürk (Açena / Bozkurt) Sülâlesi'ndendir ve bu husus, kesin olarak kabul edilebilir (*İbn Fadlan*, 269-70). İmparatorluk haline gelmezden önce 1,5 asır kadar saltanat süren Hazar kırallarının ismini bilmiyoruz; bunları bildiren bir vesika ortaya çıkarsa, Hazarlar'ın Göktürkler'den hangi kağana bağlandıkları belli olacaktır.

Din hususunda Türkler'in müsamahalı davranışını son haddine götürdükleri ve boyuna din değiştirdikleri görülen Hazarlar, komşu devletlerle sıkı akrabalık bağları kurmaya itina etmişlerdir. Bu hususta bilhassa Bizans'ı ön plâna almışlardır. Zira Hazarlar'ın en büyük alâkası, bu en büyük Hıristiyan devleti ile idi. Bizans Karadeniz'in güney ve batı kıyılarına, Hazar Türkleri ise kuzey ve doğu kıyılarına hâkim bulunuyorlar, bu denizi müşterek iç deniz halinde kullanıyorlardı.

Bizanslılar'ın "Theodora" adını verdikleri bir Hazar Türk imparatorluk prensesi, 695'te imparator II. Justinianus (685-695 ve 705-711) ile evlenmiş ve Bizans İmparatoriçesi olmuştur. Bizans'ta "Eirene" adı verilen bir Hazar prensesi, Çiçek de, imparator V. Constantinus Kopronymus (741-775) ile 732'de evlenip Bizans İmparatoriçesi olmuştur. Bu izdivaçtan doğan imparator IV. Leo (775-780), tarihte "Khazar" diye meşhurdur. Yani ana tarafından Hazar kağanının torunudur.

Araplar'la yani İslâm İmparatorluğu ile de sıkı bağlar kurulmuştur. Bir Hazar prensesi 760'a doğru Abbâsîler'in Ermeniye umumi valisi Yezîd ibn'Usaydu's-Sulemî ile evlenmiş ve bu prenses 764'te ölmüştür. Başka bir Hazar prensesi de 798'de meşhur Abbâsî veziri Fazl ibni Yahyâ Bermekî ile evlenmiş ve bu izdivaç, Halife Hârûnu'r-Reşîd zamanına tesadüf etmiştir.

Hazarlar'ın Tarihî Ehemmiyeti

Hazarlar, rakîpleri Bizans ile umumiyetle dostça münasebetler kurmuşlardır. 2. Hazar prensesinin Bizans tahtına imparatoriçe olarak çıkması, bunu gösterir. 627'de Hazar birliklerinin yardımıdır ki İstanbul'u İranhar'ın (Sâsânîler'in) eline düşmekten kurtarmıştır. 718'de Araplar'ın İstanbul muhasarasında Bizans'a yardım edenler arasında, Hazar ve Bulgar Türkleri'nin de birlikleri vardı. Türkler'in harb sanatın-

daki müstesna vaziyetleri hatırlanırsa, bu yardımların ehemmiyeti tebarüz eder.

Hazarlar, Orta Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine gelip Doğu Avrupa'da devlet kurdukları zaman, buralarda eskiden gelip yerleşmiş Türk kavimlerine, Kuturgurlar'a, Hunlar'a, Avarlar'a, Bulgarlar'a, bilhassa Onugurlar'a raslamışlar, onları hâkimiyetlerine alarak güc kazanmışlardır. Hazarlar'ın ilk zamanlarda Göktürkler'e yani Büyük Türk Hakanlığı'na tâbi oldukları istidlâl edilmektedir. Başkent olarak evvelâ Kuzeydoğu Kafkasya'da, Dağıstan'da Belencer (şimdi: Anderey) ve Semender (Kızlar) şehirlerini seçmişler, sonra kuzeye, Hazar Denizi'nin kuzey kıyısına, Volga deltasına nakletmişlerdir. Hazarlar arasında Yahudilik ve Müslümanlık ile beraber Hıristiyan dini de çok yayılmıştı. Prenslerin içinde Hıristiyan olanlar da vardı. Asırlarca Doğu Avrupa'da Türk devlet teşkilâtı, kültür ve medeniyetini yaşatan ve temsil eden Hazarlar, Avrupa kavimlerine derinden tesir etmişlerdir. Macaristan kırallığını kuran Türk Arpad hanedanı, Hazarlar'ın Kabar kabîlesine mensuptur. İskandinavya kavimleri bile içtimai teşkilâtlarında Hazar müesseselerini taklit etmişlerdir. Müstakbel Rus milliyetinin teşekkülünde de Hazarlar'ın medeni tesiri büyük olmuştur. Hazarlar'ın harb ve istihkâm bilgilerini, Bizans ve Müslüman imparatorlukları gibi o zaman cihanın en büyük ve medeni devletleri dahi iktibas etmişlerdir.

Resmî dinin Yahudi dini olmasına rağmen Hazar kağanları, bu mevzuda dinî bir siyaset güdüp bütün tebaalarını bu dine sokmak gayretinde bulunmamışlardır. Hattâ Hazar imparatorluğunda en kalabalık kitleyi Müslümanlar'ın teşkil ettiğini biliyoruz. Sonra Hıristiyanlar, sonra Yahudiler, sonra Şamanlar geliyorlardı (son zamanlarda).

Hazar imparatorluğuna öldürücü darbeyi vuranlar, Baltık ile Karadeniz arasında geniş bir devlet kuran ve başkentleri çok kuzeyde Novgorod'da bulunan Normanlar olmuştur. Bunlar, modern Ruslar'ın atalarıdır. Burada Türk tarihinde birinci derecede ehemmiyeti haiz olacak olan Ruslar'ın menşei hakkında da birkaç söz söylemek gerekmektedir. O çağda "Ruslar", İskandinavyalı Norman idiler ve İsveçce'nin bir lehçesini konuşurlardı. Sonraki asırlarda bu bir avuç Norman, Kuzey Slavları arasında erimiş, Slavca'nın bir lehçesini yani bugünkü Rusça'yı kabul etmiştir. 1000 yılı civarında Normanlar, tamamen Slav'laşmışlardır (Minorsky, *Ruslar*, İA, IX, 788b) Bulgar Türkleri de aynen bu macerayı geçirmişlerdir (az aşağıda Bulgarlar bahsine bakınız). Sayıca çok az olan hâkim Bulgar Türkü, Balkan Slavları arasında eriyip dillerini kaybet-

mişler ve Güney Slavca'nın bir lehçesini, Bulgarca'yı kabul edip Slav'laşmışlardır.

O zaman Norman olan Ruslar, Hazarlar'ı takliden hükümdarlarına "kağan" demişlerdir; halbuki hükümdarlarının unvanı, Cermence bir unvan olan "knyaz" yani "büyük prens" idi.

Müslüman Araplar ve Hazar Türkleri

721-723 arasında Müslüman Araplar, Hazar İmparatorluğunun güney sınırını aştılar, Kafkas Dağları'nı geçip Dağıstan'a girdiler ve Hazar başkenti Belencer'i aldılar. Bunun üzerine Hazarlar, yukarıda söylendiği üzere, başkentlerini takriben 500 km. kuzeydeki Etil'e yani bugünkü Astırhan civarına naklettiler. 732'de müstakbel Emevî halifesi Mervân ibni Muhammed, 40.000 askerle bütün Dağıstan'ı Hazarlar'dan alıp İslâm İmparatorluğu'na bağladı. 737'de 150.000 kişilik muazzam bir ordu ile çok daha kuzeye ilerledi, yeni Hazar başkenti Etil'e yani Volga'nın deltasına kadar geldi. Bu, İslâm'ın kuzeye doğru âzami ilerleyişini teşkil ediyordu (47° arz) (birkaç yıl önce Emevîler, Fransa'da 48° kuzeye kadar ilerlemişlerse de, bu, geçici olmuştur). Dağıstan'daki Belencer ve Semender gibi iki büyük Hazar şehrinden sonra şimdi Etil alınmak isteniyordu. Şehir muhasara edildi. Hazar Hakanı da şehirdeydi. Volga'nın Araplar tarafından geçileceğini gören Hakan, Hazar Tarhan ismindeki kumandanın idaresindeki 40.000 kişilik bir Türk ordusunu bu işe mâni olmaya memur etti. Halife Mervân, Türk ordusunu dağıttı; muharebede başkumandan Hazar Tarhan da öldü. Hazar ordusunun zayiatı 10.000 ölü, 7.000 esir ve 10.000'den fazla yaralı idi. Bunun üzerine Hakan, Müslümanlar'dan sulh istedi ve Müslüman olduğunu teyit etti. Hazarlar arasında İslâm dinini yaymak için Emevîler, meşhur fakihlerden Nûh ibni Sâbitu'l-Esedî ile Abdu'r-Rahmânu'l-Khulânî'yi gönderdiler. Araplar, Dağıstan'a çekildi ve sulh yapıldı.

Bu ağır darbeye rağmen Hazarlar, batıda vaziyetlerini kuvvetlendirdiler. Bu sıralarda Kırım yarımadasında Türkler azınlıktı; ekseriyet Gotlar'da idi. Gotlar, küçük sitelerde yaşarlar ve Kırım'daki Hazar umumi valisine vergi verirlerdi. 787'de Hazarlar, Gotlar'ın site imtiyazlarını kaldırdılar ve ülkeyi doğrudan doğruya merkeze bağladılar. Bu tarihte artık Türkler'in Kırım'da ekseriyete erişmiş olduklarını kabul etmek mümkündür. Gene bu sıralarda Hazarlar, şimdiki Kiev şehrini kurmuşlardır.

Hazarlar'la Araplar'ın mücadelesi devam etti. 765'te Ast Tarhan'ın idaresindeki 100.000 kişilik bir Hazar ordusu, Kafkas Dağları'nı kuzeyden güneye aşıp Güney Kafkasya'ya girdi, İslâm İmparatorluğu'nun (o zaman iktidarda Abbâsîler bulunuyordu) Âzerbaycan ve Ermeniye eyaletlerini yağmaladı, 100.000 esir alıp geri döndü.

Hazarlar, dinî müsamahalarının sonsuzluğuna rağmen, resmi dinleri olan Yahudi dinini savunmayı şeref vazifesi olarak görüyorlardı. Endülüs'te (Müslüman İspanya) Araplar bir Yahudi havrasını yıktıkları için, Hazar Hakanı, mukabele olmak üzere Etil şehrindeki bir camiin minaresinin yıkılmasını buyurmuştur. 922'de geçen bu hâdise sırasında Etil'de, Halife Muktedir'in elçilik heyeti de bulunuyordu.

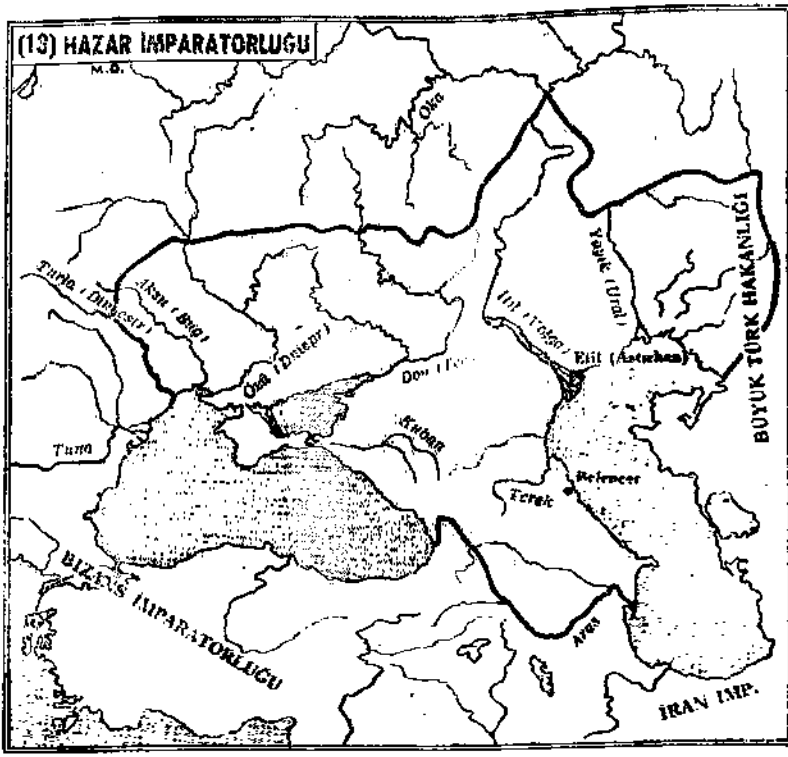
Halbuki Müslümanlık gittikçe kuvvetleniyor ve küçük bir azınlık, âdeta saray dini olan Yahudi dinini ister istemez tazyik ediyordu. Etil'de 10.000 Müslüman ve 30 cami vardı. Diğer şehirlerde de vaziyet Müslümanlar'ın lehine idi. İmparatorlukta 7 başkadı, Müslümanlar'ın hukuki işleriyle uğraşıyorlardı. Şaman dini mensupları gittikçe azalıyor, çoğu Müslüman, bir kısmı Hıristiyan, bazıları Yahudi oluyordu. Hazarlar'ın Türkçe Tevrat'ları vardı; bununla ibadet ederlerdi.

İmparatorluk geniş bir sahaya uzanıyordu. Başlangıçta Harzem'in yani Aral Gölü'nün güneyindeki delta bölgesinin de bir ara Hazarlar'a tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Şu halde Hazar hâkimiyet ve nüfuzu doğuda 60° tulüne kadar uzanıyordu. Volga Bulgar "ilteber"i yani hanı da Hazarlar'a bağlı bir Türk kıralı idi; Volga Bulgarları, Müslüman olmuşlar ve İslâm dini 55° kuzey arzına erişmişti. Üst-Yurt'ta yani Hazar ve Aral arasındaki ülkede ve daha kuzeyde yaşıyan Oğuzlar'ın "yabgu" denen kıralları da Hazarlar'ı metbu tanıyorlardı. Selçuklu hanedanının ataları, bu Oğuzlar'ın içinde bulunuyorlardı. Hazarlar'ın Âmû-Deryâ kıyılarından gelip Dağıstan, Kuzey Kafkasya, Astırhan, Kırım, Karadeniz kuzeyi gibi ülkeleri iskân ettikleri ve birçok Türk kavmini hâkimiyetleri altında tuttukları, üstelik uzun zaman devam ettikleri nazarı itibara alınırsa, devletin tarihî ehemmiyeti daha iyi tebarüz eder.

VIII. asırda imparatorlukta 7 Hıristiyan piskoposluğu vardı.

Müslüman Arap müellifleri, Hazar Denizi'ne Hazarlar'ın adını vermişler ve bu şekilde devam edip gitmiştir (Aral Gölü'ne de "Harzem Gölü" demişlerdir).

Hazarlar, bütün Türkler gibi cesur ve çok yüksek vasıf-

ta askerdiler. Abbâsî Halifeleri, Bizans imparatorları, Sâsânî şehenşahları, Hazarlar'dan hassa birlikleri teşkil etmişlerdir. Bunlar Bağdad'da Müslüman, İstanbul'da Hıristiyan, İran'da Âteşperest olmuşlardır. Bizans sarayında Hazar birliklerinin ve kumandanlarının nüfuzu büyüktü ve mühim siyasi rol oynamışlardır. Bazı merasimlerde imparatorlar, Hazar Türkleri'nin millî kıyafetini giyip törene iştirak ederlerdi.

Bulan'dan Yusuf'a kadar Hazar hakanlarının adlarını biliyorsak da, saltanat tarihleri meçhuldür. Bunlardan Bulan'ın halefi Ubaca onun oğlu, Hizkiya, Ubaca'nın ve Menahe (Mosses) de Hizkiya'nın oğludur. Sonra tahta geçen Hanuka, Bulan'ın küçük oğludur. Bundan sonraki hakanlar, baba-oğuldurlar. Sonuncu imparator Yusuf (Joseph), II. Hârûn'un (Aron) oğludur. Ondan sonra Hazar devleti bir prenslik derekesine düşmüştür; ancak Kırım'ın bir kısmı ile Azak Denizi'nin kuzey ve kuzeydoğu kıyılarını içine alan bu prenslik, XI. asrın sonlarına kadar devam etmiştir. Geniş sahalara ya-

yılan Hazarlar, yeni gelen Türk zümrelerine, Kıpçaklar'a, Peçenekler'e, Oğuzlar'a katılmışlardır. Etil şehrindeki Hazarlar da şehirdeki hâkimiyetlerini devam ettirmişlerdir. 1229'da Sübidey Noyan, Etil'i almış ve şehir yakınlarında Altın-Ordu imparatorluğunun başkenti olan Saray şehri kurulmuştur.

Hazar hakanlarından hiçbirinin mezarı bulunmamıştır. Bu mezarlar bulununca, Hazarlar hakkındaki bilgilerimiz fevkalâde artacaktır.

12. HAZARLAR

1. **Bulan** (620?-)	8. **II. Menaşe**
2. **Ubaca**	9. **Nisi**
3. **Hizkiya**	10. **I. Hârûn**
4. **I. Menaşe**	11. **Menahem**
5. **Hanuka**	12. **Benyamin**
6. **İshak**	13. **II. Hârûn** (-931)
7. **Sabulon**	14. **Yusuf** (931-965 = 34)

4. MACARLAR

Macarlar'ın Menşei

Macarlar, Orta Ural Dağları'nın batı yani Avrupa yamaçlarında yaşıyan bir Fin kavmi idi. Anayurtları 58° kuzey arzı civarındadır. Macarlar'ın en yakın akrabası olan kavimler, bugün Batı Sibirya'da yaşıyan tükenmek üzere olan Vogullar ile Votyaklar'dır. İşte bu Macar kavmi, komşuları olan Ugur Türk boyunun hâkimiyet ve komşuluğu altında geniş ölçüde Türk kültürü tesirinde kalmıştır. Bu tesirin en bâriz vasfı, Macarlar'ın atlı bir kavim haline gelmeleridir. Bilindiği üzere Türkler'le yakın akrabaları olan Moğollar ve Mançular tamamen bir atlı kavim oldukları halde, Fin kavimlerinden Macarlar dışında olan bütün ırklar, atsızdır. Bu atlanma hâdisesi, Macarlar'ın dünya siyasetinde rol oynamalarını temin etmiştir. Halbuki bütün diğer Fin kavimleri ve en mühimleri olan Finler (Finlandiyalılar), tarihte yabancı devletler hâkimiyetinde yaşamaktan başka hiçbir rol oynamamışlar, hiçbir devlet kuramamışlardır (Finlandiya devleti 1918'de kuruldu). Macarlar'ın fâtih ve hâkim ve devlet kurucu bir ırk hâline gelmesinde birinci âmil, atlanmalarıdır.

Macarlar, Avrupa Hun imparatorluğuna dahil oldukları zaman, atlı bir kavim haline gelmiş bulunuyorlardı. Tamamen Türk boylarının siyasi hayatını yaşıyarak güneybatıya doğru göçe başladılar. Gittikçe güneye, daha müsait ovalara ine ine

Perm bölgesinden sırasiyle Kazan, Simbirsk (Ulyanovsk), Penza, Tambov ve Saratov bölgelerine kadar gelmişler, V. asır ortalarında yani Avrupa Hun imparatorluğu dağılırken Volga boylarından Don boylarına nakletmişlerdir. IX. asra kadar takriben 4 asır Macarlar bu bölgede yaşamış ve Hazar Türk imparatorluğuna tâbi olmuşlardır. IX. asırda Peçenek boyundan Türkler'in şiddetli itmesiyle Don havzasını terketmişler, Donetz, Dniepr, Bug, Dniestr nehirlerini geçerek Besarabya'ya, az sonra da Prut'u da atlayıp Moldavya'ya gelmişlerdir. Bu anda Macarlar, kuvvetli Türk elemanları ile karışmış vaziyette idiler. Çoğunluk Macarca (bir Fin dili), azınlık Türkçe konuşmakla beraber, Macarlar, her hususta Türk kültürünü, âdetlerini kabul etmişler, Türk medeniyet camiasının bâriz unsurlarından biri olmuşlardı. Onlar gibi Şaman idiler.

Macarlar, Macar tarihçisi Eckhart'ın tâbiriyle "Hakiki Macaristan" olan bugünkü Başkurdistan'ın kuzeyinde iken, Büyük Türk Hakanlığı'na, bu arada Göktürkler'e tâbi kavimlerdendi. Sonra Hazarlar'a tâbi oldular. Fakat Hazarlar da ilk zamanlarda Büyük Okyanus ile Karadeniz arasında uzanan Göktürk Hakanlığı'na tâbi bir devletti. Macarlar'a Batılılar'ın verdikleri isim (Fransızca Hongrois, Almanca Ungar, Latince Ungri, Rusça Venger vs.), Türkler'in bu kavme verdikleri Türkçe "On-Ogur" yani "On Kabile" adından gelmektedir. Macarlar, Göktürk yazısını biliyor ve kullanıyorlardı. Yalnız ilk anayurtlarında değil, şimdiki anayurtlarında yani Macaristan'da da Göktürk alfabesini kullanmışlardır. IX. asra kadar Hazar imparatorluğunun Macarlar'ın metbuu olduğu sabittir. Esasen Macaristan'a gelmeden evvel bir Macar devleti olmamıştır, ancak bir Macar kavmi vardı. Yurt kuran Macarlar, 7 kabîleden müteşekkildi ve bu yedi kabîleden en kalabalığı olan Macarlar, bütün kabîleye bu adı vermişler, Macar milliyeti bu suretle teşekkül eylemiştir ("Türk" adının da başlangıçta Türk kavimlerinden bir boyun adı olduğu, sonradan bütün Türkçe konuşan kavimlere teşmil edildiğini yukarıda görmüştük).

Macarlar, Karadeniz'in kuzeyine indikleri zaman, Hazar Türk kabîlelerinden biri, Kabarlar da Macar birliğine katılmışlar ve Arpad hanedanı işte bu kabîleden neşet etmiştir. Arpad hanedanının Attila'dan ve o yolla Mete'den indiği hatırlanırsa, bu ailenin yüzyıllardan beri Kabar kabilesinin başında bulunduğu ve Attila kanını taşımak dolayısiyle geniş ve kalabalık Macar zümresi tarafından hükümdarlığa yükseltildiği, daha doğru bir ifade ile iade edildiği anlaşılabilir.

Bizans kaynakları, yurt kuran Macarlar'a "Türk" demişler ve onları sair Türkler'den ayırmamışlardır. Macarlar, bir müddet de kendilerini batıya doğru iten Peçenek Türkleri ile bir arada ve müttefik olarak yaşamışlardır. Macarlar, bu devrede hem Macarca, hem Türkçe konuşuyorlardı. Macaristan'da kırallık kurduktan ancak bir, iki asır sonra Türkçe silinmişti. XII. asırda Macar kıralları henüz Türkçe'yi unutmadıkları gibi, asil bir Macar'ın isminin iki şekli, Macarca ve Türkçe'si olurdu.

Macarlar, bir müddet de Kuban ırmağı kıyılarında yani Kuzeybatı Kafkasya'da kalmışlardır. Bazı Macar kabîleleri, Peçenek baskısı altında Kafkas Dağları'nın güneyine, Gürcistan'a bile inmiştir. XI. asırda bu bölgede hâlâ Macarlar'ın izleri vardı; sonradan Kafkas kavimleri arasında erimişlerdir.

830'da Macarlar, daha doğrusu yurt kuracak olan 7 Macar-Türk kabîlesi Levedya'da, Don ile Dinyepr arasında, Azak Denizi'nin kuzeyinde idiler. 889'da buradan ayrılmışlardır. Daha bu sıralarda Macarlar, Almos'un oğlu Arpad'ı, Türk ananesi mucibince kalkan üzerinde kaldırarak han ilân etmişlerdir. Bu suretle Bozkurt hanedanından bir kırala sahip olmanın şuuru içinde Macarlar, Macaristan Ovası'na gelmişlerdir.

Yurt Kuran Macarlar, Macar Ovası'nda

Macarlar, Macaristan'a geldikleri anda bu ülkede Bavyeralı Almanlar (kuzeybatıda), Avarlar'ın bakiyesi Türkler, bilhassa Slavlar yaşıyordu. Türkler'in Anadolu'ya gelmelerinden 2 asırdan daha az bir müddet önce, Avrupa tarihinde, Türkler'in ikinci anayurt edinmelerine benzer mühim bir hâdise cereyan ediyordu. Macarlar'ın Macaristan'a yerleşmeleri, Güney Slavları ile Kuzey Slavları'nı birbirinden ayırmış ve Doğu Avrupa tarihinin akışını değiştirmiş, aynı zamanda bin yıllık Slav-Macar kininin temellerini atmış oluyordu. Macaristan'daki Avar Türkleri, Hıristiyan olmuşlardı, içlerinde az Şaman kalmıştı. Macarlar ise, fâtih kavim olarak tamamen Şaman'dılar. Avrupa'da meçhul bir kavmin Doğu (Bizans) ve Batı (Almanya) imparatorlukları ile komşu olması, siyasi muvazeneyi altüst ediyordu. Hunlar ve Avarlar'dan sonra başka bir atlı kavim, Avrupa'yı istilâya hazırlanıyordu.

Macarlar, Attila ve Bayan Han gibi Macar Ovası'nda yerleşip Avrupa'yı taramaya başladılar. Burgonya ve Provence gibi Fransa'nın ortadoğu ve güneydoğu eyaletleri, Macar atlıları tarafından çiğnendi. Bizans, bu atlı kavmi Bulgarlar'a, Alman İmparatoru ise Slavlar'a karşı yardıma çağırdığına piş-

man oldu. Moravya'da Slav devletini silip süpüren Macarlar, Peçenekler tarafından desteklenen kudretli Bulgar devleti karşısında muvaffak olamadılar. Bulgarlar, Macarlar'ı Karpatlar'ın kuzeyine attılar.

X. asırda Macarlar, Almanya'ya 20, İtalya'ya 7, Hollanda'ya 1, Fransa'ya 4, Bizans'a 9, hattâ İspanya'ya 1 büyük akın yaptılar. Daha XI. asırda yani Hıristiyan olduktan sonra bile Türk usulü çadırlarında yaşıyan, kırallarını metbu tanıyıp diğer işlerinde müstakil davranan Macar kabile reisleri, Avrupa için bir dehşet unsuru teşkil ediyorlardı. 1918'de Bremen limanını, 924'te 44 kilisesi ile Kuzey İtalya'nın (Lombardiya) en mühim şehirlerinden Pavia'yı yaktılar. 926'da Bavyera'yı, Alsace'ı, Lorraine'i, Picardie'yi, Roma'ya kadar bütün Kuzey ve Orta İtalya'yı yağmaladılar. Bilhassa Bavyera feci şekilde ezildi. Charlemagne'ın imparatorluğun doğu sınırını korumak için tesis ettiği Ostmark (Doğu markiliği) (Avusturya adı buradan gelmektedir) Macar tazyiki üzerine dağıldı. 924'te Almanya hükümdarı I. Heinrich, yıllık vergi vermeyi kabul etmek suretiyle Macar akınlarını durdurdu.

9 yıl müddetle I. Heinrich, Macar tahakkümünden kurtulmak için çalıştı. Saksonya hanedanının kurucusu olan bu büyük devlet adamı, Türk harb taktiğini iyice tetkik etti, Macar süvari ordusu tarzında bir atlı Alman ordusu meydana getirdi. 9 yıl sonra Macaristan'a vergi gönderilmeyince Macarlar, Saksonya'ya girdiler. Fakat 933'te Merseburg meydan muharebesinde Almanlar'a yenildiler. I. Heinrich'in oğlu imparator Otto, 955'te tekrar Bavyera'ya giren Macar ordusunu Augsburg'da imha etti. Bütün Macar kumandanları esir edilip idam olundu. Almanlık, Macarlar'ın tahakkümünden kurtulmuş, Almanya - Macaristan arasında siyasi muvazene teessüs etmişti.

Bu sıralarda Babenberg hanedanı, Avusturya (o zamanki adıyla Ostarrichi) markiliğini diriltti. Habsburglar'dan önceki Avusturya hanedanı olan bu aile, Almanya İmparatoru'nun Macaristan'a karşı hudut beyleri oldu.

Kıral Istvan, daha veliaht iken müstakbel imparator II. Heinrich'in kızkardeşi ile evlendi. Bu suretle Macarlık, Katolik camiasına dahil oldu. 1000 yılında Istvan, Papa'nın gönderdiği tacı giydi. Bu suretle Macarlık, Türklük'ten kesin şekilde ayrıldı.

Macarlar, kırallarına Slavca'dan alarak "kiraly" diyorlardı ki, Türkçe'ye "kıral" sözü, XVI. asırda Macarca'dan geçmiştir.

Macaristan kırallığı, 6 asır Avrupa'nın büyük devletleri

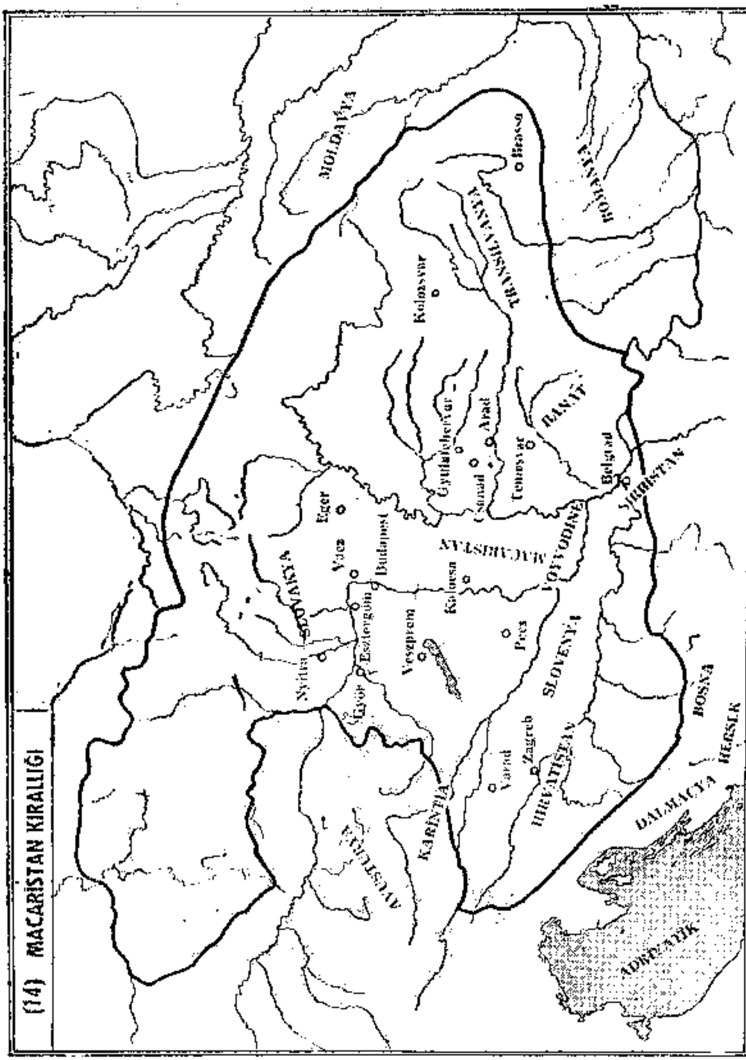
arasında bulundu ve büyük devlet olma vasfını bu müddet içinde hiç kaybetmedi. Ta 1526'da Türkler'in Macaristan'ı fethine kadar. Bugünkü Macaristan'dan başka Romanya'nın Transilvanya (Erdel) ve Temeşvar eyaletleri, bugünkü Yugoslavya'nın kuzey yarısı (Voyvodine, Belgrad, Hırvatistan, Slovenya, Dalmaçya, Bosna, Hersek, Slavonya), kuzeyde Slovakya ve Ukrayna Karpatları, Büyük Macar Kırallığı'nı teşkil ediyordu. Macar kıralları, çok defa Moldavya'nın, Romanya'nın, Sırbistan'ın da metbuu idiler.

Kan itibariyle daha çok Türk, dil bakımından Macar olan bu kavim, Arpad hanedanı tarafından tarih sahnesine fâtih ve yurt kuran bir ırk olarak çıkarılmıştır. Macar etnografya *âlimi Györffy Istvan'a göre bugünkü Macarlık, kan itibariyle* yüzde 80 Türk, yüzde 20 Macar, Slav, Germen vs.'dir. Macar'lığın kuruluş devrinin en büyük tarih ve dil mütehassısı olan Nemeth Gyula da, yurt kuran Macarlar'ın 9 kabilesinden 7'sinin Türk, 2'sinin Macar olduğunu kesin şekilde söylemektedir. Macarlar, Macar Ovası'na geldikleri zaman, aralarında Müslüman Türkler de vardı. Hıristiyan olduktan sonra Müslümanlar'a karşı takibata geçilmekle beraber, son Müslümanlar'a ancak XV. asırda Hıristiyanlık kabul ettirilebilmiştir. Gene Macarlar arasında XIX. asra kadar eski Türk dilini bilen ve kilisede dualarını Türkçe yapan tektük köylülere raslanmıştır. Nihayet Macarlar'daki Türk karakteri, zamanımıza kadar esasını muhafaza etmiştir.

Arpad Hanedanı

Arpad Hanedanı, 889'dan 1000 yılına kadar Şaman dininde (111 yıl), 1000-1038 ve 1046-1301 arasında da (293 yıl) Katolik mezhebinde Macaristan kıralı oldu. Arpadlar'ın damadı olan 2 kıralın 1038-1046 arasındaki 8 yıllık saltanatı da hesaba katılırsa, 412 yıl Macaristan'ı idare etti (o zamanki Macaristan'ın sınırlarına yukarıda işaret edilmişti; alâkadar haritaya da bakınız).

889'dan önce de Arpad hanedanı Macarlar'ın başında idi; fakat Macarlar, daha Macaristan'a gelmemişlerdi. Arpad'ın babası Almos (Almoş) ve onun babası Ügyek (Emese), bu suretle saltanat sürmüşlerdir. Arpad'dan sonra oğlu Zoltan, sonra Arpad'ın oğlu Prens Jutocsa'nın oğlu Falics, sonra Zoltan'ın oğlu Taksony, sonra bunun oğlu Geza, sonra bunun oğlu Szent Istvan kıral oldular. Asıl adı Vajk olan Istvan, kıral olduktan 3 yıl sonra Hıristiyan'lığın Katolik mezhebini kabul etti; ölümünden 45 yıl sonra da 1083'te Papa tarafından *kanonize edildi, yani azizler (saint; Macarca: Szent) de-*

(14) MACARİSTAN KIRALLIĞI

recesine yükseltildi. Almanya imparatoru II. Heinrich'in kayınbiraderi olan Szent Istvan'ın yerine evvelce ölen oğlu Prens İmre değil, kızkardeşinin oğlu Peter (babası Venedik doçu idi), sonra da diğer bir kızkardeşinin zevci olan Aba Samuel geçti. Daha sonra taht, Taksony'nin küçük oğlu, Geza'nın kardeşi, Istvan'ın amcası Mihaly'nin oğlu Vaszoly'nin

2 oğluna, Andras ve Bela'ya intikal etti. Bela'dan sonra Andras'ın oğlu Salamon, sonra Bela'nın 2 oğlu Geza ile Szent (1192) Laszlo kıral oldular. Bu iki kıralın annesi Piast (Lehistan) hanedanından idi. Szent Laszlo'nun kızı Piroska, II. Ioannes ile evlenip Bizans imparatoriçesi olmuştur. Geza'nın oğlu Kalman, bunun oğlu II. Istvan, Geza'nın küçük oğlu Prens Almos'un oğlu II. Bela, bunun büyük oğlu II. Geza, onun oğlu III. Istvan, II. Bela'nın ortanca ve küçük oğulları II. Laszlo ile IV. Istvan, II. Geza'nın küçük oğlu III. Bela, onun büyük oğlu Imre, onun oğlu III. Laszlo, III. Bela'nın küçük oğlu II. Andras, sırasiyle kıral oldular. II. Andras'ın annesi, Fransız Capet hanedanından, yani Avrupa ve Hıristiyanlık tarihinin en büyük hanedanından idi. II. Andras, 1217'de V. Haçlı Seferi'ne başkumandanlık etmekle de meşhurdur. Kızkardeşlerinden Margit, II. Isaakios ile evlenip Bizans imparatoriçesi olmuştur. Yerine oğlu IV Bela, sonra annesi Bizanslı olan onun oğlu V. Istvan, sonra onun oğlu IV. Laszlo kıral oldu. IV. Laszlo'nun annesi bir Kuman Türk prensesi idi ve bu kıral, tamamen Türk elbisesi giyip Türk hayatı yaşadığı, hattâ Şaman dinine temayül gösterdiği için "Kun" lâkabı ile meşhurdur. Kun Laszlo, Capet hanedanından olan ilk zevcesinin yerine bir Kuman Türk prensesi ile evlenmişti. Yerine geçen III. Andras, II. Andras'ın küçük oğlu Prens Istvan'ın oğludur. Onunla Arpad hanedanı son bulur. Yerine Bohemya kıralı III. Vaclav geçmiştir ki, II. Andras'ın kızkardeşlerinden Bohemya kıraliçesi Konstancia'nın torununun torunudur. Bu suretle Türk Arpad hanedanı yerini bir Slav hanedanına, Çek Pr'emysl hanedanına bırakmıştır. Fakat bu hanedan 4 yıl iktidarda kalmıştır. 3 yıl için Alman (Bavyera) Wittelsbach hanedanından Otto kıral olmuştur ki, annesi Prenses Erzsebet (Elisabeth), IV. Bela'nın kızlarındandır. Sonra iktidara 87 yıl için Fransız Capet-Anjou-Macaristan hanedanı, sonra 42 yıl için Alman Luxemburg hanedanı gelmiştir. Bu kırallar çağındaki Macaristan'ın Türk-Osmanlılar'la münasebetleri, ileriki ciltlerde tafsilâtiyle incelenecektir.

13. ARPADLAR

1. Arpad (*) (889-907 = 18) .

(*) Babası Almos, onun babası Ügyek (Emese), onun büyükbabasının babası da Attila'nın oğullarından Csaba. Yani Arpad, Mete (Oğuz Han)'nin 24. batından torunu oluyor. Bu şecere F. Hirth (Alman), W. Radloff (Alman asıllı Rus), J. B. Bury (İngiliz), F. E. Krause (Alman) başta olmak üzere en büyük mütehassıs tarihçiler tarafından gerçek olarak kabul edilmektedir.

2. **Zoltan** (907-945 = 38)
3. **Falics** (945-950 = 5)
4. **Taksony** (950-970 = 20)
5. **I. Geza** (970-997 = 27)
6. **I. Istvan** (997-1038 = 41)
7. **Peter** (1038-1041 = 3 + 1044-1046 = 2 = 5)
8. **Aba Samuel** (1041-1044 = 3)
9. **I. Andras** (1046-1060 = 14)
10. **I. Bela** (1060-1063 = 3)
11. **Salamon** (1063-1074 = 11)
12. **I. Geza** (1074-1077 = 3)
13. **I. Laszlo** (1077-1995 = 18)
14. **Kalman** (1095-1116 = 21)
15. **II. Istvan** (1116-1131 = 15)
16. **II. Bela** (1131-1141 = 10)
17. **II. Geza** (1141-1161 = 20)
18. **III. Istvan** (1161-1172 = 11)
19. **II. Laszlo** (1162-1163 = 1)
20. **IV. Istvan** (1163)
21. **III. Bela** (1172-1196 = 24) (*)
22. **Imre** (1196-1204 = 8)
23. **III. Laszlo** (1204-1205 = 1)
24. **II. Andras** (1205-1235 = 30)
25. **IV. Bela** (1235-1270 = 35)
26. **V. Istvan** (1270-1272 = 2)
27. **IV. Laszlo** ("Kun") (1272-1290 = 18)
28. **III. Andras** (1290-1301 = 11)

Avar Türkleri'nin halefi olarak Macaristan krallığını kuran Arpadlar'dan başlıyarak bu ülkede saltanat süren hanedanlar şunlardır:

I. Arpad Hanedanı (Türk) (İlk 5'i Şaman olmak üzere 26 kıral) (889-1038 + 1046-1301 = 404)

II. Orseolo Hanedanı (İtalyan) (1 kıral) (1038-1041 + 1044-1046 = 5)

III. Aba Samuel Hanedanı (Macar) (1 kıral) (1041-1044 = 3)

IV. Pr'emysl Hanedanı (Çek) (1 kıral) (1301-1305 = 4)

V. Wittelsbach Hanedanı (Alman) (1 kıral) (1305-1308 = 3)

VI. Capet-Anjou-Macaristan Hanedanı (Fransız) (4 kıral) 1308 - 1395 = 87)

VII. Luxemburg Hanedanı (Alman) (1 kıral) (1395-1437 = 42)

VIII. Habsburg Hanedanı (Alman) (13 kıral) (1437-1439 = 2 + 1452-1457 = 5 + 1686-1944 = 258 = 265) (**)

(*) 1161-1172 arasında 11 yıl İstanbul'da Bizans İmparatoru'nun misafiri olarak yaşamıştır.

(**) 1780'den itibaren Habsburg - Lothingen Hanedanı.

IX. Jagellon Hanedanı (Litvan) (3 kıral) (1439-1444 = 5 + 1490-1526 = 36 = 41)

X. Hunyadi Hanedanı (Romen) (2 kıral) (1444-1452 = 8 + 1457-1490 = 33 = 41)

XI. Zapolyai Hanedanı (Macar) (1 kıral) (1526-1540 = 14) (Metbuu: Kanunî Sultan Süleyman)

XII. Osmanoğulları (Türk) (Sünnî7Hanefî) (10 padişah) (1540 - 1686 = 146)

5. OĞUZLAR

Doğu Avrupa'daki Oğuzlar'dan, Selçuklular'ın başında bahsedilecektir.

6. PEÇENEKLER

Peçenekler'in Menşei

Doğu Avrupa tarihinde mühim rol oynıyan Türk zümrelerinden biri olan Peçenekler, Türkler'in Oğuz soyundandır. Oğuzlar'ın Üç-Ok kolunu teşkil eden 12 boydan biri, Peçenekler'dir. Göktürkler'in son zamanlarında Peçenek boyu 5.000 asker çıkardığına göre tahminen 50.000 nüfuslu idi, yani henüz pek az sayıda idi. İlerideki asırlar boyunca hızla çoğalmış, kendilerine katılan Türk zümreleri ile beraber nüfusları birkaç milyonu bulmuştur. Balkaş Gölü civarında yaşarlarken Türk boylarından Karluklar tarafından 751'den sonra buradan çıkarılmışlar, Aral Gölü'nün kuzeydoğusuna gelmişlerdir. Zamanla batıya yol alarak Hazar Denizi'nin kuzeydoğu sahillerine vâsıl olmuşlardır. Oğuzlar'ın baskısı altında burada tutunamamışlar, İtil (Ural) nehri kıyılarına göçmüşlerdir. İtil'i geçtikten sonra İtil'in kollarından Samar (Rusça: Samara) çayından Yayık (Volga) nehrinin kollarından Kama ırmağının güneyine kadar olan bölgeyi iskân etmişlerdir. Peçenekler'in İtil'i geçmeleri 889'dadır. Az sonra burada da barınamayıp güneybatıya doğru yola koyulmuşlar, Ten (Don) nehri kıyılarına gelmişlerdir.

Don ile Donetz arasındaki "Etelköz" ülkesini iskân ettikten sonra güc kazanmaya ve yayılmaya başlamışlardır. Azak Denizi'nin kuzeyini ele geçirip Dnieper, Bug, Dniester, Prut nehirlerini atlamışlar, Karpat Dağları'na vâsıl olmuşlardır. Önce Hazar Hakanlığı'na tâbi olan Peçenekler, 950'den sonra kudretli bir kabîleler federasyonu kurup Doğu Avrupa'nın en kudretli teşekkülü derecesine yükselmişlerdir. 1000 tari-

hinden önce Ural nehri ile Karpat Dağları arasında muazzam bir Doğu Avrupa devletine sahip olmuşlardır.

Peçenekler'in Büyüklük Devresi

Macarlar'ı itip bugünkü Macaristan'da yurt kurmalarına vesile olan Peçenekler, önce o zaman İskandinav kavimlerinden olan ve henüz Slav'laşmamış bulunan Ruslar'la karşı karşıya gelmişlerdir. 972 baharında Dnieper kıyısında Rus ve Peçenek orduları karşılaşmış, bu mühim meydan muharebesinde Rus büyük-prensi Svyatoslav da dahil olmak üzere Rus ordusu, imha edilmiştir. 985'te Ruslar Hıristiyan'lığı kabul edince, o zamana kadar düşmanları olan Bizans'a yaklaşmışlardır. Devamlı akınlarla Ruslar'ı zayıflatan Peçenekler, Avrupa'nın kudretli devleti Bizans'a yönelmişlerdir. Doğudan gelen Oğuzlar'ın ve Kumanlar'ın baskısı da, Peçenekler'i Karadeniz'in kuzeyinden bu denizin batısına inmeye zorlamıştır.

Peçenekler, Tuna'yı ilk kere 1020 yıllarında geçmişlerdir. Bizanslılar, Bulgarlar ve Macarlar gibi düşmanlarına karşı Peçenekler'i tutmak yoluna gitmişlerdir. 1035'ten sonra Peçenek akınları, Bizans'ı ciddî olarak tehdit etmiştir. 1036'da 3 kere Tuna'yı geçip Bizans vilâyetlerini yağmalıyan Peçenekler, 1048'de bu teşebbüslerini tekrarlamışlardır. 1049'da bir kısım Peçenekler, Bizans tebaası olmuşlar ve Silistre civarına yerleştirilip Hıristiyan dinine girmişlerdir. Büyük Peçenek kitlesi ise aynı yıl Biakene meydan muharebesinde Bizans ordusunu bozmuş, bütün Trakya'yı yağma etmiş, 8 haziran 1050'de Edirne'yi muhasaraya başlamıştır. Fakat hükümdarları Selçe Han'ın muhasarada ölmesi üzerine Edirne önlerinden uzaklaşmışlardır.

1050'de Marmara kıyılarına kadar gelmişlerdir. Bizans, Peçenekler'e karşı Edirne'de büyük kuvvetler toplamıştır. 1053'te Bizans ordusu Peçenekler tarafından bozulmuş ve bunun üzerine iki taraf arasında 30 yıl sürecek bir muahede imzalanmıştır. Peçenekler, kendileri gibi Oğuz Türkleri'nden olan Selçuklular'ın Anadolu'dan Bizans'ı tazyik ettiğini öğrenince, sulhu bozmuşlar ve müthiş akınlarına yeniden başlamışlardır.

1064'te Peçenekler, Mora'ya ve Selânik'e kadar inen Oğuzlar'ı fena halde hırpalıyarak bu rakîplerinden kurtulmuşlardır. Soğuk, kıtlık, hastalık ve Peçenek baskısından kurtulan Oğuzlar, Bizans hizmetine girmiş, İstanbul'da, Makedonya'da, Anadolu'da yerleştirilmiştir; bir kısmı da Dobruca'da kalmıştır ki "Gagauz" denen Türk zümresi bunların neslidir.

Oğuzlar'ın gelip geçici devirlerinden sonra Tuna mecralarında hâkimiyet, tekrar Peçenekler'e geçmiştir.

Ücretli olarak Bizans ordusunda bulunan Peçenekler'den bir birlik, bir Oğuz birliği ile beraber 1071'de Malazgirt Meydan Muharebesi'nde Bizans ordusunda bulunmuş, fakat muharebe başlar başlamaz Sultan Alp-Arslan'ın ordusuna geçip Türk zaferini kolaylaştırmıştır. Malazgirt darbesi altında çöken Bizans, Peçenekler'in Balkanlar'daki darbelerine eskiden fazla açık kalmıştır. 1078'de Peçenekler, 28 yıl sonra 2. defa olarak Edirne'yi muhasara etmişler, fakat bu mühim Bizans şehrini bu kere de alamamışlardır. Büyük Bizans imparatoru Alexios Komnenos, 1081'den 1091'e kadar Peçenekler'le harb etmiş, fakat kesin bir netice istihsal edememiştir. 1086'da Bizans'ı karıştıran Bogomil mezhebi isyanına Peçenekler de yardımcı olmuşlardır. Macaristan kıralı Solomon, Bizans'a karşı Balkanlar'a inerken, Peçenekler ona da yardım etmişlerdir. Aynı yıl yani 1087'de Peçenekler, Lüleburgaz'a kadar gelmişler, fakat Bizanslılar tarafından geriye atılmışlardır. 1087 haziranında bir Bizans ordusu, Silistre yakınlarında, Peçenekler tarafından imha edilmiştir.

1088 ve 1089'da Peçenekler tekrar Trakya'yı yağmalamışlardır. Bu sıralarda Peçenekler'den başka Türkiye hükümdarı I. Sultan Kılıç-Arslan ve onun tâbii İzmir beyi Çaka'nın büyük Türk donanmasının tehdidi altında tamamen bunalan Bizans, Avrupa'ya alârm vermiş, bu suretle I. Haçlı Seferi tertip edilmiştir.

Peçenekler'in İnhitat ve İnkırazı

1091 nisanında Çaka Bey ile Peçenekler, aynı anda Bizans'a çullanıp İstanbul'u ele geçirmeye karar vermişlerdir. Fakat Çaka Bey'in biraz gecikmesinden faydalanan Bizanslılar, 29 nisan 1091'de Meriç boyunda Lebunium'da geçen büyük meydan muharebesinde, Peçenekler'in büyük rakîbi Kuman Türkleri'nin yardımiyle, Peçenek ordusunu tamamen imha etmişlerdir. Bundan sonra Peçenekler, siyasi ve askerî bir kudret olmak sıfatını kaybetmişler, bununla beraber küçük Peçenek zümreleri 1122, 1152, 1154, 1161, 1171, 1197 tarihlerinde Balkanlar'daki Bizans vilâyetlerine 6 akın daha yapmışlardır. XII. asırdan sonra artık Peçenekler'den bahsedilmemektedir.

3 asır Doğu Avrupa'da mühim rol oynamasına rağmen Peçenekler, yerleşik hayata geçememiş ve muntazam bir devlet kuramamışlardır. Bunun başlıca sebebi, başlarında Türk

ananesine göre eski Türk Hakanları neslinden inmiş bir hanedan bulunmamasıdır. 8 Peçenek uruğu bir federasyon meydana getirmiştir.

Göktürkler'den ayrılmış olan Peçenekler, Göktürk alfabesini Avrupa'ya göçtükten sonra da kullanmışlardır. Bugün Ukrayna'da, Macaristan'da, Romanya'da, Balkanlar'da ve Anadolu'da birçok yer adları Peçenekler'den kalmıştır.

14. PEÇENEKLER

1. **Kitteroğlu Durak Han** (1040-1048 = 8)
2. **Balçaroğlu Kegen Han** (1048-1049 = 1)
3. **Selçe Han** (1049-1050 = 1)
4. **Çelgü Han** (1050-1091 = 41)

7. KUMANLAR ve KIPÇAKLAR

Kumanlar ve Kıpçaklar'dan, Moğollar bahsinde, Altın-Ordu faslının başında bahsedilecektir.

8. BULGARLAR

A. VOLGA BULGARLARI (770-1400)

Volga Bulgarları'ndan, Altın-Ordu faslının başında bahsedilecektir.

B. TUNA BULGARLARI (584-1018)

Bulgarlar'ın Tuna Boylarına Gelişleri

Uzun zaman Volga Bulgarları ile beraber Kuzeybatı Kafkasya'da yaşadıktan sonra Hazarlar'ın tazyiki ile onlardan ayrılıp Karadeniz kuzeyine gelen Kutrigurlar'la Utrigurlar (Bizans kaynaklarının böyle yazdığı bu isimleri Türkçe'si Uturgur ve Kuturgur'dur), önce ayrı boylar halinde, sonra 584'te Kubrat (Kurt) Han tarafından birleştirilip müşterek "Bulgar" adı altında, daha batıya Macar Ovası'na kadar gelmişlerdir. Attila'nın oğlu İrnek'in torunlarından olan Kubrat (Kurt) Han, Avar Hakanlığı'nın tebaası olan Bulgarlar'ı da hükmü altına almıştır. Avrupa Hunları'nın yerine geçen Avarlar'ın sınırı, doğuda Özü (Dinyepr) ırmağına dayanıyordu. Bulgarlar'ın esas kitlesi Turla (Dinyestr) ile Özü arasında idi. Kubrat (Kurt) Han'ın 3 oğlu, Bulgarlar'ın 3 boyunun başında bulunuyordu. Büyük oğlu Bayan (Batabayan) Han, Hazar Hakanlığı'na tâbi idi. İkinci oğlu Kotrag Han, kuzeye göçtü ve Volga Bulgarları'nın esas kitlesini teşkil etti. Volga

Bulgar Hanları'nın onun neslinde oldukları tahmin edilebilir. Üçüncü oğul olan Asparukh (İsperih) Han ise, Tuna Bulgarları'nın ilk imparatoru oldu. Bayan Han'ın idaresindeki Bulgarlar, Hazarlar'ın idaresinde Kuzey Kafkasya'ya yerleştiler ve Kara-Bulgar zümresini meydana getirdiler.

Hazarlar'ın tazyikı altında İsperih Han'ın idaresindeki Bulgarlar, Bizans İmparatoru'nun müsaadesiyle Tuna'nın kuzeyinde yerleştiler. 659'da Tuna Bulgarları, Tuna deltası ve civarında Bulgar imparatorluğunun temellerini attılar. Araplar'la meşgul olan Bizanslılar, Bulgar Türkleri'ne fazla ehemmiyet veremediler. 679'da Bulgarlar üzerine yürüyen Bizans ordusu, feci şekilde yenildi. Bunun üzerine Balkan Dağları ile Tuna arasındaki bölge, yani bugünkü Bulgaristan'ın kuzey yarısı, Bulgar Türkleri'nin hâkimiyetine geçti.

Bulgar İmparatorluğu ve Bizans

Bundan sonra Bulgar Türkleri, Bizans'ın amansız ve pek tehlikeli bir rakibi olarak Balkan hâkimiyetini bu en büyük Hıristiyan devleti ile çekişmeye başladılar. İmparator II. Justinianus, tahttan indirildikten sonra Hazar Hakanı'na sığındı; sonra Bulgar hükümdarı İsperih'in oğlu Tervel Han'ın misafiri oldu ve onun yardımı ile Bizans'a gidip ikinci kere imparatorluk tahtına cülûs etti. Bu suretle Bulgar Türkleri, bu büyük imparatorluğun iç işlerine karışacak derecede güç elde etmiş oldular. İmparator III. Theodosius, 716 muahedesi ile Bulgar devletini ve sınırlarını resmen tanıdı. 717-718 İstanbul muhasarasında Bizanslılar, Bulgar birliklerinin yardımiyle Arap kuvvetlerini uzaklaştırmaya muvaffak oldular.

Tervel Han'dan sonra oğlu Tovirem Han, sonra bunun oğlu Sever Han hükümdar oldu. Bundan sonra 739'da hanedan değişti ve Ukil Hanedanı'ndan Kormisoş Han tahta çıktı. Kurumuş (Kormisoş) Han'ın yerine oğlu Vinekh Han geçti ve sonra iktidar III. Ugen Hanedanı'ndan Teletz Han'a intikal etti. Ondan sonra Vinekh Han'ın kızkardeşinin oğlu olan Sabin Han ve kardeşi Umur Han, IV. hanedanı teşkil ettiler. 764'te V. Hanedan'ın kurucusu Toktu Han tahta geçti ve kardeşi Bayan'la beraber 208 yıl sürecek olan bu hanedanın hâkimiyetinin temellerini attı. Toktu Han'ı Pagan Han, onu Telerig Han, onu oğlu Kardam Han, onu oğlu Kurum Han takip etti.

Macar Ovası ve civarındaki Avar Hakanlığı dağılırken, oradaki Türkler'in bir kısmı Bulgar Hanlığı'na katıldı ve askerî bakımdan bu devleti Bizans'a karşı bir kat daha güclü

kıldı. Bulgar haşmetinin zirvesine eriştiğinden endişelenen ve Balkanlar'ı kaybetmekten korkan Bizans imparatoru I. Nikefor, büyük ordusu ile Bulgarlar'ın üzerine yürüdü. 22 temmuz 811'de Vrbişki Geçiti'nde geçen büyük meydan muharebesinde Bizans ordusu, İmparator da dahil olmak üzere Türkler tarafından yok edildi ve Kurum Han büyük şöhret ve itibar kazandı. Bundan cesaret alan Kurum Han, İstanbul önlerine geldi ve şehri muhasaraya aldı. Fakat 13 nisan 803'te Han'ın âni ölümü üzerine muhasara kaldırıldı.

Kurum Han'ın yerine oğlu Omurtag Han geçti. Onun zamanında Bizans ile sulh yapıldı. Sulh muahedesine göre Türk imparatorluğunu Tisa'nın doğusunda ve Maros'un güneyinde kalan bütün ülkeyi yani Banat'ı, Güney Transilvanya'yı, Eflâk (Güney Romanya)'ı, Dobruca'yı bugünkü Bulgaristan'ın hemen tamamını içine alıyor, batıya Morava suyuna, Sırbistan'a, güneybatıda Makedonya'ya uzanıyordu. Bu haliyle Bizans ve Endülüs Arap devletlerinden sonra Avrupa'nın en güclü devletini teşkil ediyordu. Omurtag Han, Bizans ile 30 yıllık bir sulh yaptıktan sonra, Fransa'ya kadar Avrupa hükümdarları ile de dostça münasebetlere girişti.

Devletin başkenti Şumnu civarında bugünkü Ababa köyü yakınlarında bulunan Pliska idi. 809'da başkent, çok daha batıya, Sofya'ya götürülmüştür.

Bulgarlar Türk'lüklerini Kaybedip Slav'laşıyor

Omurtag Han'ın yerine oğlu Malamir (Balamir) Han geçti ve onun zamanında Slav'laşma başladı ve gittikçe hızını arttıran bir tempo ile devam eyledi. Malamir Han'ın yerine oğlu Presiyan Han geçti. Bu hükümdarın zamanında Hıristiyan propagandası son haddini bulmuştu. Önceleri hanlar, bu propagandaya şiddetle karşı koyuyorlardı. Malamir Han, Hıristiyan olmak istiyen kardeşini bile öldürttü. Fakat yeni Türk nüfusu alamıyan devlet, genişledikçe Slav nüfus içinde boğuluyordu. Türkler, Slavlar ve Yunanlılar'la kız alıp vermek suretiyle son bir asır içinde çok karışmışlardı.

Presiyan Han'ın yerine oğlu Bogoris (Slavca: Boris) Han geçti ve 865'te Bizans propagandasına dayanamayıp atalarının Şaman dinini bıraktı, Hıristiyan'lığın Ortodoks mezhebini kabul etti, yani İstanbul Patriki'ni dini reis tanıdı. "Mikhail" adını takındı. I. Bogoris (Boris), henüz Hıristiyan olmıyan tebaası Slavlar'ı da bu dine sokmuş oldu ve Ortodoks mezhebi ile Bizans kültürünü Balkanlar'da hâkim kıldı. Katolik mezhebi ve Latin kültürü, Bulgarlar'a tesir edemedi.

Selânikli Konstantin (Kyrillos) adında bir keşis ve kardeşi Methodios, İncil'i Slavca'nın Makedonya lehçesine tercüme ettiler. Bir de alfabe meydana getirdiler ki, bu alfabe, Ortodoks Slav'lar yani Ruslar, Ukraular, Beyaz Ruslar, Bulgarlar, Sırplar, Makedonlar tarafından hâlâ kulanılmaktadır (buna mukabil Katolik Slavlar yani Hırvatlar, Slovenler, Slovaklar, Çekler, Suablar ve Lehler, Latin alfabesini kullanırlar). Bulgaristan'da, Bizans Patriki'ne bağlı bir başpiskoposluk kuruldu.

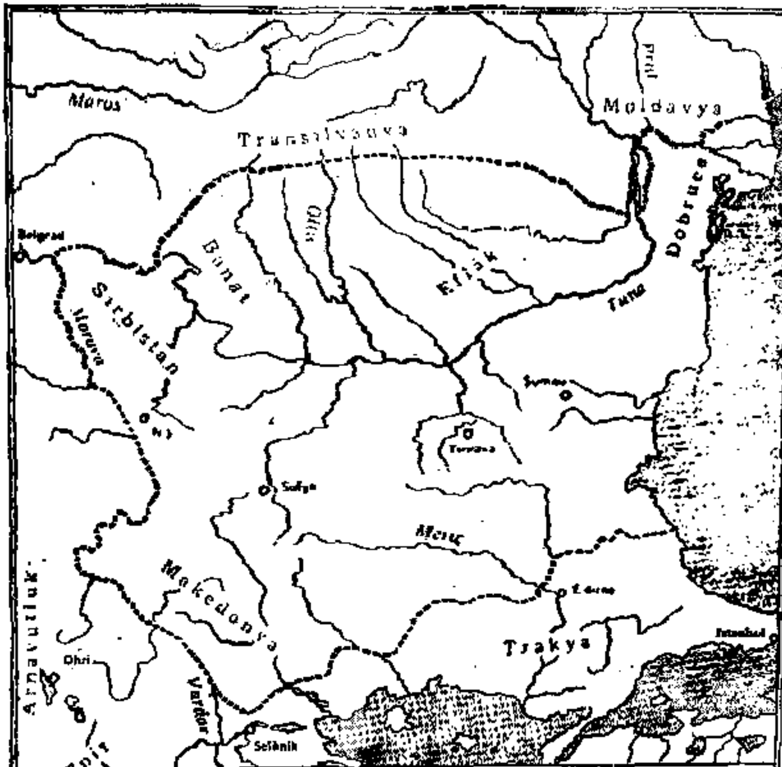
Bu suretle 865'e kadar bir Türk devleti olan Bulgar Hanlığı ve bir Türk kavmi olan Tuna Bulgarları, bu tarihten sonra Hıristiyan oldular ve Slav'laşmaya başladılar. Bu Slav' laşma bir asır içinde tamam oldu. 1000 senesinden evvel artık Bulgarlar arasında Türkçe unutulmuştu. Bol miktarda Slav kanı alan azınlık fâtih kavim, Bulgar Türkleri, bir Slav ırkı olmuş ve bugünkü Bulgarlar'ı teşkil etmiştir.

889'da tahttan çekilip 18 yıl sonra 907'de ölen I. Boris'in yerine sırasiyle iki oğlu, I. Vladimir Han'la I. Simeon Han geçti. I. Simeon, 923'te Türkçe "Han" unvanını resmen terketti ve Slavca "çar" unvanını takındı; halefleri de "çar" olarak anıldılar.

I. Simeon'un saltanatı, Bulgar İmparatorluğunun en parlak devirlerinden birini teşkil eder. Simeon, 913'te ikinci kere İstanbul'u kuşattı, fakat alamadı. 20 ağustos 917'de Ahyolu Burgazı civarında geçen meydan muharebesinde Bizans ordusunu imha etti. Simeon devrinde imparatorluk, batıda da denize, Yunan Denizi'ne erişti. Makedonya ve Epir ile Sırbistan, Bulgaristan'a katıldı. Belgrad, Niş gibi mühim şehirler ilhak edildi. Fakat güneyde Ege'ye erişilemedi. Ege kıyı şeridi, Bizans'ın elindeydi. Bu kudretli imparatorluğun sahibi I. Simeon, artık kendini Türk değil, Slavlar'ın ve Yunanlılar'ın *hükümdarı addediyordu. Papa'nın gönderdiği tacı, memnu*niyetle başına giydi. 923'te tekrar İstanbul'u muhasara etti, fakat alamadı.

I. Simeon devrinin sonlarında inhitat da başladı. Kuzeyde yeni Türk kavimleri, Macarlar ve Peçenekler, Bulgarlar'ı tehdit ediyorlardı. Batıda Sırp ve Hırvat prensleri de Bulgarlar'la uğraşıyorlardı. Diğer taraftan Bizans, Bulgar şevket ve azametini yıpratmak, kabilse mahvetmek ve eyaletlerini geri almak için ateşli bir şekilde çalışıyordu.

I. Simeon'un yerine oğlu Çar I. Petr geçti. Simeon'un diğer bir oğlu da Hıristiyan adı "Benyamin" olan Bayan'dır. Diğer bir oğlu da Tırnova ve Ohri prenslikleri hanedanının atasıdır. Kızı İmparator VII. Constantinus Porphyrogenetus

15) TUNA TÜRK-BULGAR İMPARATORLUĞU
(Tuna Bulgarları)

(913-959) ile evlenip Bizans İmparatoriçesi oldu. I. Petr de Bizans prensesi Maria ile evlendi. Yerine oğlu II. Boris geçti. II. Boris'le kardeşi Prens Roman'ın 978'de öldürülmeleri üzerine II. Boris'in oğlu Samuel, çar oldu. Fakat artık Bulgar devleti, Bizans nüfuz ve tahakkümüne düşmüş bulunuyordu.

Bulgar Devleti Bizans Tarafından Ortadan Kaldırılıyor

971'de Bulgarlar, Bizans hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Fakat 976'da bu hâkimiyeti reddedip tekrar istiklâllerini ilân ettiler. Ancak Bizans, güclü devirlerini yaşıyor ve Makedonya Hanedanı'nın idaresinde en büyük şevket devrelerinden birine girmiş bulunuyordu. Bulgar saltanatı da yıpranmıştı. Bizans'ın bu devleti ortadan kaldırıp eskisi gibi imparatorluğa ilhak etmek kararı ve azmi, kesindi. İmparator II. Basi-

leus, Bulgarlar üzerine yaptığı seferlerle meşhurdur ve tarihe "Bulgaroktonos" yani "Bulgarkıran" lâkabı ile geçmiştir. Çar Samuel'in uzun saltanatından sonra yerine geçen oğlu Gabriel *Rodomir Romanus da 2 yıl sonra öldürülmüş, yerine amcası* Prens Moise'in oğlu İvan (Asen) Vladislav geçmişti. Fakat 2 yıl sonra 1018'de Bulgar devleti son buldu ve 1185'e kadar 167 yıl Bulgaristan, Bizans'ın bir eyaleti olarak idare edildi.

Ancak Bizans, Balkanlar'da huzura kavuşamamış ve fütuhatının meyvalarını toplıyamamıştır. Zira Peçenek Türkleri, Bizans'ı tehdide başlamışlardır. 1017'de II. Basileus ile ilk Hıristiyan olan Macaristan kıralı Aziz Istvan, Peçenekler'e karşı aralarında ittifak muahedesi aktetmişlerdir. Bizans idaresinde Bulgarlar zulüm görmüşler ve *büyük katliâmlara* uğramışlardır.

1185-1280 arasında 95 yıl Bulgarlar, Slav Bulgar Asen Hanedanı'nın 9 hükümdarının idaresinde başkent Tırnova olmak *üzere tekrar bir devlet kurmuşlardır. Asen Hanedanı* da, son Türk-Bulgar hanedanından inmektedir. Bu hanedanın ilk hükümdarı II. Petr, Çar Büyük Simeon'un 8. batından torunudur. 1207-1218 arasında 11 sene, anne tarafından hanedana bağlı Boril saltanat sürmüştür. Bu hanedanın 4. hükümdarı Boril'in kızı, 1210 sıralarında İstanbul Latin imparatoru I. Henri ile evlenip, imparatoriçe olmuştur. II. İvan (Asen)'ın kızkardeşi de önce İstanbul Latin imparatoru II. Baudouin ile nişanlanmış, fakat sonra Sırbistan kıralı II. Stefan'la evlenmiştir. *Bu devirde Bulgarlar'ın Türklük'le hiç*bir alâkalarının kalmadığını tekrarlamak bile fazladır. Bir avuç fâtih Türk, Slav denizinde tamamiyle tamamiyle erimiştir.

1280'de eski Türk hanedanının Slav'laşmış son kıralı III. Asen, kuzeyden gelen tazyik altında İstanbul'a kaçmıştır. Bunun üzerine Kıpçak Türkleri'nden Terteri, Bulgaristan kıralı olmuştur. 1280-1292 arasında 12 yıl saltanat süren Terteri, Hıristiyan olmuş bir Kuman-Kıpçak beyi idi. Altın-Ordu Hakanlığı'nın bir tebaası idi. Altın-Ordu'yu metbu tanıyarak, Bulgaristan'da tahta çıktı. Gregoriy Terteri'nin yerine oğlu Svetoslav geçti. Bunun kızkardeşi, 1300 yılında öldürülen Altın-Ordu prenslerinden Çaha'nın (meşhur Nogay'ın oğludur) zevcesidir. *Altın-Ordu hâkimiyeti memlekette 43 yıl devam* etmiştir.

Svetoslav'dan sonra oğlu ve 1 yıl sonra da Mikhail Şişman kıral oldu. Fakat 28 haziran 1330'da Köstendil mey*dan muharebesinde Sırbistan kıralı Büyük Stefan Duşan'a*

mağlûp olup öldürüldü. Yerine amcasının oğlu İvan-Aleksandr, sonra bunun oğlu II. Şişman geçti ve 1393'e kadar tahtta kaldı. 17 temmuz 1393'te Yıldırım Bâyezid'in emriyle Bulgaristan krallığı, ki yalnız Kuzey Bulgaristan'ı kaplıyordu, Türkiye'ye yani Osmanlı imparatorluğuna katıldı ve 1908'e kadar Türkiye'nin vilâyeti oldu. Son kıral II. Şişman, 3 haziran 1395'te Türkler tarafından öldürüldü. Veliahti Prens Strasimir, eceliyle öldü. Diğer oğlu Prens Aleksandr, Müslüman oldu, sancakbeyi rütbesiyle Osmanlı valiliklerinde bulundu ve 1410 yılına doğru öldü. II. Şişman'ın kızkardeşi Prenses Mara, I. Murad ile evlenmiş, kardeşleri — Bizans imparatorunun damadı olan — Mikhail-Asen ile İvan-Asen, Osmanlı Türkleri ile muharebede maktul düşmüşlerdir.

Bundan sonra Osmanlı padişahları, Bulgaristan kırallığına sahip oldular. Osmanlı hükümdarının metbuluğu altında 1878'de Bulgaristan Prensliği kuruldu. Battenberg ve Sachsen-Coburg-und-Gotha Alman hanedanlarından birer prens, tahta geçti. 1908'de Bulgaristan, Türkiye'den ayrıldı. II. Cihan Harbi'nden sonra Sachsen-Coburg-und-Gotha hanedanının 3. kıralı tahttan indirildi ve Bulgaristan dışına çıkarıldı.

Tuna Bulgarları'nda Kültür ve Medeniyet

Tarihçilerin ittifak ettikleri üzere, Slavlar'da teşkilâtlanma kabiliyeti yoktu. Türkler'de ise bu kabiliyet mâşerî deha derecesine yükselmişti. Bulgar Türkleri, Slavlar'ı teşkilâtlandırmışlar ve bir Bulgaristan imparatorluğu kurarak X. asırda Slav'laşan bir devlet vücuda getirmişler, Balkanlar'da Ortodoks Slav kültürünün hâkimiyetine sebep olmuşlardır. Çok geri kültür derecesinde olan Slavlar'a da pek çok şey öğretmişlerdir.

Bulgarlar'ın yaptıkları yüzlerce kilometre uzunluğunda istihkâmlar, 10 metre açıklığında (genişliğinde) ve 3 metre genişliğinde hendekler meşhurdur. Böyle tahkimatı Besarabya'da, Dobruca'da ve Bulgaristan'da yapmışlar ve Bizans ordularını bu tahkimat önünde mıhlamışlardır. Bu tabyalara "agul" derlerdi ki, Türkiye Türkçe'sindeki "avul"dur. Mimarî eserlerinde Göktürk alfabesinin bakıyyesi olan harfler ve eski Türk damgaları görülmektedir.

Bulgarlar da başka Türk kavimleri gibi Türkler'e mahsus "Oniki Hayvanlı Türk Takvimi"ni kullanıyorlardı.

Bulgarlar'ın kullandığı Türk lehçesi, bugünkü Türk lehçelerinden en çok Çuvaş lehçesine yakındır.

Bulgarlar'a ait kitabelerden birinde Tervel Han, "Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından hükümdar olarak getirilen

Han" olarak anılarak Türkler'in telâkkilerine işaret edilmekte, başka bir kitabede de Kurumuş Han'ın Edirne'yi fethi anlatılmaktadır.

Han'dan sonra gelenler "bolyar" (boyar) denen asilzadelerdi. Bunlar devlet idaresine hâkimdiler.

Bulgar Türkleri de sair Türk kavimleri gibi at kuyruğundan yapılmış ve mızrak ucuna takılan tuğlar kullanmışlardır.

Pliska'da yapılan kazılar, Bulgar Türkleri'nin mimarileri, istihkâmları ve kaleleri hakkında zengin malzeme vermiştir. Kale duvarları 1,5 × 0,6 metre büyüklüğünde iri taşlardan yapılmıştır. Kale kapılarına aslan heykelleri konmuştur. Kalenin kapladığı saha 0,5 km²'yi buluyordu. Kalenin ortasında hanın sarayı vardı. Sarayın büyüklüğü muazzamdı. 31×12 = 372 m² büyüklüğünde bir salonu, 22×22 = 444 m² büyüklüğünde giriş avlusu vardı. Duvarlarının yüksekliği 2,6 metre, kalınlığı 2,2 metre idi. Bütün saray 56×25,5 = 1.428 m² yer kaplıyordu.

16. TUNA BULGARLARI (Bulgaristan)

I. DULO HANEDANI (584-739 = 155)

1. **Kubrat (Kurt) Han (584-642 = 58)**
2. **Bayan (Batabayan)** Han (642-659 = 17)
3. **Asparukh (İsperikh)** Han (659-701 = 42) (ilk Bulgaristan imparatoru)
4. **Tervel Han** (701-718 = 7)
5. **Tovirem Han** (718-724 = 6)
6. **Sever Han (724-739 = 15)**

II. UKİL HANEDANI (739-761 = 17)

7. **Kurumuş** Han (739-756 = 17)
8. **Vinekh Han** (756-761 = 5)

III. UGEN HANEDANI (761-764 = 3)

9. **Teletz Han** (761-764 = 3)

IV. İMPARATORLUK HANEDANI (764-766 = 2)

10. **Sabin Han** (764-766 = 2)

V. İMPARATORLUK HANEDANI (764-972 = 208)

11. **Toktu Han** (764-767 = 3)
12. **Pagan Han** (767-768 = 1)
13. **Telerig Han** (768-777 = 11)
14. **Kardam Han** (777-803 = 26)
15. **Kurum Han** (803-814 = 11)
16. **Omurtag Han** (814-831 = 17)
17. **Malamir (Balamir) Han** (831-836 = 5)
18. **Presiyan Han** (836-852 = 16)

19. **I. Bogoris (Mikhail Boris) Han** (852-889 = 37) (Ortodoks Hıristiyan: 865) (ölümü: 907)
20. **Vladimir Han** (889-893 = 4)
21. **I.Simeon Han** ("Büyük") (893-927 = 34) (934: Çar)
22. **Çar I. Petr** (927-969 = 42)
23. **Çar II. Boris** (969-972 = 3) (öldürülmesi: 978)
24. **Çar Samuel** (972-1014 = 42)
25. **Çar Gabriel Rodomir Ramanus** (1014-1016 = 2)
26. **Çar İvan (Asen)-Vladiskav** (1016-1018 = 2)

VI. BİZANS İMPARATORLARI (1018-1185=167) (19 imparator)

VII. ASEN HANEDANI (1185-1280 = 95) (V. Hanedandan inmiştir)

46. **Kıral II. Petr** (1185-1190 = 5)
47. **Kıral I. Asen** (1190-1195 = 5)
48. **Kıral Kaloyan** (1195-1207 = 12)
49. **Kıral Boril** (1207-1218 = 11)
50. **Kıral II. Asen** (1218-1241 = 23)
51. **Kıral I. Kaliman** (1241-1246 = 5)
52. **Kıral Mikhail** (1246-1257 = 11)
53. **Kıral II. Kaliman** (1257-1258 = 1)
54. **Kıral III. Asen** (1258-1280 = 22)

VIII. KUMAN-KIPÇAK HANEDANI (1280-1323 = 43)

55. **Kıral Terteri** (1280-1292 = 12)
56. **Kıral Svètoslav** (1292-1322 = 30)

IX. KIRALLIK HANEDANI (1323-1393 = 70)

57. **I. Şişman** (1323-1330 = 7)
57a. **İvan-Aleksandr** (1330-1365 = 35)
58. **II. Şişman** (1365-1393 = 28)

X. OSMANOĞULLARI (1393-1908 = 515) (33 hükümdar)

XI. HESSEN - BATTENBERG HANEDANI (Alman) (1879 - 1886-7)

92. **Prens Aleksandr** (1879-1886 = 7) (metbuu: II. Abdülhamid) (hayatı: 1857-1893 = 36) (1885: ilâveten Doğu Rumeli Umumi Valisi)

XII. SACHSEN-COBURG-UND-GOTHA HANEDANI (Alman) (1886-1946 = 60)

93. **Prens** (1908: Kıral) **Ferdinand** (1886-1918 = 32) (1908'e kadar Türkiye'te tâbi) (hayatı: 1861-1948 = 87)
94. **Kıral III. Boris** (1918-1943 = 25)
95. **Kıral II. Simeon** (1943-1946 = 3) (doğumu: 1937)

(Yukarıdaki hanedanların ilk V'i Türk, VII.'si Slav'laşmış Türk, VIII. Türk, IX. Slav Bulgar'dır) (865'e kadar Şaman, bu tarihten 1393'e kadar olan hükümdarlar ise Ortodoks'tur; aslen Protestan olan son 2 hanedan da Ortodoks'luğu kabul etmiştir).

BİBLİYOGRAFYA: Avrupa Hunları için: E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns,* Oxford, 1948; H. de Boor, *Das Attilabild in Geschichte,* Bonn, 1932; K. Bierbach, *Die Letzen Jahre Attilas,* Berlin, 1906; R. Foss, *Attila in Geschichte und Sage,* Berlin, 1910; E. Hutton, *Attila and His Huns,* Londra, 1915; A. Solari, *Gli Unni e Attila,* Pisa, 1916; A. Alföldi, *Attila.* Viyana, 1930; H. N. Orkun, *Attila ve Oğulları,* İstanbul, 1933; R. S. Atabinen, *Une Histoire Sincère d'Attila,* Paris, 1934; Németh Gyula vs., *Attila és Hunjai,* Budapeşte, 1940 (burada bütün kaynaklar gösterilmiştir) (Türkçe'si: Şerif Bartav, Ankara, 1962: *Attila ve Hunlar);* Szasz Béla, *A. Hunok Törtenete,* Budapeşte, 1943; daha eski neşriyat *Türk Ansiklopedisi,* IV, 101-204, Ankara, 1950'de gösterilmiştir; 1882'den önceki neşriyat şu eserde toplanmıştır: Ballagi Aladar, *Attila Bibliografiaja.*

Avrupa Avarları için: H. W. Haussig, *Die Quellen über die Zentralasiatische Herkunft der Europäischen Avaren, Central Asiatic Journal,* II-1, 1956, 21-43; A. Alföldi, *Zur Historischen Bestimmung der Avarenfunde, Eurasia Septentrionalis Antiqua,* IX, 285-307, 1934; L. Rasonyi, *Macar Arkeolojisi'nde Hunlar, Avarlar, Macarlar,* Ankara, 1938; H. Howorth, *The Avars, JRAS,* N.S., XXI, Londra, 1889, 721-810; Laszlo Gyula, *Adatok az Avarkori Müipar o Keresztény Kapcsolataihoz,* Budapeşte, 1935; *Türk Ansiklopedisi,* IV, Ankara, 1950, 236-48.

Hazarlar, Macarlar, Oğuzlar, Peçenekler, Kumanlar, Kıpçaklar, Volga ve Tuna Bulgarları için bibliyografya, II. ciltte, Altın-Ordu bahsinin sonunda verilecektir.

Birinci Cildin Sonu

Hitit İmparatorluğunun başkenti olan Hatuşaş şehri yakınlarında «Yazılıkaya» Âbidesi, Hitit medeniyetinin sayılı eserleri arasındadır.

Hitit sanat eserlerinde görülen karakteristik unsurlardan Hitit aslanları (Kayseri Müzesi)...

Alacahöyük'teki kazılarda bulunan Hitit sanat eserlerinden çeşitli nümune (Etnografya Müzesi).

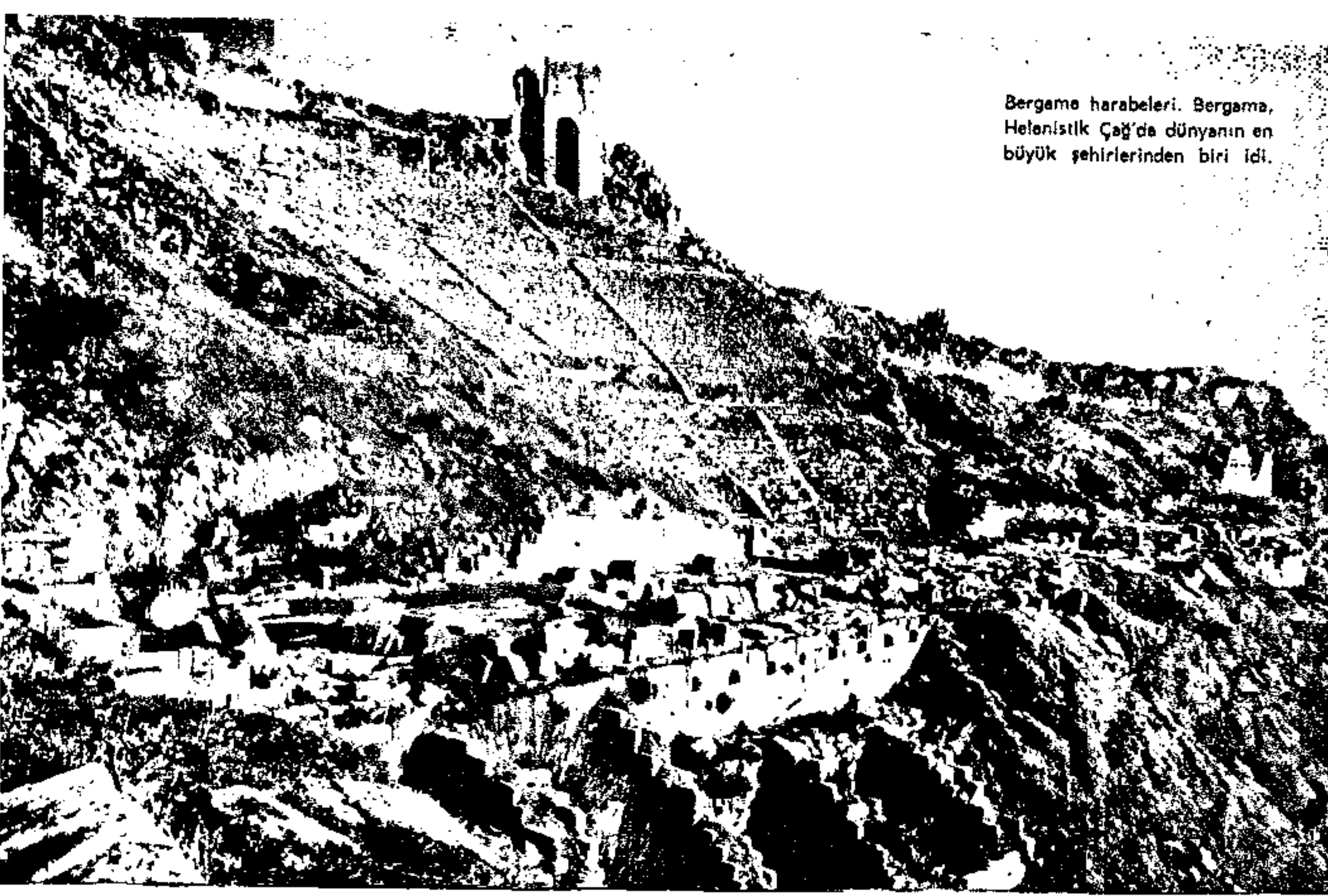

Adıyaman'da Nemrut Dağı'nda Kommagene Krallığından kalmış sanat eserleri: Mithridates ve Herakles. Kommagene sanatı, İran ve Yunan sanatlarının güzel bir karışımıdır.

*

Hitit ev tanrısı Rundas'ın Alacahöyük kazılarında bulunan başı. Hititler'in dini, oldukça orijinaldi ve sonraki kavimler üzerinde tesirleri uzun olmuştur.

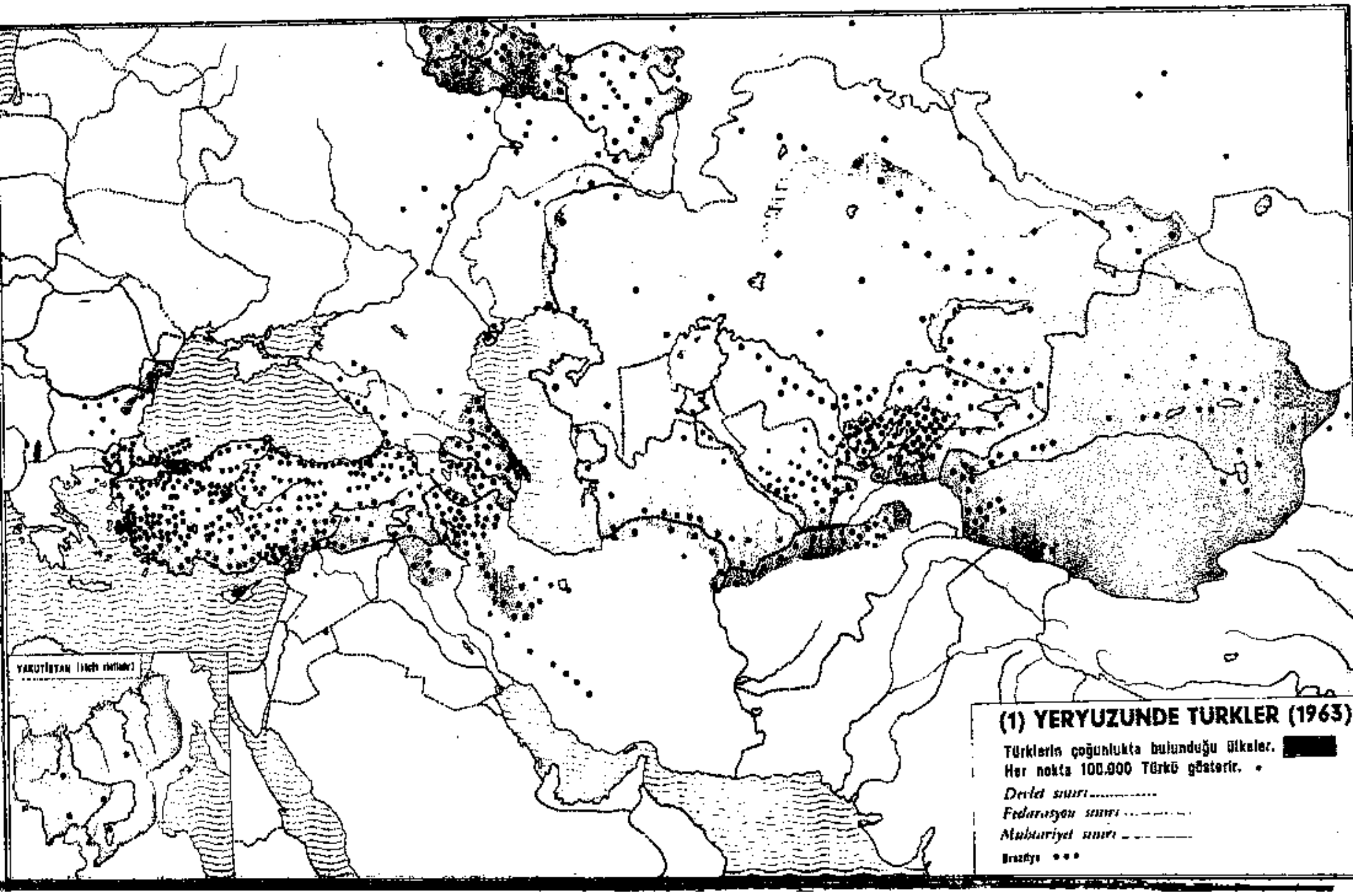
Bergama harabeleri. Bergama, Helenistik Çağ'da dünyanın en büyük şehirlerinden biri idi.

Ankara'da Avgustus Mâbedi. Milât yıllarında yapılmış çok tanınmış bir Roma eseridir.

İzmir Agorası'nda Demeter Mâbedi. II. asır Roma eserlerinin en muhteşemlerinden biridir.

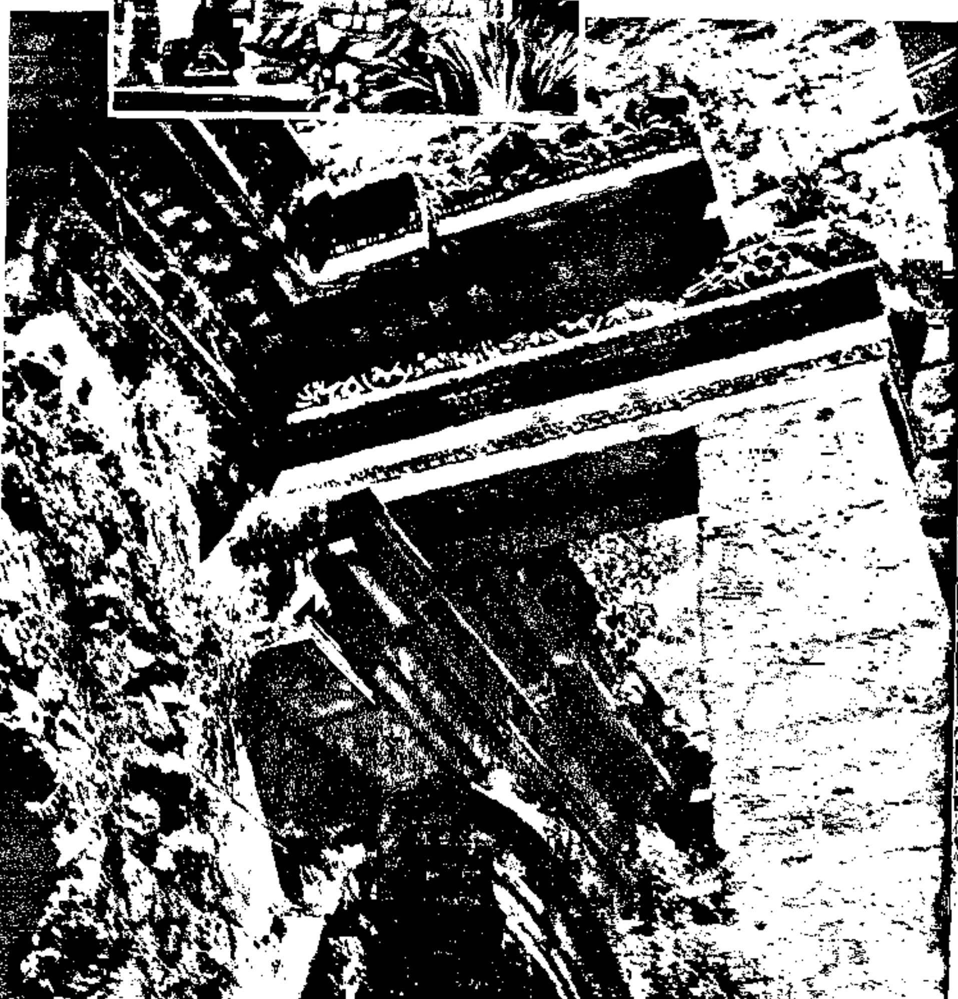

Antalya yakınlarında Aspendos. M. S. II. - asırda yapılmış muhteşem bir Roma amfiteatrı. İmparator Antonius Pius zamanında Zenon tarafından inşa edilmiştir.

Antalya (Attalea) şehrinde İmparator Hadrianus şerefine yapılmış şeref tâkı. M. S. II. asrın başlarından kalma dikkate *şayan bir Roma eseridir.*

●

Antalya (Attalea) şehrinde M. *S. II. asrın başlarında İmpa*rator Hadrianus tarafından inşa ettirilmiş olan muhteşem bir Roma burcu.

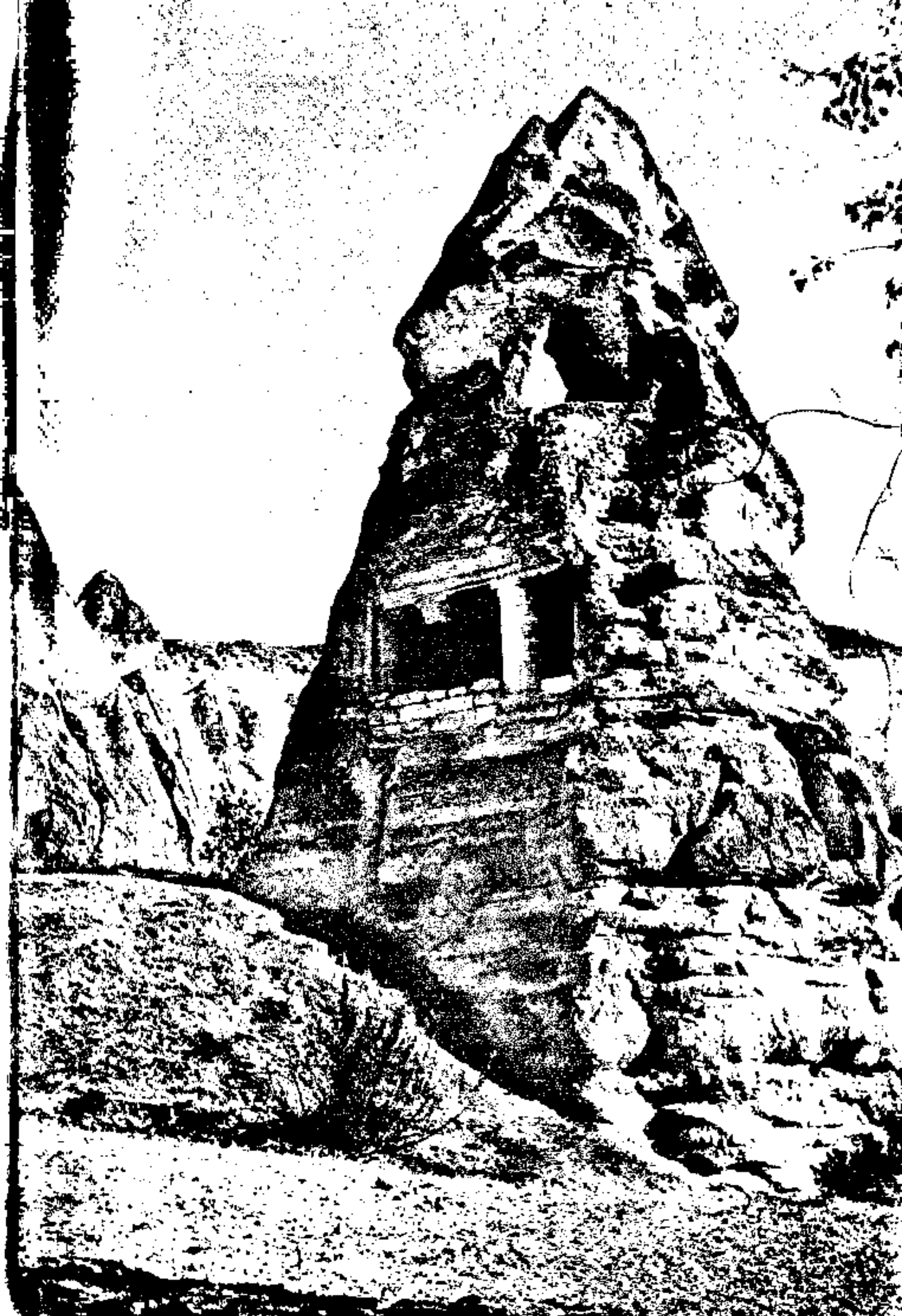

Büyük Konstantin yeniden kuracağı İstanbul'un sınırlarını gösteriyor.

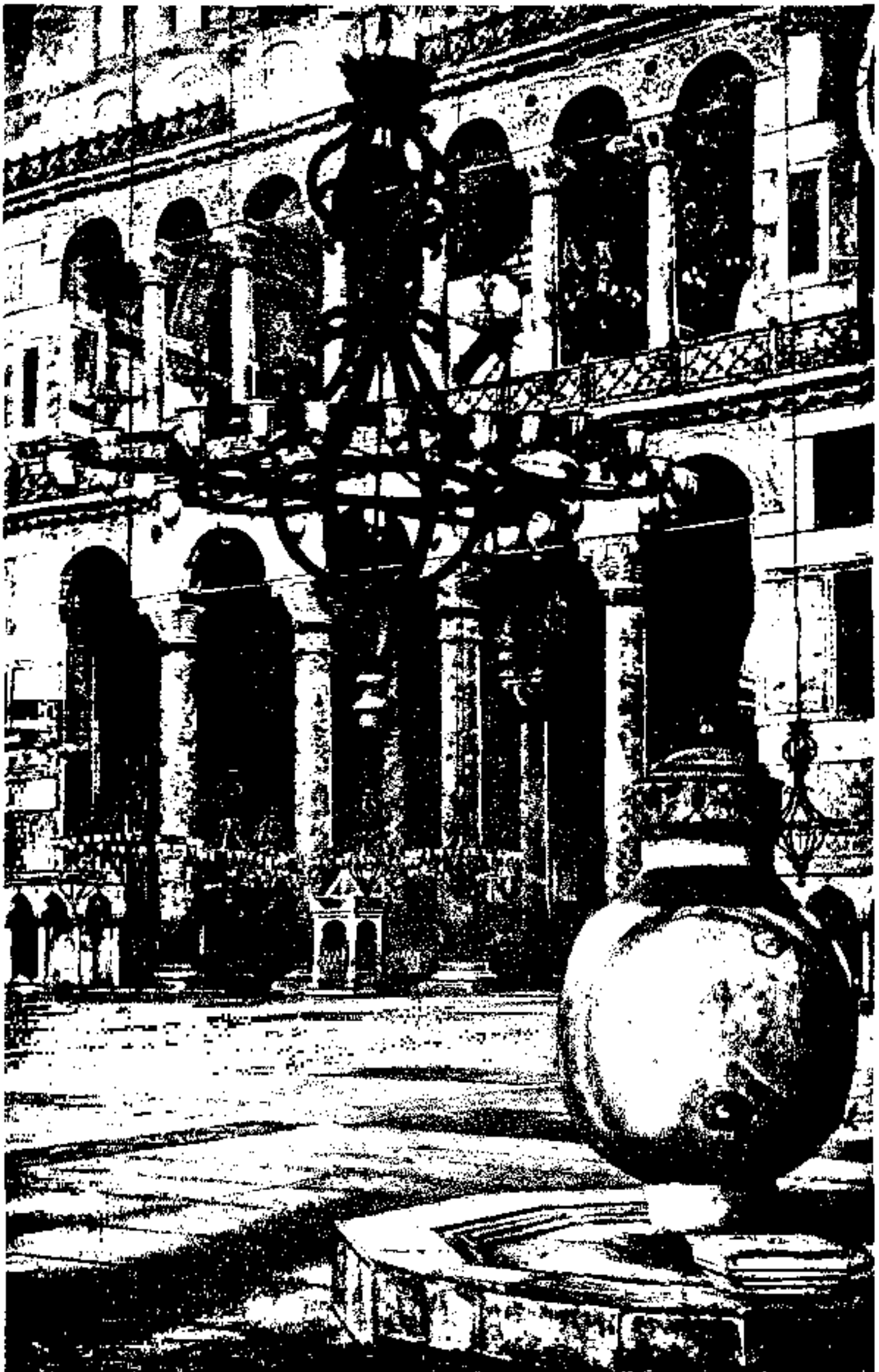
İlk Bizans İmparatoru Arcadius'un büstü (İstanbul Arkeoloji Müzesi). M. S. 395 yılında Roma İmparatorluğu ikiye ayrılınca, ölen İmparator Büyük Theodosius'un büyük oğlu Arcadius, «Doğu İmparatoru» olmuştu. «Bizans İmparatorluğu» da denen Doğu İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul şehri idi.

Göreme (Nevşehir): Kayalara oyulmuş manastırlar. Göreme'de rivayete göre kayalara böyle 365 manastır oyulmuştur. Bunlar X. ve XI., kısmen XII. ve XIII. asırlardan kalma Bizans ve Hıristiyan eserleridir. O çağlarda bu manastırlarda, keşişler tünerlerdi. Türkler zamanında gittikçe terkedilmişlerdir.

GÖREME (NEVŞEHİR): Kayalara oyulmuş kiliselerden biri. Bunların içi bazan parlak sanat eserleri ile bezenmiştir. Ortaçağ Bizans resim sanatının değerli örneklerini içine alır. Yer yer çok güzel mozaik freskler görülür.

İSTANBUL: Ayasofya. Son şekliyle Büyük Iustinianus tarafından VI. asırda yaptırılan Ayasofya, Hıristiyanlığın en büyük ve muhteşem mâbedi sayılmış, 1453 te İstanbul'un Fethi'nde Fâtih Sultan Mehmed tarafından camie çevrilmiştir

İSTANBUL: Bizans sarnıçlarının en tanınmışlarından «Yerebatan Sarayı».

Tarihte Türkler

TÜRKLER yeryüzünde tarihi en zengin milletlerden biridir. Türk Devleti'nin 2200 yıl geriye doğru uzanan bir mazisi vardır. Türkler'in 3 kıtada kurduğu imparatorluklar asırlar boyunca ihtişamla devam etmiştir. Bununla beraber Türk milletinin tam bir tarihi, vesikalar henüz derlenemediği için, yazılamamıştır. Böyle bir tarih ancak ileride yazılabilir.

Elinizdeki bu seride, 2200 yıllık Türk tarihinin yıllar boyunca akışı tesbit edilmiştir. Memleketimizde ilk defa olarak ortaya konan bu eserde, Türklerin tarih içindeki macerasını takip edecek, Orta Asya'daki hayatlarını, Anadolu'ya gelişlerini, Osmanlı Cihan İmparatorluğu'nu ve nihayet Cumhuriyet Türkiyesi'ni göreceksiniz. Türkler'in devlet idaresi, askerlik, ilim, sanat ve edebiyat sahalarında verdikleri bütün eserleri toplu bir halde bulacaksınız. Bu eser, Türk tarihini klâsik usuller dışında modern ilim zihniyetiyle ilk defa ele almaktadır.

Bu I. cilt, Türkler'den önceki Anadolu tarihi ile Türkler'in Anadolu'ya gelmeden önceki tarihini içine almıştır.

7,5 LİRA